

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

О. В. КРАСНОКУТСЬКИЙ

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК
ПОЛІТИЧНОЇ ТА ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ:
ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ
ІДЕОЛОГІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

Монографія

Запоріжжя

2014

УДК 141.7:[342.22:32.019.5]
ББК Ю666.7
К 782

*Рекомендовано до друку рішенням
Вченої ради Запорізького національного університету
(протокол № 5 від 24 грудня 2013 р.)*

Рецензенти:

В. І. Воловик, доктор філософських наук, професор

Р. О. Додонов, доктор філософських наук, професор

М. А. Лепський, доктор філософських наук, професор

Краснокутський О. В.

К 782 Взаємозв'язок політичної та правової свідомості: проблема формування ідеології державотворення : монографія / О. В. Краснокутський. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2014. – 428 с.

ISBN 978-617-7019-07-6

Монографія присвячена соціально-філософському аналізу проблеми формування ідеології державотворення. Здійснюючи свою монографічну розвідку, автор висвітлює теоретико-методологічний аспект соціально-філософського дослідження проблеми формування державотворчої ідеології, досліджує процес формування останньої та його основні складові – політичну свідомість і правосвідомість, осмислює закономірний характер розвитку державотворчого ідеологічного явища, з'ясовує стан і виявляє основні детермінанти оптимізації розвитку даного феномена в українському суспільстві на етапі його трансформації.

Призначається для філософів, соціологів, політологів та юристів, політичних і громадських діячів, державних службовців і посадовців органів місцевого самоврядування, викладачів і студентів, аспірантів і докторантів, усім, хто цікавиться державотворчою тематикою, проблемою формування ідеології державотворення, кому не байдужа подальша доля України.

УДК 141.7:[342.22:32.019.5]
ББК Ю666.7

ISBN 978-617-7019-07-6

© О. В. Краснокутський, 2014
© КСК-Альянс, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	5
1.1. Генеза проблеми формування ідеології державотворення та стан її розробки	5
1.2. Сутність ідеології державотворення як соціального феномена та зміст поняття, що його позначає	51
РОЗДІЛ 2. ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ЙОГО ОСНОВНІ СКЛАДОВІ.....	93
2.1. Ідеологія державотворення як процес.....	93
2.2. Політична свідомість як утворююча складова процесу формування ідеології державотворення	120
2.3. Правова свідомість як перетворююча наслідкова складова процесу формування ідеології державотворення	143
РОЗДІЛ 3. ЗАКОНОМІРНИЙ ХАРАКТЕР РОЗВИТКУ ІДЕОЛОГІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ.....	173
3.1. Взаємозв'язок політичної та правової свідомості як закономірність становлення і розвитку ідеології державотворення	173
3.2. Особливості прояву взаємозв'язку політичної та правової свідомості на різних етапах історії людства.....	202
РОЗДІЛ 4. СТАН І ОСНОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ОПТИМІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ІДЕОЛОГІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ НА ЕТАПІ ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЇ	247
4.1. Сучасний стан ідеології державотворення в Україні на етапі її трансформації	247
4.2. Основні детермінанти оптимізації розвитку ідеології державотворення в українському суспільстві на етапі його трансформації.....	293
ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА	355

ВСТУП

Актуальність обраної теми монографічної розвідки має, насамперед, дві складові – теоретичну й практичну. Перша пов'язана головним чином із необхідністю розв'язання проблеми ідеології державотворення, а вірніше – проблеми формування такої ідеології, що довгий час чекала на ґрунтовну соціально-філософську дослідницьку увагу. Друга ж обумовлена потребою ведення й вдосконалення державотворчої практики нашої країни, необхідністю творення й подальшої розбудови України як дійсно суверенної та незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, що передбачає наявність сформованої, оптимально налагодженої вищої сфери практичної свідомості провідників державотворчого процесу, у якості якої якраз і виступає означений різновид ідеологічного явища, тобто ідеологія державотворення.

Повноцінне соціально-філософське дослідження проблеми формування державотворчої ідеології здатне виступити, як уявляється, вагомим кроком на шляху до оновлення методології соціального пізнання, яке в Україні, як і на всьому пострадянському просторі, останнім часом переживає кризовий стан, позаяк виявилось не спроможним запропонувати адекватну відповідь на ті виклики, загрози, які постали наприкінці минулого століття перед країною, що, врешті-решт, отримала омріяну в віках державну незалежність, а також іншими молодими республіками колишнього СРСР, і які, модифікуючись, так чи інакше, де-факто продовжуються, як відомо, й понині. Оновлення ж такої методології, нагадаємо, здійснюється не інакше, як шляхом соціально-філософської рефлексії мисленневих моделей соціуму та його структурних елементів, тобто теоретичних напрацювань суспільствознавчої науки, перевірки їх адекватності реально існуючим соціальним феноменам, виявлення детермінант оптимізації розвитку соціального знання та його використання в управлінні соціальними процесами¹.

Виходячи з розуміння ідеології як теоретично обґрунтованої практичної свідомості, підтримуючи відповідні мисленнєві концепти, автор конструє оригінальну концептуальну модель її провідного різновиду – державотворчого ідеологічного феномена й досліджує, відповідно, проблему його формування, послідовно здійснюючи наявний соціально-філософський пошук, у підґрунтя якого закладає декілька визначальних ідей-тез, що «червоною ниткою» проходять через усю роботу. На підставі їх ґрунтовного опрацювання стають цілком можливими з'ясування сучасного стану й, що найголовніше, виявлення основних детермінант оптимізації розвитку ідеології державотворення в Україні на етапі її трансформації.

У зв'язку з цим у монографії принагідно висвітлюється теоретико-методологічний аспект соціально-філософського дослідження проблеми формування ідеології державотворення, досліджується процес формування означеної ідеології та його основні складові – політична свідомість й правосвідомість, осмислюється закономірний характер розвитку державотворчого ідеологічного явища, а також аналізується стан і виявляються провідні детермінанти оптимізації розвитку даного ідеологічного феномена в українському суспільстві на етапі його трансформації.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Висвітлення теоретико-методологічного аспекту соціально-філософського дослідження проблеми формування ідеології державотворення передбачає передусім розгляд питань, пов'язаних з осмисленням, по-перше, генези даної проблеми та стану її розробки, по-друге, сутності державотворчої ідеології як соціального феномена й змісту поняття, що його позначає. Розгляду цих питань і присвячується перший розділ нашої роботи.

1.1. Генеза проблеми формування ідеології державотворення та стан її розробки

Перегортаючи зворотно сторінки історії людства, включно до перших із них, неважко помітити, що державна організація супроводжує людину й суспільство ще із сивої давнини. Напевно, вже у ті прадавні часи, коли здійснювались перші більш-менш вдалі спроби державного будівництва, людство в особі своїх окремих, духовно обдарованих представників замислювалось про необхідність створення надійних ідеальних підвалин практичної свідомості, якою керується суб'єкт, що здійснює розбудову того чи іншого державного організму. Зараз важко назвати час і місце народження автора таких думок, носіїв державотворчих поглядів. Однак, з упевненістю можемо стверджувати, що зароджувались вони не інакше як у лоні філософії і їх критичне осмислення також здійснювали філософи, любомудри, перші шукачі істини, що й ознаменувало початок, старт історії соціально-філософського дослідження проблеми формування ідеології державотворення.

На початку роздумів, пов'язаних із дослідженням генези проблеми формування ідеології державотворення та стану її розробки, принагідно зауважимо, що на сучасному етапі еволюційного розвитку соціальної філософії та філософії історії поступово стверджується так зване «монадне» розуміння історії людства. Таке розуміння, враховуючи можливості формаційного (узагальнюючого) й цивілізаційного (індивідуалізуючого) підходів до осягнення історичного процесу, одночасно дозволяє уникнути односторонності кожного з них, оскільки не розглядає їх у зіставленні, протиставленні одне одному, а виходить із їх діалектичної єдності, взаємного доповнення, тим самим постаючи одним із дієвих засобів розробки, обґрунтування й реалізації єдиної парадигми осмислення й адекватного відображення різноманіття людської історії в цілому й історичного плину філософських думок зокрема. У цьому контексті історія соціально-філософського осмислення проблеми державотворчої ідеології постає не як певний набір випадкових мисленнєвих моделей, а як внутрішньо цілісний процес діалектичного синтезу протилежних ідей, поглядів, концепцій щодо формування теоретично обґрунтованої практичної свідомості, спрямованої на розбудову держави. Адже, як писав Г. Гегель, «історія філософії... повинна бути порівнювана у своєму результаті

не з галереєю помилок людського духу, а радше з пантеоном божественних образів. Але ці божественні образи суть різні ступені ідеї, як вони виступають одні за одними у діалектичному розвитку»¹.

Виходячи з єдності формаційного й цивілізаційного підходів до осмислення всесвітньо-історичного процесу, видається доцільним виділення чотирьох основних етапів – історичних періодів, у рамках яких можливе послідовне здійснення дослідження генези проблеми формування ідеології державотворення та стану її розробки: періоду Стародавнього світу (IV – I тис. до н.е.), періоду Середньовіччя й Відродження (II – XVI ст.ст. н.е.), періоду Нового часу (XVII ст. – перша половина XIX ст.) і періоду Новітнього часу (друга половина XIX ст. – початок XXI ст.).

Розпочинаючи послідовний аналіз зазначеного питання з розгляду періоду Стародавнього світу з притаманними йому якісно визначеними теоретичними мисленнєвими моделями, відзначимо, що державний організм є постійним іманентним супутником людської цивілізації, незмінним її атрибутом, коріння якої, за думкою авторитетних дослідників, сягає у найдавніші часи сивої давнини. «Археологічні дослідження протягом останніх кількох десятиріч, – а ці дослідження ще аж ніяк не завершені, – значно розширили наші знання про стародавній світ. Хоча, за твердженням деяких дослідників, людина з'явилася вперше в Африці, вирішальний поріг становлення цивілізації, що є важливим моментом для нашого викладу, було пройдено десь близько 6500 року до н.е. на Передньому Сході. Тут людина – мисливець, збирач, пастух – вперше й у дуже природній спосіб стає землеробом. Відтоді прості методи обробітку землі постійно географічно поширювалися, аж до 3000 року до н.е., коли хліборобські сільськогосподарські громади можна було знайти на узбережжі Північної Африки, в Європі й Індії, на всьому Іранському плато й у Середній Азії. Землеробство переростало в цивілізацію лише за конкретних сприятливих обставин, розвиваючись у заплавах великих річок. Найперша, очевидно, виникла в долині між Тигром та Євфратом»², – пишуть Дж. Себайн і Т. Торсон. Саме тут, на думку деяких авторів, серед них і В. Воловик³, у першу чергу формувалися передумови для виникнення держави. Дійсно, адже, як відомо, історичний шлях розвитку інституту держави нараховує приблизно 5 тисяч років⁴. Так, вже близько 3, 5 тисяч років до н.е. існували перші протодержави, а згодом і досить могутні царства, у Єгипті; у Вавилоні державна організація існувала з 2500 року до н.е., а у Стародавньому Китаї державний устрій мав місце приблизно 3 тисячі років тому. Серед найдавніших державних утворень, певна річ, слід згадати і ізраїльське царство Давида (близько 1000 років до н.е.), і царство Урарту (IX ст. до н.е.)⁵.

Перші більш-менш вдалі практики із державного будівництва в історії людства були нерозривно пов'язані з міфологією, що міцно вкарбовувалась у цивілізаційний фундамент суспільства, й релігією, що розпочинала свою переможну ходу тернистими шляхами людської цивілізації, й поступово отримували віддзеркалення у ще недиференційованій суспільній свідомості у вигляді міфів, вигаданих розповідей, витворів фантазії того чи іншого народу, у яких явища природи, культури, державотворення подавалися в наївно-

антропоморфній формі. Так, до речі, «...фараон у тім же Стародавньому Єгипті розумівся як живий бог на землі й найкраща за своїми якостями людина, яка виступала у трьох формах влади – бути божеством, монархом та верховним суддею. Близьким до цього було розуміння месопотамських і китайських імператорів»⁶. Схожі думки зустрічаємо й у інших дослідників: «Китайці, хоча й розпочали пізніше, однак, здається, багато в чому повторили фази розвитку, через які пройшли Єгипет і Месопотамія. Отож є істотна схожість між китайським імператором і його владарюванням і месопотамським імператором чи єгипетським фараоном і їхнім владарюванням»⁷.

Як засвідчує проведений аналіз, загалом у період Стародавнього світу в східній і західній цивілізаціях теорії виникнення й організації держави та її невід'ємних елементів – державної влади, державного механізму й права, – процесів державного будівництва апелюють до міфологічного світогляду, згідно з яким земні порядки складають нерозривну частину загальносвітових, космічних порядків, що мають божественне походження і припускають, що вся влада на землі, у мирській державній організації виходить від Бога. У міфології багатьох народів говориться про первинне безпосереднє правління богів, які навчили людей мистецтву управління і передали владу земним правителям, котрі волею долі й очолювали те або інше державне утворення. Такий підхід до проблеми висвітлення питання про походження, сутність, організацію держави й державно-владних відносин, державотворення був поширений у давнині протягом досить тривалого часу.

Проте, у давній міфології по-різному вирішується питання про спосіб і характер зв'язку божественного начала із земним державним організмом, державно-владними відносинами. Наприклад, за міфами Стародавнього Китаю, влада в державі, як і вся державна організація в цілому, має божественне походження, але єдиною точкою зв'язку з вищими силами виступає отець Піднебесної – імператор⁸. У інших державах Стародавнього світу (Стародавній Єгипет, Вавилон, Індія) спостерігається дещо інакша міфологічна модель організації держави, згідно з якою боги, будучи джерелом влади правителя, продовжують залишатися творцями земних державних справ і людських долі⁹. Схожі уявлення про походження державного утворення, його організацію, процес державотворення відображені також і у грецькій міфології, в якій боги виступають як первинні безпосередні правителі й законодавці у створених ними країнах, державах¹⁰. Відповідно до міфологічних поглядів стародавніх євреїв, їх правителем, володарем усієї повноти державної влади є єдиний Бог, який перебуває в особливому договірному відношенні з усім єврейським народом (прообраз договірної моделі держави й державно-владних відносин). Закони єврейського народу, за священним писанням євреїв, отримані Мойсеєм безпосередньо від Бога¹¹. Владу на землі реалізують люди у державних справах від імені Бога, але в екстраординарних випадках він може діяти й безпосередньо.

Як бачимо, у цілому, незважаючи на відмінності, та або інша міфологічна версія божественного походження держави, її складових, державного будівництва слугувала протягом багатьох століть у Стародавньому світі провідним принципом і основною моделлю суспільного й державного устрою,

державно-владних відносин, державотворчого процесу, одночасно виступаючи нормативно значущою пануючою системою загальнообов'язкових уявлень та переконань і, звісно ж, ідеальним підґрунтям практичної свідомості, якою керувався владний суб'єкт, що здійснював у ті далекі праісторичні часи розбудову того чи іншого державного організму.

Особливо сильним був вплив міфології на розвиток уявлень про державу, процес її розбудови в Стародавній Індії. Так, зокрема, влада в державі переважно осмислювалась як іманентна властивість атмана – загальної душі, тотожної Брахману (абсолютній першооснові). «Воістину цей атман – владика всіх істот, властитель усіх створінь, – говориться в Упанішадах. – Як усі спиці утримуються маточиною й ободом колеса, так і всі істоти, всі боги, всі світи, всі прани, всі ці атмани утримуються у цьому атмані» (Брихадараньяка-упанішада, II, 5)¹².

У цілому ж, як слушно відзначають дослідники¹³, у давньоіндійських міфологічно-релігійних джерелах I тис. до н.е. в історії людства виокремлюється передусім дві епохи. У першій із них існувала цілковита ідилія всезагального щастя й миру, коли всі люди добровільно виконували так звану «дхарму», тобто вищий божественний закон, правило належного буття. Але ж потім, як наслідок людського гріхопадіння, настає друга епоха: період соціальної ентропії, розгулу анархії та егоїстичної сваволі, коли чинності набув «звичай риб», заснований на правилі сили. У таких умовах люди були змушені домовитися про заснування вищої верховної влади, що була покликана захищати слабих і забезпечувати дотримання «дхарми», заручившись для цього підтримкою божеств, вищих істот. «Люди, яких змагав звичай риб (коли великі риби пожирають малих), зробили Ману, сина Вівасвана, царем і визначили шосту долю зерна та десятую долю товарів і золота як його (царя) частку. Цим підтримувані царі надають підданам безпеку володіння майном. Накладаючи на підданих покарання, царі усувають (вчинення) ними злодіянь, чим і доставляють їм безпеку володіння майном... Царі – це намісники Індри й Ями, вони уособлення гніву й милості. Хто ними нехтує, того торкається божественне покарання»¹⁴, – підкреслюється в «Артхашастрі, або Науці політики» (IV ст. до н.е.).

Зауважимо, що серед багатьох письмових джерел, що відображають давньоіндійську державотворчу думку, трактат «Артхашастра», укладачем якого зазвичай вважається Каутілья – головний чиновник імператора Чандрагупти (IV – III ст.ст. до н.е.), містить найбільшу кількість раціональних зерен в осмисленні державно-політичного буття, складної механіки державної організації. У трактаті, розділі 96 «Про досконалість основ держави» (*prakṛti-sampadā*), підкреслюється, що влада в особі державних керманічів – государя, міністра – є найважливішим елементом суспільства, держави, без якого неможливе соціальне (державне) життя¹⁵. Тим самим давньоіндійською думкою було помічене позитивне (прогресивне) соціальне начало, властиве державній владі: забезпечення порядку в суспільній системі та її стабільного існування (збереження суспільства та його вдосконалення). При цьому даний трактат в якості основного сутнісного ядра влади в державі виділяє й розглядає покарання. «Сильна, караюча влада – це єдине, що забезпечує нинішнє й

майбутнє існування»¹⁶. Така влада, що застосовується «...з істинним розумінням, приносить людям почуття законності, користь і насолоду»¹⁷. Таким чином, у «Артхашастрі», чи не найперше у державотворчій думці, маркуються контури особливого функціонального спрямування державного організму, а саме: збереження суспільства та його вдосконалення.

Процес поступової раціоналізації початкових міфологічних уявлень про феномени держави й державотворення, пов'язаний передусім із розпадом первіснообщинного устрою, у різних народів проходив із неоднаковою інтенсивністю й приймав різноманітні форми. У цілому, вже у I тис. до н.е. досить чітко виявляється тенденція до раціонального тлумачення вказаних феноменів у всіх культурних центрах Стародавнього світу. Як показав подальший розвиток державотворчої думки, рівень знань, які викладалися у міфах, виявився набагато нижчим за той рівень, який був необхідний для адекватного розуміння й аналізу державно-політичного буття, становлення духовного підґрунтя практичної свідомості суб'єктів державотворчих процесів. Незважаючи на це, міфологічні погляди на державну організацію значним чином вплинули на подальше розгортання державотворчих концепцій, проблеми формування ідеології державотворення як у Стародавньому світі, так і в подальші історичні періоди.

У контексті вищевикладеного солідаризуємось у думці, що «поступово рамки міфу та релігії виявлялися все більш вузькими для людського духу, який прагнув освоїти природний і соціальний світи, засновуючись на реальних спостереженнях, логічному аналізі, узагальненні, раціональному доведенні. На певному етапі вони розриваються і формуються філософські концепції, спрямовані на критичну рефлексію власних засновків, безустанне подолання їх обмеженості та відносності. Становлення філософії, її виділення з попередніх форм світогляду являло собою тривалий процес, який зберігав спадкоємний зв'язок філософської думки, що тільки-но виникала, з міфом і релігією»¹⁸.

На відміну від Стародавньої Індії, давньокитайські соціально-філософські погляди на державу, її елементи, процес державної розбудови мали в основному раціонально-реалістичний характер. Їх яскраві репрезентанти – це передусім Конфуцій, Мо-цзи, Шан Ян, вчення яких, як підтверджують результати окремих філософських розвідок¹⁹, вирізняються досить потужною державотворчою складовою.

Першим китайським філософом, особистість якого історично достовірна, засновником доктрини конфуціанства був видатний мислитель, державний діяч Стародавнього Китаю Конфуцій (VI – V ст.ст. до н.е.). Творцями культури він вважав «святих-досконаломудрих» (шен) правителів напівреальної, напівміфічної «давнини» (гу), що дозволило йому трактувати «культурність» (вень) і правильний суспільний (державний) устрій як дві сторони однієї медалі: різні прояви єдиного «шляху» (дао) людини. В умовах як торжества, так і нездійсненності у Піднебесній цей «шлях» підтримується вченими (в ідеалі – чиновниками), чиє найменування – жу стало позначенням конфуціанців. За династії Хань у II ст. до н.е. подібний підхід до культури був високо оцінений тогочасною державною владою, конфуціанство отримало статус офіційної ідеології, у тому числі й ідеології державного будівництва Піднебесної, а сам

Конфуцій – титулатуру, що прирівнювала його до «досконаломудрих» правителів сивої давнини. Цей статус культурного героя, духовного вождя нації, «некоронованого правителя» й святого мудреця зберігався за Конфуцієм у Китаї, як відмічають дослідники, протягом тисячоліть, аж до початку ХХ ст. н.е.²⁰

Державотворчі погляди Конфуція викладені головним чином у збірці «Лунь юй» («Бесіди й судження»)²¹, що була складена його послідовниками із записів висловлювань, повчань учителя та його учнів. Філософ вважав, що світом править божественно-натуралістичне «безмовне» небо (тянь). Воно посилає певні «приречення» (мін), що можуть і повинні бути пізнанні людиною, яка тільки у цьому випадку здатна стати «благородним чоловіком» (цзюнь цзи), тобто нормативною особою, яка поєднує в собі ідеальні духовно-моральні якості з правом мати високий соціальний статус. Антагоніст «благородного чоловіка» – це «маленька (нікчемна) людина» (сяо жень), яка керується «вигодою» (лі), а не «належною справедливістю» (і), й яка, знаходячись на нижчих шаблях соціальної ієрархії, прив'язана до конкретної справи. У світлі «благодаті, чесноти» (де) «благородний чоловік» панує над «маленькою людиною», як вітер – над травою. При цьому «цзюнь цзи» у своєму повсякденному житті дотримується п'яти основних вимог: перша вимога – це «любов до людей, людяність» (жень), друга – «справедливість» (і), третя – «ритуал» (лі), четверта – «здоровий глузд, розсудливість» (чжі), й, нарешті, п'ята – «щирість, сумлінність» (сінь). Серед них «першу скрипку» відіграє «любов до людей» як прояв вселенського закону взаємозв'язку всього суцього. У соціальному світі формула «жень» органічно трансформується зокрема у принцип «взаємності» (шу – «золоте правило моралі»). До речі, її природній вияв у соціумі мислитель пов'язує передусім із колом сімейних відносин. Тому робиться висновок, що соціальна гармонія можлива лише за умови організації суспільства, держави за моделлю великої сім'ї, у якій правитель – батько, піддані – діти, а молодші у всьому підпорядковуються старшим. Окрім цього, важливе місце у мисленневих моделях Конфуція відіграє також поняття «ритуал», яке вимагало дотримання правил благопристойності, звичаїв і традицій, без чого, як вважалося, стійкий суспільний та державний порядок стає неможливим. «Благопристойність» (лі) – «зовнішня», ритуалізована етико-соціальна норма та «людяність» (жень) – «внутрішня» морально-психологічна установка на «любов до людей» і складають двоєдину ось конфуціанства, навколо якої концентрувалися його основоположні категорії: «повага до батьків» (сяо), «повага до старшого брата» (ді), «вірність правителю» (чжун) тощо. Це, за задумом головного архітектора вказаної філософської системи, й повинно було забезпечити життєдіяльність державного організму країни.

Для перетворення суспільства й держави за ідеалами давнини та забезпечення у Піднебесній порядку Конфуцієм було запропоновано концепцію «виправлення імен» (чжен мін), яка висувала необхідну для державного управління вимогу адекватності між номінальним та реальним, «словом і ділом» (мін – ші). У цілому ж державотворча доктрина засновника конфуціанства ґрунтується на пріоритеті моральних цінностей та норм – етики-

ритуалу (лі) й церемоніальної музики (юе) над будь-якими іншими видами регуляції державного й політичного життя, що висувалися на перший план критиками даної доктрини. Згідно з положеннями останньої, правитель, чиновник, батько, син повинні були не лише так називатися, але й мати всі необхідні для виконання своїх соціальних ролей якості, певне коло прав та обов'язків, відповідно до займаних статусних позицій, закріплених координатами державно-політичного буття. Такий імператив «...може інтерпретуватися як морально-етичне обмеження влади правителя, визначення його обов'язку турбуватися про народ як про своїх дітей. Крім того, вона може трактуватися і як актуальна в часи Конфуція форма захисту привілеїв родової аристократії від зазіхань представників розбагатілих, але не родовитих общинників, які за діючим звичаєвим правом не мали прав на владу»²².

До речі, Конфуцій, будучи прихильником патріархального розуміння державно-владного феномена, вважав, що дане явище незмінне й має як божественне, так і природне походження. Головне ж призначення державної влади він вбачав у забезпеченні стабільності, порядку й благополуччя, громадянській злагоді, виступаючи при цьому за ненасильницькі методи правління²³.

Одним із опонентів Конфуція виступив Мо-цзи (Мо Ді, V – IV (або III) ст.ст. до н.е.) – відомий мислитель Стародавнього Китаю, політичний діяч і, за припущеннями окремих джерел, державний чиновник, засновник філософської школи й організації моїстів (мо цзя), державотворчі погляди якого викладені у трактаті «Мо-цзи»²⁴. Він виступав проти безумовного підпорядкування традиціям і ствердження природного «небесного» характеру соціальної нерівності, критично оцінював концепцію «виправлення імен», вважаючи, що новим явищам соціального й державного життя слід давати новітні імена, а не приводити їх у відповідність із минулим. Мудрість людей сивої давнини для Мо-цзи, на відміну від Конфуція, не еталон, а вихідна опора у державному будівництві, творенні країни: слід наслідувати хорошому, що було колись, але ж для того, щоб доброго було ще більше, його треба також створювати заново й по-новому, «треба й зараз творити хороше. Я хочу, щоб хорошого ставало більше...»²⁵.

Гостро критикуючи існуючі соціальні порядки, організацію державного життя, філософ засуджує жорстокість тогочасних правителів, їх марнотратство, виступаючи з позицій власної теоретичної системи, в основу якої було покладено принцип «загальної любові та взаємної вигоди» (цзянь сян ай, цзяо сян лі), що передбачав порівняння своїх дій з «користю для Піднебесної» та відмову від того, що могло б нанести шкоду добробуту народу. Крім того, він продукує ряд принципів, серед яких – «за економію у витратах», «проти музики» та ін., які були спрямовані, з одного боку, проти пануючих у державі страт, а з іншого, проти конфуціанства, ритуалізм якого, за думкою мислителя, не найкращим чином впливає на хід державних справ, спричиняє шкоду інтересам народу.

Протестуючи проти патріархальної системи формування інститутів державної влади, коли державні посади розподілялися на підставі родинної близькості до правлячого дому, пануючої в державі сім'ї, Мо-цзи вводить тезу

«шанування талантів» (шан сянь), відповідно до якої «мудрі люди» повинні висуватися на високі посади незалежно від їх соціального походження. Тільки тоді стає можливим, як вважав філософ, реалізація принципу «справедливості» (і) в управлінні країною, державою, її створенні, яким керувалися легендарні правителі сивої давнини. Так, «...якщо благородні й мудрі управляють нерозумними й низькими, то панує порядок. Якщо ж нерозумні й низькі керують благородними й мудрими, то буде смута. Завдяки цьому знаємо, що шанування мудрості є основою управління країною... Мудрий, управляючи країною, встає разом із ранковою зорею та повертається до дому із сутінками. Він вислуховує скарги та дає вказівки, завдяки чому держава спокійна, а покарання відбуваються правильно... Тому країна спокійна, а покарання та управління [здійснюються] правильно»²⁶.

Розвиваючи ідеї про розділення народу на «мудрих» і «низьких», мислитель пропонує своєрідну договірну модель держави й державної влади, елементи якої, як можна побачити вище, зустрічаються також і в давньоіндійському трактаті «Артхашастра». Зокрема, Мо-цзи говорить: «...у давнину, коли з'явилися люди, не було управління та покарань... безлад у Піднебесній був такий же, як серед тварин. Люди зрозуміли, що причина хаосу у Піднебесній виникає від відсутності голови правління. Тому обрали у Піднебесній мудрого й достойного та зробили його сином неба, щоб він управляв справами та встановлював справедливість, єдину для всієї Піднебесної...»²⁷. При цьому критерієм належного соціального порядку Мо-цзи вважав таке положення, коли кожна людина займається тією роботою, яка відповідає її здібностям. Розподіл обов'язків у суспільстві він розглядав як причину існування суспільної ієрархії, відповідних станів, а розподіл праці – як певний принцип державного будівництва. У процесі останнього можлива вертикальна соціальна мобільність як передумова «шанування єдності», тобто духовного єднання верховної влади в державі й народу на шляху досягнення «справедливості».

Очевидно, що поняття «небо» (тянь) у Мо-цзи має теїстичне значення, оскільки воно все бачить і чує, володіє почуттями й бажаннями, є вищим критерієм справедливості та добра – «взірцем» (фа). «Дії неба великі й безкорисливі. Воно щедро й [не вихвалюється] своїми достоїнствами, його сяйво довгострокове й таке, що не послаблюється. Саме тому досконаломудрі вани наслідували йому, тобто вважали небо взірцем»²⁸. «Воля неба» (тянь чжі) в концепції мислителя – критерій розмежування добра й зла, своєрідний інструмент, що уподібнюється інструментам ремісника, який в межах державно-політичного буття трансформується у належний засіб організації держави й державного будівництва. «Якщо слідувати волі неба, – розмірковує Мо-цзи, – схвалювати її, проводити її до кінця у всіх справах у Піднебесній, то в суді та управлінні країною буде порядок, увесь народ буде жити в злагоді, в країні буде достаток предметів для ужитку, народ, простий люд – усі будуть мати одяг і їжу, люди будуть жити у спокої та без прикростей...»²⁹. У дійсності, як справедливо відзначають окремі автори³⁰, філософ сам формує «принципи», що відповідають, за його думкою, «волі неба». Так, зокрема, «небо також бажає, щоб ті, хто зверху, виявляли старанність в управлінні країною, щоб у

Піднебесній панував порядок, а ті, хто знизу, були старанні у справах. Якщо ті, хто зверху, старанні у керівництві, то в країні царює порядок; якщо ті, хто знизу, старанні у справах, то в країні вдосталь предметів та їжі»³¹. Крім того, у форму небесного волевиявлення Мо-цзи огортає й ідею укріплення державної влади сина неба, впорядкування її інструментарію.

До речі, як і Конфуцій, Мо-цзи твердить, що благо народу є основною метою державно-владної діяльності, суб'єкти якої повинні використовувати не тільки насильство й покарання, але й моральні форми впливу на людей: «Тільки моральна влада користується повагою, тільки висока моральність отримує яскраве сяйво»³². При цьому ним проголошуються ідеї приналежності верховної влади народу й виборності першого правителя, його помічників (апарату держави). Поряд з цим у поглядах Мо-цзи простежується розуміння первинного сутнісного структурного аспекту державно-владного феномена – підпорядковуючої сили, а також спроможність даного явища утворювати свою централізовану систему й, водночас, відповідний механізм держави³³. Як відзначають дослідники, «Мо-цзи, який жив за умов розпаду патріархальної державності, вихвалює суспільну єдність і зв'язує здійснення «єдиного зразку справедливості» з жорсткою централізованою вертикаллю влади, де правитель один вирішує, що правильно, а що ні, а піддані зобов'язані з ним погоджуватися. Гарантувати авторитарний режим правління повинні були доноси громадян один на одного, а також система нагород і покарань. І хоч робилося застереження про необхідність виправляти і наставляти «сина неба», якщо він скоїть помилку, фактично була створена модель деспотично-бюрократичної держави»³⁴.

Такий інструментальний підхід до держави як до машини, що підпорядкована волі верховного правителя, розвивався надалі представниками легізму, школи «законників» (фа цзя), що ґрунтувалася на вченні про верховенство юридичного закону у житті державного утворення. Серед них – Шан Ян, Шень Бухай, Шень Дао (IV ст. до н.е.), Хань Фей (III ст. до н.е.) та ін.

Зокрема, Шан Ян – знаний державний діяч і реформатор, правитель області Шан царства Цінь. Згідно з традицією, він є автором одного з основоположних пам'ятників легізму – «Шан цзюнь шу» («Книга правителя області Шан»). Наслідуючи Мо-цзи, відомий представник легістів продовжив тенденцію осмислення первинного сутнісного структурного аспекту державно-владного феномена й створив модель влади в державі як гігантську всеосяжну систему примусу³⁵. При цьому, як показує аналіз тексту вищезгаданої пам'ятки, автор даної моделі дещо перебільшує роль підпорядковуючої сили в пізнанні державно-владної буттєвості³⁶.

Розуміючи необхідність існування духовного підґрунтя владної державотворчої діяльності, Шан Ян формулює ряд тез-рекомендацій державотворцям, серед них такі: «Коли держава створюється, треба систему правління привести у відповідність із (потребами) часу; коли вводяться закони управління, належить діяти обережно; коли намагаються направити усі зусилля на Єдине, належить діяти обачно; коли займаються основною справою, слід сконцентрувати її в одних руках. Коли система правління відповідає (потребам) часу, звичаї держави можуть бути змінені, й народ буде слідувати

встановленому порядку. Якщо закони управління ясні, чиновники не будуть (їх) порушувати. Якщо усі зусилля держави спрямовані на Єдине, то й людей (легше) використовувати...»³⁷. Ідеалом держави для мислителя є державна організація з централізованим бюрократичним апаратом, монолітним репресивним механізмом, який залежить суцільно від волі правителя й спирається на створений ним універсальний інструмент впорядкування державно-політичного життя – юридичний закон (фа). Причому «закон повинен стати звичаєм; (коли він стане звичаєм), (держава) буде мати в надлишку все, що потребує»³⁸. Введення відповідної системи призначень і надання рангів знатності, запровадження принципу «нагород і покарань» повинно було, за задумом архітектора даних державотворчих ідей, зосередити зусилля підданих на землеробстві й війні, що розглядалося їм як «зосередження на Єдиному» (і) – своєрідній інтегральній функції державного утворення. Поряд з нею «землеробство, торгівля й управління – три основні (функції) держави...»³⁹.

За думкою Шан Яна, жадібність, корисливість, пихатість – це основні риси людської природи, а тому правитель, здійснюючи державні справи й процес державного будівництва, може спиратися передусім на вічне прагнення людини до «вигоди» (лі). У зв'язку з цим актуальності набуває принцип «нагород і покарань», акцент у якому, враховуючи гріховність природи людини, зміщується в сторону покарання. Важливим елементом державно-владних відносин повинна стати й система кругової поруки всередині сім'ї, сусідської общини, будь-якої групи людей, що об'єднувались для виконання спільної справи, а також в армії, де за провину одного воїна повинен відповідати весь нижчий підрозділ (п'яток).

Як зазначають дослідники, «реформи Шан Яна сприяли зміцненню одноосібної влади правителя царства Цінь, яке перетворилося у 4-3 ст.ст. до н.е. в одну із наймогутніших давньокитайських держав. Теоретичні побудови Шан Яна сприяли оформленню легізму в цілісний ідейний комплекс, завершений у 3 ст. до н.е. Хань Феєм, і лягли в основу головних напрямків державотворення у першій китайській централізованій імперії Цінь (221-207 до н.е.)»⁴⁰.

Одначе, подальша практика державно-політичного життя виявила обмеженість підходу до держави як до машини, що підпорядкована волі верховного правителя, який підтримувався легістами, оскільки він не акцентував увагу на проблемі «...подолання відчуження влади від суспільства, перетворення її у фактор соціальної дезінтеграції. Все це сприяло посиленню позицій конфуціанського вчення, його перетворенню в офіційну ідеологію китайської імперії, яка освячувала і легітимувала імператорську владу в дусі ідеалу «цзюнь-цзи»⁴¹.

Поряд із вищезгаданими мислителями Стародавнього Китаю слід окремо зупинитися й на поглядах напівлегендарного представника державотворчої думки Лао-цзи («Престарілий мудрець», «Престаріла дитина», VI – V ст.ст. до н.е.), якому зазвичай приписується авторство класичного даоського філософського трактату «Дао де цзін» («Канонічна книга про дао й де», «Канон дао й де», або ж «Лао-цзи»)⁴². «Престарілий мудрець», згідно з традиційною думкою, служив хранителем бібліотеки у царстві Чжоу, де, між іншим,

зустрічався із Конфуцієм і давав йому поради; на схилі літ виклав свої думки у славнозвісній праці, яка, за його первинним задумом, повинна розглядатися як своєрідний порадинок правителю, яким той мав керуватися під час створення держави, управління нею, слідуючи шляхом філософії дао й де. За династії Хань його особистість була міфологізована, він проголошується втіленням дао, яке існувало із давніх-давен, й розпочинається ера його вшанування як найвищого даоського божества – Лао-цзюнь («Престарілий государ»). Поступово виникає вчення про його чисельні перевтілення як мудрого наставника правителів сивої давнини, у тому числі міфічного Жовтого імператора (Хуан-ді).

Особливістю вчення Лао-цзи є концепція «двох дао» – «безіменного» (у мін), що породжує космос, Всесвіт, та «іменованого» (ю мін), що створює конкретні речі. Дао («шлях») і де («благодать», «блага сила») співвідносяться як два принципи організації буття: один – той, що породжує всі речі, системи, а інший, – що пестує породжене, створене. Для поглядів мислителя характерні властиві класичній китайській філософії натуралізм та елементи примітивної діалектики, що реалізуються у концептах про перетворення, породження протилежностей одні в одних – «наявності й відсутності» (ю – у), «легкого й важкого» (цін – чжун), «руху й спокою» (дун – цзін) тощо, – їх взаємну детермінацію. Центральне місце у вченні відводиться категорії «недіяння» (у вей), під яким розуміється відсутність довільної цілепокладаючої активності суб'єкта, яка суперечить спонтанній «природності» (цзи жань) дао, як і природі, що ним породжується. «У вей» є також основним принципом організації ідеального суспільства, досконалої держави, зокрема й процесу державотворення: «створювати й не привласнювати, творити й не вихвалитися, будучи старшим, не повелівати – ось що називається глибинним де»⁴³.

У «Дао де цзін» підкреслюється роль «досконаломудрого» (шен) монарха у здійсненні «недіяння» та «впорядкування Піднебесної», влаштуванні країни, що й робить доцільним «...припущення про первинне призначення цього тексту як порадинок правителю з управління державою на підставі філософії дао й де»⁴⁴. Соціальний ідеал для автора даного трактату – маленька патріархальна країна, держава, максимально відмежована від інших аналогічних утворень: «нехай держава буде маленькою, а населення – рідким»⁴⁵. У тексті пам'ятки високо оцінюється простота й природний характер сивої давнини, які протиставлялись теорії й практиці організації державно-політичного життя, що засновувалась на ієрархії та «ритуалі» (лі).

Грунтовний аналіз тексту «Дао де цзін» показує, що Лао-цзи виявив окрім позитивного, також і негативне (регресивне) соціальне начало державної влади, здатне спричинити занепад і деградацію суспільної системи. «Коли уряд діяльний, народ стає нещасливим... Народ голодує тому, що власті беруть дуже багато податків»⁴⁶. На думку мислителя, і позитивне соціальне начало, і негативне разом властиві державно-владному феномену, проявляючись поперемінно, залежно від наявності у правителя внутрішніх духовно-моральних якостей. Якщо суб'єкт влади в державі реалізовує свої владні повноваження без насильства, відповідно до природної закономірності (дао), тоді, як вважав

філософ, «...небо й земля зіллються в гармонії, наступлять щастя та благополуччя, а народ без наказу заспокоїться»⁴⁷.

Зауважимо, що у своїх пошуках істини, філософських роздумах про державу й державотворення перші любомудри Сходу не були одинаками: «майже синхронно із зародженням давньокитайської філософії в протилежній частині євразійського материка, в давньогрецьких містах-державах, в VI – V ст.ст. до н.е. також виникають чисельні філософські концепції. Як і на Сході, елементи філософських міркувань тут первісно формувалися в лоні міфу та релігії»⁴⁸.

У західній цивілізації періоду античності у найбільш «чистому» вигляді виникає релігійно-ідеалістична концепція держави й державного будівництва, представлена Платоном (V – IV ст.ст. до н.е.) – славетним давньогрецьким філософом, засновником платонізму, ідеологом полісної аристократії, державотворчі ідеї якого викладені головним чином у таких діалогах, як «Держава», «Закони», «Політик». Відповідно до створеної ним системи об'єктивного ідеалізму навкругне буття має декілька рівнів: перший рівень – світ ідей (ейдосів), незмінних сутностей, прообразів конкретних явищ, інтегрованих ідеєю вищого блага; другий – світ матерії, інертної речовини, що знаходиться в руках божественного деміурга; третій – світ речей, швидкоплинних явищ, що чуттєво сприймаються й віддзеркалюють за своєю суттю лише тіні ейдосів. Людина, за думкою філософа, має як фізичне тіло, так і душу, й якщо перше (тіло) суцільно належить світу матерії, то коріння другої (душі, що складається із розуму, волі й благородної пристрасності, чуттєвості й потягів) сягає, з одного боку, ідеального рівня, а з іншого, – матеріального, чуттєво-емпіричного. Причому залежно від того, яка складова в душі людини переважає, остання відноситься або до розумного типу, що пізнає ідеальні основи світоустрою та процесу його творення, або до мужнього, що має силу волі й благородний характер, або до пристрасного, націленого на задоволення своїх чуттєвих бажань і земних потягів.

Держава (місто-держава), як вважав Платон, виникає внаслідок того, що людина не може забезпечити задоволення своїх нагальних потреб, «...коли кожен із нас не може задовольнити сам себе, але має потребу ще багато в чому»⁴⁹. При цьому «...багато людей збираються воєдино, щоб мешкати разом і надавати один іншому допомогу: таке спільне поселення й отримує у нас назву держави, чи не правда?»⁵⁰. Займаючись «...мисленнєво державотворенням з самого початку...»⁵¹, мислитель окреслює сім типів державного устрою, форм організації держави та державної влади, й у якості першого типу (форми) виокремлює ідеальний тип спільного життя, що стоїть вище держави, законодавства, а тому їх не потребує. У своїх думках він вибудовує теорію ідеальної держави таким чином, щоб остання логічно впливала зі створеної ним системи об'єктивного ідеалізму. Така держава виникає як співтовариство трьох соціальних груп, існування яких обумовлюється існуванням вищевказаних типів людей: перша група – правителі-філософи, які творять державний організм і управляють ним на підставі законів; друга – стратеги, які стоять на варті держави; третя – виробники, які забезпечують задоволення життєвих потреб населення країни. Кожній з цих груп відповідає й своя

доброчесність. Так, якщо мудрість – це доброчесність правителів-філософів, хоробрість – доброчесність воїнів, то помірність – доброчесність виробників, народних мас. Четверта ж доброчесність – справедливість не відноситься до жодного соціального стану і є «надстановою», «державною». Усвідомлення, додержання кожною групою вроджених доброчесностей і є гарантією досягнення справедливості. У межах державно-політичного буття остання виявляється передусім «...у тому, щоб кожний мав своє й виконував теж своє»⁵². Таким чином, Платон, як і Мо-цзи, розглядає розподіл праці у якості принципу організації державного життя й будівництва держави: «...яким чином держава може забезпечити себе усім цим: чи не так, що хто-небудь буде землеробом, інший – будівельником, третій – ткачем? І чи не додати нам до цього шевця й ще кого-небудь з тих, хто обслуговує тілесні наші потреби?»⁵³. Причину суспільних бід і регресу державних справ філософ вбачає у відході від принципів побудови ідеального типу спільного життя, ідеальної держави, коли влада переходить до рук духовно й морально обділених людей, які керуються виключно своїми мирськими пристрастями й бажаннями.

Намагаючись осмислити реально існуючі типи державного устрою, Платон виокремлює шість взаємопов'язаних форм організації держави й державної влади, розподіляючи їх на дві групи: перша група – це правильні форми, друга – неправильні, викривлені форми, такі, що занепадають. Найближче до побудови ідеальної держави стоїть аристократія як правління мудрих і заслужених. Причому більш правильна форма, за думкою мислителя, – це все ж таки аристократична республіка (декілька правителів), а не аристократична монархія (один правитель). До викривлених форм держави він відносить: а) тимократію – владарювання осіб, засноване на воєнній силі; б) олігархію – панування багатих, владування осіб, що спирається на торгівлю, лихварство; в) демократію – владу широких мас, демосу, коли до державно-владної діяльності допускаються всі громадяни, люди будь-яких занять; г) тиранію – володарювання тирана, схильного до свавільного правління методами терору й насилля.

Свої державотворчі погляди Платон намагався на практиці реалізувати в Сиракузах, грецькій колонії на острові Сицилія, однак його робота у цьому напрямі, як відомо, так і не завершилася успіхом⁵⁴. Тому, якщо в «Державі» він ще припускає можливість здійснення моделі ідеальної справедливої держави, то у наступних діалогах, що були створенні ним після серії власних невдалих мандрівок до Сицилії, ця можливість пов'язується з далеким минулим: це або «життя за Кроноса» («Політик»), або ж ідеальні величні держави, що загинули під час світових катаклізмів («Тімей», «Критій»).

Як бачимо, основні положення платонівської концепції держави й державного будівництва полягають у наступному: по-перше, ідеальний характер походження сутності держави, державної влади й державотворення; по-друге, розвиток державотворчих державно-владних відносин внаслідок реалізації ідеї держави, влади, державотворення; по-третє, розподіл форм держави на правильні й неправильні залежно від моральних якостей правителів; по-четверте, досягнення суспільного блага через правління духовної еліти, яка підпорядковується встановленим законам. «Там же, де закон – владики над

правителями, а вони – його раби, я вбачаю спасіння держави й всі блага, які тільки можуть дарувати державам боги»⁵⁵. До речі, сам державно-владний феномен Платон розглядає як силу, засновану на специфічному знанні – знанні сутності правління. Знання ж влади над людьми в його найбільш загальному вигляді, мислитель визначає як політику («Політик»).

У славетні часи античності, у Стародавній Греції та Стародавньому Римі маємо також яскраві приклади раціонально-реалістичних поглядів на державу й процес її творення (концепції Аристотеля, Полібія, Цицерона).

Так, Аристотель (IV ст.ст. до н.е.) – один із знаних давньогрецьких філософів, засновник перипатетичної школи, вихователь творця могутньої світової імперії Александра Македонського, у своєму трактаті «Політика» продовжує державотворчу мисленеву традицію свого вчителя. Проте, на відміну від Платона, державотворчі погляди Аристотеля вирізняються більшою гнучкістю, реалістичністю та спрямованістю на традиційні форми державно-політичного життя греків, які історично склалися, що, зокрема, ілюструє сконструйована ним теорія природного походження держави, відповідно до положень якої державна організація виникає природно як розвинуте співтовариство общин, поселень, що складаються із розвинутих сімей. «Суспільство, що складається з декількох поселень, є цілком завершена держава, яка досягла, можна сказати, повною мірою самодостатнього стану й виникла заради потреб життя, але існуюча ради досягнення благого життя. Звідси випливає, що всяка держава – продукт природного виникнення, як і первісні спілкування: вона є завершенням їх, у завершенні ж виявляється природа... З усього сказаного видно, що держава належить до того, що існує за природою, і що людина за своєю природою є істота політична...»⁵⁶. У зв'язку з цим держава, на думку мислителя, не підлягає радикальній штучній перебудові й, відповідно, платонівський проект скасування сім'ї та приватної власності суперечить і природі людини, і природі державного утворення, а тому розцінюється як нереальний.

Сім'я, за Аристотелем, генетично передує сільській общині, сільська ж община – міській (державі-полісу). Водночас держава-поліс як вища та всеохоплююча форма соціального зв'язку, «спілкування» (койнонія), первинна по відношенню до сім'ї та кожного індивіду (як ціле первинно по відношенню до частини), «...адже необхідно, щоб ціле передувало частині»⁵⁷. Кінцева мета державного утворення, як і кожної людини, полягає у досягненні «щасливого та прекрасного життя», а основним завданням держави є виховання (пайдея) громадян у дусі моральної доброчесності (арете). При цьому «...право, яке слугує мірилом справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування (держави – О.К.)»⁵⁸.

Цілком очевидно, що концепти «держава», «суспільство» Аристотель, як і його попередники й сучасники, фактично ототожнює. Розвиваючи раціонально-реалістичні погляди, він стверджує, що державна влада виникає природним шляхом разом із державою внаслідок політичної природи людини. При цьому знаний учень Платона розглядає державно-владний феномен як необхідний атрибут, властивість складної системи співжиття людей. Передумови його існування в людському співтоваристві мислитель бачить у складній природній

реальності, в якій все, що складається з декількох частин, має елемент, який володарює, і підлеглий елемент⁵⁹. У суспільстві позначений феномен відіграє роль активної форми, що трансформує пасивну матерію в реальні явища державно-політичного життя, забезпечуючи тим самим організацію спільної діяльності людей і стабілізуючи відносини в соціальній системі.

Розуміючи позитивну й негативну сторони державної влади, Аристотель, також як і його вчитель, виділяє правильні й неправильні форми держави, державного устрою, розділяючи їх за ознакою основоположної мети державно-владної діяльності: загальна користь громадян (суспільні інтереси), або особисте благо правителів (індивідуальні інтереси). «Бажаний» державний устрій – це владарювання «аристократії», яку слід розглядати у первинному сенсі слова, тобто як «правління найкращих». Станова диференціація соціальних функцій, що існувала у платонівській моделі, змінюється віковою: молоді громадяни ідеального полісу виконують військову функцію, а громадяни поважного віку – власне політичну (державотворчу), «дорадчу».

Виходячи зі свого вчення про «середину», приділяючи увагу змінюваності й взаємному переходу вищевказаних форм, Аристотель пропонує у якості умовно-зразкового державного устрою, що максимально був наближений до реалізації в умовах тогочасних полісів, нову середню форму – «політію» (як поєднання олігархії та демократії), в якій поляризація бідних та багатих знімається перевагою заможних середніх верст і яка у такій спосіб здатна забезпечити благо більшості.

Зазвичай дослідники вказують, що за описом політії стоїть модель рабовласницької демократії в Стародавніх Афінах і певна спроба легітимації існуючих громадського-політичних порядків. Думається, що й не тільки це. Ймовірно, Аристотель, як і його славетні колеги-філософи, розумів необхідність існування духовного підґрунтя державотворчої владної діяльності: в проекті середньої форми держави проглядається й спроба створення теоретично обґрунтованої, ідейної основи розбудови тогочасного міста-держави. У будь-якому разі, «в кінцевому підсумку, вона (політія – О.К.) виступила найбільш завершеною формою синтезу духовних і практичних досягнень давньогрецької культури в соціально-політичній сфері: ідей громадянськості, демократії, республіканізму»⁶⁰. Крім того, загальною заслугою всієї соціально-філософської концепції мислителя є формування погляду на розвиток суспільства, держави, як природно-історичний процес, що управляється людськими потребами.

Інший давньогрецький мислитель – Полібій (III – II ст.ст. до н.е.), відомий історик і державний діяч, трактував виникнення й розвиток держави, державно-владних відносин, як природний процес, рух по колу, в ході якого правильні її форми (провідним принципом змісту яких виступає позитивне соціальне начало державної влади й суспільний інтерес) і неправильні (провідний принцип яких – негативне соціальне начало влади в державі й індивідуальний інтерес) постійно змінюють одна одну. «Такий кругообіг державного співжиття, – констатує Полібій у «Всезагальній історії», – отакий порядок природи, згідно з яким форми правління змінюються, переходять одна в іншу й знов повертаються»⁶¹. В уявленні мислителя кожна правильна державна форма має

частину позитивного владного соціального начала. Дана частина за природною потребою переходить у свою протилежність – частку негативного соціального начала влади в державі, породжуючи тим самим неправильну форму державного устрою. Антична думка, таким чином, робить крок до осмислення джерела розвитку державно-владного феномена: сутнісного протиріччя між позитивним соціальним началом державної влади й негативним, а також рушійної сили розвитку даного явища – протиріччя між суспільними та індивідуальними інтересами.

Наслідуючи Аристотеля, Полібій впритул наближується до розуміння необхідності існування ідеального підґрунтя процесу державотворення. На підставі аналізу успішних практик із державного будівництва, що існували за часів античності, зокрема успіху Стародавнього Риму у питанні розбудови могутньої держави, мислитель здійснює спробу теоретичного обґрунтування оптимальної державотворчої діяльності, організації державно-політичного життя, «...щоб таким чином держава незмінно перебувала у стані рівномірного коливання й рівноваги, на зразок корабля, що йде проти вітру»⁶². Виходячи з цього, він виокремлює змішану правильну форму держави, що містить складові елементи царства, аристократії та демократії. Така синтетична форма, на його думку, є найкращою, оскільки здатна забезпечити стабільність державно-політичної організації суспільства через систему стримувань і противаг між владними повноваженнями царя, аристократії і народу. По суті, ця модель змішаної форми є прообразом теорії розподілу гілок влади в державі: «хоча кожна влада має повну можливість і шкодити іншій, і допомагати, однак в усіх положеннях вони виявляють належну однастайність, а тому не можна було б указати кращого державного устрою. Насправді, коли будь-яка небезпека, що загрожує ззовні, спонукає їх до однастайності й взаємодопомоги, держава звичайно виявляється настільки могутньою та діяльною, що ніякі потреби не залишаються без задоволення... Ось чому ця держава завдяки своєрідності устрою виявляється нездоланною й здійснює усі свої плани»⁶³. Думається, що саме через наявність таких новаторських концептів «Всезагальна історія» Полібія, як справедливо зазначається, «...справила величезний вплив на подальший розвиток доктрини поділу влад, еволюцію вчень про історичний колообіг у процесах державотворення...»⁶⁴.

Зауважимо, що теоретичне, ідейне обґрунтування творення змішаної форми держави у подальший античний час підтримав давньоримський філософ, державний діяч і блискучий оратор М. Цицерон (II – I ст.ст. до н.е.), який вбачав прообраз такої форми, здатної зміцнювати державний організм, в устрої республіканського Риму. За думкою мислителя, державне утворення, як і право, виникає внаслідок природної необхідності («Про державу», «Про закони»)⁶⁵. Сама ж держава розглядається як «надбання» народу, а останній – як «...поєднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою у питаннях права та спільністю інтересів»⁶⁶.

Досить цікавим виявляється погляд філософа на процес державотворення, який потребує від творців держави неабиякої відваги, мужності, героїства, що потенційно наближує їх до величі богів та їх неземної сили. «Ні в одній справі, – стверджує Цицерон, – доблесть людини не наближується до могутності богів

більше, ніж це відбувається під час заснування нових держав і під час збереження вже заснованих...»⁶⁷.

Отже, стисло резюмуючи вищевикладене, відзначимо, що генеза проблеми формування ідеології державотворення сягає своїм корінням Стародавнього світу. Саме тут розпочинається, умовно кажучи, латентний період осмислення досліджуваної проблеми. В умовах перших, більш-менш вдалих практик із державного будівництва виникає нагальна необхідність їх ідейного, духовного супроводу, створення ідеального підґрунтя державотворчої діяльності. Тому у прадавні часи з необхідністю народжуються оригінальні державотворчі концепції, що започатковують традицію осягнення й аналізу державотворчого сутнісного аспекту ідеології державотворення. При цьому витоки даних концепцій (державотворчої думки), зводяться, як правило, до міфологічного світогляду. Так, спочатку виникають міфологічні версії божественного походження держави, процесу її творення, ідеї про статичність державного утворення, його незмінність, а потім формуються уявлення про природне виникнення державної організації та її закономірний розвиток, перетворення.

У своїй цілісності осмислення держави й державотворення у стародавні часи велося в широких суспільно-політичних рамках. Держава, її складові, процес її творення трактувалися переважно як суспільні, соціально-політичні явища, що нероздільні із поняттям суспільства, які вкорінені в його життєдіяльність. На даному етапі фіксуються спроби осмислення й теоретичного обґрунтування таких моментів державотворчої буттєвості: а) елементів держави – державної влади, державного механізму й права; б) принципів державного співжиття й будівництва держави; в) правильних і неправильних форм держави; г) закономірної зміни державних форм; д) змішаної форми держави як кращого способу організації державно-політичного життя; е) протилежних соціальних начал державної влади (позитивного – прогресивного, негативного – регресивного); є) цільового сутнісного аспекту державно-владної діяльності та її мети – загального блага; ж) еліти як суб'єкта державно-владних відносин; з) підпорядковуючої сили державної влади; и) системності й структурності влади в державі.

Думка стародавніх мислителів стала надійною основою розвитку соціально-філософських поглядів у наступні історичні епохи. «Погляди стародавності, – пише В. Воловик, – виявились краплинами, що живили струмочки, яким судилося стати витокami, що формували русло майбутньої могутньої ріки під назвою Філософія»⁶⁸. Одним із джерел такої ріки виявилась соціально-філософська державотворча думка, поступальний історичний плин якої, врешті-решт, і приводить, як ми побачимо далі, до постановки проблеми формування ідеології державотворення.

Свій подальший розвиток, тим часом, вказана думка продовжує в західній цивілізації періоду Середньовіччя й Відродження. Практично весь цей період зайняла феодална формація, що не могло не відбитися на соціально-філософських поглядах на державу й державотворення мислителів тієї пори. На даному етапі виділяються три напрямки аналізу державного утворення: релігійний (А. Августин, Т. Аквінський та ін.), реалістичний (Ж. Боден,

Н. Макіавеллі та ін.), утопічний (Т. Кампанелла, Т. Мор та ін.). Хронологічно першим розвивається релігійний напрямок.

Його презентантом став А. Августин (Блаженний Августин, IV – V ст.ст.), авторитетніший християнський філософ й церковний діяч, державотворчі погляди якого викладені головним чином у двох його працях: «Сповідь», «Про град Божий». Продовжуючи ідеї Платона, мислитель трактує виникнення державності як зумовлений волею Бога-творця природно-історичний процес, у ході якого укладається певний «суспільний договір», що визначає взаємні обов'язки суб'єктів і об'єктів державно-владних відносин. При цьому розрізняється два протилежних види державної спільності: світський – «град земний» і духовний – «град божий» («небесний»). Якщо перший, «один із них складається з людей, які бажають жити у світі свого роду за плоттю...»⁶⁹, то другий, «...інший – з бажаючих жити також за духом...»⁷⁰. Стверджується, що такі утворення, «...два града створенні двома родами любові: земний – любов'ю до себе, що доведена до зневаги до бога, а небесний – любов'ю до себе, що доведена до зневаги до самого себе... Над тим панує похоть панування, що управляє і його правителями, і підлеглими йому народами; у цьому за любові служать взаємно одні іншим і предстоятелі, керуючи, і підлеглі, які коряться»⁷¹. Водночас, розуміючи необхідність підведення теоретичної бази під реальний процес творення сучасної йому держави, Августин говорить, що вказані різновиди державної спільності не втілюються в земних умовах, як правило, у чистому вигляді; зазвичай вони є такими, що певним чином змішані, поєднанні між собою й будуть остаточно відокремлені один від іншого лише після кінця світу, Страшного суду.

Гостро критикуючи організацію мирського державно-політичного життя, Блаженний Августин, тим не менш, визнає насильство, у першу чергу державне, незмінним супутником людської цивілізації, яке існує завдяки гріховній природі людини (схожість із Шан Яном). У зв'язку з цим, хоча державна влада і є «велика розбійницька шайка», вона розглядається як необхідний елемент державного утворення. Причому, як і стародавні філософи, мету державно-владної діяльності мислитель вбачає передусім у досягненні загального блага. Поряд із виокремленням складових держави, «...якими світ земний встановлюється й підтримується...»⁷², робиться висновок про необхідність існування чіткої ієрархії в системі державно-політичній буттєвості. «Бо як у ієрархії людської спільності вища влада поставлена над нижчою, щоб та їй корилася, так само Бог стоїть понад усім»⁷³.

Видатним представником релігійних державотворчих поглядів був і Т. Аквінський (XIII ст.) – середньовічний філософ, монах-домініканець, засновник томізму, який продовжив започатковану А. Августином традицію підведення теоретичної основи під розбудову тогочасної феодальної держави. Спираючись на пізнього Аристотеля, він канонізує християнське розуміння співвідношення ідеального й матеріального, у тому числі у сфері державно-політичної буттєвості, як співвідношення первинного «принципу форми» («принципу порядку») з «принципом матерії» («найслабкішим видом буття»), що коливається й не устаюється. Відповідно до цього держава у теоретичних моделях мислителя постає як задана Богом ієрархічна цілісність, де піддані

повинні підкорюватися правителям, державним керманичам, а останні – керувати діями людей й спрямовувати їх до загального блага.

Аквінський розглядає сутність влади в державі як встановлений Богом порядок відносин панування й підпорядкування (модель підпорядковуючої сили), в яких воля правителів приводить до руху підлеглих (вольовий владний аспект). Походження держави і її влади мислитель пов'язує з природною необхідністю людей жити разом (вплив Аристотеля), наголошуючи на тому, що первинним джерелом цієї влади виступає політичне співтовариство, народ. Зауважуючи, що остання тяжіє до моделювання й утворення неправильних державних форм, філософ генерує ідею верховенства у державно-політичній життєдіяльності церковної (духовної) влади над державною (світською)⁷⁴. До того ж пропонується найкраща модель державно-владної діяльності, заснована на мудрості правителя, – королівська влада, основна мета якої зводиться до створення й будівництва держави загального блага (трактат «Про правління володарів»). Такою державою, на думку засновника томізму, і є передусім монархія. Крім того, певною мірою визнається необхідність обмеження повноважень правителя законами, позаяк «...будь-який закон спрямований до загального блага...»⁷⁵, а також право народу повстати проти тирана, який систематично спотворює справедливість.

Доцільно нагадати, що А. Августин і Т. Аквінський («князь філософів») у католицизмі отримали статус «Вчителів Церкви» (Блаженний Августин – «Отець Церкви» у католицтві й православ'ї) і стали завдяки цьому для Середньовіччя незаперечними авторитетами у питаннях філософії, модерними презентантами державотворчої думки, погляди яких чинили вплив на практику розбудови державності у християнських країнах як у середні віки, так і в історичні епохи, що з необхідністю слідували за ними.

Із розвитком феодалної формації, утворенням централізованих держав і зміцненням монархії виникає потреба у нових, реалістичних поглядах на державну організацію та процес її створення. Фундатором даного напрямку осмислення державного утворення в період, що розглядається, був Н. Макіавеллі (XV – XVI ст.ст.), італійський мислитель, письменник, державний діяч, автор таких відомих праць, як «Державець» («Володар»), «Міркування про першу декаду Тіта Лівія». У цих працях фактично «...теоретичний розгляд політики звільнено від моралі...»⁷⁶ і релігійних уявлень, відбувається спроба концептуального аналізу держави й державно-політичної сфери, а остання осмислюється як автономна площина діяльнісного явища. У концептах мислителя державно-політична діяльність постає як втілення вільної людської волі в рамках необхідності («фортуни»), й визначає її не Бог чи мораль, а практика, природні закони життя й людська психологія. Відповідно до цього історичний розвиток державності зображується як підпорядкований «фортуні» вічний кругообіг подій: зародження держав, досягнення ними апогею могутності, й, природно, їхній занепад. Держава визнається філософом найвищим проявом людського духу, а служіння державі (державна служба), співучасть у її творенні, – метою, сенсом і щастям людського життя. Поділяючи традиційні християнські уявлення про первинну гріховність людської природи, італійський мислитель відносить функцію

перевиховання людини не до церкви, що було традиційним для середньовічного світогляду, а до держави. Як слушно відзначається, «майже на півтора століття раніше Гоббсу Макіавеллі обґрунтовував необхідність держави егоїстичною природою людини й потребою її насильницького приборкання»⁷⁷.

Політичним ідеалом для мислителя була Римська республіка, в якій він вбачав реальне втілення ідеї сильної держави, що вміла зберігати свій державотворчий тренд, внутрішній порядок і розповсюджувати вплив на інші країни. Республіка, згідно з його світоглядом, – найкраща державна форма, оскільки кожного робить відповідальним за долю держави, процес її створення й перебудови. Проте республіканський державний устрій стає неможливим за умов, коли у народу фактично немає розвинутих громадянських чеснот (сучасна для Макіавеллі Італія). Критикуючи тогочасне життя італійської держави, філософ пов'язує занепад державних справ із зростаючим впливом на них католицької церкви, що розхитувала підвалини світської державності й послаблювала в людях прагнення до служіння державі. За таких обставин письменник приступає до вельми нелегкої, але ж посиленої як для нього справи: «...береться обговорювати й направляти дії государів»⁷⁸. Так народжується славнозвісна праця «Державець», що присвячена тогочасному державному керманичу Лоренцо де Медичі. Вона, як і давньокитайський трактат «Дао де цзін», виступає свого роду ідейним порадником можновладцю, яким той може керуватися під час здійснення державного будівництва. У ній автор описує способи, моделі створення сильної держави в умовах, коли народні маси не мають розвинутих громадянських чеснот. При цьому вказується, що «...подвійну славу здобуде той, хто створить державу й зміцнить її хорошими законами, добрими союзниками, гарним військом і добрими прикладами...»⁷⁹. Щоправда, Макіавеллі вважав, що будь-які засоби можна використовувати для досягнення певних державно-політичних цілей. Так, володар може нехтувати нормами моралі, бути поза зоною їх дії, якщо його діяння обумовлені турботою про процвітання й могутність його держави.

Державно-владний феномен у роботах філософа виступає насамперед як могутня сила, яка виявляється в здатності правлячих примушувати підлеглих до покори. Тим самим Макіавеллі виділяє два сутнісних аспекти цього явища: вольовий аспект і підпорядковуючу силу. Мислитель вважає, що державна влада, як і держава, виникає природним чином і що важлива роль при цьому відводиться волі людини та її долі⁸⁰. Згідно з його думками, влада в державі проходить два етапи свого розвитку. Коли держава створюється й зміцнюється, виникає абсолютна модель монархічної влади, а потім встановлюється змішана модель (монархічні, аристократичні й демократичні складові), необхідна для стабільного державного будівництва та розвитку. Однак, якщо в уявленнях мислителів Стародавнього світу й Середньовіччя позначений владний феномен переважно виступав як засіб досягнення суспільного благополуччя, то для Макіавеллі він є найближчою метою діяльності правителів, засобом реалізації їх власних інтересів⁸¹.

І хоча свою працю «Державець» Макіавеллі присвячує й посилає в дар одній владній особі – Лоренцо де Медичі, маючи надію, що даний подарунок стане до нагоди під час державно-будівничих справ і звільнить його тим самим

від немилості государя, цей трактат як справжня перлина реалістичної державотворчої думки фактично вже біля 500 років є настільним порадником багатьох можновладців західної цивілізації, ідейно впливаючи на хід реалізації задуманих ними планів державного будівництва.

Ще одним представником реалістичного напряму осмислення держави й державотворення був французький мислитель, юрист, політичний та державний діяч Ж. Боден (XVI ст.), перу якого належить праця «Шість книг про державу», в якій філософ концентрує серцевину свого державотворчого вчення. Держава, основу якої, на думку мислителя, складає сім'я, являє собою кровноспоріднену господарську співдружність, що формується незалежно від волі людини під впливом природного середовища. Цим обумовлюється характер того або іншого народу, що мешкає на території певної країни, притаманні йому риси, звички й уподобання. Зрозуміло, що й тип державного утворення складається залежно від тих чи інших кліматичних умов. На відміну від природи, у сфері державно-політичної життєдіяльності відбувається прогрес, у ході якого й постає держава як «...засноване на праві управління суверенної влади багатьма сім'ями та їх скарбами...»⁸².

Французький мислитель виділяє лише одну сторону сутності державної влади: підпорядковуючу силу. На його думку, дане владне явище – це загальна ознака соціального спілкування, яка полягає в пануванні одних і підпорядкуванні інших у межах державно-політичної буттєвості. Відносно державної форми він зауважує, що так звана правильність чи неправильність форми залежить від її певних якостей, тобто від прояву в ній або позитивного соціального начала влади в державі, або ж негативного. Крім цього, Ж. Боден уперше формулює основну ознаку державної влади – її суверенітет як єдність, абсолютизм, незмінність і необмеженість влади держави: «Суверенітет є абсолютна й постійна влада Держави...»⁸³. Реальним суверенітетом, за твердженням філософа, володіє лише абсолютна монархічна влада, що створює монархію, яка, на відміну від демократії та аристократії, ідеальним чином пристосована до панування найкращих членів суспільства для розбудови держави, зміцнення державної організації та її подальшого благополуччя. Розуміючи, що абсолютна монархія може породити свою протилежність (тиранію), Боден висуває ідею дотримання монархом принципів природного й божественного права.

Поряд із розглядом реалістичного напряму аналізу державного утворення не можна обійти увагою утопічний напрямок, в якому знаходять свій вираз ідеї соціальної рівності, і що також формується в епоху Відродження, але його становлення й розвиток слід пов'язувати перш за все з проявами критичного реагування державотворчої думки на явища, що виникали внаслідок поглиблення соціальної диференціації в країнах тодішньої Європи під час початкового накопичення капіталу.

Яскравим представником утопічного напряму став Т. Мор (XV – XVI ст.ст.) – англійський гуманіст, юрист, письменник, політичний і державний діяч, святий Католицької церкви з 1935 р. Всесвітню популярність отримав завдяки своїй праці «Утопія» (або ж «Золота книжечка, така ж корисна, як забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія»). У ній під

впливом творчості Платона автор змальовує ідеальний устрій фантастичного острова Утопія («неіснуючої країни» чи «благословенної країни»), де приватна власність була невідома, й протиставляє його наявним недолікам англійського державного устрою, що нещадно їм критикується. У своїх концептах філософ розглядає сучасну йому державно-політичну організацію передусім «...як змову багатих, які думають лише про свої вигоди, прикриваючись іменем та добром держави»⁸⁴. Замислюючись про необхідність вдосконалення даної організації, він конструює певний державно-політичний ідеал, в основу якого були покладені новаторські ідеї, серед них зокрема такі: суспільна власність, високоорганізоване виробництво, доцільне керівництво, рівний розподіл суспільного багатства між людьми, кожен з яких має рівне право й зобов'язаний працювати. Реалізацію такого ідеалу повинні забезпечити принципи виборності, старшинства й наради, що розглядаються як вихідні норми процесу державотворення. Викладаючи свої думки латиною, Т. Мор у такий спосіб адресує «Утопію» вченим-гуманістам і просвіченим монархам, сподіваючись, що незабаром, у найближчому до нього майбутньому, вказану вище ідеальну конструкцію візьме на озброєння у повсякденній державотворчій практиці достойний освічений правитель: «...залишилось тільки, щоб особи, які мають владу, готові були наслідувати благим порадам»⁸⁵.

Послідовником поглядів Т. Мора у пізні згасаючі часи Ренесансу виявився інший презентант утопічного напряму осмислення державного утворення, італійський філософ, політичний діяч, монах-домініканець Т. Кампанелла (XVI – XVII ст.ст.). Свої державотворчі думки він викладає у ряді праць, серед яких найвідомішою є «Місто Сонця», в якій пропонується програма всезагального суспільного й державного перетворення на підставі спільності майна, відстоюється ідея єдності світської (державної) і духовної (церковної) влади, висловлюється думка про необхідність реалізації «царства божого» на землі, містяться заклики до скасування приватної власності й експлуатації, виходячи з моралі християнства, а також пріоритетного розвитку науки, просвіти й трудового виховання. Виходячи з цього, Сонячне місто, сконструйоване у мисленневих моделях філософа, представляє собою ідеалізовану теократичну систему, державно-політичне «братство», «республіку», на чолі якої стоїть первосвященик (Сонце), відзначений сонячним символом. Йому у державних справах допомагають співправителі – Могутність (Міць), Мудрість і Любов. Творення такої «сонячної» державно-політичної структури гарантують принципи освіченості, виборності, наради, а також розподілу праці й посад залежно від виявлених природних здібностей. Підкреслюється, що для здійснення верховної державотворчої діяльності її суб'єкт повинен мати всеохоплюючий теоретичний рівень знань; тільки тоді він зможе мудро вести державні справи й творити державу. При цьому «закони їх (громадян Сонячної «республіки» – О.К.) нечисельні, короткі й ясні»⁸⁶. За таких умов життя в державі пливе гармонійно, його огортають духовні промені світла й все навкруги «робиться радісно»⁸⁷. До сказаного слід додати, що практичну реалізацію своїх теоретичних моделей Кампанелла, як і його ідейний попередник, покладав на європейських правителів: іспанського короля, а згодом і французького монарха.

Ідейні плоди духовної творчості Т. Мора і Т. Кампанелли неабияк збагатили загальну скарбницю державотворчої думки й вплинули на її подальший розвиток у наступні історичні періоди, обумовлюючи, серед іншого, й становлення утопічного соціалізму.

Як бачимо, за часів Середньовіччя та Відродження продовжується латентний період осмислення проблеми формування ідеології державотворення, тривають духовні потуги осягнення державотворчого сутнісного аспекту останньої й, відповідно, створюються самобутні державотворчі концепції. У вказані часи розвиток держави й хід державотворчих процесів, на відміну від попереднього історичного етапу, трактується переважно як рух по висхідній лінії. Якщо на початку Середньовіччя панують релігійні погляди як на державу, так і на процес її розбудови, то в епоху Відродження державна організація, її творення отримують тенденцію реалістичного осмислення. Внаслідок критичного реагування державотворчої думки на поглиблення соціальної диференціації в країнах західної цивілізації з'являється й утопічний погляд на державне утворення. Продовжуються спроби аналізу й теоретичного обґрунтування означених раніше моментів державотворчої буттєвості, що розпочалися у славнозвісних часах Стародавнього світу. Поряд із цим фіксується намагання державотворчої думки збагнути вольовий сутнісний аспект державно-владного феномена.

У періоди Нового й Новітнього часу державотворча думка в основному розвиває, конкретизує та доповнює основоположні ідеї, концепти, що генерувались в її лоні на попередніх історичних етапах.

Як відомо, Новий час – це епоха бурхливого розвитку капіталістичної формації, що наполегливо вимагає впровадження демократичних засад у політичну систему суспільства, процес творення державного організму, й, звісно ж, духовне підґрунтя такого процесу. Тому уявлення про змішану державну форму, що були представлені античними філософами Полібієм і Цицероном, розвиваються в зазначений час у теорію розподілу гілок влади в державі (І. Кант, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є та ін.). На відлунні ідей мислителів Стародавнього Сходу – Каутільї, Мо-цзи – розвивається також договірна модель походження держави й державно-владних відносин у соціально-неоднорідному суспільстві (Т. Гоббс, Г. Гроцій, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза та ін.).

Поряд із цим на підставі утопічних поглядів Т. Мора, Т. Кампанелли еволюціонує критичне реагування державотворчої думки на поглиблення соціальної диференціації в межах державно-політичної буттєвості й формується критичний утопічний соціалізм (Р. Оуен, К. Сен-Сімон, Ф. Фур'є), представники якого в своїх працях генерують концепти-здогадки про майбутню розумну суспільну систему, що заснована на природних законах.

Охопивши поглядом досліджувану епоху, цілком очевидно, що загалом для державотворчої думки Нового часу характерна демократична спрямованість в осмисленні держави й державотворення, а разом з тим і спроб духовного супроводу останнього як відгуку на необхідність існування ідеального підґрунтя державного будівництва.

У працях філософів, спочатку Б. Спінози, Дж. Локка, а потім і Ш. Монтеск'є, І. Канта, міститься послідовне обґрунтування ідей невідчужуваності природної свободи й природних прав та інтересів людини, що підводить державотворчу думку до усвідомлення необхідності демократизації держави, державно-владних відносин і здійснення на цій платформі державного будівництва. У зв'язку з чим спостерігається розвиток у період чинності Нового часу відповідних державотворчих концепцій, що покликані були стати духовною опорою у питаннях тогочасного державотворення, практичного конструювання державно-політичної матерії.

Так, Б. Спіноза (XVII ст.) – відомий нідерландський філософ-пантеїст, будучи прихильником демократії, зауважував, що після переходу від природного стану до громадянського й утворення держави природне право кожного громадянина не припиняється. Виходячи з цього, мислитель слушно говорить про межі державної влади в її взаємовідносинах із громадянином. У «Політичному трактаті», який автор так і не встиг завершити, підкреслюється, що «...все те, до виконання чого ніхто не може бути спонуканий ні нагородами, ні погрозами, не відноситься до права держави»⁸⁸ (свобода думки, совісті і т.п.) і що «...до права держави менше відноситься те, на що обурюється більшість»⁸⁹. Із цього логічно випливало, що право держави повинно відповідати думці більшості, яку слід обов'язково враховувати, здійснюючи державне будівництво.

Дж. Локк (XVII – XVIII ст.ст.), знаний англійський філософ-просвітник і політичний діяч, ідейний натхненник лібералізму, розуміючи необхідність існування ідеального підґрунтя розбудови конституційно-парламентської монархії, ствердження нової моделі державно-владної діяльності, що зароджувалась в Англії після так званої «Славної революції» 1688-1689 рр., забезпечення реалізації природних прав, свобод, інтересів людини й громадянина анонімно продукує «Два трактати про врядування» і вводить тим самим два фактори, які обмежують державну владу, її очільників у розбудові держави як «будь-якого незалежного співтовариства» (any independent community)⁹⁰, політику владних керманів у «спільнотворенні»⁹¹: перший фактор – законність, щоб закони були однаково обов'язкові для всіх членів суспільства; другий – розподіл влади (на законодавчу, виконавчу, федеративну), щоб запобігти концентрації всієї повноти державно-владних повноважень у обмеженого кола осіб і перешкодити їм повернути виключно до своєї вигоди як створення законів, так і їх втілення в життя у процесі розбудови держави. При цьому народ у концептах філософа залишається безумовним сувереном і має право не підтримувати й навіть скидати безвідповідальний уряд, відправляючи його у небуття.

Оцінюючи творчу спадщину Локка, слід підкреслити, що думки мислителя, зорієнтовані на розбудову державності, виявились, без сумніву, «...класичним виразником правових уявлень буржуазного суспільства на протилежність феодальному...»⁹² і суттєвим чином вплинули на подальший розвиток державотворчої думки мислителів Заходу, а також на практику державотворення провідних країн західної цивілізації.

Серед тих, хто опинився у духовній орбіті державотворчих поглядів Локка й став його послідовником, був французький мислитель, письменник, історик, державний чиновник, представник філософії Просвітництва Ш. Монтеск'є (XVII – XVIII ст.ст.). У своїй основній філософській праці «Про дух законів» він викладає власну державотворчу платформу, де теорія розподілу гілок влади виступає, між іншим, як необхідний засіб забезпечення громадянських прав, свобод, безпеки особистості в умовах державного будівництва, створення й розвитку держави. Із точки зору філософа, щоб не було можливості зловживати владою в соціально-неоднорідному суспільстві, необхідний такий державно-політичний процес, за якого три влади в державі – законодавча, виконавча, судова – були б розділені між різними соціальними верствами й могли взаємно стримувати одна іншу⁹³.

У своїх роздумах мислитель спирається на аналіз реально існуючих державних форм і принципів правління, організації державно-владної діяльності, на підставі яких кожна окрема форма будується. Як і його ідейний попередник, він виявляє прихильність до моделі конституційно-парламентської монархії, що існувала в Англії і була організована за принципом розподілу влади. Усвідомлюючи необхідність існування ідеального підґрунтя творення нового типу державності, що має демократичне спрямування, Монтеск'є і створює свій славнозвісний трактат, концептуальні положення якого згодом були використані під час державного будівництва країн західної цивілізації, зокрема його рідної Франції.

Реципієнтом, продовжувачем вищевикладених думок Б. Спінози й Дж. Локка став видатний філософ, родоначальник німецької класичної філософії І. Кант (XVIII – XIX ст.ст.), який у своїх державотворчих роздумах вдало використовує договірну модель походження держави й державно-владних відносин, що відстоювалась його попередниками. В його теоретичних уявленнях держава (*civitas*) постає насамперед як «...об'єднання множини людей, підпорядкованих правовим законам»⁹⁴. Розвиваючи концепцію правової держави, мета якої – торжество ідеї свободи й права кожного громадянина, Кант по-своєму інтерпретує теорію розподілу гілок влади («Метафізика звичаїв у двох частинах»). Усі гілки влади в державі, на його думку, мають координуватись між собою на зразок «моральних осіб» (*potestates coordinatae*) і повинні підпорядковуватись одна іншій таким чином, що «...шляхом об'єднання тих і інших функцій вони кожному підданому надають його права»⁹⁵. Завдяки наявності трьох різних гілок влади (*potestas legislativa, executiva, iudicialis*) держава володіє повною автономією у державотворчому процесі, тобто «...сама себе створює та підтримує у відповідності із законами свободи»⁹⁶. В об'єднанні цих гілок й полягає, з точки зору мислителя, благо держави (*salus reipublicae suprema lex est*), під яким розуміється «...вищий ступінь узгодженості державного устрою з правовими принципами, прагнути до якої зобов'язує нас розум через певний категоричний імператив»⁹⁷.

Однак, постановка питання про демократизацію держави, державно-владних відносин і здійснення на цій платформі державного будівництва вступає у протиріччя з реаліями економічного й соціально-політичного життя Нового часу. Тому нарівні з ідеями демократичного характеру закономірною є

поява у XVII-XIX ст.ст. і етатистських (від фр. «etat» — держава) концепцій придушення індивідуальності (Г. Гегель, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо), що передбачали, ясна річ, мінімальну роль громадян у розбудові держави.

Згідно з етатистською моделлю англійського філософа-матеріаліста Т. Гоббса (XVI – XVII ст.ст.), головна ознака громадянськості – це беззаперечна покора державі (Левіафану), абсолютна й нероздільна влада якої підтримується державною бюрократією, що жорстоко карає будь-які форми інакомислення.

Будучи сучасником англійської буржуазної революції, її ідеологічним противником і вірним прихильником монархії, Гоббс із настанням революційного часу емігрує до Парижу, де видає працю «Про громадянина» з осудом буремних подій тогочасної Англії. Повертається на Батьківщину лише після встановлення диктатури О. Кромвеля, політику якого намагається ідеологічно обґрунтувати. Усвідомлюючи необхідність створення духовних підвалин державно-владної діяльності диктатора, становлення оновленої міцної державності, мислитель видає в Лондоні трактат «Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної» (спалений публічно за рішенням Оксфордського університету після смерті автора), який фактично і містить такі підвалини.

Т. Гоббс концептуалізує державу як «штучне тіло» й причину його встановлення вбачає не в силі божественної волі, а безпосередньо у людському факторі; саме в силу останнього така «тілесна буттєвість», названа мислителем «Левіафаном», може виявлятися в історичному просторі-часі досить жахливою й природно потворною. На його думку, держава виникла на підставі суспільного договору із природного додержавного існування, коли люди жили роз'єднано й знаходились у стані «...війни всіх проти всіх»⁹⁸. При цьому державна організація була встановлена з метою забезпечення загального миру та безпеки: «мета держави – головним чином забезпечення безпеки»⁹⁹. Внаслідок зазначеного договору на государя як державного керманіча (на державний апарат) були перенесені права окремих громадян, які у такий спосіб добровільно обмежили свою свободу, а також покладена функція охорони миру й благоденства. Тому благо народу, за Гоббсом, – вищий закон держави. Крім нього мислитель називає ще цілий ряд законів, що лежать в основі функціонування державного організму і що зводяться до відомого з часів Конфуція «золотого правила моралі». До того ж турбота про мир – основа «природного права», яке встановлюється теж за імперативами позначеного договору. У цілому ж для міркувань філософа характерно те, що він усіляко звеличує роль держави, вважаючи її абсолютним сувереном. Гоббс наголошує, що влада держави абсолютна: їй підпорядковані дії та слова підданих, які по відношенню до суверена, володаря, не мають практично жодних прав і несуть лише тільки одні обов'язки.

Крім того, англійський філософ уперше в історії державотворчої думки здійснив спробу визначити владу на понятійному рівні, заклавши тим самим основи каузального пояснення даного феномена¹⁰⁰. Згідно з Гоббсом, влада людини – це наявні в неї засоби досягнути в майбутньому достатньо великого блага¹⁰¹. Влада ініціюється дією людини й проявляє себе в соціальному

каузальному відношенні. Влада, за думками мислителя, – це диспозиційне поняття, що виражає потенціал владного суб'єкта досягнути гарантованого підпорядкування об'єкта й контролювати останній із метою отримання певного блага. Відповідно до своїх поглядів на природу людини Гоббс розглядає державно-владні відносини як асиметричні й конфліктні, що відображають панування одних людей над іншими за умов етатократії, тобто абсолютного, неподільного домінування держави та її бюрократичного апарату в життєдіяльності суспільства, що, як правило, виключає участь громадян у державотворчому процесі.

У ході державотворчих роздумів Ж.-Ж. Руссо (XVIII ст.) – відомого французького філософа-просвітника, письменника народжується мисленнева теоретична конструкція, відповідно до положень якої перехід до стану свободи в людському суспільстві вимагає укладення справжнього суспільного договору, внаслідок чого створюється асоціація рівних і вільних індивідів, державність, або ж республіка, в якій суверенітет належить народу, що здійснює законодавчу владу й приймає закони як вираз загальної волі, які й забезпечують захист її громадян. Проте, слід відзначити, що для Руссо, незважаючи на те, що його творчість пронизана ліберально-демократичними ідеями («Міркування про походження і причини нерівності між людьми», «Про Суспільний договір, або Принципи політичного права» та ін.), також характерні етатистські погляди. Так, ідеалом суспільно-політичного устрою для мислителя є держава-моноліт, у якій цілком і повністю панує загальна воля, у тому числі в державотворчому процесі, а значення приватних волей зведене нанівець. «Приватний інтерес не тільки не узгоджується із загальним благом, але, навпаки, за природного порядку речей вони взаємно виключають один іншого...»¹⁰², – відмічає філософ. Шлях до досягнення ідеального суспільного й державного стану, на його думку, – це «...повне відчуження кожного з членів асоціації зі всіма його правами на користь усієї общини...»¹⁰³, коли кожний передає в спільне надбання свою особистість і в результаті перетворюється у нероздільну частину цілого. При цьому общинна держава наділяється Руссо функцією легалізованого насилля.

Етатистські погляди Руссо певним чином вплинули на творчість знаного німецького філософа, репрезентанта й творця німецької класичної філософії Г. Гегеля (XVIII – XIX ст.ст.). Для створеної ним державотворчої етатистської концепції, що найбільш повно викладена в праці «Основи філософії права, або Природне право і державознавство», де представлена ідеалістична теорія держави й права як ступенів розвитку духу в його об'єктивній формі, характерна правова спрямованість, тобто визнання прав і свобод людини в державі, необхідності юридичного захисту особистості. Разом з тим гегелівському етатизму властиві ідея про первинність держави по відношенню до особистості й теза про те, що держава передує індивіду як ціле – частині. Загальна воля, представлена в державі, згідно з ідеалістичними уявленнями філософа, – первинне моральне ціле по відношенню до всіх інших моментів цієї цілісності (особистості, сім'ї, суспільства). У цілковитому пануванні цілого, в залежності та підлеглості різної влади державній єдності під час державотворення й складається, за Гегелем, суть внутрішнього суверенітету

держави¹⁰⁴. Із концептів мислителя випливало, що найкраща державна форма – конституційна монархія, прусська монархічна державність, що уособлює кінцеву мету державно-політичного розвитку всього людства.

До речі, слід зауважити, що інтелектуальні потуги Гегеля у плані створення ідеального підґрунтя державотворчої діяльності були сповна оцінені тогочасною владою Королівства Пруссії: його філософська доктрина отримала владне визнання, а сам він – репутацію офіційного філософа (хоча генеровані ним доктринальні положення багато в чому розходилися з реальною державотворчою практикою сучасної йому Пруссії).

У досліджуваній час поряд із осягненням державотворчого сутнісного аспекту ідеології державотворення закладається тенденція осмислення також і іншого, не менш важливого: ідеологічного. І пов'язано це, у першу чергу, з введенням у філософський і науковий обіг, бурхливе політичне життя концепту ідеології.

Поняття «ідеологія» вперше ввів у філософський обіг французький філософ, економіст, політичний діяч А. Дестют де Трасі (XVIII – XIX ст.ст.). У своїй праці «Елементи ідеології», останні частини якої побачили світ у 10-ті роки XIX ст.¹⁰⁵, він розглядав «ідеологію» як певне вчення про ідеї, науку про загальні закони походження людських ідей із почуттєвого досвіду. На дану науку, як вважав Дестют де Трасі, повинен спиратися весь звіт наук про природу та людське суспільство; на головні принципи «ідеології» повинна спиратися й політика, державно-політична діяльність. Іншими словами, ідеологія, у розумінні мислителя, – це вчення про ідеї, що дозволяє встановити тверді основи для політики, владної діяльності тощо. У такому ж сенсі про ідеологічний феномен писали представники тогочасного французького матеріалізму й сенсуалізму.

Проте, як виявилось, сам термін «ідеологія» мимоволі його автора став невдовзі, у наполеонівський час, «жертвою» політики. Якщо спочатку Дестют де Трасі сприймає правління Наполеона I Бонапарта з натхненням і усіяко підтримує свого імператора, то потім він розчаровується в його політиці й разом із однодумцями переходить до імператорської персони в опозицію. Природно, що Наполеон, у свою чергу, розпочинає вважати так званих «ідеологів», опозиціонерів, серед яких – Дестют де Трасі, підривною силою в його імперії. Таким чином у наполеонівській Франції термін «ідеологія» набуває зневажливого забарвлення. «Ідеологами» стали називати людей, які проповідують погляди, відірвані від практичних питань суспільного життя й реальної політики¹⁰⁶. Як свідчить історія, таке «зневажливе» ставлення до ідеології зберігається за нею протягом століть. Відлуння його лунало і протягом патріархального часу XIX ст., і в буремний, суперечливий час XX ст.; відгук його, на жаль, звучить і сьогодні, стримуючи процес суспільного пізнання, розвиток теорії та практики державотворення.

Отже, латентний період осмислення проблеми формування ідеології державотворення пронизує собою й Новий час. Якщо традиція осмислення державотворчого сутнісного аспекту вищевказаної ідеології триває протягом усієї епохи чинності зазначеного часу, то в останні її десятиліття закладається й тенденція осягнення ідеологічного істотного аспекту феномена, що нас

цікавить. У цілому для державотворчої думки тут характерна демократична спрямованість в осмисленні держави й державотворення, а разом з тим і спроб духовного супроводу останнього як відгуку на необхідність існування ідеального підґрунтя державного будівництва. Водночас існуючий в об'єктивній реальності взаємозв'язок між індивідуальними й суспільними інтересами специфічно відбивається в цей час у позначеній думці, породжуючи, з одного боку, ідеї невідчужуваності природних прав, свобод, інтересів людини, демократичних гарантій їх забезпечення, відповідні державотворчі концепції як духовну платформу розбудови держави, а з іншого, етатистські ідеї та державотворчі концепції придушення індивідуальності, що передбачали мінімальну роль громадян у державотворенні. Продовжуються спроби аналізу й теоретичного обґрунтування позначених раніше моментів державотворчої буттєвості, що розпочалися у попередні історичні епохи. Крім того, фіксується спроба дослідників збагнути природу ідеології, зрозуміти зміст її концепту.

У період Новітнього часу спостерігається пік розвитку капіталістичної формації й перехід розвинених країн світу до постіндустріального інформаційного суспільства. У державотворчій думці поступово стверджуються демократичні цінності й ідеали, формується модель демократії як цивілізованої форми організації державно-політичної життєдіяльності сучасного суспільства, створюються концепції духовного забезпечення розбудови відповідного типу державності. Поряд з осмисленням державотворчого сутнісного аспекту ідеології державотворення відбувається осягнення й ідеологічного, що, врешті-решт, підводить соціально-філософську думку до усвідомлення цілісності позначеного різновиду ідеологічного явища й постановки відповідної проблеми (формування ідеології державотворення). Існуючий в соціальній реальності взаємозв'язок між індивідуальними та суспільними інтересами зумовлює в період, що розглядається, становлення й суперництво двох кратологічних парадигм: класичної і некласичної. Класичну парадигму можна умовно назвати «індивідуально-груповою», а некласичну – «суспільною», що залежить від базового інтересу (індивідуально-групового, або суспільного), покладеного в основу функціонування теоретичної моделі влади у відповідній парадигмі¹⁰⁷. Становлення й розвиток цих парадигм тісно пов'язані з об'єктивними тенденціями історичного процесу Новітнього часу: прискоренням суспільних, державно-політичних перетворень і суперечливим характером останніх, ускладненням соціальних (державних) систем та їхніх структур. Першим за хронологією відбувається становлення класичної парадигми. Даний процес обумовлений розвитком капіталістичної формації і гострими протиріччями в її життєдіяльності.

Класична кратологічна парадигма, що позначається в сучасній західній літературі як «традиція реалізму»¹⁰⁸, заглиблена своїм корінням у державотворчі погляди Н. Макіавеллі й Т. Гоббса. Влада у межах державно-політичного буття розглядається як асиметричне відношення, що включає актуальний або потенційний конфлікт між індивідами. Вона, відповідно до основних концептуальних положень цієї парадигми, виникає в тих соціальних взаємодіях, де один зі суб'єктів має здатність впливати на іншого, долаючи його опір і реалізуючи свої інтереси, зокрема й під час практики державного

будівництва. Відповідне владне явище осмислюється як «влада над» у державотворчому процесі, як «відношення нульової суми», в якому зростання влади одних індивідів і груп означає зменшення влади інших індивідів і груп.

До класичної кратологічної парадигми відноситься насамперед впливове філософське вчення – марксизм, заснований у середині XIX ст. Він розглядає державу, разом із державно-владним феноменом і державотворенням, у капіталістичному суспільстві в термінах класового панування, стверджуючи при цьому, що у майбутньому безкласовому суспільстві воно буде подолане. Обґрунтовуючи владу у державі як насильство, панування, експлуатацію одного суспільного класу іншим, марксизм вніс вагомий внесок у становлення даної парадигми та спричинив значний вплив на розвиток державотворчої думки, теорію й практику державотворення Новітнього часу.

Родоначальник марксизму – К. Маркс (XIX ст.), знаний німецький філософ, суспільствознавець, суспільний і політичний діяч, письменник, у своїх творах піддав критиці гегелівські погляди на природу сучасної (конкретно-історично-буржуазної) держави¹⁰⁹. У світлі його соціально-філософських державотворчих поглядів, викладених у низці відомих праць («Німецька ідеологія», «Маніфест Комуністичної партії», «Капітал», «Критика Готської програми» та ін.), де висновок про майбутнє безкласове суспільство спирається на аналіз обумовленості держави (а разом з нею і державної влади), як історично минушого надбудовного інституту, експлуаторським типом виробничих відносин, антагоністичною класовою структурою суспільства, гегелівський етатизм постає як спроба філософського обґрунтування надкласового характеру експлуаторської держави, її вічності та непорушності, як нерозуміння її соціально-класової обумовленості.

Інший творець марксизму, філософ і політичний діяч, однодумець і співавтор творів Маркса Ф. Енгельс (XIX ст.), проаналізувавши в своїх працях виникнення й розвиток публічної влади, її зв'язок з авторитетом, соціальною нерівністю і державою, в цілому поділяв державотворчі уявлення свого друга й колеги («Про авторитет», «Походження сім'ї, приватної власності і держави» та ін.)¹¹⁰. За Енгельсом, головна мета держави й державної влади – забезпечення за допомогою озброєної сили економічного пригноблення трудящої більшості особливо привілейованою меншістю. Зі зникненням останньої, як вважав мислитель, відпадає й необхідність в озброєній силі пригноблення, державно-владному явищі й державній організації¹¹¹. Проте, на відміну від свого однодумця, Енгельс вважав, що відносини авторитету будуть мати місце в будь-якому суспільстві внаслідок того, що процес практичної діяльності, праці, пов'язаний з організацією та підпорядкуванням¹¹².

Проголосивши, що у межах державно-політичного буття «свобода полягає в тому, щоб перетворити державу з органу, який стоїть над суспільством, в орган, цьому суспільству цілком підпорядкований...»¹¹³, розуміючи необхідність існування духовного підґрунтя відповідної державотворчої діяльності, засновники марксизму створюють ідеальну платформу такого перетворення, формулюють й теоретично обґрунтовують зокрема такі положення: по-перше, політичні відносини, що впливають із боротьби за певні владні повноваження та безпосередньо зі здійснення цих

повноважень, проявляються на основі суспільно-економічних відносин, які ці політичні відносини обумовлюють, являючи собою політичну надбудову з відповідними формами суспільної свідомості; по-друге, незважаючи на первинність базису, надбудовні інститути відіграють активну роль у соціально-економічному базисі; політика постає не тільки як віддзеркалення політичних відносин, але ж і як певний інструмент їхнього формування; по-третє, держава є продукт класових суперечностей і слугує інтересам економічно пануючого класу; по-четверте, економічно пануючий клас одночасно є пануючим політично й ідеологічно; по-п'яте, суспільне буття людей визначає їх свідомість, а політичне буття – політичну свідомість людей; по-шосте, вихідним пунктом для розуміння політичної поведінки мас, їх державно-політичної активності є аналіз суспільного положення класів, їх потреб і інтересів; по-сьоме, політика лише у кінцевому рахунку підпорядкована економіці й водночас має відносну самостійність, впливаючи на економічні відносини, прискорюючи або уповільнюючи хід економічних процесів¹¹⁴. Своєю творчою спадщиною фундатори даного вчення внесли лепту й в тлумачення, пізнання ідеологічного явища: поняття ідеології вони використовують для позначення ідей, певної їх термінологізації¹¹⁵. Так, у «Німецькій ідеології» Маркс і Енгельс, доводячи наукову неспроможність ідеологічної концепції, відповідно до якої «...ідеї панують над світом...»¹¹⁶, обґрунтували діалектико-матеріалістичну концепцію на тому, що «всі ідеї здобуті з досвіду, вони – відображення дійсності, вірні або викривлені»¹¹⁷.

У подальшому розвиток марксистських державотворчих поглядів характеризується формуванням двох провідних напрямків¹¹⁸: революційного (М. Бухарін, А. Грамші, В. Ленін, Д. Лукач, Р. Люксембург, Й. Сталін, Л. Троцький та ін.), а також реформаторського (Е. Бернштейн, К. Каутський, Г. Плеханов та ін.). Якщо представники першого напрямку розробляли концепцію соціалістичної революції, яка виходила з визнання особливого значення суб'єктивного фактору, припускала можливість революційного насилля, то представники другого напрямку розглядали соціалізм як процес поступового комплексного перетворення економічних і соціально-політичних структур у відповідності з соціалістичними вимогами, відкрито виступали проти революційного марксизму.

Яскравим представником революційного крила марксистської державотворчої думки став В. Ленін (XIX – XX ст.ст.) – російський, радянський політичний і державний діяч світового масштабу, революціонер, державотворчий ідеолог, публіцист, філософ, творець першої в історії людства Соціалістичної держави. В його творчості знаходимо той же самий концептуальний погляд на державу й державну владу, який висловлювали свого часу К. Маркс і Ф. Енгельс. Найбільш розгорнутим викладом його позиції з даного питання можна вважати працю «Держава і революція», де він зокрема пише таке: «...чим більш всенародним стає само виконання функцій державної влади, тим меншою стає потреба в цій владі (й, відповідно, державі – О.К.)»¹¹⁹. При цьому міркування основоположника марксизму-ленінізму ґрунтуються на детальному аналізі соціальної структури влади¹²⁰.

Орієнтуючись на марксистську платформу й розуміючи необхідність теоретичного забезпечення майбутніх державних перетворень, практичної діяльності з побудови молоді соціалістичної державної форми, В. Ленін вводить концепт «наукова ідеологія»¹²¹ і послідовно розробляє, серед іншого, вчення про політичну партію пролетаріату й питання формування соціалістичної ідеології, теорію соціалістичної революції, марксистську теоретичну модель держави й державотворення, перспектив державності, концепції революційного насильства, диктатури пролетаріату як соціалістичної держави перехідного періоду, пролетарського державного устрою, республіки Рад як державної форми диктатури пролетаріату, співвідношення демократії та диктатури пролетаріату, керівної ролі партії у системі диктатури пролетаріату, зовнішньої та внутрішньої політики Радянської держави, демократичного централізму як основи соціалістичної державності, нової економічної політики як форми будівництва такої державності, принципи будівництва єдиної багатонаціональної соціалістичної держави як добровільного союзу суверенних націй, ідеї вдосконалення партійного й державного апаратів соціалістичної держави, доктрину самоуправління у державотворенні шляхом «...систематичного залучення все більшого числа громадян, а потім і поголовно всіх громадян до безпосереднього і щоденного несення своєї частки тягот по управлінню державою»¹²² тощо.

Думається, що В. Ленін, як ніхто інший з його сучасників, підійшов до усвідомлення значення теоретично обґрунтованої практичної свідомості у здійсненні державотворчих процесів, єдності двох сутнісних аспектів ідеології державотворення – ідеологічного й державотворчого. Створюючи відповідні державотворчі концепти, теоретично обґрунтовуючи їх, формуючи ідеальне підґрунтя для бажаної майбутньої соціально-перетворюючої діяльності в сфері державно-політичного буття, мислитель разом з однопумцями зразу ж бере їх на озброєння, здійснюючи зі своїми соратниками перебудову, перетворення державного організму на 1/6 частині земної поверхні, закладаючи підвалини майбутньої величі Радянської держави. У грудні 1917 року Ленін пише: «...настав саме той історичний момент, коли теорія перетворюється в практику, оживляється практикою, виправляється практикою, перевіряється практикою, коли особливо правильні слова Маркса: «кожний крок практичного руху важливіший за дюжину програм»... Бо «теорія, друже мій, сіра, але зелене вічне дерево життя»¹²³.

Безумовно, «не всі з ленінських ідей і положень витримали перевірку часом. Однак деякі з них мають значення й зараз, отримуючи творчий розвиток у працях не тільки послідовників марксизму-ленінізму, але й представників інших філософських напрямків»¹²⁴.

До речі, у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. отримують свій розвиток, звісна річ, і немарксистські державотворчі погляди. Особливе місце серед них займають концепти німецького соціолога й філософа, фундатора класичної кратологічної парадигми М. Вебера (XIX – XX ст.ст.), який стверджував, що у пізньокapіталістичному суспільстві плин державно-політичного життя вирішальною мірою визначається бюрократією – швидко зростаючою верствою професійних менеджерів. Тотальна бюрократизація, за

Вебером, – неминуча тенденція розвитку суспільства й державного утворення. Демократію він розумів як мобілізацію мас політичними лідерами, розглядаючи її у якості дієвого засобу тотальної бюрократизації. Водночас, за веберівською логікою, харизматичний лідер врівноважує спроби владної узурпації з боку олігархічних груп громадянського суспільства. У зв'язку з цим великого значення у практиці державного будівництва набуває інститут президенства. Спираючись на свої оригінальні думки, мислитель розробив цілком визначене й чітке поняття влади, яке і було покладено в основу вищевказаної парадигми. Вебер визначив владу як «...можливість однієї людини або групи людей реалізувати свою власну волю в спільній дії навіть всупереч опору інших людей, що беруть участь у вказаній дії»¹²⁵. Тим самим у веберівському визначенні підкреслюються певні характерні риси владного феномена, які надалі активно використовували у своїх дослідженнях прибічники цієї парадигми для осмислення суспільних, державотворчих процесів та їх теоретичного обґрунтування: по-перше, влада існує у відносинах між індивідами; по-друге, влада повинна визначатися у термінах можливості, здатності; по-третє, влада завжди спрямована проти когось, вона передбачає конфлікт і дії всупереч інтересам людей; по-четверте, влада націлена на реалізацію інтересів її суб'єкта під час суспільних масштабних взаємодій, зокрема й у процесах державотворення.

На вихідному рубежі Новітнього часу, напередодні епохальних державотворчих змін, що випали на долю ХХ ст. і подарували Україні та її народу омріяну віками державну незалежність, активізується вітчизняна державотворча думка. Її духовно обдаровані представники, відчуваючи потребу існування ідеального підґрунтя творення на українських (російських) землях сучасної державності, продукують низку оригінальних державотворчих концепцій, покликаних стати вихідною точкою опори практичної свідомості під час реалізації відповідної практики державного будівництва. Серед них виокремлюється насамперед постать М. Драгоманова (ХІХ ст.), видатного українського мислителя, публіциста, історика і громадського діяча, який у своїх творах виходив із того, що сутність держави полягає не у формі її побудови, а у наявності або відсутності прав і свобод громадян («Історична Польща і великоруська демократія», «Досвід української політико-соціальної програми» та ін.). Ці права й свободи, за думкою Драгоманова, можуть бути забезпечені лише шляхом введення самоуправних громад (общин), федерального й місцевого самоврядування та обмеження прав центральних органів влади. У зв'язку з цим мислитель продукує проект конституційних перетворень у тогочасній Росії, де на першому місці – політичні й особисті права людини, самоврядування. Очевидно, що «Драгоманов висунув ряд демократичних ідей, що випередили історію. Зокрема, граф С. Вітте, складаючи записку царю про земства, усе списав у Драгоманова. Народовольці, працюючи над своєю програмою, за свідченням П. Аксельрода, також спиралися на нього. Під впливом Драгоманова формувалися й філософсько-політичні погляди таких письменників і мислителів, як Іван Якович Франко (1856-1916 рр.) і Лариса Петрівна Косач (1871-1913 рр.), яка увійшла в літературу під іменем Лесі Українки»¹²⁶.

У подібному, близькому по духу до драгоманівських ідей державотворчому правовому тренді працювали й інші українські, російські мислителі тих часів (кінця XIX – початку XX ст.ст.) – В. Гессен, Б. Кістяківський, М. Ковалевський, С. Котляревський, П. Новгородцев та ін., створюючи самобутні концепції правової державності, заглиблені в своїй першооснові у концепти Платона, Канта та інших славетних філософів-державотворців минулих епох і націлені на розбудову держави права (правової держави), сенс буття якої – забезпечення прав, свобод людини й громадянина.

Поряд із цим напередодні та під час державотворчих змагань, що розгорнулися на теренах України на початку XX ст., талановиті представники українського народу, ідеологи української державності (В. Винниченко, М. Грушевський, С. Дністрянський, Д. Донцов, В. Липинський, М. Міхновський, М. Туган-Барановський та ін.), продукують оригінальні концепції формування й розвитку самобутнього українського державного утворення, а деякі з них, зокрема В. Липинський, М. Міхновський, прямо ставлять питання необхідності створення й розбудови самостійної, незалежної держави на українських землях, його послідовно опрацьовують і теоретично обґрунтовують відповідні державотворчі концепти.

Далеко не всі положення вищезначених державотворчих концепцій, зорієнтовані на формування правової державності й самобутнього українського державного утворення, у ті буремні часи в силу тих чи інших обставин отримали повноцінну реалізацію, але безсумнівно одне: їхні творці усвідомлювали важливість становлення духовних підвалин розбудови української державності, а тому й створювали відповідні теоретичні мисленнєві моделі. Як свідчить дійсність, окремим концептуальним моментам цих державотворчих моделей, що безпосередньо стосувалися будівництва української державної незалежної, судилося сповна постати до життя й без суттєвих перешкод увійти до практичної свідомості державно-владних очільників лише наприкінці XX ст. Але ж хто говорить, що шляхи утворення самостійної держави прості й не є тернистими? Питання, звісно, цілком риторичне.

Водночас протягом минулого століття виникають й розвиваються досить цікаві західноєвропейські, американські немарксистські державотворчі концепції. Вони постають як відгук на необхідність духовного забезпечення процесу новітнього державотворення в умовах, коли значно посилюється динаміка суспільної і державно-політичної життєдіяльності, прискорюються темпи суспільних трансформацій, еволюційних змін. Їх відомі презентанти – це насамперед Ф. Гаєк, Р. Даль, Л. Дюгі, Дж. Кейнс, М. Крозьє, К. Поппер та ін.

Так, зокрема французький мислитель, юрист і соціолог Л. Дюгі (XIX – XX ст.ст.) у світлі ідей теорії солідаризму розробив концепцію синдикалістської (корпоративної) держави, у підґрунті якої – концепт синдикалізму, тобто професійно-корпоративного представництва в державній владі всіх прошарків населення, і яка (концепція) останнім часом у світі знов набирає популярності. Критикуючи позиції марксизму, Дюгі зауважував, що держава не повинна бути організацією влади якогось одного класу (буржуазії або пролетаріату), позаяк панування одного класу над іншим суперечить

природі соціальної солідарності. У зв'язку з цим держава в особі своїх керманців повинна не керувати суспільством, а перетворитися в систему суспільно-корисних (публічних) служб, що виконують соціальні функції. За думкою мислителя, у кінцевому рахунку в межах державно-політичного буття виникне федерація класів, організованих у синдикати, відносини між якими будуть регулюватися угодами на підставі взаємних поступок («Соціальне право. Індивідуальне право. Перетворення держави» та ін.)¹²⁷.

Британський філософ і соціолог К. Поппер (XX ст.) у своїх працях («Відкрите суспільство та його вороги» та ін.)¹²⁸ виступив, з одного боку, із критикою платонізму, марксизму, тоталітаризму («закритого суспільства»), а з іншого, із захистом «відкритого суспільства», себто суспільства, заснованого на демократії та критичному мисленні індивідів. У такому суспільстві останні, з точки зору філософа, вільні від різних табу й приймають рішення, виходячи з досягнутого в результаті домовленості консенсусу, а політична еліта не володіє необмеженою владою й може бути відсторонена від владних повноважень без кровопролиття. Поппер стверджував, що оскільки процес накопичення людського знання непередбачуваний, то теорії ідеального державного управління й будівництва принципово не існує, а тому політична система повинна бути достатньо гнучкою, щоб уряд і державні очільники могли плавно змінювати свою політику, державотворчу тактику. В силу цього суспільство й його державно-політична підсистема повинні бути відкриті для множини різних точок зору й культур, себто володіти ознаками плюралізму й мультикультуралізму, у тому числі у питаннях розбудови сучасної державності. До речі, подібні концепти знаходимо й у творчості інших дослідників, зокрема й американського мислителя, видатного політолога сучасності Р. Даля, одного з основоположників теорії плюралістичної демократії («Вступ до теорії демократії» та ін.).

Інший сучасний мислитель, французький соціолог, письменник М. Крозьє у своїх працях розробляв теоретичні проблеми модернізації суспільства, держави й державотворення («Бюрократичний феномен», «Криза демократії», «Сучасна держава – скромна держава. Інша стратегія зміни» та ін.). У своїй теорії реформування суспільства й держави він відстоює нову логіку перетворень, виходячи з реалій постіндустріальних суспільств. При цьому акцент робиться на людських соціальних аспектах розвитку суспільства, державного утворення й обґрунтовується необхідність модерного підходу до використання людських ресурсів через «обережну» стратегію «навчання» індивідів правилам новітньої поведінки, державно-політичної діяльності, а також новітнім моделям їх взаємовідносин у соціальному (державно-політичному) просторі, зокрема й під час процесу сучасного державного будівництва.

Тим часом, протягом минулого століття продовжила свій життєвий шлях і класична кратологічна парадигма. Подальший внесок у її розробку пов'язаний передусім із роботами Б. Беррі, П. Блау, Р. Даля, Е. Кеплена, Г. Лассуела, С. Льюкса, Д. Ронга та інших зарубіжних дослідників¹²⁹, опублікованими на Заході у другій половині XX ст.

У колишньому СРСР вирішальний вплив на формування соціально-філософської думки, як відомо, мав марксизм, що й обумовило домінування у вітчизняній державотворчій думці – як у радянській, так і деякою мірою за інерцією у пострадянській, – з одного боку, марксистського підходу до осмислення держави й державотворення, що досить плідно опрацьовувався у низці робіт радянського періоду (Ф. Бурлацький, Г. Шахназаров та ін.)¹³⁰, наслідком чого стало народження відповідних теоретичних мисленнєвих моделей, а з іншого, так званого вольового підходу до досягнення владного явища (Р. Алексюк, А. Анікевич, М. Кейзеров, В. Мшвенієрадзе та ін.)¹³¹, який загалом відповідає основним концептуальним положенням класичної кратологічної парадигми. Влада в державі у рамках даного підходу визначається як реальна здатність здійснювати свою волю, нав'язувати її іншим, у тому числі у процесі державного будівництва, або ж як вольове соціальне відношення, характер якого зумовлений домінуючою волею однієї зі сторін державно-владної взаємодії. Тут мова йде передусім про те, що у відповідному владному відношенні отримують свою безпосередню реалізацію індивідуально-групові інтереси носія влади.

Зауважимо, що й сьогодні у працях сучасних дослідників зустрічаються певні модифіковані версії вольового підходу. Наочний тому приклад – теоретичні мисленнєві моделі М. Гаврилова¹³², у межах яких опрацьовується філософія демократичної державності. Сучасними ж представниками класичної владної парадигми на пострадянському просторі є російський філософ В. Ледяєв¹³³ і його український колега В. Копилов¹³⁴.

У той же час, у другій половині ХХ ст., разом із формуванням постіндустріального інформаційного суспільства відбувається також становлення альтернативних концепцій осмислення владного феномена, які в своїй цілісності утворюють неklasичну кратологічну парадигму, коріння якої тяжіє до державотворчої думки Стародавнього світу. Дана парадигма відкидає ідею «нульової суми», допускаючи, що влада в державі може здійснюватися відповідно до суспільних інтересів для забезпечення загальної вигоди. Владний феномен розглядається як колективний ресурс, «влада для», як здатність досягнути якогось суспільного блага; підкреслюється легітимний характер державної влади, її приналежність не окремим індивідам або групам, а всьому суспільству в цілому. Основні концептуальні положення вказаної парадигми представлені в працях таких зарубіжних дослідників, як Г. Арндт, Т. Парсонс, М. Фуко та ін.

Наприклад, американський соціолог, провідник школи структурного функціоналізму Т. Парсонс (ХХ ст.), критикуючи положення класичної кратологічної парадигми, зазначив, що їй властива «концептуальна розпливчастість», яка не дозволяє здійснити повноцінний аналіз складних соціальних систем (сучасного суспільства, держави). Вписуючи свій аналіз у загальну схему дослідження соціальної системи, Парсонс розглядає владу як властивість, ресурс цієї системи. Владне явище в його розумінні – це генералізована здатність забезпечити виконання елементами системи своїх обов'язків, яка легітимізується тим, що спрямована на досягнення колективних цілей і передбачає в разі непокори застосування негативних санкцій¹³⁵. Мета

влади, згідно з думками мислителя, – забезпечити досягнення колективних цілей соціальної системи через згоду членів суспільства легітимізувати лідерські позиції і дати мандат на прийняття рішень та формування політики, зокрема й в сфері державотворення, від імені суспільства тим, хто перебуває на цих позиціях. Інший мислитель, німецько-американський філософ і політолог Г. Арендт (XX ст.), теж не поділяла основні положення класичної парадигми, справедливо зазначаючи, що вони виходять зі старого розуміння абсолютної влади, характерного для періоду утворення європейських національних держав. Відкидаючи дану парадигму, дослідниця вказує на існування іншої, більш давньої, вкоріненої в античності, традиції, що розглядає владний феномен як механізм досягнення загального блага. Арендт, як і Парсонс, пропонує модель влади, близьку до ідеї авторитету: це узгоджена дія по здійсненню колективних цілей у процесі соціально-перетворювальної діяльності, включно з державним будівництвом. Влада, на її думку, являє собою начебто «мету в собі», яка забезпечує в соціумі, у межах державно-політичної буттєвості інструменталізацію загальної волі й суспільну згоду¹³⁶.

У вітчизняній думці радянського періоду до неklasичної кратологічної парадигми можна віднести той напрямок аналізу владного феномена (В. Ржевський, І. Фарбер та ін.), відповідно до якого влада розглядається й визначається як необхідна функція будь-якого колективу по керівництву своїми членами для налагодження спільної діяльності¹³⁷. Зауважимо, що й сьогодні, на протязі останніх десятиліть, час від часу зустрічаємо прихильників означеної парадигми у вітчизняному філософському й науковому просторі. Серед них, зокрема, – С. Рябов і Р. Зимовець¹³⁸, які в своїх роботах висловили гостру критику на адресу традиційних поглядів на владний (державно-владний) феномен.

Тим часом протягом XX ст., поряд з осмисленням державотворчого сутнісного аспекту ідеології державотворення, відбувається осягнення й ідеологічного її виміру. Як відомо, пошук розв'язання проблеми ідеології представниками західної, немарксистської суспільної думки відбувався в основному у руслі «соціології знання» німецького й британського філософа К. Маннгейма (XIX – XX ст.ст.), який, до речі, концептуалізував ідеологію як більш-менш довільне судження про соціальні та моральні цінності, що виражає партикулярні, суб'єктивні інтереси різних класів, верств і груп населення, яке протиставлялося науці як об'єктивному й достовірному знанню про факти. «З цих позицій, – нотує серед іншого в «Ідеології та утопії» К. Маннгейм, – хибною та ідеологічною буде та свідомість, яка за типом своєї орієнтації відстає від нової дійсності, а тому по суті закриває їх собою через застарілі категорії. Таке поняття ідеології... ми назвемо оцінюючим і динамічним: оцінюючим, бо виносяться судження про ідеї і структури свідомості, динамічним, бо при цьому йдеться про їхню сумірність із дійсністю, яка перебуває в безперервному русі. Воно, звісно ж, може існувати лише на рівні абсолютного, тотального поняття ідеології...»¹³⁹. При цьому «з частковим поняттям ідеології ми маємо справу в тих випадках, коли це слово повинне означати лише те, що ми не віримо певним «ідеям» та «уявленням» супротивника, бо вважаємо їх більш-менш

свідомим спотворенням реальних фактів, істинне відтворення яких не в його інтересах»¹⁴⁰.

Такий концептуальний погляд на ідеологічний феномен у 50 – 60-х роках минулого століття розвивали філософи й соціологи Р. Арон, Д. Белл, С. Ліпсет, К. Поппер, Е. Шилз та цілий ряд інших західних дослідників. Із їх іменами пов'язані передусім становлення й розвиток концепції «деідеологізації», відповідно до положень якої в сучасних суспільствах зменшується роль ідеологій, які витісняються позитивним знанням. Намагаючись представити західну соціологію як «чисту науку», означені автори під приводом «ненауковості будь-якої ідеології» вели атаки насамперед на марксизм і марксистко-ленінську ідеологію¹⁴¹. Разом з тим у контексті даної концепції проголошувалась і обґрунтовувалась теза, що в країнах капіталістичного світу наступив «кінець ідеології», під яким у першу чергу малося на увазі «виснаження лівих ідей», їх певне вихолощення внаслідок «затухання», редукції класової боротьби й соціальних конфліктів, на зміну яким прийшов «консенсус» загальнонаціональних інтересів у рамках «зрілого індустріального суспільства». Стверджувалося, що в умовах науково-технічної революції на зміну ідеологічним догмам, що дісталися у спадщину від ХІХ ст., приходить наука, яка робить усяку ідеологію зайвою й непотрібною. Яскравий приклад – творчий доробок американського соціального філософа, соціолога й публіциста, засновника теорії постіндустріального (інформаційного) суспільства Д. Белла (ХХ – ХХІ ст.ст.), що міститься у славнозвісній праці «Кінець ідеології» («The End of Ideology»)¹⁴², в якій її автор пророкував найскоріший відхід ідеологічного феномена у небуття, на задвірки людської цивілізації. Проте дані теоретичні мисленнєві моделі, що розвивали лінію Маннгейма, цілком доречно були піддані нищівній критиці як із боку закордонної плеяди філософів і суспільствознавців (Ч. Міллс, Г. Мюрдаль, І. Хоровіц та ін.), так і, ясна річ, вітчизняної (Л. Москвичьов, М. Яковлев та ін.). Таке критичне реагування філософсько-наукового загалу на провідні положення зазначеної концепції, а також сама динаміка державно-політичної життєдіяльності західних країн, що відбувалася у ті часи і ставила під сумнів уявлення про «кінець ідеології», призвели до того, що на протязі 70-х років минулого сторіччя деякі поборники «деідеологізації» (Р. Арон, Д. Белл, С. Ліпсет та ін.) були змушені дещо пом'якшити свою позицію¹⁴³.

Критикуючи маннгеймівську традицію осмислення ідеології, закордонні дослідники висловлювали паралельно й своє бачення ідеологічного явища¹⁴⁴. Із точки зору американського соціолога й публіциста Ч. Міллса (ХХ ст.), дане явище пов'язане насамперед із владними механізмами панування й маніпуляції. За думкою німецького філософа й соціолога Х. Плеснера (ХІХ – ХХ ст.ст.), означений феномен безпосередньо пов'язаний із волею до влади. Згідно з концептами його колеги й співвітчизника М. Горкгаймера (ХІХ – ХХ ст.ст.), ідеологія має у першу чергу, звісно ж, зв'язок із соціальною дією.

Разом з тим у 70-х роках ХХ століття на зміну концепції «деідеологізації» приходить концепція «реідеологізації», що постає як заперечення першої і водночас як своєрідне її продовження¹⁴⁵. Зберігаючи провідний концепт «деідеологізації» – протиставлення науки й ідеології, прихильники другої

концепції (А. Вінер, Дж. Кебот-Лодж молодший, Л. Фойер – у США, О. Лемберг, К. Менерт – у Німеччині та ін.)¹⁴⁶ виходили насамперед із того, що суспільствознавчі науки не здатні виконувати функції ідеології в суспільстві, адже не дають відповіді на низку питань щодо сенсу людського життя, соціальних ідеалів і моральних цінностей цивілізації та ін., які взагалі не можуть обґрунтуватись на раціональному рівні. Ігнорування подібних питань, згідно з думками поборників цієї концепції, створює в соціумі певний «ідеологічний вакуум», який хутко заповнюється ворожою щодо існуючого державного устрою ідеологією. Тому, за логікою «реідеологізації», суспільство постійно здійснює ідеологічне оновлення, ідейну мобілізацію у боротьбі за своє удосконалення, оновлення¹⁴⁷. У зв'язку з цим її репрезентанти пропонували розробити «нову ідеологію», яка б морально відродила й захистила цінності «західної цивілізації» шляхом поєднання традицій лібералізму з новою радикальною системою концептів про перспективи розвитку людства. Однак, творці даної концепції в своїх напрацюваннях заперечували, як правило, застосовність критерію істинності до ідеологічного явища й намагались оцінювати останній лише з точки зору ефективності проголошених лозунгів. Основна увага в їхніх творчих доробках приділялася не стільки теоретичному змісту різних уявлень про суспільство, скільки техніці маніпулювання свідомістю й поведінкою людей за допомогою засобів масової інформації та суспільної психології. У цілому ж для поборників «реідеологізації» була характерна орієнтація на буденний рівень суспільної свідомості, що, звісно ж, відкривало шлях до спекуляцій на рівні національних та інших забобонів.

Час від часу до концепції «реідеологізації» зверталися чимало авторів, що досліджували ідеологічний вимір суспільного буття й брали її на озброєння у своїх розробках. Серед них, до речі, – американський філософ, культуролог Т. Роззак (XX ст.), який наполягав на ірраціональності будь-якої ідеології, і наш сучасник, німецький філософ, соціолог Ю. Габермас, який ототожнював ідеологію з технологією загалом і з «інтелектуальною технологією» зокрема.

Як концепція «деідеологізації», так і «реідеологізації», певним чином детермінували розвиток соціально-філософської й суспільствознавчої думки протягом останніх десятиліть, а разом з тим і історію дослідження багатьох актуальних суспільних проблем, включаючи й проблему формування ідеології державотворення. На жаль, торкнулися вони й соціально-філософської державотворчої думки сьогодення, значно стримуючи процес пізнання державотворчого ідеологічного явища й, водночас, названої проблеми.

У сучасній західноєвропейській філософії, французькій філософській традиції, ідеологія відрізняється від ментальності (М. Вовель, А. Лефевр та ін.) і розглядається у контексті аналізу дискурсу (М. Пешьо, П. Серіо та ін.)¹⁴⁸. Філософ марксистської орієнтації Л. Альтюссер (XX ст.), наполягаючи на непримиренності, прірві між ідеологією й наукою, вбачав в ідеологічному явищі несвідоме, навіть тоді, коли цей феномен постає в експліцитній формі. Намагаючись поєднати мисленнєві конструкції К. Маркса й З. Фрейда, він вважав ідеології цілісними структурами (ідеологічними формаціями), що створюються ідеологічним апаратом і з якими людина себе ідентифікує¹⁴⁹. У подібному руслі працювали й інші дослідники, зокрема М. Пешьо (XX ст.).

Останній, спираючись на ідеї Альтюссера, розвиває вчення про дискурс у межах концепції ідеології як теорії матеріальності смислу й ілюзій людини, яка постає джерелом і володарем своєї мови. Ідеологічні формації визначають те, що може й повинно бути сказано (у формі настанови, проповіді, памфлету, програми тощо) відповідно до визначеної позиції за певних обставин. При цьому у внутрішньому світі ідеології, в її глибинних надрах, зберігається те, що не було виказаним, сказаним, що імпліцитно (інтердискурс як ідеологічний простір дискурсу з його відношеннями панування й підпорядкування).

Наш сучасник, словенський соціальний філософ С. Жижек розглядає ідеологію як дискурс, що дозволяє суспільству зафіксувати певні значення й виражає волю до тотальності, яка шукає заміщення (сублімації) у фантазіях і самообманах¹⁵⁰.

Підсумовуючи сучасний стан досліджень ідеологічного явища представниками західної філософії, деякі автори роблять зокрема такий висновок: «...у сучасній соціальній і політичній філософії розвинуті різні концепції ідеології: соціально-психологічні, структуралістські, постструктуралістські та ін. Кожна з них висуває свій критерій ідеології: відношення до дійсності (гносеологічний підхід), вираз інтересів груп і класів (соціально-психологічний підхід), раціоналізація потягів і волі до влади (неофрейдизм), несвідомого й сукупності характеристик дискурсу, що не раціоналізуються (французький постструктуралізм і постмодернізм)»¹⁵¹.

Якщо для репрезентантів філософських і суспільствознавчих концептів Заходу в осмисленні ідеологічного явища була характерна загалом орієнтація на нижчий, буденний рівень суспільної свідомості, що домінувала у Новітній час, протягом минулого сторіччя, то для представників вітчизняної, радянської філософії і науки, суспільної думки країн соціалістичної співдружності – на вищий, теоретичний рівень даної свідомості. За радянських часів, у другій половині ХХ ст., вклад у пізнання цього феномена внесли у першу чергу роботи В. Андрущенка, Н. Біккеніна, В. Воловика, Л. Губерського, П. Гуревича, Г. Журавльова, В. Іванова, В. Келле, М. Михальченка, Л. Москвичьова, Ж. Тоценка, І. Троценка, О. Уледова, В. Ядова, М. Яковлева та інших мислителів-ідеологознавців СРСР і держав соціалістичного табору¹⁵². Після розпаду єдиної Союзної держави на її теренах кращі традиції філософської розробки ідеології, що були закладені у радянську добу, продовжили В. Андрущенко, В. Воловик, Л. Губерський, М. Михальченко, а разом з ними В. Бех, Р. Додонов, О. Заздравнова, А. Майхрович, М. Недюха, З. Самчук, В. Таран та інші сучасні дослідники¹⁵³.

Необхідність розбудови незалежної української держави детермінує активізацію відповідних дослідницьких напрямів у вітчизняній науці й філософії пострадянської доби. Наявність традиційних філософських і наукових трендів – домінування марксистського підходу до осмислення держави й державотворення, а також орієнтація в осмисленні ідеологічного явища на вищий, теоретичний рівень суспільної свідомості, підводить вітчизняну суспільствознавчу думку до постановки проблеми ідеології державотворення, формування останньої. На найвищому національному рівні – Національній академії наук України її Президія приймає постанову № 227 від

10 липня 1996 року «Про концепцію ідеології державотворення в Україні»¹⁵⁴, де визнається нагальна потреба введення ґрунтовної розробки проблеми ідеології державотворення, міститься ряд першочергових кроків у напрямку концептуального, організаційного, кадрового, фінансового забезпечення здійснення відповідних розвідок, схвалюється розроблений установами НАН України попередній проект структури концепції ідеології державотворення в Україні як основи для подальшої роботи в цьому питанні (додаток до постанови). Зокрема у зазначеній постанові говориться про необхідність прискорення підготовки й видання фундаментальних монографій та енциклопедично-довідкової літератури з проблемного поля ідеології державотворення, міститься вказівка розширити підготовку кадрів вищої кваліфікації, що спеціалізуються в галузі даної ідеології. Постановою було створено при Президії НАН України Міжвідомчу наукову раду з проблем ідеології державотворення, яку очолив академік НАН України П. Толочко і якій, серед іншого, доручалося розробити «...структуру концепції ідеології державотворення в Україні, яка б передбачала диференціацію вирішення ідеологічних завдань на найближчий, більш тривалий періоди та на перспективу»¹⁵⁵.

У «Пропозиціях Національної академії наук України до проекту структури концепції ідеології державотворення в Україні» (додаток до постанови) наголошується на необхідності мати чітке уявлення про об'єктивний зміст концепту ідеології державотворення, вироблення культури оперування цим поняттям у наукових дослідженнях, управлінській практиці. Вказується, серед іншого, на «необхідність розуміння ідеології державотворення в широкому плані як системи цілісних орієнтацій особи і суспільства, системи ідей, принципів, норм, установок, ідеалів, цілей, що прийнятні для всіх громадян держави і орієнтують їх на забезпечення цілісності і міцності держави, консолідації нації, економічне і культурне піднесення. Ідеологія державотворення повинна мати загальноцивілізаційний характер і не зводиться до вузького розуміння ідеології як вираження, обґрунтування і захисту інтересів окремих класів чи соціальних груп»¹⁵⁶. Поряд з цим акцентується увага на об'єктивній необхідності державотворчої ідеології для самостійної держави й потребі «...комплексної наукової розробки (з урахуванням українського історичного досвіду і досягнень світової цивілізації) якісно нової ідеології державотворення, яка б дала світоглядні і політичні орієнтири для перебудови економіки і суспільних відносин, створення соціально міцної, економічно сильної держави»¹⁵⁷. Запропоновано десять структурних блоків концепції ідеології державотворення, серед них: по-перше, контури суспільного ладу, що може бути життєздатним на історичну перспективу, враховуючи традиції, сучасний стан і цільові орієнтири України на побудову високоцивілізованого суспільства на засадах ринкової економіки; по-друге, державний устрій; по-третє, відносини між соціальними групами, верствами, класами, містом і селом, регіонами; по-четверте, міжнаціональні відносини; по-п'яте, відносини держави й церкви; по-шосте, міждержавні відносини; по-сьоме, формування екологічної ідеології, політики, психології, свідомості; по-восьме, інформаційне забезпечення ідеології державотворення;

по-дев'яте, ідеал громадянина держави; по-десяте, принципи розвитку освіти, науки, культури. Відзначалося, що кожен із вказаних структурних блоків потребує наукової розробки, систематизації і викладу в формі, зрозумілій всім верствам населення. Наголос робився на творенні розгорнутого «концептуального плану-проспекту», його обговоренні у колі високопрофесійних вчених-гуманітаріїв і досвідчених управлінців загальнодержавного рівня й, зрештою, на формуванні відповідної програми реалізації. «Ідеологія державотворення, – резюмується у додатку до постанови, – багатопланове, комплексне явище. Вона може ефективно функціонувати лише у всій своїй цілісності. І потрібна одночасна розробка і введення в суспільний обіг всього спектра її складових»¹⁵⁸.

На виконання положень вищевказаної постанови 22-23 листопада 1996 р. у м. Київ відбулася науково-практична конференція «Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність». Організаторами конференції стали: Національна академія наук України, Міністерство освіти України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України та Академія правових наук України. Означений науковий захід був проведений відповідно до розпорядження Президента України від 21 травня 1996 р. «Про відзначення п'ятої річниці незалежності України»¹⁵⁹, Програми ювілейних заходів та постанови бюро Президії НАН України від 12 листопада 1996 р. Головними групами обговорюваних проблем були: по-перше, теоретичні основи державотворення (філософські, правові, історичні аспекти); по-друге, ідеологічні засади організації та функціонування державної влади й місцевого самоврядування у світлі нової Конституції України; по-третє, Україна у європейському й світовому співтоваристві: ідеологічні аспекти. Під час дискусії між провідними українськими вченими-юристами, філософами, істориками, народними депутатами України, керівними працівниками органів державної влади «...було висловлено чимало оригінальних міркувань, конструктивних пропозицій і рекомендацій, спрямованих на прискорення формування наукової ідеології державотворення в Україні»¹⁶⁰. Серед тез-рекомендацій позначеної конференції міститься зокрема таке: «визнати розробку фундаментальних і прикладних проблем державотворення України пріоритетним напрямом наукових досліджень. Поглибити дослідження філософських проблем процесу державотворення, його духовних та ідейних засад...»¹⁶¹. Щодо проблемних питань ідеології державотворення, яким приділялася увага у ході наукових зборів і які розроблювались безпосередньо учасниками конференції, то серед них у першу чергу слід назвати: 1) наукові засади ідеології державотворення в Україні (Ю. Шемшученко)¹⁶²; 2) нова Конституція України як втілення національної ідеології державотворення (В. Погорілко)¹⁶³; 3) проблеми й завдання ідеологічного забезпечення національної реконструкції України (Д. Кучеренко, В. Стретович)¹⁶⁴; 4) ідеологія державотворення й народний суверенітет в Україні (Г. Волянська)¹⁶⁵; 5) суверенітет народу як фундаментальна основа ідеології державотворення України (Л. Кривенко)¹⁶⁶; 6) ідеологія державотворення в Україні та проблема єдності держави й суспільства (Р. Огірко)¹⁶⁷; 7) аспекти сучасної ідеології державотворення в Україні (М. Сірій)¹⁶⁸; 8) ідеологічні основи державотворення в Україні

(Л. Добробог, М. Коваль)¹⁶⁹; 9) сучасний контроль в ідеології державотворення (О. Андрійко)¹⁷⁰; 10) інформатика як елемент ідеології державного будівництва (В. Наумов)¹⁷¹; 11) інститут виборів у сучасному державотворенні, його теоретико-ідеологічний аспект (М. Ставнійчук)¹⁷² та ін.

На жаль, поза увагою учасників конференції, авторів її матеріалів залишився чималий круг актуальних питань, пов'язаних із природою державотворчого ідеологічного явища, а саме: з'ясування сутності ідеології державотворення, розкриття змісту поняття, що позначає цей вельми цікавий ідеологічний феномен, тощо. І це не дивно, адже переважну більшість учасників конференції склали представники юридичної науки, юристи-теоретики. Ігнорування питання чіткого понятійно-категоріального визначення ідеології державотворення призвело до того, що кожен дослідник досить вільно оперував її концептом, вкладаючи в нього свій зміст, що часто-густо суперечив тому змісту, який мали на увазі інші дослідники, логіці їхніх мисленневих конструкцій. І спроба виправлення цього недоліку була зроблена протягом найближчого часу.

Через п'ять років після проведення у Києві науково-практичної конференції «Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність» ініціативу розробки проблематики ідеології державотворення на порозі ХХІ ст. перехопив славетний Запорізький край, м. Запоріжжя. Із метою подальшого поглиблення теоретичних засад українського державотворення, враховуючи пропозицію Інституту вищої освіти НАПН України, Запорізького державного університету (нині – Запорізького національного університету) і Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, тодішній новопризначений голова Запорізької обласної державної адміністрації Є. Карташов підписує розпорядження № 186 від 17 травня 2001 р. «Про проведення у м. Запоріжжі Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука», присвяченої 10-й річниці незалежності України»¹⁷³. Відповідно до нього 31 травня 2001 р. у Запоріжжі відбулась Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука», робота якої проходила у форматі трьох секційних засідань («Теоретико-методологічні проблеми державотворення», «Історичний досвід та сучасні проблеми формування незалежної української держави», «Проблеми практичного впровадження державницької ідеї»)¹⁷⁴. На відміну від конференції з ідеології державотворення, що проводилась восени 1996 р., переважна більшість учасників якої, вчених-правознавців, представляла юридичну науку, конференція у Запоріжжі в останній день весни 2001 р. відрізнялась потужним «десантом» учених-любомудрів, що репрезентував провідні позиції вітчизняної соціально-філософської думки (В. Андрущенко, В. Бех, В. Воловик, В. Воронкова, П. Гнатенко, Р. Додонов, В. Додонова, В. Жадько, Л. Кривега, М. Лепський, В. Таран, Л. Удовика та ін.). Завдяки вагомому філософському представництву на конференції було зроблено ряд суттєвих кроків у напрямку осягнення природи, істотних рис державотворчого ідеологічного явища.

Так, під час пленарного засідання, що відбувалось у культурно-діловому центрі при Запорізькій державній адміністрації, у доповіді В. Воловика

«Ідеологія державотворення України і фактори її розвитку» пролунали думки, відповідно до яких, по-перше, ідеологія є теоретично обґрунтована практична свідомість, а, по-друге, ідеологія державотворення як різновид ідеологічного явища «...постає як сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів, що виражають ставлення до існуючої системи державного устрою та її можливих змін, що сприйняті у якості правильних і потрібних співгромадянами конкретного суспільства, утвореними ними соціальними шарами і групами, які певною мірою приймають участь в їх практичній реалізації. Така, на нашу думку, сутність ідеології державотворення»¹⁷⁵. Аналізуючи державно-політичні реалії сьогодення, стан духовного підґрунтя державницьких перетворень сучасної України, доповідач у контексті висловлюваних думок зробив акцент на необхідності вдосконалення теоретично обґрунтованої практичної свідомості суб'єктів, що здійснюють державне будівництво, і, водночас, на проблемі «...формування так потрібної суспільству ідеології державотворення»¹⁷⁶. Виступ професора викликав природню зацікавленість наукової спільноти, філософського загалу й задав тон дискусіям, що тривали протягом секційних засідань. Серед проблемних питань, що порушувались учасниками конференції і стосувалися безпосередньо феномена, що нас цікавить, були зокрема такі: а) соціальне прогнозування як фактор ідеології державотворення (В. Васильченко)¹⁷⁷; б) сутність ідеології державотворення (В. Воловик)¹⁷⁸; в) ментальні основи ідеології державотворення (Р. Додонов)¹⁷⁹; г) національна самосвідомість як чинник формування ідеології державотворення (С. Мофа)¹⁸⁰; д) прозахідна ідеологія державотворення та її можливі наслідки для України (С. Супрун)¹⁸¹; е) вплив ідеології на державотворчі процеси в Україні: чому вчить історія? (В. Лісичин)¹⁸²; є) власність і право власності у контексті ідеології державотворення (В. Рубаник)¹⁸³; ж) взаємозв'язок економіки, політики та ідеології у практиці державотворення (В. Бровко, Ю. Нерянов, І. Ремізнікова)¹⁸⁴ та ін.

Минуло чимало місяців і років новітнього чинного століття, проте мало що змінилося, рушило з місця у плані розробки проблеми ідеології державотворення. Мусимо, не без прикрості, констатувати, що повноцінної масштабної реалізації постанови Президії НАН України «Про концепцію ідеології державотворення в Україні» так і не відбулося. На порозі ХХІ ст., протягом більш ніж цілого десятиліття, дана проблема під кутом зору тих або інших аспектів прямо чи опосередковано час від часу підіймається й розглядається на рівні монографічної літератури (В. Воловик, Л. Губерський та ін.)¹⁸⁵, у дисертаційних дослідженнях (І. Миклащук, М. Плешко та ін.)¹⁸⁶, публікаціях у періодичних фахових виданнях (М. Єнін, О. Хорошилов та ін.)¹⁸⁷, у матеріалах доповідей та виступів на конференціях¹⁸⁸, навчальній літературі¹⁸⁹.

Якщо охопити концептуальним поглядом цілісне проблемне поле ідеології державотворення, стає цілком очевидно, що в ньому виокремлюється насамперед його серцевина, ядро, пов'язане з проблемою формування даної ідеології. Цей висновок підтверджується аналізом передусім тексту вищевказаної постанови, додатку до неї, а також матеріалів наукових конференцій «Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність», «Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука». Про необхідність

формування ідеології, безпосередньо пов'язаної з українським державотворенням, говорять і сучасні авторитетні презентанти вітчизняної соціально-філософської думки В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. Про це зокрема свідчить аналіз мисленнєвих теоретичних моделей поважних дослідників-ідеологознавців, що викладені останніми у колективній монографії «Культура. Ідеологія. Особистість», де, між іншим, підкреслюється, що «ідеологія державотворення є осереддям величезного інтелектуально-перетворюючого потенціалу»¹⁹⁰. Думається, що ефективно розв'язання проблеми формування ідеології державотворення дасть робочий ключ, чіткий алгоритм розуміння впорядкування всього проблемного поля державотворчого ідеологічного явища, у тому числі й в умовах сучасного українського суспільства. До речі, ґрунтовних праць, що були б присвячені розв'язанню проблеми формування державотворчої ідеології, якраз і бракує сьогодні, сучасній Україні, що буде незалежну демократичну державу. Її продуктивне вирішення стало б гідним продовженням справи багатьох філософів, мислителів усіх часів і народів, починаючи з представників філософської думки сивої давнини, що замислювались над необхідністю існування духовного підґрунтя діяльності із розбудови державного організму й створювали відповідні державотворчі концепції, прагнучи – іноді підсвідомо, а подекуди й у більш чітко виявленій формі, – підняти проблематику становлення державотворчого ідеологічного феномена, що відіграє неабияку роль у процесі створення й перетворення держави.

На основі проведеного аналізу доцільно відзначити, що латентний період осмислення проблеми формування ідеології державотворення входить у Новітній час, що мав чинність починаючи з другої половини ХІХ ст., і завершується у середині 90-х років ХХ ст., коли розпочинається чітко виявлений період дослідження означеної проблеми. У державотворчій думці поступово стверджуються демократичні цінності й ідеали, формується модель демократії як цивілізованої форми організації державно-політичної життєдіяльності сучасного суспільства, створюються концепції для духовного забезпечення розбудови відповідного типу державності. Існуючий в соціальній реальності взаємозв'язок між індивідуальними та суспільними інтересами зумовлює в зазначений час становлення й суперництво класичної і некласичної кратологічних парадигм. Поряд з осмисленням державотворчого сутнісного аспекту ідеології державотворення відбувається осягнення й ідеологічного істотного аспекту даної ідеології. Продовжуються спроби аналізу й теоретичного обґрунтування позначених раніше моментів державотворчої буттєвості, що розпочалися у попередні історичні епохи. До того ж триває спроба дослідників збагнути природу феномена ідеології й позначається традиція осмислення особливого різновиду даного явища: ідеології державотворення. Якщо протягом ХХ ст. для репрезентантів філософських і суспільствознавчих концептів Заходу в осмисленні ідеологічного явища була характерна загалом орієнтація на нижчий, буденний рівень суспільної свідомості (концепції «деідеологізації», «реідеологізації»), то для представників вітчизняної, радянської філософії і науки, суспільної думки країн соціалістичної співдружності – на вищий, теоретичний рівень даної свідомості.

Наприкінці минулого сторіччя необхідність розбудови незалежної української держави детермінує активізацію відповідних дослідницьких напрямів у вітчизняній науці й філософії пострадянської доби. Наявність традиційних філософських і наукових трендів – домінування марксистського підходу до осмислення держави й державотворення, а також орієнтація в осмисленні ідеологічного явища на вищий, теоретичний рівень суспільної свідомості, підводить вітчизняну суспільствознавчу, соціально-філософську державотворчу думку до усвідомлення цілісності того різновиду позначеного феномена, що нас цікавить, і, відповідно, постановки проблеми ідеології державотворення, формування останньої. Ядром, серцевиною проблемного поля ідеології державотворення є проблема її формування. Її ефективне розв'язання дозволить виробити чіткий алгоритм впорядкування проблематики державотворчого ідеологічного явища в умовах суспільства, що трансформується (сучасного українського суспільства).

Враховуючи брак у сучасному філософському й суспільствознавчому просторі ґрунтовних дослідницьких проєктів із проблеми формування ідеології державотворення, необхідно розв'язати декілька блоків проблемних питань, що мають безпосереднє відношення до даної проблеми, і які, як правило, чомусь залишаються поза увагою дослідників. Серед цих структурних блоків виокремлюється насамперед блок перший – теоретико-методологічний аспект соціально-філософського дослідження проблеми формування ідеології державотворення; другий – процес формування ідеології державотворення та його основні складові; третій – закономірний характер розвитку ідеології державотворення; і, нарешті, блок четвертий – стан і основні детермінанти оптимізації розвитку ідеології державотворення в українському суспільстві на етапі його трансформації.

Висвітлення теоретико-методологічного аспекту соціально-філософського дослідження проблеми формування ідеології державотворення, окрім аналізу генези вказаної проблеми й стану її розробки, передбачає також вирішення ще одного питання, а саме: з'ясування сутності державотворчої ідеології як соціального феномена та змісту поняття, що його позначає. До його розгляду ми й переходимо у наступному підрозділі нашої роботи.

1.2. Сутність ідеології державотворення як соціального феномена та зміст поняття, що його позначає

Один із підходів до осмислення всезагальних зв'язків буття пов'язаний зі співвіднесенням поверхових та глибинних рівнів дійсності. Його найбільш загальним виразом слугує досвід діалектичного застосування категорій «сутність» та «явище».

Окремі соціально-матеріальні й ідеальні системи, об'єкти, які складаються з таких систем, мають один загальний структурний параметр: відношення між есенціалістською та феноменалістською сторонами, або відношення між сутністю й явищем. Цей аспект систем є найбільш важливим серед атрибутів таких об'єктів, із ним тісно пов'язана структура процесу їх пізнання, виявлення змісту останніх та їх понятійно-категоріального визначення. Тому почати розгляд питання, пов'язаного з аналізом сутності ідеології державотворення як соціального феномена, цілком доречно з постановки проблеми сутності та явища. Цей крок допоможе, зокрема, як уявляється, оптимізувати пошук надійних методологічних підвалин здійснення операції з визначення досліджуваного явища.

Ще на початкових етапах розвитку філософської думки було помічено, що буденне, звичне сприйняття, розуміння речей часто буває поверховим, легковажним і не схвачує їх глибин та суті. Теоретичне мислення, формуючись спочатку у лоні філософії, а потім і в спеціальних науках, поступово усвідомлювало себе як особливу пізнавальну діяльність, що здатна зрозуміти глибинні пласти реальності. Це із необхідністю підштовхувало філософів та вчених до постановки вищевказаної проблеми, знаходження різноманітних, іноді досить оригінальних, шляхів її розв'язання.

В античній філософії сутність мислилась як «основа» розуміння речей і, водночас, як джерело їх реального генезису, а явище – як видимий, ілюзорний образ речі або як те, що існує лише «за думкою». Так, сутність речі, за Демокритом, – це невід'ємна її складова, що походить від тих атомів, з яких річ створено. В уявленні Платона сутність («ідея») має надчуттєвий нематеріальний характер, вона вічна, безкінечна, її не можна зводити до тілесно-почуттєвого буття, тобто до сукупності конкретних земних явищ. У концепції Аристотеля, на відміну від Платона, сутність («форма речей») не існує окремо, поза одиничних речей; з іншої сторони, сутність, за Аристотелем, не впливає із тієї матерії, з якої будується річ.

У період Середньовіччя в європейській філософії сутність різко протиставляється явищу: носієм сутності виступає Бог, а земне існування розглядається як неістинне, ілюзорне. Протилежність поцейбічного («явище») і потойбічного («сутність») начал – несуча конструкція християнської моделі світосприйняття. Таке ж жорстке протиставлення сутності та явища можна знайти у вченні індійського мислителя Шанкари, який створив систему релігійно-філософської думки індуїзму, в центрі якої знаходиться Брахман (Бог) як носій сутності, єдина та всеохоплююча реальність. За цим вченням, увесь емпіричний світ, представлений явищами, є нереальним («майя» – ілюзія), хоча він і має ознаки об'єктивності, оскільки за будь-якою видимістю стоїть її субстрат – чисте буття (Брахман).

У період Нового часу протиставлення сутності та явища у філософській думці набуває гносеологічного характеру й знаходить свій вираз у концепції первинних і вторинних якостей.

Продовжуючи лінію середньовічної філософії із жорсткого протиставлення вищевказаних категорій, І. Кант вважав, що сутність («річ-у-собі»), хоча й має об'єктивний характер, але принципово не може бути пізнана людиною. Сутність у мисленневих моделях філософа об'єктивна, самодостатня як «річ-сама-по-собі» і невичерпна у власному самобутньому існуванні. Мислитель впевнений, що те, як річ з'являється до нас («феномен») і те, чим вона є насправді («ноумен»), – це дві принципово різні характеристики світу й буття. Явище, за Кантом, – це не відображення об'єктивної сутності, а лише спричинена нею суб'єктивна уява. Явище таким чином слугує як поняття-корелят «речі-у-собі». За допомогою явища остання і з'являється перед суб'єктом пізнання (явище як уявлення, породжене сутністю у свідомості трансцендентального суб'єкта).

Долаючи метафізичний характер протиставлення сутності та явища, Г. Гегель стверджував, що сутність з'являється, а явище є власне явищем сутності. Для нього безпосереднє буття речей – це певна кора або завіса, за якою приховується сутність. У той же час у діалектичному ідеалізмі Гегеля явище трактувалося як почуттєво-конкретний вираз «абсолютної ідеї», що з необхідністю породжувало невирішені протиріччя.

У Новітній час у західній філософії набувають популярності ідеалістичні тлумачення категорій «сутність» та «явище». Так, неопозитивізм заперечує об'єктивність сутності, визнаючи реальними тільки явища, що «почуттєво дані». Феноменологія розглядає явище як самовиявлення буття, а сутність – як чисто ідеальне утворення. У екзистенціалізмі категорія сутності витискається та замінюється поняттям «існування», явище ж трактується у суб'єктивістському дусі. У постпозитивізмі категорія сутності релятивістські інтерпретується як теоретичний конструкт, зручний для систематизації фактів.

У цілому ж представники ідеалізму приписують сутності речей ідеальне, божественне походження, вважаючи її первинною по відношенню до всіх матеріальних речей у світі. Для об'єктивного ідеалізму (Платон, Г. Гегель) буття, реальність, існування знаходяться в залежності від сутності речей, яка трактується як щось цілком незалежне, незаперечне й гранично абсолютне. У такому випадку сутності речей створюють особливу ідеальну дійсність, яка породжує всі речі та ними управляє. Для суб'єктивно-ідеалістичних напрямків (Дж. Берклі, Й. Фіхте) сутність – це створення суб'єкта, який проектує її назовні у вигляді речей. Агностицизм же неправомірно розриває сутність і явище (І. Кант, Д. Юм), розглядає останню як «річ-у-собі», яку неможливо пізнати, яка не розкривається і не виявляє себе у явищі та є недоступною для людини та її розуміння.

Серед причин зростаючої у Новітній час популярності ідеалістичних напрямків у філософській думці, зокрема ідеалістичних трактовок категорій сутності й явища, слід назвати і низку глобальних викликів, з якими вперше стикнулось людство у ХХ ст., що поставили його на грань виживання, і кризи сучасного способу існування людської цивілізації в цілому. Доречно зазначити

серед таких причин тріумф і трагедію радянської цивілізації, розпад СРСР і соціалістичної співдружності, труднощі демократичного розвитку й державного будівництва на пострадянському просторі тощо.

Дані обставини не виправдано підштовхують деяких авторів до хибної думки, що діалектичні категорії сутності та явища поступово втрачають свою вагу у понятійно-категоріальному апараті філософії, що у сучасних філософських системах сутність та явище «...як понятійні засоби відображення світу поступово витісняються такими категоріями, як «Смисл» та «Текст» (герменевтика й феноменологія) або «Структура» (структуралістські вчення)»¹. Такі й подібні їм думки здатні значно знизити якість філософських, наукових розвідок у плані аналізу поверхових і глибинних рівнів дійсності, що ми й вимушені спостерігати останнім часом у вітчизняному суспільствознавстві. При цьому втрачається й нівелюється досвід діалектичного застосування категорій «сутність» та «явище».

Разом з тим, підкреслимо, що категорія сутності досить важлива для кожної філософської системи, для розрізнення цих систем із точки зору питання про те, як сутність відноситься до буття, а також як сутність речей відноситься до свідомості, що відкриває можливість пошуку шляхів пізнання та вивчення суцього. Єдино вірним підходом, як уявляється, може вважатися той, що полягає у визнанні реальності об'єктивної сутності речей та її відображення у свідомості. Сутність таким чином має місце не поза речами, а в них і через них як їх головна загальна властивість, як їх закон. При цьому пізнання людини поступово оволодіває сутністю об'єктивного світу, усе більше заглиблюючись до неї. І це знання може використовуватись для зворотної дії на об'єктивний світ із метою його практичного перетворення. Сутність і явище сутності відмінні й водночас невід'ємні одне від одного: явище сутності виражає собою сутність, яка завдяки цьому і робить можливим оформлення хаотичної мозаїки явищ та їх логічне осмислення. Такий підхід до розуміння сутності та явища отримав своє осмислення у діалектико-матеріалістичному напрямку філософської думки.

У діалектико-матеріалістичній інтерпретації сутність та явище – це різні рівні об'єктивної дійсності, філософські категорії, що віддзеркалюють всезагальні форми об'єктивного світу, його пізнання й практичної діяльності людей. При цьому під сутністю зазвичай розуміється внутрішня, глибинна, прихована, відносно стійка сторона того або іншого предмета, явища, процесу, що обумовлює його природу, сукупність рис та інші характеристики. Явище ж – це зовнішні, більш рухливі, мінливі характеристики того або іншого предмета, відносно самостійної області об'єктивної дійсності. Сутність і явище завжди нерозривно пов'язані між собою. Вони – діалектично зв'язані протилежності, що не збігаються одне з іншим. Це може пояснюватися тим, що в умовах об'єктивної дійсності всі явища сприймаються людиною тими або іншими своїми сторонами, так званими «проекціями», аспектами, в залежності від характеру практичного або пізнавального інтересу до них, наявних і доступних у даний період засобів спостереження тощо. І кожного разу явище є унікальним, неповторним, виглядає дещо інакше, чим той процес, що його безпосередньо спричинив.

Іноді неоднаковість, відсутність збігу, збіжності, сутності й явища може мати яскраво виявлений характер, коли зовнішні, поверхові риси предмета маскують, певним чином викривляють його сутність. У таких випадках прийнято говорити про так звані неадекватні явища, тобто про видимість і позірність. Якщо перша впливає через оману органів почуттів, недостатню обізнаність, що викривляє світ реальності, через соціально-групову позицію суб'єкта пізнання і т.п., то друга (позірність), на відміну від цих суб'єктивних переживань, має безпосереднє повне підґрунтя всередині структури дійсної сутності або у взаємодії таких сутностей. Позірність протилежна сутності та викривлено її відображає, але ж при цьому «...вона (позірність – О.К.) залишається об'єктивною, знаходиться у єдності з явищем»².

Зв'язок сутності та явища таким чином не означає їх збіжності, оскільки сутність завжди прихована за межами явища і чим глибше вона знаходиться, тим більш нелегким, тернистим і довгим є його пізнання в теорії. Як справедливо зазначав із цього приводу засновник діалектико-матеріалістичної концепції К. Маркс, «...коли б форма прояву і суть речей безпосередньо збігалися, то всяка наука була б зайва...»³.

Водночас, якщо б сутність і явище не були пов'язані між собою, то пізнати сутність речей, зрозуміло, було б неможливо. Можливість пізнання, його руху від зовнішніх, поверхових спостережень до розкриття їх причин, законів і закономірностей забезпечена діалектичним зв'язком сутності та явища. Сутність виявляє себе в явищах, а явище є проявом сутності. Пізнання сутності досягається через пізнання спектру множини явищ.

При цьому кожне явище набагато різноманітніше сутності, оскільки воно включає у себе не тільки виявлення внутрішнього змісту, істотних зв'язків об'єкту, але ж і найрізноманітніші випадкові відношення, особливі риси останнього. Явища динамічні, мінливі, у той же час як сутність створює дещо, що зберігається у всіх змінах, перетвореннях. Але ж будучи більш стійкою по відношенню до явища, сутність, безперечно, під дією об'єктивних законів теж змінюється: «...не тільки явища минуші, рухливі, текучі, відокремлені лише умовними межами, а й сутності речей також»⁴.

Діалектичний характер категорій «сутність» та «явище» проявляється і в їх гнучкості, відносності. Категорія сутності не передбачає якогось жорстко фіксованого рівня реальності або певної межі пізнання. Людське пізнання рухається від явищ до сутності, поглиблюючись таким чином від сутності першого порядку до сутності другого порядку та ін., ґрунтовно розкриваючи тим самим зміст, каузальні зв'язки, закони й закономірності, тенденції змін, шляхи оптимізації розвитку тих чи інших систем, областей дійсності. «Думка людини, – стверджував В. Ленін, – безконечно заглиблюється від явища до сутності, від сутності першого, так би мовити, порядку, до сутності другого порядку і т.д. без кінця»⁵.

У взаємовідносинах сутності і явища виявляється діалектика єдності та багатоманітності. Так, одна і та ж сутність може мати безліч різних проявів, однаково як і всіляке більш-менш складне явище може обумовлюватися декількома сутностями, що відносяться до різних структурних рівнів матерії. Сутність завжди більш усталена, ніж конкретні явища, але ж у кінцевому

рахунку сутності всіх систем та процесів у світі також змінюються у відповідності до всезагальних законів розвитку, й та сукупність законів та глибинних відносин, яка виступає як сутність першого порядку по відношенню до явищ, що почуттєво сприймаються, сама буде проявом сутності більш глибинного порядку.

Очевидно, що визнання багатопланової сутності зовсім не виключає, а, навпаки, передбачає можливість її об'єктивного поетапного віддзеркалення й знаходження головного – розуміння її основного закону, що дозволяє досягнути головні напрями розвитку цієї сутності. «Суму всіх цих змін в усіх їх розгалуженнях, – зауважував Ленін, – не могли б охопити в капіталістичному світовому господарстві і 70 Марксів. Найбільше, що відкрито закони цих змін, показано в головному і в основному об'єктивну логіку цих змін і їх історичного розвитку... Найвище завдання людства – охопити цю об'єктивну логіку господарської еволюції (еволюції суспільного буття) в загальних і основних рисах з тим, щоб якомога більш чітко, ясно, критично пристосувати до неї свою суспільну свідомість і свідомість передових класів усіх капіталістичних країн»⁶. Іншими словами, категорії сутності та явища окреслюють певний «вектор» пізнання, позначають його загальну орієнтованість. У класичній філософії Канта, нагадаємо, такі ідеї називалися «регулятивними».

Дійсно, у процесі пізнання важливо, насамперед, інтегровано концептуалізувати, у головному охопити сутність, виявити її інтегровану загальну, провідну структуру, що виявляється основним законом системи, позаяк «...закон і сутність поняття однорідні (однопорядкові) або точніше, одноступеневі, поняття, що виражають поглиблення пізнання людиною явищ, світу etc.»⁷. Цим вноситься конкретність у діалектику рівнів сутності, маркується її головний структурний вузол і, у той же час, не припиняється подальший рух по рівням сутності, що постійно розвивається, модифікує.

Таким чином, під сутністю правомірно розуміти категорію для позначення сукупності глибинних зв'язків, відношень і внутрішніх законів, що зумовлюють загальні риси й тенденції розвитку певної системи. Явище – це категорія, що позначає конкретні події, властивості або процеси, які відображають зовнішні сторони дійсності й які є формою прояву та виявлення певної сутності. При цьому явища як прояви сутності можуть бути двох типів: адекватні й неадекватні. Останні, у свою чергу, можуть з'являтися як видимість і позірність.

Слід зауважити, що іноді у філософській літературі, фахових словниках зустрічаємо приклади не співвідносних, а субстанціональних трактовок категорії сутності. Під сутністю (лат. *haecceitas* та *quidditas*) у такому випадку зазвичай розуміється сенс даної речі, те, що вона являє сама по собі, на відміну від усіх інших речей та на відміну від мінливих станів речі під впливом тих або інших обставин⁸, або ж «...те, що складає суть речі, сукупність її істотних властивостей, субстанціональне ядро самостійно існуючого суцього»⁹. Тут, на нашу думку, мова йде про так званий «вузький» підхід до розуміння даної філософської категорії, на противагу більш «широкому», що розглядався раніше. Вважаємо за можливе у даному соціально-філософському дослідженні використовувати як «широке», так і «вузьке» розуміння вищевказаної категорії.

У співвідносній концептуалізації сутність і явище, як ми змогли впевнитися, – це філософські категорії, що відбивають всезагальні форми пізнання об'єктивного світу й практичної діяльності людей. Пізнання сутності при цьому можливе лише на підставі абстрактного мислення й створення теорії досліджуваного процесу. У мисленні категорії сутності й явища виражають перехід від багатоманітних наявних форм предмета до його внутрішнього змісту та єдності – до поняття¹⁰.

Будь-яке поняття, у тому числі й поняття «ідеологія державотворення», виражає деяку сукупність смислових значень, що характеризує певну кількість предметів, явищ, відносин. Поняття як «...найвищий продукт мозку, найвищого продукту матерії»¹¹ є формою мислення, що відображає загальні й суттєві ознаки предметів і явищ¹².

Визначення поняття ідеології державотворення – це найважливіша складова соціально-філософського аналізу даного феномена, дослідження проблеми формування ідеології державотворення, що являє собою логічну операцію, в процесі якої висвітлюється сутність досліджуваного явища та розкривається зміст цього поняття, що його позначає. При цьому під змістом поняття слід розуміти сукупність істотних характеристик явища, предмета, що відображаються у понятті.

Зауважимо, що у визначенні наукових понять склалося дві традиції: перша – «есенціалістська» (або реалістська) та друга – «номіналістська» (або формалістська). Есенціалістська традиція, що сягає своїм корінням часів античності, проголошує, що, по-перше, кожне дескриптивне поняття має сутнісне значення, по-друге, сутності проявляються як характеристики реальних речей та явищ, а не окремих слів, і, по-третє, зміст поняття не «приписується», а відкривається у процесі визначення поняття. Так, ще у Платона можна зустріти спроби розкрити сутнісні характеристики поняття (поняття справедливості в «Державі»).

У рамках даної традиції, що в цілому відповідає духу діалектико-матеріалістичної концепції, поділяється її носіями, здійснювалась зазвичай трактовка понять у вітчизняній філософській думці й науці відповідно. Цілком правомірно вважалось, що, хоча поняття й існують у свідомості людини, вони об'єктивні по джерелу й характеру утворення та, у зв'язку з цим, по своєму змісту, виступають своєрідними формами мисленнєвого відображення дійсних речей¹³.

Проводячи полеміку з прихильниками першої традиції, сучасні представники номіналістського підходу (Д. Болдуїн, Ф. Оппенгейм та ін.)¹⁴ стверджують, що, по-перше, значення певного поняття пов'язано з лінгвістичним висловлюванням, а не з предметом чи явищем, що позначається цим поняттям, по-друге, дефініції характеризують значення (сенса) певних висловлювань, що визначають поняття. Так, Ф. Оппенгейм зазначає, що визначення не несуть у собі « нової » інформації про « реальність », а лише вміщують у себе правила використання лінгвістичних символів¹⁵. Оскільки ми не можемо бути впевненими, як вважають номіналісти, що поняття правильно представляє певний аспект реальності, номінальні визначення не можуть бути ані істинними, ані хибними. За цією формалістською традицією, даючи

номінальне визначення, дослідник не відкриває сутності, а лише позначає (дає назву) якійсь сукупності явищ. Тим самим представниками даного підходу грубо порушується розуміння діалектичного зв'язку сутності й явища, метафізично розриваються рівні об'єктивної дійсності, що не може не позначитися на якості операцій з визначення понять й проведення наукових досліджень.

Слід відзначити, що функціональна роль наукових понять, у тому числі й поняття ідеології державотворення, у теоретичному аналізі та практичних дослідженнях багатогранна. По-перше, поняття є основними елементами теорій, вони акумулюють і передають істотну частину нашого знання про реальний світ та роблять можливим його опис і пояснення. По-друге, поняття забезпечують наукову комунікацію. По-третє, поняття, як «...логічні атоми нашої інтелектуальної діяльності...»¹⁶, виконують евристичну функцію, будучи робочими інструментами наукового дослідження.

Хоча наукові поняття й покликані представити ті або інші аспекти об'єктивної реальності, вони не є прямим відображенням дійсності, а являють собою певні її теоретичні конструкції, моделі.

Опановуючи своїм пізнанням світ, дослідник немовби вибудовує порядок із «хаосу», підводячи результати своїх почуттєвих вражень, досвіду під певне поняття, переходячи тим самим від пізнання явищ до розкриття їх сутності. Іншими словами, для того, щоб щось можливо було пізнати, його треба осмислити. Із цього приводу А. Ейнштейн справедливо зазначав, що фундаментальні поняття у фізиці є результатом діяльності людського розуму, акцентуючи увагу тим самим на особливій ролі свідомості, у межах якої відбувається перехід від аналізу емпіричних даних до конструювання фундаментальних понять, що відображають суще¹⁷. Схожі думки зустрічаємо й у творах інших мислителів, зокрема Ф. Енгельса: «...результати, в яких узагальнюються дані його (природознавства – О.К.) досвіду, є поняття і що уміння оперувати поняттями не є щось природжене і не дається разом із звичайною, повсякденною свідомістю, а вимагає дійсного мислення...»¹⁸.

Конструктивна роль людської свідомості, її творча потенція особливо виявляється в тих ситуаціях, коли об'єктом думки виступають явища, що безпосередньо не спостерігаються. Дослідник спочатку конструює щось у своєму мисленні, а вже потім пізнає те, що він сконструював. Це добре видно при формуванні соціальних понять, оскільки більшість із них є теоретичними. Дослідники соціальних процесів частіше за все оперують абстракціями, що не мають чіткого вираження у реальному світі.

Феномен ідеології державотворення у цьому значенні «невидимий», хоча й пов'язаний опосередковано з тими або іншими явищами, що спостерігаються, які дозволяють верифікувати його теоретичні моделі. Роль соціально-філософського дослідження феномена ідеології державотворення якраз і зводиться до аналізу мисленневих теоретичних моделей даного явища, передусім тих теоретичних положень, що стосуються загальних і суттєвих ознак останнього, які повинні бути відображені у понятті «ідеологія державотворення».

Для того, щоб визначити поняття ідеології державотворення таким чином, щоб воно успішно виконувало свою функціональну роль, найбільш повно розкривало свій зміст і відображало загальні й суттєві ознаки досліджуваного явища, висвітлюючи тим самим його сутність, необхідно керуватися рядом методологічних принципів, які стосуються визначення даного поняття та розкриття його змісту. Виділимо, як мінімум, п'ять таких принципів.

Принцип перший: у зміст поняття ідеології державотворення слід включати основні сутнісні структурні аспекти даного явища. Даний принцип ґрунтується на тому, що феномен ідеології державотворення являє собою складне глобальне соціальне явище, що відображає мінливу, суперечливу, багатопланову соціальну реальність і включає прояв її різних сутнісних рівнів, аспектів, пов'язаних, насамперед, із практичною свідомістю, ідеологією, з однієї сторони, й створенням держави, державотворенням, з іншої. Як складне соціальне явище, цей феномен має і складну, багаторівневу сутність, у якій на сучасному етапі розвитку ідеологознавства проглядаються, на наш погляд, два основних структурних аспекти: ідеологічний та державотворчий.

Зміст поняття ідеології державотворення, який включає основні сутнісні структурні аспекти даного явища, сприяє, з одного боку, найбільш повному розкриттю сутності феномена, що досліджується нами, а з іншого, – виявленню предметно-специфічних особливостей ідеології державотворення як особливої соціально-філософської категорії.

Принцип другий: поняття ідеології державотворення слід пов'язувати й співвідносити з іншими соціальними поняттями. Зв'язки й відношення між поняттями допомагають уточнити їх зміст, спільні риси та відмінності, що, безперечно, сприяє відбиттю різноманітності форм життя, розкриттю сутності суцього. «Поняття, – підкреслював В. Ленін, – не нерухомі, а – самі по собі, за своєю природою = перехід»¹⁹; «...людські поняття... вічно рухаються, переходять одне в одне, переливаються одне в одне, без цього вони не відображають живого життя. Аналіз понять, вивчення їх, «вміння оперувати з ними» (Енгельс) потребує завжди вивчення руху понять, їх зв'язку, їх взаємопереходів»²⁰.

Кожне поняття має певний зміст уже саме по собі. Разом із тим його зміст може бути повністю розкритий тільки у співвіднесенні з іншими поняттями. Як справедливо зазначає В. Ледеяєв, «лише у системі наукові поняття утворюють гнучку логічну форму, що забезпечує всебічне відображення універсального зв'язку»²¹. Тому високого рівня чіткості й конкретності поняття ідеології державотворення досягає, лише займаючи певне місце в системі взаємопов'язаних соціальних понять. У цьому випадку воно набуває тільки йому властиву роль у поясненні соціальної реальності та зміст, відмінний від змісту інших понять.

Деякі дослідники навіть стверджують, що будь-яке поняття існує тільки в рамках певної наукової теорії²². Не заперечуючи цього, виразимо згоду з тими авторами, зокрема з Т. Парсонсом²³, які підкреслюють, що досліджуване поняття має розглядатися й пояснюватися у контексті загальної теорії соціальних систем (людського суспільства). Це дасть можливість виявити функціональну роль феномена ідеології державотворення в складній соціальній

системі, а також загальні й суттєві ознаки даного явища, які потрібно відобразити в його понятті.

Принцип третій: зміст поняття ідеології державотворення має бути унікальним. Це важливе положення базується на певному характері дослідження соціальної реальності, відповідно до якого всяке соціальне поняття повинно мати унікальний, тільки йому властивий зміст, оскільки понятійна структура не може бути «засмічена» синонімами, присутність яких неминуче позначається на чіткості та ясності опису соціальної реальності²⁴. Підтримуючи дану точку зору та її репрезентантів (П. Морріса, Дж. Сарторі та ін.), відмітимо, що поняття ідеології державотворення може мати загальні елементи з іншими соціальними поняттями, оскільки багато понять мають загальні елементи або одні поняття виступають елементами інших, однак у нього не повинно бути однакового з ними змісту.

Дж. Сарторі навіть запропонував при визначенні соціальних понять дотримуватися «правила проти марнування» («antiwaste rule»): жодне слово не повинно використовуватись як синонім іншого. Необгрунтоване використання слів у якості синонімів, як справедливо зазначає дослідник, – це марнотратство мови, що призводить до певної плутанини, неясності у розумінні тих чи інших концепцій²⁵. Врешті-решт, це призводить до не зовсім вірного сприйняття дійсності, що, безперечно, відкриває шлях до її викривлення, спотворення. Отже, не проводячи чітких граней між термінами понятійно-категоріального апарату, використовуючи їх в одному синонімічному рядку, дослідник ідеологічних феноменів змушений буде у майбутньому постійно зустрічати жорстку критику своїх концептуальних напрацювань.

Принцип четвертий: зміст поняття ідеології державотворення має бути відносно близьким до традиційного (буденного) значення слів, що репрезентують це поняття. Цей принцип відповідає методологічному положенню, яке поділяє більшість дослідників суспільних, державно-владних процесів, згідно з яким соціальне поняття корелює з буденним значенням слова, що його представляє²⁶. Правомірність цього положення не викликає сумнівів: соціальне поняття, у тому числі й поняття ідеології державотворення, не може мати змісту, повністю відмінного від значення відповідного слова, оскільки це неминуче призведе до непорозумінь у процесі як повсякденної, так і наукової комунікації.

Семантична сфера (сукупність значень) слів «ідеологія», «державотворення» показує весь спектр відносин і властивостей, що визначають поняття ідеології державотворення, і дозволяє визначити, які поняття ми можемо використати при розгляді й вивченні феномена, що нас цікавить. Одночасно семантичний аналіз, як переконливо доводять Дж.-Е. Лейн і Х. Стенлунд, допомагає виявити недоліки вже існуючих підходів до визначення досліджуваного явища²⁷.

Додержуватися традиційного значення соціальних понять важливо ще й тому, що вони, як справедливо відзначають деякі автори, здатні акумулювати наш інтерес до певних вимірів соціальної реальності²⁸. Так, ідеологію традиційно розуміють як сукупність ідей, поглядів, що характеризують те або інше суспільство, соціальну групу. Вона завжди асоціюється з ідейним

арсеналом суспільних перетворень, державних трансформацій, з «духовною зброєю» провідних шарів суспільства. Як бачимо, семантичне значення ідеологічного феномена як «сукупності ідей та поглядів» орієнтує дослідника на розгляд цього явища крізь призму суспільної свідомості, актуалізацію проблемного поля останньої. Державотворення ж зазвичай розуміється як процес, спрямований на утворення держави. Це поняття пов'язують із розбудовою держави, державним будівництвом, тобто із різновидом соціально-перетворюючої діяльності, практики. Отже, семантична сфера цього терміну (державотворення) разом зі семантикою «ідеології» допомагають відкрити шлях до розуміння сутності ідеологічних феноменів, концептуалізації досліджуваного явища як певного феномена практичної свідомості.

I, нарешті, п'ятий методологічний принцип: структура поняття «ідеологія державотворення» повинна забезпечити чітке та ясне розуміння феномена, що позначається цим поняттям. Один і той же зміст поняття може бути виражений у неоднакових формах, за допомогою різних засобів і різними способами. Тому його опис і роз'яснювальні можливості, а разом із тим його теоретична й практична користь також будуть різними. Даний принцип буде включати такі стандартні вимоги до поняття, як точність, послідовність, корисність²⁹.

Так, у понятті ідеології державотворення визначальні її істотні характеристики, властивості, риси повинні бути чітко роз'яснені, а їх значення позбавленні двозначностей та неясності. Необхідно також, щоб структура поняття дозволяла порівнювати його зміст із іншими соціальними поняттями й категоріями, вбачати їх загальні риси та відмінності. Перевага повинна надаватися тому поняттю, що має визначену структуру, ясно окреслені межі й складається із чітко позначених інтегральних елементів. Теоретична значимість поняття обумовлюється, насамперед, його можливістю бути інтегральним елементом, ядром певної загальної соціальної теорії, концепції, а практична – можливістю бути корисним у проведенні емпіричних соціальних досліджень.

Теоретична й практична значимість понять залежить також від їх креативного виміру, евристичних можливостей, тобто від здатності орієнтувати дослідження на творчий пошук нових тематичних горизонтів. Поняття у якості ідеальної моделі соціальної реальності повинно сприяти опису проблемної ситуації, виявленню напрямів вузлової проблеми та периферійної проблематики, детермінант оптимізації наукового пошуку.

Таким чином, визначаючи поняття «ідеологія державотворення» й розкриваючи його зміст, слід керуватися певними методологічними принципами, відповідно до яких дане поняття повинно: по-перше, мати унікальний, відносно близький до традиційного значення слів, які його репрезентують, зміст, що включає основні сутнісні структурні аспекти феномена ідеології державотворення, по-друге, бути пов'язане й співвіднесене з іншими соціальними поняттями, по-третє, мати точність, послідовність, корисність, а також структуру, що забезпечує чітке та ясне розуміння досліджуваного явища.

Застосування вищезгаданих принципів буде ефективним, якщо вироблена чітка послідовність дій при виведенні, визначенні поняття ідеології державотворення й розкритті його змісту. Тому видається можливим спочатку

приступити до поетапного розкриття змісту поняття, що визначається, шляхом послідовного аналізу взаємопов'язаних понять, які в узагальненій формі відображають основні сутнісні структурні аспекти досліджуваного нами феномена, а потім перейти до побудови єдиної конструкції поняття «ідеологія державотворення», яке розкриває свій цілісний зміст і висвітлює глибинну сутність цього явища.

Вважаємо, що досягнути сутність ідеологічних явищ, ідеології державотворення зокрема, її первинного – ідеологічного – сутнісного структурного аспекту, можливо лише на основі розуміння діалектики соціального буття та суспільної свідомості, її основних форм, «...на шляхах свідомості, що, виступаючи як єдине ціле по відношенню до буття, в межах цієї цілісності має складний, багаторівневий характер»³⁰. У цьому ми підтримуємо вітчизняну соціально-філософську традицію.

У зв'язку з цим доречно розпочати даний понятійно-категоріальний аналіз із розгляду фундаментальної соціально-філософської категорії «соціальне», яка є первісною, висхідною ланкою пізнання соціальних явищ, таких, перш за все, як соціальне буття та суспільна свідомість, а з ними й ідеологія державотворення.

Очевидно, що термін «соціальне», як і його похідні модифікації («соціальна», «соціальний» та ін.), є найуживанішим, полісемантичним, що активно використовується у житті людини зазвичай у самих різноманітних значеннях. Водночас «людство ще не знайшло більш-менш прийнятної і обґрунтованої відповіді на питання, що ж таке соціальне. Тому нині, як і дві тисячі років тому, над виявом якості феномена соціального треба міркувати, розпочинаючи із встановлення елементарно-незаперечних фактів і піднімаючись до вершин досягнення його глибинної природи й суті»³¹. Саме у цьому, на нашу думку, і слід шукати причину того, що автори багатьох видань довідкового та енциклопедичного характеру уникають прямого визначення поняття «соціальне» й можливості остаточного розставлення в його змісті всіх крапок над «і». Так, дане поняття, на жаль, відсутнє і у більшості вітчизняних (радянських і пострадянських) філософських словників та енциклопедій³².

Аналіз свідчить, що на сьогодні існують три підходи до розуміння поняття «соціальне»: психологічний (П. Сорокін)³³, діяльнісний (Г. Осипов)³⁴, філософський (В. Воловик)³⁵. Можливості останнього підходу виявляються більш продуктивними, оскільки, по-перше, «таїнство соціального підвладне лише в сукупному філософському погляді...»³⁶, а, по-друге, його арсенал ґрунтується на аналізі поняття «соціальне» у співставленні з його протилежністю, тобто з поняттям «природне». «Первинна якість соціального, – вказують авторитетні дослідники, – досягається через усвідомлення корінної відмінності даного феномена від природно-тваринного світу. Таку відмінність зазначали майже всі філософи: від Конфуція до наших сучасників»³⁷.

Із точки зору філософського підходу, соціальне – це філософська категорія для позначення всього різноманіття форм існування людини, різних об'єднань людей, відносин між ними, їх діяльності як способу освоєння світу, об'єктивної реальності шляхом використання результатів матеріального й духовного виробництва попередніх поколінь, змінюваних спадкоємцями у

зв'язку з постійно зростаючими потребами³⁸. Дана трактовка має рад суттєвих переваг, оскільки окреслює важливі істотні характеристики феномена «соціальне», що відкриває шлях до розуміння досліджуваного нами явища.

Серед останніх слід виділити, по-перше, наявність людини як суб'єкта, який обумовив появу зв'язків, що раніше були відсутні в природі: суб'єкт-об'єктних зі світом природи, з одного боку, і суб'єкт-об'єкт-суб'єктних – один з одним, собі подібними, тобто суспільних відносин, у тому числі ідеологічних, державотворчих, з іншого. По-друге, різноманіття форм прояву суб'єкта (у нашому випадку – носія ідеології) як рушійної сили, що обумовлює зміни, розвиток соціального, соціальної матерії, у тому числі державної, – від окремої людини до різних об'єднань людей, які також не можуть бути породжені природними зв'язками. По-третє, наявність людської діяльності як специфічної форми руху, притаманної соціальній матерії, що полягає в освоєнні світу, оточуючої людину об'єктивної реальності, яка здійснюється не лише шляхом предметно-практичного їх перетворення за допомогою створюваних знарядь праці, але й мисленнєво, духовно завдяки суспільній свідомості, її різних складових (розуму, ідеології) та форм (політичної, правової тощо). «...Що таке життя, – наголошував К. Маркс, – якщо воно не є діяльність?...»³⁹. По-четверте, існування об'єктивних підвалин діяльності кожного покоління людей, що не залежать від їх волі й свідомості, – результатів матеріального й духовного виробництва попередників, створювану ними культуру, те, що складає соціальну спадщину (у тому числі державно-політичну її складову), яка також не може бути обумовлена природою.

Дані сутнісні характеристики соціального отримують своє подальше уточнення, відображення у ряді інших основоположних категорій соціально-філософського знання, що покликані віддзеркалювати істотні характеристики соціальної матерії, сприяючи виявленню притаманних їй причинно-наслідкових зв'язків, законів та закономірностей суспільного розвитку. Первинне місце серед них займає категорія соціального буття.

Вказана категорія останнім часом досить широко вживається авторами, які досліджують онтологічні засади соціуму. При цьому, на жаль, вона, як і категорія «соціальне», не отримала належного понятійного висвітлення у більшості фахових філософських словників, видань довідкової літератури. Серед основних причин цього слід вказати на неоднозначність понятійних трактовок самої категорії «буття», що виступає як родове поняття по відношенню до поняття «соціальне буття».

За свідченнями дослідників, серед безлічі значень поняття «буття» можна виділити чотири, найбільш уживаних: по-перше, синонім існування, що виражається граматичною та логічною зв'язкою «є» (у філософії Г. Гегеля – «чисте буття»); по-друге, певне буття, «ось це», те, що існує «тут» і «тепер», так зване «наявне буття» (у Г. Гегеля – конкретні речі та явища, у М. Гайдеггера – людина); по-третє, безпосередня дійсність, яка ще не роздвоєна на явище й сутність (те, з чого починається саме пізнання); по-четверте, протилежність свідомості, тобто частина опозиційної пари «буття й свідомість»⁴⁰.

Цілком виправданою слід вважати позицію тих авторів, які вважають, що лише перше значення поняття «буття», яке тлумачить його як синонім

існування, слід визнати у якості істинного, таким, що найбільш адекватно відображає феномен, який воно позначає⁴¹. Такий підхід до розуміння цього поняття не говорить нічого більше, крім того, що дещо є, об'єднуючи у такий спосіб існування величезного різноманіття предметів та явищ реальної дійсності. При цьому останні три із чотирьох представлених вище значень поняття «буття» можна віднести не до самого феномена, що позначається цим поняттям, а до різних варіаційних форм його прояву, чільне місце серед яких займає природне буття й соціальне буття. Схожою слід визнати точку зору, згідно з якою категорія «буття» фіксує основу існування (для світу в цілому або для будь-якого різновиду існуючого)⁴².

У зв'язку з цим соціальне буття правомірно розглядати як соціально-філософську категорію для позначення реального процесу життєдіяльності людей у всьому різноманітті її проявів, що усвідомлюється здійснюючими його соціальними суб'єктами⁴³. Такий підхід до розуміння даної філософської категорії дає можливість виділити щонайменше сім істотних характеристик феномена, що позначається нею. Перші три з них (об'єктивний характер, конкретний характер, змінність) є загальними рисами для всього буття, а решта – ознаки, що притаманні лише соціальному буттю, іманентні йому. Серед останніх слід виділити, по-перше, вторинність (по відношенню до природного буття); по-друге, комплексність (соціальне буття як природничо-соціальна комплексна реальність, провідне місце в якій об'єктивно й необхідно займає соціальний суб'єкт); по-третє, соціально-історичний, цивілізаційний характер, що проявляється в сукупності матеріальних і духовних досягнень соціального організму, обумовлених діяльністю поколінь, які закономірно змінюють одне одного; по-четверте, дуальність як здатність забезпечувати між першою й «другою» природою (культурою) відносини гармонії, взаємозв'язку, з одного боку, й конфліктного протистояння, з іншого.

Соціальне буття можна уявити у вигляді певної системи соціальної матерії, в якій насамперед виокремлюються ті елементи, що представляють його горизонтальну й вертикальну структури. Елементи горизонтальної структури відповідають у цілому основним сферам життєдіяльності людини й фіксують у своїй єдності економічне буття суспільства, політичне, соціальне й духовне. Кожен із цих чотирьох елементів об'єднує певну сукупність відносин соціальних суб'єктів у визначеній сфері людської життєдіяльності. Так, політичне буття суспільства представлене сукупністю відносин соціальних суб'єктів, що склалися в суспільстві, зокрема, із приводу політичної влади, участі у державних справах. Серед елементів вертикальної структури соціального буття, що не мають жорстко визначених меж, слід назвати, перш за все, ті, що сформувалися в результаті діяльності попередніх поколінь, утворивши у такий спосіб соціальне буття минулого, а також ті, що формуються діяльністю поточних (соціальне буття сучасного) і майбутніх поколінь (соціальне буття майбутнього).

Слід зауважити, що, з точки зору матеріалістичної діалектики, у світі немає нічого, окрім матерії, що рухається. Цю тезу повною мірою можна віднести й до соціальної її компоненти – соціальної матерії, соціального буття, невід'ємним атрибутом, способом існування якої є соціальна форма руху –

діяльність. Остання, як ми вже зазначали, постає в цілому як певний спосіб освоєння об'єктивної реальності шляхом використання результатів матеріального й духовного виробництва попередніх поколінь, змінюваних спадкоємцями у зв'язку з постійно зростаючими потребами.

«Головна хиба всього дотеперішнього матеріалізму – включаючи і фейєрбахівський – полягає в тому, що предмет, дійсність, чуттєвість береться тільки в формі об'єкта, або в формі споглядання, а не як людська чуттєва діяльність, практика, не суб'єктивно. Тому й сталося так, що діяльна сторона, на протилежність матеріалізму, розвивалась ідеалізмом, але тільки абстрактно, бо ідеалізм, звичайно, не знає дійсної, чуттєвої діяльності як такої»⁴⁴, – стверджував К. Маркс.

На підставі узагальнення досвіду трактування діяльнісного явища у вітчизняній соціально-філософській думці⁴⁵ можна дійти висновку, що діяльність – це форма активного ставлення людини до оточуючого її світу з метою його перетворення. Такий підхід до понятійного визначення феномена діяльності слід вважати цілком правомірним, оскільки він вписується в цілому у загальну логіку нашого дослідження й дозволяє окреслити найбільш суттєві риси даного явища. Тим паче, що останнім часом у довідковій літературі з філософії спостерігається тенденція до певного ігнорування цього поняття, або до його спрощення, нівелювання змісту останнього. Так, дане поняття відсутнє у більшості сучасних фахових енциклопедичних словників, що побачили світ нещодавно⁴⁶.

Як і в цілому рух, діяльність носить, перш за все, об'єктивний характер і постає у якості внутрішньо зв'язаної єдності буття і небуття, тотожності і відмінності, стабільності і плінності, того, що зникає, з тим, що з'являється. Водночас другою рисою діяльнісного феномена є наявність активно діючого й такого, що пізнає, наділеного свідомістю та волею суб'єкта – індивіда, соціальної групи як носіїв діяльності, що включає в себе всі процеси, що відбуваються в суспільстві, соціальні зміни взагалі. Із даною рисою діяльності тісно пов'язана найголовніша третя її ознака: діяльність носить у цілому усвідомлений характер. «Усяка діяльність включає у себе мету, засіб, результат і сам процес діяльності, і, таким чином, невід'ємною характеристикою діяльності є її усвідомленість»⁴⁷. Оскільки діяльність обумовлюється певними цілями, що переслідуються окремими індивідами або соціальними групами, то вона має, крім того, ще й цілеспрямований характер, що виступає як четверта риса діяльнісного явища. І, нарешті, п'ята його ознака полягає у тому, що діяльність як спосіб прояву вищого рівня організації матерії, будучи генетично пов'язана з нижчими формами її руху, не зводиться до них, але багато в чому обумовлює їхній розвиток.

Діяльність можна уявити й представити як певну систему: «діяльність – це не реакція і не сукупність реакцій, – справедливо наголошує О. Леонт'єв, – а система, що має будову, свої внутрішні переходи і перетворення, свій розвиток»⁴⁸. При цьому у якості основних несучих структуроутворюючих елементів цієї системи правомірно виділяти матеріальну діяльність і духовну (ідеологічну, зокрема, як невід'ємну складову духовної діяльності), що

утворюють найбільш загальні види діяльнісного явища: матеріальне й духовне виробництво.

Крім того, дослідники, як правило, виділяють різноманітні підстави для класифікації різновидів діяльнісного феномена, що має безліч своїх проявів, які можна розрізнати за будь-якою ознакою: за їх формою, способами їх існування, за їх часовою й просторовою характеристикою, за їх фізіологічним механізмом тощо⁴⁹. Як приклад, М. Каган, справедливо відносячи діяльність до суб'єкт-об'єктних відносини, цілком правомірно виділяє такі її види, як перетворюючу діяльність, пізнавальну, ціннісно-орієнтаційну, комунікативну (спілкування)⁵⁰. Так, перетворююча діяльність включає, у першу чергу, перетворення людиною природи, трудову діяльність, перетворення суспільства, політичної форми його існування – держави, й, врешті решт, перетворення самої людини.

Із точки зору творчої ролі діяльності у розвитку соціального буття особливе значення має її розподіл на репродуктивну діяльність (відтворення відомого), що спрямована на досягнення відомого результату певними напрацьованими вже засобами, з однієї сторони, а з іншої, на продуктивну, або творчу діяльність, творчість (утворення нового), що пов'язана з розробкою нових цілей і відповідних їм засобів або з досягненням відомих цілей за допомогою нових засобів.

Як структуроутворюючий елемент, матеріальна діяльність викликає до життя якісно новий різновид діяльнісного явища – практику (грец. «πράξις» – діяльність; від грец. «praktikos» – діяльний, активний), що становить загальну основу життєдіяльності суспільства. Аналіз творів К. Маркса і Ф. Енгельса зміцнює думку, що практика постає як матеріальна діяльність, від якої залежить будь-яка людська активність – розумова діяльність, політична, релігійна тощо, а разом з тим і повноцінне існування всього соціуму⁵¹.

У зв'язку з цим практику правомірно розглядати у якості соціально-філософської категорії для позначення матеріальної, чуттєво-предметної, цілепокладаючої діяльності людини, що має своїм змістом освоєння й перетворення природних та соціальних об'єктів і становить загальну основу, рушійну силу людського суспільства й пізнання⁵². Практика таким чином носить соціоактивний, усвідомлений, цілепокладаючий, доцільний, почуттєво-предметний, матеріальний, перетворюючий характер і може розглядатися як «серцевина», своєрідне ядро системи діяльності.

Оскільки суспільне буття є найвищим рівнем в ієрархії якісних форм матеріального світу, а діяльність, відповідно, найвищою формою руху матерії, то практика, як «серцевина» діяльнісного феномена, має унікальну творчу потенцію, універсальний вимір, завдяки чому стають можливими творче освоєння й перетворення будь-якої грані, сфери навколишнього буття.

Будучи матеріальною в силу своїх передумов, засобів і кінцевих результатів, практика здійснюється людьми, які володіють свідомістю, розумом, знаннями й практично застосовують свої інтелектуальні здібності. Тому вона виступає як єдність суб'єктивного та об'єктивного, буття та свідомості, опредметнення суб'єктивного та розпредметнення об'єктивного. «Практика у своїй сутності є активно-перетворюючою діяльністю, оскільки, на відміну від поведінки тварин, її здійснення є реалізацією свідомої мети, яка, як

закон, визначає спосіб і характер дій людини. Реалізація мети виступає як опредметнення (в речовинах природи, в суспільних відносинах тощо) практичної діяльності. Включення предметних результатів практики в процес наступної діяльності відтворює «згаслу» в них минулу діяльність, знову переводить її у діяльну форму, розпредметнює її»⁵³.

Як основний спосіб існування соціального буття, генеральний вектор людської діяльності, форма самоствердження людини, практика виступає в цілому у вигляді цілісної системи дій. Тому цілком слушним видається виділення у структурі практики таких елементів, як: по-перше, потреби; по-друге, мета; по-третє, мотив; по-четверте, доцільна діяльність у вигляді її окремих актів; по-п'яте, предмет, на який спрямована ця діяльність; по-шосте, засоби, за допомогою яких досягається мета; по-сьоме, практичний результат діяльності⁵⁴.

Як глобальне системне явище, практика багатогранна та має різні рівні, що об'єднують усі види почуттєво-предметної діяльності людини, серед яких зазвичай виокремлюють дві основні форми: перша – виробництво матеріальних благ, друга – соціально-перетворююча діяльність, спрямована на зміну певних форм соціального буття й суспільних відносин.

Очевидним є те, що під практикою у широкому сенсі слід розуміти всю сукупну діяльність людства, досвід усього людського співтовариства в його історичному розвитку. Як за своїм змістом, так і за способом здійснення практична діяльність має суспільний характер, забезпечує існування й життєдіяльність суспільства. Практика тим самим постає як результат еволюції соціальної матерії, світової історії, що виражає різнобічні відносини людей з природою й одне з одним у процесі матеріального та духовного виробництва, завдяки чому формується динаміка суспільного життя й суспільної життєдіяльності. «Суспільне життя, – стверджував із цього приводу К. Маркс, – є по суті практичне»⁵⁵.

Таким чином, практика як різновид діяльності, особливий спосіб існування соціальної матерії сприяє формуванню, ствердженню провідної форми соціального буття – людського суспільства. Зауваживши це, перейдемо до розгляду такої важливої категорії соціально-філософського знання, як «суспільство».

Зазвичай соціальні дослідники виділяють «широке» і «вузьке» тлумачення поняття суспільства⁵⁶. У «широкому» розумінні суспільство розглядається як частина матеріального світу, яка виокремилася від природи й являє собою певну форму життєдіяльності людей, що історично розвивається. У «вузькому» розумінні суспільство – це певний етап людської історії.

Для даного соціально-філософського дослідження інтерес передусім представляє широке трактування цього поняття, оскільки саме воно забезпечує застосування системного підходу до визначення суспільства, який дає можливість досягнути ідеологічний сутнісний структурний аспект досліджуваного феномена, осмислити основні особливості останнього як глобального явища та його фундаментальну роль у найскладнішій соціальній системі, якою є все людське співтовариство в цілому. Системний підхід до осмислення соціуму почав своє формування у другій половині XIX ст.

(К. Маркс та ін.) і остаточно сформувався протягом ХХ ст. (Н. Луман, Т. Парсонс та ін.). У рамках даного підходу суспільство розглядається й визначається як соціальна система, тобто як деяке соціально-матеріальне утворення, в якому зв'язок утворюючих його елементів сильніше за зв'язок останніх із елементами, що не входять у це утворення⁵⁷.

Серед численних спроб концептуалізації суспільства як соціальної системи, на наш погляд, заслуговує на увагу підхід С. Крапівенського, який підкреслює, що суспільство в цілому як система має надскладний та ієрархічний характер. І це цілком справедливо, враховуючи, що в об'єктивній реальності існує нескінченна безліч різних соціальних систем (сім'я, клас і т.д.), які входять у більш складні соціальні системи (нація, населення країни і т.ін.), а ті, у свою чергу, утворюють єдину надскладну ієрархічну соціальну систему – людське суспільство в цілому. Саму ж соціальну систему дослідник визначає як «...впорядковану, самоврядну цілісність безлічі різноманітних суспільних відносин, носієм яких є індивід і ті соціальні групи, до яких він включений»⁵⁸, що в загальних рисах вписується у традиційну логіку системного підходу. Рухаючись у цілому в руслі цих думок, суспільство можна визначити як соціально-філософську категорію для позначення надскладної ієрархічної соціальної системи, що являє собою впорядковану, самоуправну цілісність безлічі різноманітних суспільних відносин, носієм яких є індивід і ті соціальні групи, до яких він включений. Дане визначення дає можливість сформулювати ряд положень, які відображають основні характерні риси суспільства як соціальної системи і які мають важливе значення для проведення даного соціально-філософського дослідження, розуміння ідеологічних феноменів, зокрема й ідеології державотворення.

По-перше, суспільство має надскладний, ієрархічний характер: у ньому можна виділити різні рівні – у вигляді підсистем, підпідсистем і т.д., які пов'язані між собою підрядними лініями. Отже, відносини підпорядкування внутрішньо властиві, іманентні суспільству. По-друге, суспільство відноситься до розряду самоуправних систем. Здатність суспільної системи до самоврядування (саморозвитку) передбачає наявність у такій системі спеціальної підсистеми управління у вигляді певних соціальних інститутів, що забезпечують на основі підпорядкування інших підсистем інтеграцію останніх і цілісність усієї системи. По-третє, як будь-яка надскладна самоуправна система, суспільна система – суспільство реалізовує дві основні функції: функцію збереження системи, її стійкого стану (гомеостазу), з однієї сторони, й функцію вдосконалення системи, її оптимізації, з іншої⁵⁹. Дані функції і покладені в основу діяльності спеціальної підсистеми управління в суспільній системі. По-четверте, невід'ємним первинним компонентом суспільства виступають суспільні відносини, носієм яких є індивід, а також соціальні групи, що його включають. Через суспільні відносини і здійснює свою діяльність спеціальна підсистема управління в надскладній соціальній системі – людському суспільстві.

Суспільні відносини як основний елемент суспільства були проаналізовані ще К. Марксом і П. Сорокіним⁶⁰. У вітчизняній філософській літературі поняття «суспільні відносини» традиційно визначається в

узагальненій формі як різноманітні зв'язки та взаємодії між людьми, що встановлюються в процесі їх спільної практичної і духовної діяльності⁶¹. Потрібно зазначити, що практична й духовна діяльність людей сягає свого найвищого піднесення у праці – головній передумові людського існування, загальній для всіх форм суспільного життя і такій, що забезпечує задоволення різноманітних людських потреб. У цьому контексті на основі аналізу спроб понятійно-категоріального визначення феномена праці⁶², принагідно зауважимо, що під останньою слід розуміти доцільну діяльність людей, спрямовану на освоєння, перетворення й створення матеріальних, духовних і соціальних об'єктів (благ), для задоволення потреб індивіда й суспільства як соціальної системи. Певне відношення людини до природи і суспільний характер відношення людей між собою з приводу умов, процесу, результату трудового відношення до природи зумовлюють кооперацію й поділ праці. Соціальний поділ праці, необхідність у регулюванні трудової діяльності в людському суспільстві зумовлюють, у свою чергу, виникнення відносин підпорядкування.

Соціальний поділ праці, необхідність в існуванні певних соціальних інститутів, що забезпечують процес управління в суспільній системі, та об'єктивна потреба цієї системи у здійсненні функцій по своєму збереженню і своїй оптимізації детермінують виникнення у людському суспільстві особливого роду суспільних відносин – владних відносин, становлення феномена влади.

Владу, як ми вже раніше обґрунтовували⁶³, слід розуміти у якості соціально-філософської категорії, що позначає здатність суб'єкта підпорядкувати об'єкт для забезпечення досягнення певних цілей на основі соціальної відповідальності. При цьому суб'єкт владного відношення (влади) – це різноманітні соціальні групи й люди, включені до них, які з огляду на своє суспільне положення володіють ресурсами влади, мають загально визнане право здійснювати підпорядкування інших соціальних груп і людей, включених до них, а об'єкт владного відношення – різноманітні соціальні групи, люди, включені до них, які відповідно до суспільних норм зобов'язані підпорядковуватися вимогам суб'єкта влади.

Влада таким чином здійснюється відповідно до певних цілей, в яких відображаються і моменти загальної мети влади – забезпечення суспільного блага, тобто збереження суспільства, його вдосконалення, – і моменти індивідуально-групових цілей конкретних соціальних груп, еліт. Якщо в індивідуально-групових цілях знаходять своє відображення індивідуально-групові інтереси, то в загальній меті феномена влади – суспільні.

Із розвитком суспільства відбувається й розширення спектра прояву влади. Відповідно до представленого пояснення останньої цілком правомірно класифікувати її основні види за двома підставами: по-перше, залежно від ускладнення способу організації соціально-політичної життєдіяльності суспільства (влада соціальна, політична, державна, міждержавна); по-друге, за масштабом функціонування й впливу в соціальній системі (мікровлада, мезовлада, макровлада, мегавлада).

Функціонуючи в соціальному просторі, владний феномен утворює розгалужену систему влади, різноманітні владні структури й інститути, що разом із іншими соціальними інститутами, до складу яких вони входять, у своїй цілісності виступають у якості спеціальної підсистеми управління в суспільній системі й забезпечують соціальний порядок, збереження суспільства та його перетворення, вдосконалення.

Отже, на плечах головних суб'єктів влади лежить завдання по здійсненню практичної діяльності зі збереження суспільства та його перетворення, вдосконалення. З'ясувавши це, розглянувши проблему соціального буття, перейдемо до аналізу певної його протилежності – суспільної свідомості, у площині якої можна знайти відповіді на питання про те, на що спирається мислячий суб'єкт, який здійснює практичну, перетворюючу діяльність.

Проблема суспільної свідомості знайшла свій розгляд у працях К. Маркса й Ф. Енгельса у процесі діалектико-матеріалістичного пояснення історії людства. Її розв'язання обумовлюється діалектичним зв'язком буття й свідомості в цілому і буття суспільства (суспільного буття) та суспільної свідомості зокрема. Проаналізувавши весь перебіг людської життєдіяльності, процес світової історії, Маркс і Енгельс дійшли до висновку, що у своїй цілісності суспільна свідомість є відображенням суспільного буття: «Свідомість [das Bewußtsein] ніколи не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям [das bewußte Sein], а буття людей є реальний процес їх життя... Не свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість»⁶⁴.

У зв'язку з цим видається можливим визначати суспільну свідомість у якості соціально-філософської категорії для позначення сукупності ідеальних форм, що охоплюють і відображають суспільне буття, усе різноманіття суспільних відносин, вироблених людством у процесі освоєння природи і суспільної історії. При цьому під ідеальними формами слід розуміти всю різноманітність варіацій суб'єктивних образів об'єктивної реальності (суджень, почуттів, уявлень, поглядів, понять, ідей, теорій та ін.) як результату освоєння світу людиною, що представлений у свідомості останньої, її діяльності й культурі. «...Ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересажене в людську голову і перетворене в ній»⁶⁵.

Запропоноване визначення суспільної свідомості дає можливість вказати на ряд її фундаментальних рис, серед яких, у першу чергу, слід виділити її ідеальний, по-перше, і, по-друге, вторинний, похідний від суспільного буття, характер. «Суспільна свідомість, – підкреслює С. Крапівенський, – виступає як необхідна сторона суспільно-історичного процесу, як функція суспільства в цілому. Поза свідомістю не можна уявити собі процес суспільного життя, зрозуміти хід історії та пояснити її події: історія перетворилась би у «життя без самого життя» (Гете), у бездуховність»⁶⁶.

По-третє, суспільна свідомість, охоплюючи собою суспільне буття, віддзеркалює його основні моменти, сторони й аспекти, виконуючи при цьому функцію відображення буття суспільства як соціальної системи. По-четверте, будучи похідною від суспільного буття, суспільна свідомість має відносно самостійний від останнього характер, що зумовлює ще одну її функцію: активна зворотна дія суспільної свідомості на суспільне буття. «Свідомість

людини, – зазначав із цього приводу В. Ленін, – не тільки відображає об’єктивний світ, а й творить його... тобто що світ не задовольняє людину, і людина своїм діянням вирішує змінити його»⁶⁷.

Практично всі представники вітчизняної соціально-філософської школи, дослідники-суспільствознавці на пострадянському просторі, у тому числі фахівці у галузі ідеологознавства, погоджуються з тезою, що в структурі суспільної свідомості доцільно виділяти такі рівні, як буденна й теоретична свідомість, суспільна психологія та ідеологія.

Очевидно, що гносеологічні передумови розмежування буденної та теоретичної свідомості слід шукати у відмінностях повсякденного рівня соціального пізнання й теоретичного, які й фіксуються певним чином у суспільній свідомості.

Перший рівень суспільної свідомості (буденний) представлений буденною свідомістю, що виникає стихійно як емпіричне відображення зовнішньої сторони об’єктивної дійсності у процесі повсякденної практичної діяльності людей під безпосереднім впливом на них природних і соціальних явищ. Буденна свідомість постає як елементарна «клітинка», первинний вимір суспільної свідомості, що сягає своїм корінням практично кожної людини. Цей вимір проявляється у розпливчатих, емоційно забарвлених уявленнях про різні сфери суспільного буття й отримує свій «подих» у певних аксіомах, догмах, постулатах, прислів’ях, переказах тощо. При цьому буденна свідомість, відображаючи, з деякою долею істини, ті або інші сторони соціального буття, не включає в себе систематизованого знання про нього. У цілому виразником даного рівня свідомості можна вважати здоровий глузд, із позицій якого можна розглядати й обговорювати будь-яке явище об’єктивної дійсності. Очевидним є те, що висновки при цьому не завжди будуть мати істинний характер, тому що потенційні можливості здорового глузду первісно обмежені емпіричними узагальненнями й метафізичними орієнтирами.

На протигагу першому, нижчому рівню суспільної свідомості, другий, вищий її рівень (теоретичний) репрезентовано теоретичною свідомістю, що являє собою відображення істотних зв’язків дійсності й притаманних їй закономірностей у наукових теоріях, які утворюють систему достовірних, глибоких і конкретних знань про неї. Теоретичний рівень здатен видозмінювати, модифікувати буденну свідомість, певним чином окультурювати її, оскільки абсолютизація останньої веде до виникнення ілюзій і помилок у суспільній свідомості загалом. Одночасно навіть самий високий рівень розвитку науки й науково-технічного прогресу, теоретичної компоненти суспільної свідомості не здатен знівелювати, що досить очевидно, роль буденної її компоненти, здорового глузду у повсякденному житті, побуті людини.

Як бачимо, нижчий рівень суспільної свідомості (буденна свідомість) та вищий її рівень (теоретична свідомість) не можуть замінити одне одного, але ж тісно взаємодіють між собою, виступають як дві взаємопов’язані діалектичні протилежності.

На одному рівні з буденною свідомістю знаходиться суспільна психологія, що також формується у процесі повсякденного практичного життя

людей. Зазвичай дослідники вказують, що в суспільній психології домінуючим є не саме по собі знання про дійсність, а відношення до цього знання, емоційна оцінка дійсності⁶⁸, що виявляється у певних настроях, думках, почуттях, ціннісних орієнтаціях тощо, які спонукають людей до активної діяльності. «Суспільна психологія з її емоційною забарвленістю відіграє дуже важливу роль у суспільних рухах, спонукаючи людей до різного роду дій»⁶⁹. Рухаючись у руслі цих думок, слід визнати, що суспільна психологія належить до нижчого рівня суспільної свідомості, який формується в процесі повсякденного практичного життя людей, виражає відношення до дійсності, її емоційну оцінку у вигляді настроїв, думок, почуттів, ціннісних орієнтацій тощо. «Аналіз особливостей суспільної психології дає можливість визначити її як своєрідне явище, що виражає стан свідомості соціальних груп суспільства та їх відношення до явищ дійсності»⁷⁰, – пише О. Уледов.

Зі суспільною психологією тісно пов'язана ідеологія (грец. «*ιδεολογία*»; від грец. «*idea*» – прообраз, ідея; та «*logos*» – слово, розум, вчення), що належить до вищого, теоретичного рівня суспільної свідомості, з чим погоджуються практично всі дослідники. При цьому думки останніх суттєво різняться з приводу фундаментальних засад концептуалізації ідеологічного феномена, визначення поняття, що позначає дане явище, його суттєвих рис та їх прояву. У зв'язку з цим можна виокремити щонайменше два основних підходи до розуміння ідеології.

У рамках першого підходу ідеологію найчастіше концептуалізують у загальному вигляді як систематизоване, теоретично обґрунтоване духовне відображення докорінних інтересів різних соціальних груп та спільнот, як форму їх свідомості й самосвідомості. У руслі цих мисленнєвих моделей працюють багато дослідників ідеологічного феномена⁷¹, зокрема і знаний фахівець у галузі духовного й політичного життя суспільства М. Михальченко, який розглядає ідеологію, перш за все, як систему форм суспільної свідомості, що водночас виступають у якості свідомо визначених форм духовного життя. Відповідно до його концептів, ідеологія є конкретно-історичним системним відбиттям суттєвих сторін соціальної дійсності та виступає формою національної, класової або групової свідомості та самосвідомості, системою прийнятих цінностей, в яких визначені докорінні інтереси нації, класу, групи, їх позиції по відношенню до інших націй, класів, держав, історично-суспільного розвитку, інших ідеологій⁷².

Продовжуючи дані думки, З. Самчук у ході опрацювання світоглядних основ соціально-філософського дослідження ідеологічного феномена, серед іншого, зокрема зазначає, що ідеологія належить до вищого, теоретичного рівня суспільної свідомості та є систематизованим, теоретично обґрунтованим вираженням фундаментальних інтересів різних соціальних груп та спільнот. «У нормативному сенсі їй (ідеології – О.К.) належить бути конкретно-історичним відображенням існуючих сутнісних аспектів політичної дійсності, формою політичної свідомості та самосвідомості, системою ідей, гіпотез, концепцій, теорій, ідеалів, гасел і програм, у яких віддзеркалені фундаментальні політичні й економічні інтереси, практичні позиції в політичній сфері стосовно до інших соціальних верств і держави, оцінка місця цих явищ у суспільному житті, а

також бачення напрямків політичного розвитку і відображення цього розвитку в інших ідеологіях»⁷³. Неважко помітити, що у даному випадку автор дещо зміщує акценти у бік концептуалізації ідеологічного явища переважно у такій сфері суспільної життєдіяльності, як політична.

Якщо перший підхід трактує ідеологію як теоретично обґрунтовану групову свідомість і самосвідомість, то другий концептуалізує ідеологічний феномен у якості теоретично обґрунтованої практичної свідомості⁷⁴. Відповідно до концептуальних засад такого підходу, ідеологія – це систематизоване, теоретично обґрунтоване духовне відбиття об'єктивної реальності, сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу дійсність і самого себе, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні тих чи інших завдань практики. «Іншими словами, ідеологія, – стверджує В. Воловик, – це теоретично обґрунтована практична свідомість»⁷⁵.

Поділяючи право на існування цих двох підходів, із повагою ставлячись до їх репрезентантів, слід все ж таки визнати другий підхід до розуміння ідеологічного феномена більш доцільним і продуктивним, особливо в контексті дослідження проблеми формування ідеології державотворення, оскільки він акцентує увагу на наявності у суспільній свідомості особливої сфери, що відповідає за освоєння й перетворення об'єктивної реальності – практичної свідомості. Очевидним є те, що практика, як ми з'ясували раніше, виступаючи «серцевиною» головної форми існування соціальної матерії, генеральним вектором діяльності людини, повинна мати у свідомості останньої певну матрицю з буденним й теоретичним рівнем, за допомогою якої і здійснюється освоєння й перетворення природної, соціальної дійсності. Із цього приводу В. Воловик справедливо пише: «Важливим структуроутворювальним елементом свідомості служить практична свідомість, тобто розум, на який спирається мислячий суб'єкт, котрий здійснює матеріальну, почуттєво-предметну діяльність, що має своїм змістом освоєння та перетворення природних і соціальних об'єктів і є загальною основою, рушійною силою розвитку людського суспільства і пізнання і що, як відомо, охоплює собою поняття «практика»⁷⁶.

Якщо взяти за основу визначення розуму як вищої здібності людини до раціонального світовідношення, що забезпечує пізнання та перетворення дійсності⁷⁷, то вищевказане порівняння практичної свідомості й розуму видається досить слушним. Адже ще у філософії І. Канта, як відомо, розум (нім. *vernunft*) – вища пізнавальна та практична здібність. Із точки зору Г. Гегеля, розум – це найвище поєднання свідомості й самосвідомості. Сучасна філософська думка розглядає розум, перш за все, як творчу пізнавальну діяльність, що відкриває сутнісні характеристики дійсності та шляхи її перетворення. За допомогою розуму людина здатна синтезувати результати пізнання реального світу, створювати нові ідеї, що виходять за межі традиційних уявлень та систем. Ідея (грец. «*ιδέα*»; від грец. «*idea*» – прообраз, начало, основа), як відомо, – це форма мисленнєвого осягнення реальної дійсності, сконцентрована людська думка, що розкриває сутність та сенс явища і включає у себе усвідомлення мети й проєкції подальшого пізнання та практичного перетворення світу⁷⁸.

Як підкреслює В. Бачинін, «...розум орієнтований на знаходження всезагальних визначень духовно-практичного існування людини... безпосередньо пов'язаний із такою якістю особистості, як духовність»⁷⁹. У зв'язку з цим можна стверджувати, що людина у якості носія, володаря розуму, практичної свідомості, духовності – це суб'єкт історії, який усвідомлює не тільки унікальність, самоцінність свого внутрішнього світу, але й власну причетність до універсальних начал буття та процесів його творення.

Якщо уявити практичну свідомість як структуроутворюючий елемент, що формує свою систему, сферу, яка обіймає всі складові суспільної свідомості практичного спрямування, то у першому, нижньому рівні такої системи правомірно виділяти здоровий глузд, що знаходиться, як зазначалося раніше, у площині буденної свідомості. Під здоровим глуздом розуміємо сукупність поглядів людей на оточуючу дійсність і самих себе, які використовуються у повсякденній практичній діяльності й складають підґрунтя моральних принципів⁸⁰. Така сукупність поглядів, постійно формуючись під впливом досвіду, оволодіває свідомістю людини і стає підвалинами її практичних діянь. При цьому достовірність змісту здорового глузду зазвичай обґрунтовується відсилкою до досвіду, авторитету, загальнодоступних даних науки, до мистецтва та інших видів людської діяльності. У той же час прийнято вважати, що здоровий глузд, як правило, не підіймається до рівня наукового та філософського осмислення дійсності й практики. Із цього приводу Ф. Енгельс слушно зауважив, що «...здоровий людський розум, дуже поважний супутник в чотирьох стінах свого домашнього вжитку, переживає найдивовижніші пригоди, як тільки він зважиться вийти на широкій простір дослідження»⁸¹.

На відміну від першого, нижнього, буденного рівня практичної свідомості, що представлений здоровим глуздом як сукупністю поглядів людей на об'єктивну реальність і самих себе, які використовуються у повсякденній практичній діяльності, другий, вищий її рівень, що співвідноситься з теоретичним рівнем суспільної свідомості, репрезентований сукупністю теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу дійсність і самого себе, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні тих чи інших завдань практики, що і позначається у своїй сукупності таким поняттям, як ідеологія. «Вищий же рівень практичної свідомості утворює ідеологія – сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на ту ж оточуючу дійсність і самих себе, які сприймаються соціальним суб'єктом у якості правильних і потрібних у розв'язанні тих або інших практичних завдань»⁸². Таким чином, феномен ідеології цілком доцільно концептуалізувати як вищий рівень практичної свідомості, теоретичну її компоненту, як теоретично обґрунтовану практичну свідомість.

Вищевикладене дає всі підстави стверджувати, що «ідеологія» – це соціально-філософська категорія для позначення систематизованого, теоретично обґрунтованого духовного відбиття об'єктивної реальності, сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу дійсність і самого себе, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань практики. Отже, сутність ідеології, – іншими словами, – бути

систематизованим теоретично обґрунтованим духовним підґрунтям практичної діяльності.

Таке розуміння сутності й поняття феномена ідеології дає можливість на основі загальних рис суспільної свідомості, про які велась мова раніше, визначити й основні істотні характеристики даного явища. По-перше, як і суспільна свідомість у цілому, ідеологія має ідеальний характер. По-друге, ідеологічний феномен має вторинний, похідний від суспільного буття, діяльності й практики характер. По-третє, ідеологія віддзеркалює об'єктивну реальність, практичну діяльність у систематизованій, теоретично обґрунтованій формі, насамперед, у вигляді ідей і поглядів. По-четверте, ідеологічне явище має аксіологічний, ціннісний характер, оскільки теоретично обґрунтовані ідеї та погляди, що його складають, сприймаються суб'єктом у якості правильних, потрібних і необхідних у вирішенні певних практичних завдань. По-п'яте, ідеологія має відносно самостійний характер, що проявляється, насамперед, в активному впливі на оточуючу дійсність, практику.

Виходячи з опису істотних характеристик феномена ідеології, беручи за основу зміст загальних функцій суспільної свідомості, можна виділити і дві основні функції даного явища у суспільстві як соціальній системі: перша функція – відображення об'єктивної реальності, практичної діяльності у систематизованій, теоретично обґрунтованій формі, насамперед, у вигляді ідей і поглядів (функція відображення); друга – активний вплив на оточуючу дійсність, практику (функція активного впливу).

Зазначимо, що в ідеологознавчій літературі дослідники зазвичай виділяють цілий ряд функцій ідеології⁸³, окремі з яких були виокремлені, детально обґрунтовані представниками діалектичного матеріалізму ще за радянських часів і не втратили свого значення й сьогодні. Вважаємо за необхідне оновити зміст деяких із цих функцій, враховуючи особливості концептуалізації ідеологічного явища в даній роботі.

Отже, крім двох своїх основних функцій, феномен ідеології виконує, по-перше, інтегруючу функцію, оскільки у своїх межах інтегрує, об'єднує різноманітні форми теоретично обґрунтованого духовного відбиття об'єктивної реальності, сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу дійсність, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань практики. По-друге, для ідеології є характерною регулююча функція, позаяк шляхом активного впливу на оточуючу дійсність ідеологічний феномен координує різноманітні процеси практичної діяльності, що в ній відбуваються, виступаючи тим самим у ролі своєрідного «ідеального» регулятора-координатора практики. По-третє, ідеології властива організаційна функція, оскільки вона виступає як своєрідний провідник реалізації завдання зі збереження суспільства та його перетворення, вдосконалення, тобто оптимальної організації суспільної життєдіяльності, практичне здійснення якого, як зазначалося раніше, покладається на плечі суб'єкта влади, який і керується у своїй діяльності теоретично обґрунтованою практичною свідомістю. Як справедливо резюмує З. Самчук, «...ідеологія прагне забезпечити оптимум функціонування суспільства, системи його відносин та інститутів»⁸⁴. По-четверте, як сукупність теоретично обґрунтованих ідей і

поглядів на оточуючу дійсність і самого себе, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань практики, ідеологія мобілізує всі наявні життєдайні сили соціального суб'єкта, усю його творчу потугу на виконання поставлених перед ним практичних завдань, виконуючи тим самим свою мобілізаційну функцію.

Вищезазначені функції і обумовлюють функціональну спрямованість суб'єкта ідеології.

Слід зауважити, що у вітчизняній соціально-філософській думці, у рамках першого підходу до розуміння ідеології, традиційно домінувала точна зору, що ідеологія виступає насамперед у якості класової свідомості (В. Іванов, О. Уледов, В. Ядов та ін.)⁸⁵. Тим самим значно звужувалося коло суб'єктів, носіїв ідеології. Наприкінці 80-х років ХХ ст. це положення було поставлено під сумнів. Так, наприклад, Г. Шахназаров зазначав, що «...сама природа, призначення ідеології зумовлюють її «соціальну ангажованість», але вона не обов'язково відбиває інтереси класів. Є національні ідеології, релігійні тощо. Тому правильно говорити про її соціальний характер»⁸⁶. І це дійсно так, оскільки суб'єкт, діючи в соціальному просторі та часі, керуючись ідеологією як практичною свідомістю, здійснює практичну діяльність, а остання, як розглядалося раніше, являє собою спосіб існування соціального буття, соціальну форму руху матерії, узагальнений прояв соціального. Однією з істотних характеристик останнього є різноманіття форм прояву суб'єкта (у нашому випадку – носія ідеології) як рушійної сили, що обумовлює зміни, розвиток соціальної матерії – від окремої людини до різних об'єднань людей. Практичну діяльність, беззаперечно, здійснюють у своєму житті фактично всі люди, різноманітні соціальні групи, врешті-решт, саме суспільство, керуючись при цьому практичною свідомістю й ідеологією як її невід'ємною складовою компонентою.

Отже, суб'єктом, носієм ідеології можуть виступати різні соціальні групи, у тому числі соціальні класи, окремі особи, які входять до складу цих груп, суспільство в цілому. Зазначимо, що сьогодні з цим положенням погоджується більшість дослідників ідеологічного феномена, представників і першого, і другого підходів до розуміння й концептуалізації цього явища (В. Волобуєв, В. Воловик, М. Михальченко, З. Самчук, В. Таран та ін.). При цьому у якості об'єкта ідеології слід розуміти, що є цілком логічним, певну сферу практичної діяльності, на яку спрямована активність вищевказаного суб'єкта. Такою сферою в узагальненому вигляді може виступати або виробництво матеріальних благ, або соціально-перетворююча діяльність.

Зазначені обставини обумовлюють складний спектр проявів ідеології, її багатоманітність та багатогранність. Водночас ідеологія завжди носить конкретно-історичний характер. Це обумовлюється, з одного боку, конкретністю соціального суб'єкта, а з іншого, – конкретним змістом практичної свідомості, на яку спирається суб'єкт, що здійснює певну форму практики у певний період історичного розвитку.

Відповідно до запропонованої концептуалізації ідеологічного явища та основних форм практичної діяльності уявляється правомірним виділяти, як мінімум, два основні структуроутворюючі елементи системи ідеології:

ідеологію виробництва матеріальних благ та ідеологію соціально-перетворюючої діяльності.

Перший із вищезазначених елементів (ідеологія виробництва матеріальних благ) обіймає знання, здобутті різними галузями технічних, сільськогосподарських та інших спеціальних наук, що засвоєнні та взяті за основу в якості правильних і потрібних учасниками трудового процесу виробництва матеріальних благ. Другий (ідеологія соціально-перетворюючої діяльності) являє собою складову частину практичної свідомості, що включає сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів, у яких відбивається існуюча соціальна реальність, що сприймаються суб'єктом як правильні та потрібні для зміни різноманітних форм соціального буття й суспільних відносин.

Кожен із цих структуроутворюючих елементів ідеології, що формують основні різновиди ідеологічного явища, у свою чергу, може бути представлений як підсистема. Так, у другому із вищевказаних елементів системи ідеології можна виділити, зокрема, і ідеологію владної діяльності, і ідеологію державотворення. «Ідеологія соціально-перетворювальної діяльності включає в себе як структуроутворювальні елементи ідеологію державотворення, ідеологію вдосконалення суспільних відносин, ідеологію виховання підростаючих поколінь тощо»⁸⁷.

Таким чином, вважаємо, що залежно від основних форм практичної діяльності правомірно виділяти такі основні види ідеологічного феномена, як ідеологія виробництва матеріальних благ та ідеологія соціально-перетворюючої діяльності.

Крім того, концептуалізуючи ідеологію як теоретично обґрунтовану практичну свідомість, доречно також проводити її класифікацію за такими критеріями, як характер її прогресивності (ідеологія прогресивна, консервативна, реакційна), ступінь її науковості (відносно істинна ідеологія або наукова та ілюзорна ідеологія чи ненаукова), форми суспільної свідомості (моральна ідеологія, релігійна, політична, правова, естетична, наукова).

Так, зокрема, прогресивний характер ідеології залежить від того, чиїм соціальним інтересам вона відповідає, як співвідноситься з потребами поступального розвитку. Очевидно, що прогресивні сили суспільства завжди налаштовані на суспільний поступ, на прогрес, а тому теоретично обґрунтовані ідеї та погляди, які вони беруть на озброєння, здійснюючи практичну діяльність, сприяють прогресивній трансформації суспільства, його еволюції. Зворотно впливає на суспільний розвиток ідеологія, якою озброюється соціальний суб'єкт, який залишає театр історичних дій і, не маючи чіткої історичної перспективи, налаштований або на збереження існуючого порядку речей, або на реставрацію того, що минуло, кануло у небуття: «...такі суб'єкти починають засобами ідеології приховувати свою безперспективність, змушені викривлено відображувати соціальну дійсність, що приводить до масового створення міфів»⁸⁸. У зв'язку з цим висловлюємо солідарність із думкою тих дослідників, які вважають, що чим прогресивніший характер історичного суб'єкта, тим більше ідеологія, що він сповідує, включає позитивних знань, а

чим реакційніший характер історичного суб'єкта, тим ілюзорніша ідеологія, на яку він спирається⁸⁹.

Із вищевикладеного випливає, що суспільна свідомість являє собою надскладне у структурному відношенні утворення, багаторівневе духовне явище. Структурно воно може розглядатися ще й з позиції виявлення основних його форм, що відображають специфіку певних сторін дійсності. Просторово-часові характеристики, притаманні діяльності людини у світі об'єктивної реальності, властиві й суспільній свідомості, перебуваючи у ній в діалектично-знятому вигляді, забезпечуючи наявність усього різноманіття її форм, серед яких є і ті, які відіграють роль певних інтеграторів у системі свідомості. Концентруючи навколо себе ряд інших форм, формуючи тим самим структурний ряд суспільної свідомості, вони виступають як її основні форми. До числа останніх традиційно відносять такі форми суспільної свідомості, як моральна свідомість, релігійна, політична, правова, естетична, наукова, філософська.

Серед даних форм особливе місце посідає політична свідомість і правова, оскільки вони, віддзеркалюючи у своїх межах рівень політико-правової реальності в цілому, істотним чином здатні впливати на розвиток такої політичної форми буття суспільства, як держава. На основі опрацьованого поняття «суспільна свідомість» видається можливим визначити у загальному вигляді політичну свідомість як певну сукупність ідеальних форм, що охоплюють і відображають політичне буття, усе різноманіття суспільно-політичних відносин, вироблених людством у процесі освоєння суспільної історії. Відповідно, правову свідомість слід розглядати як сукупність суджень, почуттів, уявлень, поглядів, ідей, що охоплюють і відображають правове буття, усе різноманіття суспільно-правових відносин, напрацьованих людством у процесі світової історії.

На основі проведеного аналізу можна констатувати, що певна властивість теоретичної свідомості, яка проявляється у відображенні істотних зв'язків дійсності й притаманних їй закономірностей у наукових теоріях, що утворюють систему достовірних, глибоких і конкретних знань про неї, а також об'єктивна необхідність здійснювати матеріальну, чуттєво-предметну, цілепокладаючу діяльність, яка має своїм змістом освоєння й перетворення природних та соціальних об'єктів, складаючи загальну основу розвитку суспільства, зумовлюють формування первинного, ідеологічного сутнісного структурного аспекту ідеології державотворення. Центральним вузловим поняттям, що висвітлює серцевину даного аспекту, поряд із іншими провідними категоріями – «соціальне буття», «суспільна свідомість» тощо, виступає така соціально-філософська категорія, як «ідеологія». Ідеологію державотворення, зміст якої включає ідеологічний сутнісний структурний аспект, можна визначити як сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу дійсність і самого себе, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань практики. З огляду на первинний сутнісний аспект ідеології державотворення її сутність виявляється у тому, щоб бути систематизованим теоретично обґрунтованим духовним підґрунтям практичної діяльності.

Розглянувши такі поняття, як «соціальне», «соціальне буття», «діяльність», «практика», «суспільство», «суспільні відносини», «праця», «влада», «суспільна свідомість», «ідеологія», «розум», «ідея», «здоровий глузд» та ін., що в узагальненій формі відображають первинний сутнісний структурний аспект феномена ідеології державотворення, слід перейти до аналізу понятійно-категоріального ряду, що висвітлює державотворчий сутнісний аспект цього явища.

Оскільки ідеологія державотворення у межах нашої концептуалізації – це, насамперед, різновид ідеологічного феномена соціально-перетворюючої діяльності, який виникає разом із утворенням такої політичної форми життєдіяльності суспільства, як держава, що є очевидним, то цілком доречно розпочати висвітлення другого сутнісного структурного аспекту досліджуваного явища з аналізу категорії останньої.

Державний організм постає як закономірний результат еволюції суспільства внаслідок складних процесів усередині суспільного буття, пов'язаних, насамперед, із соціальним поділом праці, виникненням приватної власності й соціальної нерівності, що дає поштовх до похвалення політичної сфери суспільної системи й активний імпульс розвитку новітньої політичної форми соціального – держави.

Відповідь на питання про державу, її походження, сутність та ознаки залишалася відкритою на протязі тисячоліть і навіть сьогодні, незважаючи на значні зрушення у дослідженні буття людини й суспільства, – це найактуальніше проблемне питання всього суспільствознавства, а отже, й соціальної філософії теж.

Мислителі всіх часів і народів розмірковували над природою державного утворення, тими життєдайними силами, що об'єднують людей в єдиний державний організм, генеруючи різноманітні теоретичні конструкції державного феномена, іноді зовсім протилежні підходи до його розуміння. У межах останніх стверджувалось, що під державою, зокрема, слід розуміти: спільне поселення людей для забезпечення потреб і доброго життя (Аристотель, Платон); організацію правопорядку (Г. Кельзен, Цицерон та ін.); велику сім'ю (Конфуцій, Р. Фільмер та ін.); спільність людей, що обумовлена божественними законами (Т. Аквінський та ін.); своєрідного звіря (левафана), що підкоряє собі всі існуючі структури (Т. Гоббс), чи «найхолодніше чудовисько» (Ф. Ніцше); об'єднання людей як наслідок суспільного договору між ними (І. Кант, Ж.-Ж. Руссо та ін.); найвищий розвиток об'єктивного духу, що знімає суперечності між громадянами, «ходу Бога у світі» (Г. Гегель); сукупність людей, території та суверенної влади (М. Грушевський, Л. Дюгі, Г. Єллінек, І. Ільїн, Г. Шершеневич та ін.); певну форму співжиття людей, психологічний зв'язок між ними (Ф. Кокошкін, Л. Петражицький та ін.); спосіб, «машину» придушення одного класу іншим (Ф. Енгельс, В. Ленін, К. Маркс та ін.); єдиний живий організм (І. Солсберійській, Г. Спенсер та ін.) тощо.

Протягом століть людство живе в умовах державної організації і так і не змогло виробити більш-менш єдиної парадигми розуміння й бачення феномена держави. Аналіз свідчить, що не існує чіткого загальноприйнятого категоріального визначення даного явища в жодній галузі суспільствознавства,

що напряму досліджує державну організацію, – хоча й у різних площинах і аспектах, – зокрема, немає його ані юридична, ані політологічна, ані соціологічна література; на жаль, не є виключенням із цього приводу й філософські видання.

Безумовно, кожен із відомих підходів до розуміння держави має право на існування, висвітлює певний аспект її сутності, розкриває приховані від буденного ока сторони державної організації, її механізми. І все ж, він не здатен охопити державний феномен у його цілісності, у єдиному інтегральному баченні державного явища, його сутності, що забезпечується, як нам здається, у форматі соціально-філософської парадигми світорозуміння: «потрібне всебічне бачення держави. А це зумовлює необхідність нового прочитання праць Платона і Томи Аквінського, Н. Макіавеллі і Г. Гегеля, К. Маркса, М. Бакуніна, Дж. Гелбрейта та інших теоретиків держави»⁹⁰.

У світлі цих думок викликає зацікавлення спроба філософського осмислення державного феномена, у рамках якої держава визначається як «...форма організації суспільного буття за допомогою влади і законів, дія яких забезпечується відповідними суспільно-соціальними і владними структурами, установами й організаціями»⁹¹. Видається можливим узяти даний підхід до розуміння поняття держави за основу, зауваживши декілька принципових моментів.

По-перше, держава, як ми зазначали вище, виникає саме у лоні політичної складової буття суспільства як політична форма його організації, необхідна для налагодження відносин у соціально-неоднорідному суспільстві, для якого, як відомо, властиві такі характеристики, як приватна власність, соціальна нерівність, класова диференціація й політична влада, яка дозволяє тій або іншій соціальній групі, не порушуючи загальноприйнятних норм, розширювати сферу свого впливу в межах певного простору, реалізовувати свої інтереси, потреби у масштабах усєї соціальної спільності. Тому під державою слід розуміти, насамперед, політичну форму організації суспільного буття на певній території, з чим погодяться, напевно, усі дослідники.

По-друге, якщо для суспільства в цілому характерною є влада як соціальний феномен (соціальна влада), яка виступає домінуючим регулятором у первіснообщинних формах суспільного буття, для соціально-неоднорідного суспільства стає властивим такий різновид владного феномена, як політична влада, то в умовах існування державного організму формується новий вид владних відносин – державна влада, що дає право й можливість державі в особі її інституційних органів розпоряджатися життєдіяльністю суспільства, застосовувати у разі соціальної непокори спеціальні заходи примушення, врегульовані правовими нормами. Отже, така політична форма організації суспільного буття, як держава, функціонує за допомогою державної влади.

Під державною владою, як ми обґрунтовували раніше⁹², розуміємо здатність суб'єкта державно-владного відношення підпорядкувати його об'єкт для забезпечення досягнення певних цілей на основі соціальної відповідальності. Як будь-який владний феномен, державна влада формує свою систему, структуру, органи, що органічно входять до механізму держави.

По-третє, окрім державно-владних відносин, держава функціонує за допомогою відповідних структур, установ та організацій, які в юридичній науці традиційно позначаються таким поняттям, як механізм держави. Під останнім розуміється система всіх державних організацій, що здійснюють її завдання й реалізують державні функції⁹³. При цьому до державних організацій цілком доречно відносити органи державної влади – органи держави, що наділені владними повноваженнями (апарат держави), а також державні підприємства й державні установи, що практично здійснюють функції держави у сфері виробничої (підприємства), чи невиробничої (установи) діяльності. Тому в даному контексті видається можливим використати напрацьований у правовій думці досвід і вважати, що держава як політична форма організації суспільного буття функціонує за допомогою державної влади й спеціального механізму.

По-четверте, відомо, що одночасно з виникненням такої політичної форми суспільної життєдіяльності, як держава, формується у якості її невід'ємної складової і право, яке, на підставі узагальнення філософських і правових поглядів на правове явище⁹⁴, можна визначити як систему правил поведінки, норм, які встановлені або санкціоновані державою, мають загальнообов'язковий характер, виражають волю домінуючої у суспільстві частини населення, спрямовані на регулювання суспільних відносин і дотримання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю держави. Зауважимо, що право як соціальне явище більш широке по об'єму поняття, ніж закон, оскільки крім остатнього (закону як нормативно-правового акту) існують ще інші нормативні приписи (підзаконні нормативно-правові акти)⁹⁵. Тому, рухаючись у руслі вищезазначених думок, слід підкреслити, що держава функціонує за допомогою державної влади й спеціального механізму на основі права.

По-п'яте, слід визнати, що держава постає як сумарний результат об'єктивного виклику суспільства як соціальної системи. Останній, як зазначалося, полягає у необхідності існування певних соціальних інститутів, що забезпечують процес управління в суспільній системі, здійснення функцій по її збереженню та оптимізації. Таким чином, держава як політична форма організації суспільного буття функціонує для збереження суспільства та його вдосконалення.

У зв'язку з вищевикладеним державу правомірно визначити у якості соціально-філософської категорії для позначення політичної форми організації суспільного буття на певній території за допомогою державної влади і спеціального механізму на основі права для збереження суспільства та його вдосконалення. Дане поняття, як уявляється, фіксує філософську специфіку розуміння феномена держави, розкриває його основні істотні характеристики, відповідає логіці нашого дослідження, з однієї сторони, а з іншої, – узгоджується з іншими відомими визначеннями цього поняття.

Зазвичай у філософській літературі при здійсненні спроб понятійно-категоріального визначення держави найчастіше вказуються наступні її основні ознаки, на більшість із яких, зауважимо, звертав увагу ще Ф. Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави»⁹⁶: по-перше, наявність публічної влади, що відокремлена від суспільства; по-друге, певна територія,

поділ населення за територіальним, а не родовим принципом; по-третє, наявність права, що закріплює відповідну систему норм, які санкціонує держава; по-четверте, наявність податкової системи⁹⁷. Проте, не завжди ці ознаки корелюють зі змістом поняття, що визначається. У той же час поняття держави, що було запропоновано в даній роботі, дає можливість сформулювати ряд принципово важливих суттєвих характеристик державного явища.

Першою істотною ознакою, характеристикою державного феномена є те, що держава виступає як складова суспільного буття, політична форма його організації, що життєво необхідна для існування суспільства як соціальної системи. Друга ознака цього явища полягає у тому, що держава організовується, розвивається на певній території, у відповідному просторі, в межах якого відбувається її буття. Третя ознака цього феномена пов'язана з тим, що організація держави здійснюється за допомогою державної влади й спеціального державного механізму. Четверта ознака держави – це наявність права як системи загальнообов'язкових правил поведінки, правових норм, на підставі яких відбувається державна життєдіяльність. Окрім цього, слід відзначити, що функціонування державного організму здійснюється для збереження суспільства та його вдосконалення, що й складає, на погляд автора, п'яту суттєву ознаку феномена держави.

Як можна побачити, держава має первинну провідну функцію, яку умовно можна назвати «суспільною» і яка полягає у забезпеченні збереження суспільства та його оптимізації, вдосконалення. Вона зумовлює всі інші, похідні функції державного утворення, серед яких дослідники найчастіше згадують про внутрішні й зовнішні. Очевидно, що внутрішні функції є серед них домінуючими, оскільки визначають собою зміст зовнішніх функцій. У зв'язку з цим, залежно від сфери суспільної життєдіяльності доцільно виділити такі внутрішні функції держави, як економічну, політичну, соціальну, духовну. Поряд із ними досить актуальними є також екологічна функція, правоохоронна тощо.

З огляду на вищесказане видається можливим погодитись із традиційною класифікацією видів, типів держави⁹⁸. Так, останні можна класифікувати залежно від формаційного критерію (рабовласницька держава, феодальна, капіталістична, соціалістична), від форми державного правління (монархічна держава, республіканська), від форми державно-територіального устрою (проста держава – унітарна, складна – імперія, федерація, конфедерація), від форми державного режиму (демократичні держави, антидемократичні) тощо.

Постаючи як політична форма організації суспільства, держава розвивається у політичній площині його життєдіяльності, утворюючи тим самим новий унікальний світ свого буття – державно-політичне буття, що органічно вписується у політичне буття в цілому у якості складової сфери останнього, центрального його ядра, специфічного політико-державного кластера.

Якщо взяти за основу обґрунтоване раніше розуміння категорії «соціальне буття», то уявляється цілком доречним визначити державно-політичне буття у якості соціально-філософської категорії для позначення реального процесу життєдіяльності держави у всьому різноманітті її проявів,

що усвідомлюється здійснюючими його соціальними суб'єктами. Як і буття в цілому, державно-політичне буття носить об'єктивний, конкретний, змінний характер. У той же час воно, синхронно з соціальним буттям, має соціально-історичний, цивілізаційний характер. Крім цього, можна виділити щонайменше три найбільш суттєвих риси, що властиві державно-політичному буттю як самобутній буттєвості. По-перше, це потрійна вторинність: по відношенню до буття в цілому (перша вторинність), соціального буття (друга), а також суспільного (третя). По-друге, це багаторівнева комплексність, що проявляється, насамперед, у тому, що вказане буття виступає як складна, комплексна природничо-соціально-суспільна державно-політична реальність, провідне місце в якій об'єктивно й необхідно займає соціальний суб'єкт. По-третє, для державно-політичного буття характерною є соціальна дуальність, що виступає як здатність забезпечувати між суспільним буттям (суспільством) і політичним, державно-політичним (держава), відносини як взаємозв'язку, так і конфліктного протистояння.

Із поняттями «держава», «державно-політичне буття» тісно пов'язане таке поняття, як «державотворення». Дійсно, постаючи як політична форма організації суспільства, держава проходить певний процес свого створення, що виступає у якості ключового системоутворюючого конструкта державно-політичного буття і що, як уявляється, отримує відповідне відображення у найбільш загальному вигляді у понятті державотворення.

Слід зауважити, що останнім часом, особливо на протязі двадцяти років існування української незалежності, термін «державотворення» посів своє чільне місце як на буденному рівні суспільної свідомості, так і на теоретичному. Його застосовують, як правило, у різноманітних значеннях для опису процесів суспільно-політичного, державного життя і політики, і державні службовці, і журналісти, і представники практично всіх галузей суспільствознавчих наук. При цьому, на жаль, практично ніхто не наважується зазирнути в суть явища, що позначається цим терміном, приступити до розкриття цілісного змісту поняття державотворення.

Як правило, дане поняття традиційно обходить своєю увагою майже вся довідкова література, включаючи фундаментальні філософські, політологічні словники й енциклопедії, абсолютну більшість юридичних довідкових джерел. Не зустрічається воно в якості самостійного поняття і у новітній «Енциклопедії державного управління», що вийшла у світ у 8-ми томах, хоча сам термін «державотворення» присутній у статті в складі більш об'ємного поняття⁹⁹. Що ж стосується монографічних і дисертаційних робіт, у назву яких залучено термін «державотворення», то зазвичай їх автори використовують вищевказане поняття, так би мовити, «заангажовано», залежно від спрямованості свого власного наукового інтересу, не обтяжуючись при цьому намаганнями з'ясувати його зміст. Так, зокрема, деякі дослідники, проводячи концептуалізацію національної свідомості як чинника державотворення, вважають, що під останнім слід розуміти «...процес створення та удосконалення певних організаційних структур та ідеологічних засад взаємодії між громадянами держави у всіх сферах суспільного життя (політичній, економічній і т. д.) з реалізації особистих і спільних інтересів»¹⁰⁰. Очевидно, що

таке розуміння державотворення, його визначення, є тенденційним і в цілому не розкриває суті цього феномена.

На погляд автора, така неуха з боку суспільствознавців і філософського загалу до вищевказаного поняття значно стримує розвиток як теорії суспільства й держави, так і соціально-філософського знання в цілому, породжує не досить вірні, а іноді зовсім хибні, думки, теоретичні погляди й конструкції. Прикладом цьому є роздуми письменника, відомого українського дисидента, колишнього радянського політв'язня Є. Сверстюка, засудженого свого часу за статтею «Антирадянська агітація і пропаганда» Кримінального кодексу УРСР. «Для мене слово «державотворення», – говорить Сверстюк, – є дуже фальшиве і дуже пахне «совковістю». Мені здається, що термін «державотворення» пішов від тих, хто проповідував культу держави. Це й партійні органи, й органи безпеки. Держава, і все для держави, і хліб для держави, і людина для держави, і державотворення... І власне кажучи, ніяких проблем не було. Державу створено, перейменувати на незалежну Україну і все в порядку. Отже, у самому тому терміні було для мене завжди щось підозріле»¹⁰¹. М'яко кажучи, навряд чи можна погодитись із такою думкою. Принаймні, якщо щось і створено в суспільстві, що має соціальну природу (а тим паче держава!), воно знаходиться у постійних змінах, розвитку, а отже, потребує нових людських потуг, перетворення й вдосконалення, тобто соціально-перетворюючої діяльності.

У зв'язку з цим зробимо наголос, що державотворення, як нам уявляється, слід концептуалізувати крізь призму філософського розуміння таких феноменів соціальної дійсності, як діяльність і практика. Одним із основних проявів, різновидів діяльнісного явища, як зазначалося, є наявність продуктивної, творчої діяльності, що може виступати у формі особливого роду практики – соціально-перетворюючої діяльності, спрямованої на зміну певних форм соціального буття, у тому числі держави. У даному випадку феномен державотворення і постає у якості такої практики. Вважаємо, що його повноцінне осмислення лежить у площині розгляду такого проблемного питання, як творчість.

В історії філософської думки питання творчості по-різному ставилось і вирішувалось, зокрема, до суб'єктів творчості традиційно відносили Бога (М. Бердяєв, Г. Гегель, Платон та ін.), природу (А. Бергсон, Епікур, Б. Спіноза та ін.), людину (К. Гельвецій, К. Маркс, Ж. Сартр та ін.). Останнім часом набуває популярності розгляд даного питання у контексті ідеї «глобальної креативності», у рамках визнання онтологічного статусу креативних процесів, констатування їх первинності як деякої тотальності. Виходячи з цих позицій, творчість розглядається, насамперед, як вища форма універсальної креативності, що іманентно властива всім рівням ієрархії буття¹⁰². З огляду на це, зауважимо, що діалектичний матеріалізм цілком слушно заперечує точку зору, відповідно до якої природа (природне буття) теж виступає як суб'єкт творчості. Справді, адже у природі відбувається саме процес розвитку, а не творчої діяльності, що, як було з'ясовано раніше, завжди передбачає буття та активність творця – суб'єкта творчості. При цьому слід звернути увагу на те, що вже у поведінці вищих тварин спостерігаються, хоча й у елементарних формах, акти творчості, проте свій специфічний вираз творчий феномен

знаходить лише у діяльності людини як істоти соціальної. Крім того, на озброєння доцільно взяти ще одну тезу діалектичного матеріалізму, згідно з якою творчість постає як певна діяльність, що перетворює природний та соціальний світ у відповідності з цілями та потребами людини й людства на основі об'єктивних законів дійсності.

Грунтуючись на цих думках, аналізуючи досвід понятійно-категоріального визначення творчого феномена¹⁰³, приходимо до висновку, що творчість – це соціально-філософська категорія для позначення процесу діяльності зі створення якісно нового. При цьому слід розуміти, що нове є результатом розвитку конкретної системи, який характеризується іншою якісною визначеністю у порівнянні з попередніми її станами й виконує провідну функцію у розвитку. Нове виникає у суспільному житті як наслідок діяльності суб'єкта, але не всякої, а лише тієї, що здійснюється ним із урахуванням її детермінованості об'єктивними закономірностями розвитку системи, яка піддається впливу. Лише спираючись на знання цих закономірностей, суб'єкт може розраховувати на успішну реалізацію свого креативу й творчих здібностей.

Як різновиду діяльності, творчості властиві всі риси й характеристики діяльнісного явища, про які велась мова раніше. Крім того, для творчості, насамперед, характерна така особливість, як породження якісно нових матеріальних та духовних цінностей, об'єктів. До того ж творчий діяльнісний феномен, як справедливо зазначається¹⁰⁴, характеризується ще й такими рисами: по-перше, неповторністю (за характером здійснення та результатом), по-друге, оригінальністю (самобутня діяльність), по-третє, суспільно-історичною унікальністю (винятковість у масштабах усього історичного буття).

Творчість як процес трудової діяльності зі створення якісно нового є іманентною природі людини. «Первісною сутністю людини, – стверджує П. Алексєєв, – є творчість, або, що теж саме, – творчість у праці... Праця повинна бути не тільки і не скільки засобом до життя, скільки її сутністю, процесом, у якому людина повністю та всебічно розвиває свої схильності й задатки»¹⁰⁵. Виражаючи солідарність із цими думками, продовжуючи їх, наголосимо, що, на наше глибоке переконання, у якості певної детермінанти, що обумовлює досягнення стану, коли людина праці максимально реалізує, вивільняє свій креативний потенціал на благо себе й суспільства, може виступити духовна сила любові. Любов тут розуміємо у широкому сенсі, як звернення почуттів, волі, духовної сили суб'єкта на людину, співтовариство, суспільство та ін., що супроводжується потребою «віддати себе» об'єкту любові й одночасно зробити його «своїм», в емоційному плані «злитися» з ним. Насправді, коли любов актуалізується у житті людини (соціальної групи, суспільства), то її сила здатна немовби «розчиняти» особистісне (одиничне) буття у просторах навколишнього (загального), тим самим сприяючи пізнанню останнього, відкриттю нових безмежних обривів буттєвості, її законів та закономірностей, що дає можливість особистості творити, виступати суб'єктом історії, бути співтворцем світу. «Творчість означає: насолоджуватися будь-якою роботою як медитацією; працювати на усякій роботі з глибокою

любов'ю... Ви повинні бути творчими у своєму власному естві»¹⁰⁶, – говорить Ошо.

Творчість, безумовно, – багатогранне явище; багатоманітність і багатомірність творчих проявів піддається класифікації за різними підставами. У цілому всі види творчого явища відповідають основним різновидам діяльності, тобто матеріальному та духовному виробництву. Якщо ж взяти до уваги практичний вимір діяльнісного феномена, то загалом можна виділити два основних види творчої діяльності: виробництво матеріальних благ і соціально-перетворюючу діяльність. У межах останньої і відбуваються різноманітні процеси перетворення суспільства й держави, що мають креативний, творчий характер. Зокрема, творча діяльність відбувається і під час створення держави, у вигляді особливого процесу – державотворення. Іншими словами, творча робота зі створення держави постає як державотворення.

Таким чином, на підставі загального поняття «творчість» уявляється правомірним визначити державотворення як соціально-філософську категорію, що позначає процес діяльності зі створення якісно нової держави. Особливістю державотворення як складного соціального утворення є те, що воно поєднує у собі і загальні риси діяльнісного явища в цілому, і суттєві характеристики таких феноменів, як практика й творчість. Зокрема, як різновид практичної діяльності, державотворення має соціоактивний, усвідомлений, цілепокладаючий, доцільний, почуттєво-предметний, матеріальний та перетворюючий характер. Крім цього, такий процес соціально-перетворюючої діяльності є постійним і безперервним: виникнувши, держава змінюється, розвивається, що з необхідністю детермінує постійну діяльність з її перетворення, вдосконалення. Тому цілком вірною виявляється думка, що «...процес державотворення актуальний як для молодих державних утворень, так і для держав з давніми традиціями»¹⁰⁷.

Якщо практика в цілому становить загальну основу, рушійну силу людського суспільства й пізнання, то феномен державотворення як різновид практичної діяльності виступає, у першу чергу, у якості системоутворюючого елемента буття держави, провідної конструкції самобутньої державно-політичної буттєвості, несучої платформи державного організму. Даний феномен, окрім того, є також підставою пізнання державного утворення й механізмів державного будівництва.

Державотворення, таким чином, постає як специфічна «матеріальна» основа зародження й формування особливого різновиду ідеологічного явища – ідеології державотворення. Оскільки для здійснення державотворчих процесів соціальний суб'єкт вимушений постійно звертатися до практичної свідомості, за допомогою якої, як ми з'ясували раніше, і відбувається практична діяльність.

Разом з утворенням, еволюцією державних організмів ускладнюється й структура суспільної свідомості, практичної її складової, формується систематизоване, теоретично обґрунтоване духовне відбиття державно-політичного буття, об'єктивної буттєвості держави, реального процесу її створення, будівництва й життєдіяльності, що усвідомлюється здійснюючими його суб'єктами – народом, громадянами, їх об'єднаннями, органами державної влади, державними діячами.

Об'єктивна необхідність здійснювати практичну діяльність, яка має своїм змістом створення й перетворення форм державно-політичного буття, складаючи загальну основу розвитку держави, державного організму, його пізнання, зумовлює формування державотворчого сутнісного структурного аспекту досліджуваного феномена, а разом з тим і ідеологічного явища нової якості, ідеології державотворення. Остання й постає, насамперед, як сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу дійсність, державно-політичну її складову, які сприймаються соціальним суб'єктом як правильні та потрібні у вирішенні тих чи інших завдань практики зі створення якісно нового державного утворення.

Отже, на підставі філософського розуміння таких категорій, як «ідеологія» та «державотворення», можна дійти висновку, що ідеологія державотворення – це сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття і самого себе, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової держави.

Оскільки ідеологія державотворення являє собою різновид ідеологічного явища, то уявляється можливим, виходячи з істотних характеристик остатнього, а також вищевказаного тлумачення даного різновиду, окреслити такі її суттєві риси. По-перше, як і ідеологічний феномен у цілому, ідеологія державотворення має ідеальний характер. По-друге, вона має вторинний, похідний від державно-політичного буття, діяльності та практики зі створення й перетворення держави, характер. По-третє, ідеологія державотворення віддзеркалює державно-політичне буття, практичну діяльність зі створення та перетворення держави у систематизованій, теоретично обґрунтованій формі, передусім, у вигляді ідей і поглядів. По-четверте, державотворча ідеологія має аксіологічний, ціннісний характер, оскільки теоретично обґрунтовані ідеї та погляди, що її утворюють, сприймаються суб'єктом у якості правильних, потрібних, необхідних у вирішенні практичних завдань, пов'язаних із процесами державного будівництва. По-п'яте, ідеологія державотворення має відносно самостійний характер, що проявляється, насамперед, в активному впливі на державно-політичне буття, державотворчу практику. Крім цього, слід підкреслити, що за своїм функціональним спрямуванням феномен державотворчої ідеології зорієнтований на створення якісно нової держави, що і становить, на нашу думку, шосту основну суттєву рису даного явища.

Як ідеальна складова суспільної свідомості ідеологія державотворення, наслідуючи в цілому ідеологічний феномен, виконує в суспільстві дві основні функції: з одного боку, функцію відображення державно-політичного буття, практичної діяльності зі створення й перетворення держави у систематизованій, теоретично обґрунтованій формі (насамперед, у вигляді ідей і поглядів), а з іншого, – функцію активного впливу на оточуючу державно-політичну дійсність, державотворчу практику з метою створення якісно нової держави.

Водночас, окрім цих двох основних функцій, ідеологія державотворення має ряд інших, що теж генетично зв'язані із функціями ідеологічного явища: по-перше, інтегруючу функцію, оскільки в межах своєї матриці інтегрує, об'єднує все різноманіття теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на

державно-політичне буття, що сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової держави; по-друге, регулюючу функцію, адже завдяки активному впливу на оточуючу державно-політичну дійсність державотворча ідеологія координує різноманітні процеси практики державного будівництва, виступаючи тим самим у ролі духовного регулятора-координатора державотворчої практичної діяльності; по-третє, організаційну функцію, позаяк ідеологія державотворення виступає у якості «ідеального», духовного провідника реалізації завдання з оптимальної організації суспільної життєдіяльності, практичне здійснення якого покладається на суб'єкта державної влади, що і керується у процесі своєї державотворчої діяльності теоретично обґрунтованою практичною свідомістю; по-четверте, мобілізаційну функцію, оскільки ідеологія державотворення мобілізує всі наявні життєдайні сили суб'єкта, усю його творчу потугу на виконання поставлених перед ним практичних завдань, пов'язаних, передусім, зі створенням, перетворенням державного організму.

У якості суб'єкта ідеології державотворення можуть виступати, насамперед, народ як єдине джерело влади, це по-перше, співгромадяни конкретного суспільства, це по-друге, утворенні ними об'єднання, це по-третє, носії державної влади, що уособлюють органи держави, по-четверте, а також, по-п'яте, інші соціальні групи, які певною мірою беруть участь у практичній реалізації теоретично обґрунтованих ідей та поглядів на державно-політичне буття, що сприймаються ними як правильні й потрібні під час створення якісно нової держави. Так, Конституція України, регламентуючи основи державотворчої діяльності, у статті п'ятій проголошує, що «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування»¹⁰⁸.

Відповідно до особливостей концептуалізації ідеологічного явища, що презентується у даній роботі, у якості об'єкта ідеології державотворення виступає певна сфера практичної діяльності, на яку спрямована активність вищевказаного суб'єкта. Такою сферою в узагальненому вигляді є діяльність зі створення якісно нового державного організму у всьому різноманітті проявів останньої, насамперед, практика із творення й перетворення держави.

У зв'язку з тим, що феномен ідеології державотворення відноситься до окремого самобутнього виду ідеології соціально-перетворюючої діяльності, пов'язаної з процесами творення такої універсальної форми суспільного буття, як держава, то цілком доречно на підставі загальної класифікації ідеології проводити розподіл, класифікацію зазначеного явища за таким критерієм, насамперед, як ступінь його науковості. Згідно з даним критерієм, у першу чергу можна виділити, з однієї сторони, наукову ідеологію державотворення або відносно істинну, а з іншої, – ненаукову державотворчу ідеологію або ілюзорну. Окрім цього, ідеологію державотворення правомірно класифікувати залежно від формаційного критерію (державотворча ідеологія рабовласницької держави, феодальної, капіталістичної, соціалістичної) тощо.

Так, якщо в результаті духовної, ідеологічної діяльності продукуються погляди й ідеї, що спотворено, викривлено відбивають державно-політичну

дійсність і просуваються у практичну свідомість, сприяючи становленню міфологізованого, ілюзорного компонента останньої, то цілком ймовірно є можливість становлення й ілюзорної ідеології державотворення, що позбавлена наукової якості. Розмірковуючи над особливостями такого процесу, В. Воловик справедливо зазначає: «В реалізації такої можливості, перетворенні її на дійсність вирішальну роль відіграють, як правило, певні інтереси класів та інших соціальних груп, що детермінують як виробництво ідей ідеологами-теоретиками, так і їх просування в маси. Цьому, звичайно, сприяють й інші фактори. До них, зокрема, належать теоретичні помилки, помилкові висновки наукового пошуку, що згодом так чи інакше просуваються в систему практичної свідомості. Ця обставина якраз і відіграє основну роль у формуванні негативного ставлення до ідеології»¹⁰⁹.

Тим часом існує вірогідність народження у надрах суспільної свідомості ідеальних форм, що адекватно відображають державно-політичне буття, підвищують теоретичний рівень розуму й беруться на озброєння учасниками державотворчого процесу, детермінуючи формування відносно істинної ідеології державотворення, що має, на відміну від ілюзорної, дійсну наукову якість, базується на пізнаних законах і закономірностях суспільного розвитку, спираючись на них у моделюванні державотворчих процесів. Безумовно, постійна праця творців ідеології державотворення виступає надійною запорукою підтримки її наукового рівня, а отже, – її самобутності, цінності й ефективності: «для того, щоб ідеологія була науковою, теоретикою, що сповідують її, повинні постійно осмислювати нові явища мінливої соціальної реальності, вносячи відповідні корективи у раніш обґрунтовані теоретичні моделі, коригуючи, в такий спосіб, ідеологію»¹¹⁰.

Очевидно, що адекватне розуміння існуючого державно-політичного буття, системи державної влади, практики розбудови держави, ставлення до цього з боку суб'єкта, що може втілюватися в ідеології державотворення, значною мірою обумовлюють його ставлення до всього реально існуючого суспільного буття, його соціально значущу творчу діяльність, а разом з нею і формування основ нового гуманного суспільства й новітніх цивілізованих форм державної організації, закріплюючих де-факто, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека є найвищою соціальною цінністю. «У суспільстві майбутнього, – як стверджують авторитетні дослідники, – мірилом створюваного багатства повинна стати ступінь творчості, ступінь розвитку й застосування людських здібностей, знань, науки. Форми власності, з цієї точки зору, є лише засіб; самоціллю суспільства стає людина, різнобічний розвиток її здібностей, вільна праця й творчість, тобто самоствердження людської особистості, щастя людини»¹¹¹.

На підставі вищезазначеного можна цілком обґрунтовано стверджувати, що об'єктивна необхідність здійснювати соціально-перетворюючу діяльність у сфері державно-політичного буття, яка має своїм змістом створення й перетворення держави, складаючи загальну основу розвитку державного організму, обумовлює формування державотворчого сутнісного структурного аспекту досліджуваного в даній роботі феномена і, у той же час, ідеологічного явища з новою, державотворчою якістю, тобто ідеології державотворення.

Центральним вузловим поняттям, поряд із поняттями «держава», «творчість» та ін., що висвітлює серцевину даного аспекту, виступає така соціально-філософська категорія, як «державотворення». Якщо первинний сутнісний структурний аспект ідеології державотворення детермінує її буттєвість у якості теоретично обґрунтованого духовного підґрунтя практичної діяльності, то другий, вторинний аспект цього феномена окреслює межі цієї практичної діяльності, вказує на безпосередній об'єкт даної ідеології: практику зі створення якісно нової держави. Таким чином, і первинний (ідеологічний), і вторинний (державотворчий) сутнісні структурні аспекти досліджуваного явища органічно доповнюють одне одного, обумовлюючи разом буття цілісного складного утворення – ідеології державотворення.

Ідеологію державотворення, зміст якої включає два основні її сутнісні структурні аспекти (ідеологічний, державотворчий), правомірно визначити як соціально-філософську категорію для позначення сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової держави.

Запропонована понятійна конструкція досліджуваного феномена, яка жодним чином не претендує на досконалість та завершеність, хоча і є досить оригінальною, може бути використана у якості робочого поняття у подальшому соціально-філософському осмисленні проблеми формування ідеології державотворення в цілому, і окремих процесів державного будівництва зокрема. При цьому вона, на нашу думку, має ряд суттєвих переваг.

Насамперед, слід підкреслити, що вищевказане поняття узгоджується зі семантичною сферою «ідеології», тобто з її значенням як сукупності філософських та інших поглядів, що характеризують те або інше суспільство, клас, політичну партію¹¹². Поряд із цим зауважимо, що, незважаючи на широке застосування терміну «державотворення» у сучасній науковій та науково-популярній літературі, про що вже зазначалося, семантика останнього не отримала, на жаль, належного висвітлення у тлумачних словниках української мови. Під цим терміном традиційно розуміють, як правило, процес, спрямований на утворення держави, який включає культурні, політичні та інші чинники¹¹³. Очевидно, що серед останніх присутній і ідеологічний чинник. Оскільки конструкція досліджуваного поняття включає положення про «вирішення практичних завдань зі створення якісно нової держави», то й зміст його теж корелює зі значенням слова «державотворення». Отже, зміст поняття ідеології державотворення в цілому є відносно близьким до традиційного значення слів, що репрезентують це поняття.

До того ж запропоноване поняття, ґрунтуючись на основних сутнісних структурних аспектах ідеології державотворення, містить і її основні характеристики, істотні риси, які були чітко роз'яснені у процесі здійснення операції з понятійно-категоріального визначення даного феномена, а їх значення позбавлені двозначностей та неясності, що, безперечно, сприяє розкритою й розумінню глибинної сутності цього складного соціально-духовного явища.

Варто також додати, що поняття ідеології державотворення, що було презентовано вище, має визначену структуру, ясно окреслені межі й складається із чітко позначених інтегральних елементів, що, зокрема, дозволяє порівнювати його зміст із іншими соціальними поняттями й категоріями, вбачати їх загальні риси та відмінності. Теоретична значимість цього поняття обумовлюється, насамперед, його реальною можливістю бути інтегральним елементом, ядром загальної теорії державотворення, державотворчої концепції, а практична – можливістю бути корисною також у проведенні практичних досліджень із питань державного будівництва, зокрема розбудови державного організму незалежної України.

У цілому слід відзначити, що репрезентоване поняття «ідеологія державотворення», по-перше, має унікальний, відносно близький до традиційного значення слів, які його репрезентують, зміст, що включає основні сутнісні структурні аспекти феномена державотворчої ідеології, по-друге, пов'язане й співвіднесене з іншими соціальними поняттями, по-третє, має точність, послідовність, корисність, а також структуру, що забезпечує чітке та ясне розуміння досліджуваного явища.

Необхідно також наголосити, що при розкритті змісту представленого поняття були використані визначальні істотні детермінанти, основні сутнісні структурні аспекти аналізованого феномена – ідеологічний аспект, державотворчий аспект, – які разом складають єдину складну багаторівневу сутність ідеології державотворення, яка характеризується сукупністю глибинних зв'язків, відношень і внутрішніх законів, що зумовлюють загальні риси й тенденції розвитку системи державотворчої ідеології. Сутність ідеології державотворення виявляє себе в явищах, які служать її проявом. Явище державотворчої ідеології виражає, як правило, лише деяку грань сутності, один із її аспектів і способів організації.

Узагальнюючи досвід діалектико-матеріалістичної інтерпретації категорій сутності та явища, про який велась мова раніше, зазначимо, що сутність ідеології державотворення та її явище – це різні рівні об'єктивної реальності, діалектично пов'язані протилежності; вони не збігаються одне з іншим, але передбачають одне одного. Оскільки будь-яке явище відбиває лише певну зі сторін своєї сутності й ніколи не збігається з останньою. У свою чергу сутність ніколи повністю не збігається зі своїм явищем, ні якщо вони беруться окремо, ні якщо разом.

Можливість пізнання ідеології державотворення, його руху від зовнішніх, поверхневих спостережень даного ідеологічного феномена до розкриття їх причин, закономірностей забезпечена діалектичним зв'язком сутності й явища. Сутність ідеології державотворення виявляє себе у явищах, а явище державотворчої ідеології є проявом її сутності. Пізнання сутності вказаної ідеології досягається шляхом пізнання явищ останньої.

Явища ідеології державотворення – це, насамперед, різноманітні властивості, факти, процеси й все те, що у державно-політичній дійсності, реальності має місце і що водночас є формою прояву й виявлення сутності державотворчої ідеології. Державотворчі ідеологічні явища відображають життя у сфері ідеології державотворення у всій її багатогранності й багатстві її

змісту. Завдання соціальної науки, а в нашому випадку – соціально-філософського аналізу проблеми формування ідеології державотворення, – за масою державотворчих ідеологічних явищ виявити сутність.

При цьому потрібно мати на увазі, що в конкретний історичний період розкривається не вся сутність, висвітлюються не всі істотні сторони, аспекти ідеології державотворення. Із плином часу відкриваються все нові й нові сутнісні грані та ракурси, породжуючи багатство проявів і форм як у соціальному, духовному світах, так і в їхніх теоретичних моделях. І людське пізнання, рухаючись у глибочинь досліджуваного явища, відкриває для себе з кожним разом новітні, невідомі раніше рівні сутності, просуваючись, як зазначалося вище, від сутності першого порядку до другої і т.д.

Так, на сьогоднішній день виокремлюються два рівня сутності ідеології державотворення: перший, пов'язаний з її первинним, ідеологічним сутнісним структурним аспектом, і другий, пов'язаний з її вторинним, державотворчим. Виходячи із даних сутнісних характеристик досліджуваного явища, враховуючи його понятійно-категоріальне визначення, що було запропоновано раніше, а також особливості концептуалізації ідеологічного феномена у даному дослідженні, уявляється можливим вважати, що сутність ідеології державотворення полягає у тому, щоб бути теоретично обґрунтованою практичною свідомістю, спрямованою на створення якісно нової держави.

Слід зауважити, що вступаючи у взаємодію з множиною інших систем, державотворча ідеологія знаходить багатовекторні прояви свого буття, так би мовити, вивільнення власної буттєвої самості. У кожному з цих проявів виявляється одна із граней сутності ідеології державотворення, один із її аспектів, моментів, способів буття. У своєму внутрішньому структурному взаємозв'язку ці грані, аспекти, моменти утворюють певну єдність, розкриваючись, проявляючись у безлічі зв'язків із іншими системами. Оскільки сутність, як відомо, у цілому одна єдина, а її явищ – безмежна безліч. При цьому ідеологічне державотворче явище, будучи нерозривно пов'язаним зі своєю сутністю, в результаті взаємодії ідеології державотворення з іншою системою не тільки виявляє цю сутність, але й несе на собі відбиток іншої сутності, відображення специфіки явища та сутності іншої системи.

Тому явища ідеології державотворення у своїй сукупності набагато різноманітніше сутності, хоча, безумовно, сутність глибша будь-якого зі своїх проявів, глибша, цінніша за весь багаж своїх явищ: «у явищі, крім необхідного, загального і суттєвого, є ряд випадкових, індивідуальних, тимчасових моментів... у сенсі широти, об'єму властивостей явище багатше сутності, але у сенсі глибини сутність багатша за явище»¹¹⁴.

Як можна побачити, у діалектиці сутності ідеології державотворення та її явища провідна роль закріплюється за сутністю. Що ж стосується багатоманітних проявів останньої, то вони, без сумнівів, у багатстві сили свого різноманіття чинять відповідний вплив на розвиток своєї основи, тобто своєї сутності, що в свою чергу обумовлює розвиток відповідного явища.

Усе сказане вище дозволяє сформулювати ряд тез, що мають важливе методологічне значення для проведення подальшого соціально-філософського дослідження проблеми формування ідеології державотворення.

По-перше, сутність ідеології державотворення складається із двох провідних рівнів, що детермінують наявність таких основних сутнісних структурних аспектів даного явища, як первинний (ідеологічний) аспект, з однієї сторони, і вторинний (державотворчий), з іншої. Завдяки цьому ідеологія державотворення постає у якості складного соціального явища (у широкому значенні), а точніше соціально-духовного феномена (у вузькому), що має і соціальну природу, і духовну.

По-друге, сутність ідеології державотворення зумовлює головне призначення цього феномена: бути теоретично обґрунтованою практичною свідомістю, спрямованою на створення якісно нової держави.

По-третє, ідеологія державотворення як сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової держави, виникає в результаті специфічної духовної діяльності (ідеологічної діяльності), ідеологічного виробництва. У свою чергу реалізація даних теоретично обґрунтованих ідей і поглядів відбувається за допомогою владних відносин.

По-четверте, постаючи як складовий сегмент практичної свідомості, ідеологія державотворення має тісний зв'язок, у першу чергу, із політичною свідомістю, оскільки остання представляє собою сукупність ідеальних форм, що охоплюють і відображають політичне буття, складовою якою є державно-політичне буття, а також із правовою свідомістю, тому що вона (правова свідомість) виступає у якості системної множини суджень, поглядів і ідей, що охоплюють і віддзеркалюють правове буття, яке виступає складовою частиною буття держави.

Зауваживши це, перейдемо до розгляду процесу формування державотворчої ідеології та його основних складових.

РОЗДІЛ 2

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ЙОГО ОСНОВНІ СКЛАДОВІ

Як і будь-який феномен соціальної дійсності, ідеологія державотворення знаходиться у розвитку, перманентній динаміці, що забезпечує її постійні зміни. Серед останніх є чимало таких, які спричиняють незначний вплив на істотні характеристики, визначальні риси державотворчої ідеології, не залишаючи помітних відбитків в її історії. Тим часом виявляються й ті, що призводять до якісних змін досліджуваного явища, залишаючи вагомий слід на його сутнісних ознаках, самобутній буттєвості, обумовлюючи тим самим його процес. Розгляду ідеології державотворення як процесу і присвячується наступний підрозділ даної роботи.

2.1. Ідеологія державотворення як процес

Розпочинаючи розгляд даного питання, слід зауважити, що дослідники-ідеологознавці по-різному визначають й інтерпретують поняття ідеологічного процесу. Серед робіт у галузі ідеологознавства виокремлюються із цього приводу принаймні дві групи. Якщо перша група представлена тими авторами, які у своїх працях намагаються дати більш-менш чітке понятійне визначення ідеологічного процесу¹, то друга презентована дослідниками, які чомусь уникають понятійних трактовок даного процесу, хоча й активно використовують термін «ідеологічний процес» у своїх роботах². Крім того, спостерігається також цілий ряд досліджень, автори яких не проводять чіткої концептуалізації феномена ідеології крізь призму ідеологічного процесу, хоча так чи інакше намагаються розглядати ідеологічне явище у розвитку³.

Стосовно першої групи вказаних робіт слід зазначити, що в літературі радянського періоду поняття ідеологічного процесу асоціювалося загалом із процесами виникнення, розвитку, пропаганди й втілення у свідомість широких мас, перш за все, марксистської політичної ідеології. Так, зокрема, Г. Журавльов писав, що «ідеологічним процесом ми будемо називати весь процес виникнення, розвитку ідеології, пропаганду і втілення ідей у свідомість мас, ідейно-політичне виховання трудящих»⁴. Схожі думки висловлював і І. Троценко: «...під ідеологічним процесом розуміються ідеологічні процеси, що планомірно розвиваються партією, тобто ідейно-виховна робота партійних, державних і суспільних організацій»⁵.

Підкреслюючи, що таке розуміння поняття ідеологічного процесу було обумовлено конкретними соціально-політичними умовами, що існували в колишньому СРСР, які не дозволяли враховувати можливість зміни офіційної «моноідеології» та існування поруч із нею будь-якої іншої ідеології, намагаючись зафіксувати особливості сучасних ідеологічних реалій, ідеологічного плюралізму в наш час, В. Таран запропонував, на його думку, більш відповідне перехідному моменту розвитку суспільства розуміння ідеологічного процесу «...як процесу виникнення, розповсюдження і трансформації в суспільстві ідеологічних уявлень, теорій і концепцій, що

зумовлюється характером соціокультурних змін та особливостями формування, існування і взаємодії суб'єктів соціально-політичних відносин»⁶.

Водночас, не можна не помітити, що дане визначення, – оскільки акцентує увагу на суб'єктах «соціально-політичних відносин», – поряд із вищевказаними визначеннями ідеологічного процесу, фактично звужує останній до аналізу, насамперед, динаміки, перебігу політичних ідеологічних процесів, що не зовсім коректно, оскільки, як було раніше з'ясовано, політична ідеологія виступає лише у якості одного із різновидів ідеологічного явища. Окрім цього, очевидним є те, що для повноцінного розкриття змісту поняття ідеологічного процесу, а тим паче поняття процесу ідеології державотворення, слід мати чітке розуміння самого терміну «процес». А цю обставину шановані автори якраз і залишають поза увагою.

Отже, беручи до уваги порушені зауваження, наголосимо, що розглядаючи питання про ідеологію державотворення як процес, слід спочатку звернутися до трактовки поняття процесу.

Насамперед, відзначимо, що термін «процес» (від лат. «processus» – проходження, просування) зазвичай вживають, коли йдеться про зміну, розвиток, прогрес і регрес явищ природи, суспільства й людського мислення, а отже, його (цей термін) слід відносити до фундаментальних філософських категорій. Тим часом із прикрістю констатуємо, що у більшості філософських словників та енциклопедій поняття процесу у якості самостійної дефініції відсутнє. Факт цього є досить дивним, адже, як відомо, думка, «...що світ складається не з готових, викінчених предметів, а являє собою сукупність процесів... – це велика основна думка з часів Гегеля до такої міри увійшла в загальну свідомість, що навряд чи хто-небудь стане заперечувати її в загальному вигляді»⁷.

Загалом же у наявній довідковій літературі можна зустріти трактовку даного поняття як, по-перше, сукупності подій, станів, змін, яка має певну цілісність і спрямованість⁸, по-друге, послідовної зміни станів, стадій, етапів або певних явищ, яка відбувається закономірним порядком⁹. Вважаємо, що в цілому ці дефініції можуть забезпечити цілісне уявлення про зміст поняття, яке позначає феномен процесу, адже вони вказують на наявність у складі цього явища певних складових, що зв'язані між собою відповідним чином, забезпечуючи тим самим його динамічну природу, самотню буттєвість. При цьому, будучи взаємопов'язаними одні з одними, складники процесу виконують різні функції. Зокрема, окремі із цих складників відіграють роль утворюючих, виступаючи тим самим у якості вихідного, початкового пункту процесу або його наслідків. Інші ж складники виконують роль умов, що забезпечують перетворення вихідного пункту на наслідок.

Отже, будь-який процес являє собою сукупність станів досліджуваного об'єкта, що перебуває у розвитку, які послідовно змінюють один іншого, знаходячись у взаємозв'язку, взаємопереходах попереднього й наступного. Думається, що така трактовка поняття процесу є цілком прийнятною, оскільки у цілому узгоджується зі семантичною сферою слова «процес», тобто з його значенням як послідовної зміни станів або явищ, яка відбувається закономірним порядком¹⁰.

Очевидно, що ідеологічний процес виступає одним із різновидів феномена процесу, особливим спектром процесуального різноманіття. На підставі вищевказаного трактування процесуального явища ідеологічний процес уявляється можливим визначити в загальних рисах як соціально-філософську категорію для позначення сукупності станів ідеології, що перебуває у розвитку, які послідовно змінюють один одного, знаходячись у взаємозв'язку, взаємопереходах попереднього й наступного. Принагідно зауважимо, що, будучи генетично пов'язаними між собою, усі види ідеології мають однакову процесуальну природу, хоча, безумовно, остання й знаходить свій яскравий, своєрідний прояв у кожній окремій формі, кожному різновиді ідеологічного феномена. Не є винятком із цього правила й ідеологія державотворення.

Як і всякий інший процес, процес ідеології державотворення постає у вигляді певної сукупності станів державотворчого ідеологічного утворення, що перебуває у розвитку, які послідовно змінюють одне одного – специфічно-історичних, державотворчо-ідеологічних станів. До того ж для даного процесу є характерними всі загальні риси, що властиві процесуальному явищу, на які звертають увагу у своїх працях дослідники останнього, а саме: об'єктивність, конкретність, обмеженість певними просторово-часовими рамками¹¹. Дійсно, адже становлення, існування, розвиток ідеології державотворення відбувається незалежно від бажання, волі окремих індивідів того чи іншого соціального організму, в межах якого відбуваються процеси державного будівництва, що і зумовлює об'єктивний характер державотворчого ідеологічного процесу. Разом із тим особливості, що відрізняють буття кожної, окремо взятої, цілісної ідеології державотворення, обумовлюють, у свою чергу, з одного боку, конкретний характер вказаного процесу, а з іншого, – його обмеженість певними просторово-часовими рамками.

Крім того, оскільки процес ідеології державотворення віддзеркалює певні аспекти мінливої соціальної дійсності, пов'язані з діяльністю, соціальним розвитком як таким, остільки для вказаного процесу також є характерною діалектична єдність перервності й безперервності, про яку теж зазначається при описі природи процесуального явища¹². Звісно, що в контексті цього слід згадати і про діалектичну єдність мінливості й стійкості, що теж іманентно притаманна будь-якому процесу, у тому числі тому, який нас цікавить.

Безумовно, названі вище риси мають важливе значення для характеристики ідеології державотворення як процесу. Щоправда, оскільки ці риси іманентні й іншим соціальним процесам, їх аналіз все ж таки ще не здатен наблизити до глибинної природи ідеологічного державотворчого процесу. До речі, розкрити сутність останнього, як уявляється, можливо лише за допомогою з'ясування особливостей формування такого процесу та специфіки тих складових, які його утворюють.

Аналізуючи особливі риси процесу ідеології державотворення, слід перш за все зупинитися на специфіці його детермінованості. Серед соціальних процесів, як відомо, можна виділити, по-перше, іманентні, якщо джерело їх міститься у самому утворенні, в соціальному організмі, а, по-друге, такі, які обумовлюються дією зовнішніх щодо даного утворення сил¹³. Ідеологічний

державотворчий процес, його характер, на погляд автора, зумовлюється як внутрішніми причинами, так і зовнішніми, що і виступає у якості першої особливої характеристики такого процесу. Так, серед внутрішніх чинників, що спричиняють процес ідеології державотворення, виокремлюється, насамперед, ідеологічна діяльність державотворчого спрямування, яка відіграє визначальну роль у формуванні державотворчої ідеології. У свою чергу і зовнішні фактори, серед яких чільне місце займають як політичний фактор, правовий, так і економічний, духовно-культурний тощо, можуть суттєвим чином впливати на динаміку, перебіг вказаного процесу, обумовлюючи в ньому певні якісні зміни.

Поряд із розглядом особливостей детермінованості процесу ідеології державотворення слід звернути увагу на специфіку його утворюючих. У зв'язку з цим доречно відмітити, що державотворча ідеологія постає як теоретично обґрунтована практична свідомість, що спрямована на процес утворення якісно нової держави. Розвиток такого різновиду ідеологічного явища стає можливим завдяки наявності складно організованої системи взаємодії двох форм суспільної свідомості, що мають відповідні державотворчі потенції та відбивають різні аспекти практики державного будівництва: по-перше, політичної свідомості, оскільки остання являє собою сукупність ідеальних форм, що охоплюють і відображають політичне буття, складовою якого є буття державного організму, тобто державно-політична буттєвість; по-друге, правової свідомості, оскільки вона виступає в якості системної множини суджень, поглядів і ідей, що охоплюють і віддзеркалюють правове буття, яке виступає складовою частиною буття держави.

До речі, постаючи в якості складно детермінованих ідеальних утворень, кожна із вищевказаних форм суспільної свідомості віддзеркалює відповідну сторону державотворчої практики (політичний чи правовий її аспект) і, як така, характеризується певною самостійністю. Так, цілком можливо виокремити і піддати всебічному аналізу, з однієї сторони, політичну свідомість, що спрямована на процес утворення якісно нової держави, а з іншої, – правову, яка орієнтована на розбудову державного організму. При цьому кожна з цих форм суспільної свідомості, взята окремо, без співвіднесення з іншою, не може бути ані правильно зрозуміла, ані адекватно інтегрована у державотворчий ідеологічний феномен. Безумовно, дані форми, по-перше, відіграють роль основних утворюючих складових процесу ідеології державотворення, а, по-друге, самі інтегровані у даний процес й детерміновані ним. Таким чином, другою особливою характеристикою ідеологічного державотворчого процесу є його властивість бути інтегратором форм суспільної свідомості, що спрямовані на процеси державного будівництва: політичної свідомості й правової.

Від осмислення утворюючих складових процесу ідеології державотворення доцільно перейти до розгляду третьої особливої риси цього процесу, пов'язаної із наслідком існування вказаних складових, у якості якого, на нашу думку, виступають специфічно-історичні, державотворчо-ідеологічні стани. Підкреслимо, що під ідеологічно-державотворчим станом слід розуміти не всю сукупність властивостей та відношень, що притаманні даному державотворчому ідеологічному утворенню у конкретний період його становлення й розвитку, а лише ту частину, у якій знаходить свій вираз стан

сутності ідеології державотворення. Наголосимо, що мова йде, насамперед, про характер ідеологічної державотворчої діяльності та ідеологічних відносин, що з нею тісно пов'язані. Виявлення характеру вказаної діяльності й зазначених відносин, тобто ідеологічно-державотворчого стану, його змін, дозволяє, по-перше, фіксувати наявність самого процесу ідеології державотворення в його цілісності, по-друге, формує можливість адекватного пізнання державотворчого ідеологічного явища, а також визначати спрямованість даного процесу. Отже, третьою особливою характеристикою ідеологічного державотворчого процесу є наявність специфічно-історичних, державотворчо-ідеологічних станів.

Із вищевикладеного випливає, що ідеологія державотворення як процес має і загальні риси, що властиві всім соціальним процесам – об'єктивний, конкретний характер, обмеженість певними просторово-часовими рамками, діалектична єдність перервності й безперервності, мінливості й стійкості, і специфічні, особливі риси: по-перше, детермінованість внутрішніми й зовнішніми причинами; по-друге, властивість бути інтегратором форм суспільної свідомості, що спрямовані на процеси державного будівництва (політичної й правової свідомості); по-третє, наявність специфічно-історичних, державотворчо-ідеологічних станів.

З огляду на вказані риси державотворчого процесуального явища, беручи за основу вищезазначену трактовку таких понять, як «процес» і «ідеологічний процес», процес ідеології державотворення уявляється правомірним визначити у якості соціально-філософської категорії для позначення сукупності державотворчо-ідеологічних станів, що послідовно змінюють один одного, знаходячись у взаємозв'язку, взаємопереходах попереднього й наступного, яка об'єктивно складається і у якій знаходить свій вираз маюча певну спрямованість зміна суттєвих властивостей і відношень, притаманна ідеології державотворення, що перебуває у розвитку.

Багатоаспектна будова, складна природа державотворчого ідеологічного явища, що перебуває у розвитку, зумовлюють відносну самостійність складових елементів процесу ідеології державотворення у межах цілого. Маються на увазі, перш за все, з одного боку, вищезазначені форми суспільної свідомості, що спрямовані на державотворчі процеси і відображають різні сторони буття ідеології державотворення, а з іншого, – специфічні державотворчо-ідеологічні стани, про які велась мова раніше. Кожна з двох форм суспільної свідомості, – політична свідомість та правова, – як і кожен із специфічних історичних станів ідеології державотворення (політичний державотворчо-ідеологічний стан та правовий державотворчо-ідеологічний) можуть розглядатися як відносно самостійні. Однак, треба мати на увазі, що одночасно ці складові елементи є невід'ємними частинами єдиного процесу ідеології державотворення, які органічно пов'язані одні з іншими, що обумовлюється цілісністю державотворчого ідеологічного феномена, який перебуває у постійному розвитку.

Розуміння цієї обставини слугує вихідним пунктом, що дозволяє досягнути діалектику державотворчого ідеологічного процесу, її специфіку, що виявляється, зокрема, під час осмислення взаємозв'язку об'єктивного й суб'єктивного у даному процесі. Як свідчать дослідники ідеологічних

процесів¹⁴, відповіді на питання співвідношення об'єктивного й суб'єктивного чинників у ідеологічному явищі в ідеологознавчій літературі залишаються досить неоднозначними, що й обумовлює актуалізацію цього проблемного питання, посилення дослідницького інтересу до нього.

У зв'язку з цим доречно відзначити, що концептуалізація процесу ідеології державотворення як сукупності специфічно-історичних, державотворчо-ідеологічних станів, що послідовно змінюють один одного, знаходячись у взаємозв'язку, взаємопереходах попереднього й наступного, яка об'єктивно складається і у якій знаходить свій вираз маюча певну спрямованість зміна суттєвих властивостей і відношень, притаманна ідеології державотворення, що перебуває у розвитку, зовсім не означає нівелювання, а тим паче ігнорування людського, суб'єктивного чинника у формуванні й протіканні такого процесу. Адже, як відомо, завдяки саме активній діяльності людини в історичному просторі-часі відбуваються всі соціальні процеси, у тому числі духовні, ідеологічні: «...без людського чинника, людської діяльності історичний процес не може ані зародитися, ані розвиватися»¹⁵. І в цьому аспекті, безумовно, солідаризуємось у думці із засновниками діалектичного матеріалізму, які свого часу наголошували, що «історія – не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»¹⁶.

Як раніше зазначалося, діяльнісний феномен, постаючи в якості невід'ємного атрибуту, способу існування соціальної матерії, соціального буття, утворює надскладну систему, у якості основних несучих структуроутворюючих елементів якої правомірно виділяти матеріальну діяльність і духовну. У складі останньої якраз і виокремлюється ідеологічна діяльність у цілому, що зумовлює всі ідеологічні процеси, що відбуваються в суспільстві, і ідеологічно-державотворча діяльність зокрема, яка й детермінує наявність процесу ідеології державотворення. Зрозуміло, що при цьому поняття духовної діяльності й ідеологічної (ідеологічно-державотворчої) виступають у якості видових по відношенню до родового поняття «діяльність».

До речі, слід зауважити, що поряд із поняттям діяльності дослідники соціальних (ідеологічних) процесів, у першу чергу, прихильники діалектичного матеріалізму, активно використовують поняття виробництва. При цьому і перше поняття (діяльність), і друге (виробництво) мають досить широке трактування. Так, К. Маркс і Ф. Енгельс у своїй фундаментальній праці «Німецька ідеологія» говорять, по-перше, про «...вироблення самого матеріального життя»¹⁷, розуміючи під ним (вказаним виробничим феноменом) не тільки виробництво засобів до життя (предметів харчування, одягу, житла, необхідних для цього засобів), але й «...виробництво життя... чужого, через народження...»¹⁸, а, по-друге, про виробництво ідей, свідомості: «Виробництво ідей, уявлень, свідомості з самого початку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, в мову реального життя. Утворення уявлень, мислення, духовні стосунки людей є тут ще безпосереднім породженням матеріальних відносин людей. Те саме стосується духовного виробництва, як воно проявляється в мові політики, законів, моралі, релігії, метафізики і т.д. того чи іншого народу. Люди самі виробляють свої уявлення, ідеї і т.д., – але мова йде про дійсних, діючих людей, зумовлених певним

розвитком їх продуктивних сил і – відповідним цьому розвитку – спілкуванням, аж до його найдальших форм»¹⁹.

Однак, незважаючи на те, що поняття діяльності й виробництва досить близькі за своїм змістом, було б суттєвою помилкою, як справедливо вказує В. Воловик²⁰, говорити про їх тотожність, адже поняття «виробництво» віддзеркалює тільки один із різнобічних аспектів діяльнісного явища. До речі, до цього висновку підштовхує нас і теза К. Маркса, що була генерована на підставі аналізу суспільного виробництва як цілісної системи, що існує у взаємозв'язку, взаємообумовленості утворюючих його елементів: «Результат, до якого ми прийшли, полягає не в тому, що виробництво, розподіл, обмін і споживання ідентичні, а в тому, що всі вони становлять частини єдиного цілого, відмінності всередині єдності»²¹.

У зв'язку з цим видається цілком доречною дослідницька думка²², що у якості такого єдиного цілого виступає матеріальна діяльність людини, яка розуміється як суспільний, соціальний процес, що не може бути зведений до якогось одного з утворюючих його елементів. Доцільно зауважити, що не можна обмежувати й ідеологічну діяльність одним тільки виробництвом ідей, бо «вона (ідеологічна діяльність – О.К.) включає у себе і пропаганду ідей, засвоєння їх або, навпаки, заперечення»²³.

«Одним із проявів і результатів ідеологічної діяльності, – правомірно обґрунтовує В. Воловик, – виступає сукупність форм суспільної свідомості, що позначається класиками терміном «ідеологія»²⁴. Дійсно, адже, як слушно зазначає Л. Москвичьов, «коли засновники марксизму хотіли підкреслити загальну залежність духовного життя від економічних відносин, вони відносили до ідеології усю філософію, політичні, правові, художні та інші погляди...»²⁵.

Продовжуючи роздуми про діалектику об'єктивного та суб'єктивного у державотворчому ідеологічному явищі, зауважимо, що кожне нове покоління людей, що вступає до свідомого дорослого життя, активно здійснює свою життєдіяльність, задовольняючи різноманітні потреби як матеріального, так і духовного характеру. До речі, природа й рівень останніх зумовлюють факт того, що повноцінне задоволення їх можливе лише шляхом, який спирається на результати діяльності попередніх поколінь, у першу чергу матеріальної діяльності, що задовольняє первинні, вітальні потреби молоді генерації, а також духовної, ідеологічної діяльності, яка здатна вгамувати потяг молоді до духовних потреб.

Думається, що вказана обставина принагідно й формує незалежність процесу ідеології державотворення від волі, бажань окремих людей, детермінуючи його об'єктивність. Справді, оскільки державотворчий процес, практика державного будівництва існує об'єктивно, обумовлюючись, як зазначалося, загальною потребою суспільства як соціальної системи, детермінуючи в цілому й об'єктивний характер державотворчого ідеологічного явища, процесу протікання останнього. Зокрема, вказуючи на діалектику, взаємозв'язок об'єктивного й суб'єктивного у соціальному процесі, що розгортається в історичному просторі-часі, до якого, звісно, належить і державотворчий ідеологічний процес, К. Маркс підкреслює: «Люди самі роблять свою історію, але вони роблять її не так, як їм спаде на думку, при

обставинах, що їх не самі вони вибрали, а що безпосередньо вже є, дані їм і перейшли від минулого»²⁶.

У цьому контексті слід зазначити, що цілий ряд дослідників, серед яких К. Мангайм, В. Парето, М. Шелер та ін.²⁷, у своїх роботах зазвичай дещо абсолютизують роль суб'єктивного чинника у концептуалізації ідеологічного явища, ігноруючи при цьому значення об'єктивного моменту в розвитку ідеології. Критикуючи з цього приводу їхні мисленнєві моделі, на підставі обґрунтованого вище зауважимо, що між об'єктивним і суб'єктивним у процесі ідеології державотворення існує тісний діалектичний взаємозв'язок, його виявлення й осягнення – ключовий момент у дослідженні діалектики цього процесу, з'ясуванні її специфіки. Без наявності суб'єктивного фактора – активної ідеологічно-державотворчої діяльності процес ідеології державотворення не може повноцінно відбуватися, забезпечити існування, буттєвість самотнього державотворчого ідеологічного феномена, з однієї сторони, а з іншої, цей процес існує об'єктивно, незалежно від волі, бажань окремих людей, що зумовлює наявність його об'єктивного чинника. Взаємозв'язок об'єктивного й суб'єктивного факторів і спричиняє до життя, обумовлює розвиток процесу ідеології державотворення. Тут видається можливим погодитись у цілому із думкою окремих дослідників, зокрема В. Тарана, які стверджують, що «...в ідеології присутні і суб'єктивний, і об'єктивний моменти... Доцільніше говорити про її суб'єктивно-об'єктивну природу, де співвідношення суб'єктивного і об'єктивного не є постійним, а змінюється залежно від суб'єкта ідеології, а також від змісту її конкретно-історичної форми»²⁸.

Спосіб державного будівництва, виробництва державно-політичного життя, у кінцевому рахунку, обумовлює всі наявні процеси, що характеризують життєдіяльність того чи іншого державного організму на відповідному етапі його історичного розвитку, у тому числі і процес ідеології державотворення. Формування нових потреб, що з об'єктивною необхідністю супроводжує життєдіяльність кожного покоління, обумовлює для нього нагальну необхідність вносити корективи у вказаний спосіб виробництва, коригувати останній, приводячи його у відповідність до рівня розвитку відповідних продуктивних сил, підвищуючи тим самим свої можливості у задоволенні зростаючих соціальних, державотворчих потреб. Реалізація цього завдання, що постає як визначаючий фактор істотних змін будь-якого державного організму, протікає у різних формах, які у своїй сукупності утворюють, із одного боку, соціально-перетворюючу, державотворчу діяльність, яка започатковує процес державотворення, а з іншого, – ідеологічно-державотворчу, що покликана бути духовним теоретичним підґрунтям першої і засновує процес ідеології державотворення.

У контексті сказаного досить доречно постає питання, пов'язане з уточненням змісту поняття ідеологічно-державотворчої діяльності. Зауважимо, що відповідь на нього сконцентрована у площині аналізу поняття «ідеологічна діяльність».

Відповідно до представленого у даній роботі розуміння діяльнісного й ідеологічного феноменів, на підставі загального поняття діяльності уявляється

правомірним визначити ідеологічну діяльність у якості соціально-філософської категорії для позначення духовної форми активного ставлення до об'єктивного світу з метою його перетворення, формування сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу дійсність, які сприймаються як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань практики.

Вважаємо, що така понятійна трактовка може бути вельми продуктивною у межах даної роботи, є корисним інструментом дослідження ідеологічного, оскільки, гармонійно вписуючись у загальну логіку нашого дослідження, дозволяє окреслити визначальні риси ідеологічної діяльності, що, безумовно, сприятиме становленню чіткого уявлення й про зміст поняття, що позначає ідеологічно-державотворчу діяльність. Тим паче, що роботи у царині ідеології грішать, як правило, відсутністю однозначної думки стосовно інтерпретації ідеологічного діяльнісного феномена. Щоправда, як засвідчує аналіз, традиційно більшість авторів розглядають поняття ідеологічної діяльності як тотожне поняттю «ідеологічна робота»²⁹, що цілком виправдано, враховуючи співставлення семантичного ряду слів «робота» й «діяльність»³⁰.

Постаючи як різновид діяльнісного явища, ідеологічна діяльність має всі ознаки, що властиві останньому (наявність активно діючого, наділеного свідомістю й волею суб'єкта, а також об'єктивний, усвідомлений, цілеспрямований характер тощо). Разом з тим така діяльність володіє певною специфікою, своїми визначальними рисами. Серед них можна виділити наступні.

По-перше, ідеологічна діяльність постає як духовний спосіб активного ставлення до оточуючого об'єктивного світу, що полягає у створенні, поширенні, засвоєнні ідеальних форм, передусім, у вигляді ідей та поглядів. «Основною формою існування і розвитку духовного виробництва є ідея»³¹, – пише В. Воловик. «Виникаючи у головах людей, – продовжує дослідник, – ідеї мають своєю основою практичну діяльність – чи то матеріальне виробництво, соціальна практика або науковий експеримент»³². Такі ж думки зустрічаємо і в роботах Ф. Енгельса: «Всі ідеї здобуті з досвіду, вони – відображення дійсності, вірні або викривлені»³³. У цьому контексті слід зазначити, що ідеологічна діяльність, по-друге, має практичне духовне спрямування, тобто постає саме як формування сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу дійсність, які сприймаються як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань практики.

По-третє, з даними рисами пов'язана ще одна визначальна ознака ідеологічного діяльнісного явища, яка стосується мети останнього, що пов'язана з формуванням, створенням ідеології, тобто сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу дійсність, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань практики: «результатом ідеологічної діяльності є ідеологія»³⁴.

Далі. «Основними «складовими» окремих людських діяльностей, – стверджує О. Леонтьєв, – постають дії, що здійснюють ці діяльності. Дією ми називаємо процес, що підпорядковується усвідомленій меті. Подібно тому, як поняття мотиву співвідноситься з поняттям діяльності, поняття мети співвідноситься з поняттям дії»³⁵. А отже, будь-яка діяльність, у тому числі

ідеологічна, існує як певна сукупність, визначений ряд послідовних діянь. Цей факт дозволяє також твердити, що ідеологічна діяльність, по-четверте, розгортається в історичному просторі-часі як серія послідовних етапів-діянь, а саме: створення відповідних ідей та поглядів (перший етап), їх поширення (другий), а також засвоєння цих ідеальних форм (третій). При цьому слід підкреслити, що саме на останньому етапі, пов'язаному з критичним засвоєнням цих духовних форм-конструкцій, може з'явитися, народитися, сформуватися самотутня повноцінна ідеологія.

Підтвердження того, що ідеологічна діяльність відбувається як серія певних актів-діянь знаходимо на сторінках далеко непоодиноких праць, що присвячені ідеології. Так, зокрема знавці ідеологічного вказують, що ідеологічна діяльність «...виступає як діалектично суперечливий процес розробки ідеології, що пояснює реальне буття, обґрунтовує необхідність збереження або заміни існуючих суспільних відносин, її впровадження у свідомість, критичного засвоєння або заперечення представниками різних класів та інших соціальних груп, які складають соціальну структуру суспільства на даному ступені його розвитку»³⁶. Дещо інші мисленнєві конструкції з цього приводу, що в цілому не заперечують етапність ідеологічного діяльнісного явища, зустрічаємо й у інших авторів, які розглядають ідеологію «...як процес формування, розповсюдження і практичної реалізації соціальних ідей, принципів, теорій і т.ін., актуальних для включених у процес ідеологічних взаємовідносин та ідеологічної діяльності конкретно-історичних спільнот...»³⁷.

Окрім цього, одна з важливих відмінних особливостей ідеологічної діяльності, як справедливо наголошують дослідники-суспільствознавці, полягає у специфіці її суб'єкта й об'єкта, тобто пов'язана з цілісним розумінням даного різновиду діяльнісного явища як надскладної системи. Зазначимо, що у якості об'єктивного підґрунтя ідеологічної діяльності завжди виступають певні потреби, повноцінне задоволення яких можливе лише за допомогою колективних людських зусиль. Таким чином, у ідеологічній діяльності, по-п'яте, з необхідністю виокремлюється її первинний суб'єкт – ідеолог, який і вирішує завдання усвідомлення спільності потреб для певного колективу, соціальної групи, визначення цілей, шляхів та засобів їх реалізації, досягнення необхідного рівня духовної, ідейної єдності.

Цікаво відзначити, що, незважаючи на свій широкий вжиток як у суспільно-політичному житті, так і наукових дослідженнях, поняття «ідеолог» не отримало належного понятійного визначення у довідковій літературі. Його чомусь обходять своєю увагою практично всі філософські, політологічні, правові та інші словники й енциклопедії. Лише деякі поодинокі видання фіксують самостійний понятійно-категоріальний статус цього поняття. У них, зокрема, під ідеологами розуміються окремі особистості, особливі групи людей, які здійснюють розробку ідей, поглядів, теорій, що відображають соціальне буття, місце та роль даного суспільного класу або іншої соціальної групи в існуючій системі суспільних відносин, і які обґрунтовують необхідність її збереження або заміни, впливаючи з цією метою на свідомість об'єкта³⁸. Беручи за основу дану мисленнєву конструкцію, орієнтуючись на вищевикладені

авторські позиції стосовно розуміння ідеології та ідеологічного діяльнісного явища, цілком можливо визначити «ідеолога» як соціально-філософську категорію для позначення особливої групи людей та окремих осіб, котрі входять до її складу, які здійснюють розробку, формування сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу дійсність, що сприймаються як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань практики, впливаючи при цьому на свідомість об'єкта.

Дослідники свідчать, що концептуально поняття «суб'єкт ідеологічної діяльності» дещо ширше ніж поняття «ідеолог»: вони не завжди співпадають по своєму об'єму³⁹. І ці думки цілком правомірні, оскільки з розширенням діяльності ідеолога все більша кількість його соціального оточення, людей, соціальних груп, до яких ці люди включені, поділяють його думки, ідеї, погляди, тобто активно включаються у процес ідеологічної діяльності, стаючи тим самим потенційним носієм ідеології, співучасником творення повноцінного ідеологічного феномена.

У зв'язку з цим деякі автори, намагаючись досягнути складну природу носія ідеології, особливості активної сторони ідеологічного діяльнісного явища вводять у мисленнєві конструкції суб'єкта ідеології наявність двох основних компонентів: ідейно-генеруючого та ідеолого-формуючого⁴⁰. Якщо під першим, ідейно-генеруючим компонентом суб'єкта ідеології розуміється основна частина конкретно-історичної соціальної групи – та її частина, що виступає найбільш стійким носієм певної системи духовних цінностей та групових інтересів, то під другим – інтелектуальна частина соціальної групи, що являє собою особливу підгрупу або ж специфічну групу людей, які здійснюють систематизацію, обґрунтування ідей, поглядів і теорій, що відображають суспільне буття, місце й роль даного суспільного класу чи конкретно-історичної соціальної групи в існуючій системі суспільних відносин та обґрунтовують необхідність її збереження або зміни. Як бачимо, за своїм внутрішнім змістом ідеолого-формуючий компонент носія ідеології наближається до поняття ідеолога, суб'єкта ідеологічної діяльності. Такий компонент, у свою чергу, може поділитися, за думкою представників даної теоретичної моделі, ще на декілька досить специфічних категорій⁴¹, що зайвий раз свідчить про складність його природи, активної сторони ідеологічного діяльнісного феномена.

Не заперечуючи в цілому проти можливості існування описаної моделі ідейно-генеруючого та ідеолого-формуючого компонентів суб'єкта ідеології, наголосимо, що відповідно до цілісного розуміння ідеологічної діяльності як складної системи, що має свою внутрішню організацію, необхідна чіткість теоретичної конструкції, бачення й об'єкта такої діяльності.

У якості об'єкта ідеологічної діяльності, як уявляється, виступає, насамперед, усе суспільство в цілому, суспільна свідомість, суспільні класи, інші соціальні групи й люди, які включені до них, на свідомість яких впливає суб'єкт – ідеолог. До речі, відмінною рисою об'єкта ідеологічної діяльності є те, що він одночасно виступає у ролі суб'єкта такої діяльності. І сам наявний результат ідеологічної діяльності, форми його прояву часто постають як результативна сума, своєрідний резюмуючий підсумок взаємодії у системі

«суб'єкт-об'єкт-суб'єкт». Йдеться, перш за все, про наявність дії закону заперечення заперечення, прояви якого у сфері свідомості, безумовно, мають вельми складний характер. Ймовірно, це пов'язано з тим, що «...об'єкт, постаючи як система, що саморозвивається, у конкретний момент представлений декількома поколіннями, кожне з яких випробовує ідеологічний вплив, із однієї сторони, так би мовити, по горизонталі, а з іншої – по вертикалі, зі сторони попередніх поколінь, що виховують спадкоємців, які здійснюють передачу їм накопиченого соціального досвіду, своєї ідеології. Критично відносячись до інформації, що впливає на нього, перероблюючи її на основі свідомості, що формується, перевіряючи істинність отриманих знань на практиці, кожне покоління несе їх у собі, так би мовити, у діалектично знятому вигляді. Тут складно визначити, що є результатом виробництва ідей, а що результатом споживання. Ці процеси не існують у чистому вигляді. Вони нерозривно зв'язані один із іншим, утворюючи протилежні взаємопов'язані сторони ідеологічної діяльності, що виступає як діалектично суперечливий процес вироблення ідеології...»⁴².

Вищесказане у повній мірі стосується й ідеологічно-державотворчої діяльності, оскільки державотворче ідеологічне явище виступає як різновид ідеології, а ідеологічний державотворчий діяльнісний феномен – як один із основних видів ідеологічної діяльності, відповідно. Тому всі істотні моменти понятійно-категоріальної характеристики ідеологічного діяльнісного утворення цілком правомірно екстраполювати у площину осмислення ідеологічно-державотворчої діяльності, враховуючи суттєві змістовні характеристики ідеології державотворення.

Відповідно до цього під ідеологічно-державотворчою діяльністю розуміємо соціально-філософську категорію для позначення духовної форми активного ставлення до об'єктивного соціального світу з метою його перетворення, формування сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття, які сприймаються як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової держави.

Першою ознакою такої діяльності слід назвати те, що остання постає як духовний спосіб активного ставлення до оточуючого об'єктивного світу, насамперед, до державно-політичної його сфери, що полягає у створенні, поширенні, засвоєнні ідеальних форм, передусім, у вигляді ідей та поглядів.

Другою ознакою означеної діяльності виступає те, що вона (ця діяльність) має державотворче духовне спрямування, тобто постає саме як формування сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття, які сприймаються як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової держави.

Третя ознака ідеологічно-державотворчої діяльності стосується мети останньої, що пов'язана з формуванням, створенням ідеології державотворення, тобто сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової держави.

Четверта ознака ідеологічно-державотворчої діяльності пов'язана з тим, що остання розгортається в історичному просторі-часі як серія послідовних

етапів-діянь, а саме: створення відповідних ідей та поглядів – перший етап, їх поширення – другий етап, а також засвоєння цих ідеальних форм – третій, відповідно. При цьому саме на етапі критичного засвоєння цих духовних форм-конструкцій може сформуватися самобутня повноцінна ідеологія державотворення.

І, нарешті, п'ятою ознакою ідеологічно-державотворчої діяльності виступає те, що в ній (цій діяльності) із необхідністю виокремлюється її особливий первинний суб'єкт – ідеолог, який і вирішує завдання усвідомлення спільності потреб для певного суспільного класу, соціальної групи, суспільства в цілому у державотворчому процесі, а також державних потреб загалом, визначення цілей, шляхів та засобів їх реалізації у питаннях державного будівництва, досягнення необхідного рівня духовної, ідейної єдності у процесі державотворення.

У цьому контексті доречно ввести у понятійно-категоріальний ряд ідеологознавства таке поняття, як «ідеолог державотворення».

Ідеолог державотворення – це соціально-філософське поняття для позначення особливої групи людей та окремих осіб, котрі входять до її складу, які здійснюють розробку, формування сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття, що сприймаються як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової держави, впливаючи при цьому на свідомість об'єкта. У зв'язку з цим у якості об'єкта ідеологічної діяльності доцільно розуміти все політично-організоване суспільство в цілому, суспільну свідомість, передусім, політичну й правову її форми, суспільні класи, інші соціальні групи, людей, які включені до них і є учасниками державно-політичного життя, на свідомість яких впливає відповідний суб'єкт – державотворчий ідеолог.

Таким чином, ідеологічно-державотворча діяльність започатковує процес ідеології державотворення, наповнює його життєдайною духовною творчою потугою, що забезпечує його протікання, виступаючи тим самим у якості ідеальної субстанції, за рахунок руху якої і відбувається вказане процесуальне явище.

Обґрунтувавши взаємозв'язок суб'єктивного й об'єктивного у процесі ідеології державотворення, продовжуючи висвітлення специфіки діалектики останнього, доцільно перейти до аналізу взаємозв'язку форми й змісту, явища й сутності у такому процесі.

У зв'язку з цим доречно відзначити, що життєдіяльність людей, що має, насамперед, матеріальний вимір і духовний, ідеологічний, як теперішня, так і минула, зміст якої складає в цілому сукупність їх відносин до природи та один до одного, складна й багатоманітна. Цей її зміст у будь-якому суспільстві і у кожній з його сфер завжди знаходить своє відображення у конкретних формах. При цьому форму й зміст слід розглядати як два різних виміри єдиного цілого, що не може ані існувати, ані проявитися без наявності жодного з них. Ці думки з особливою актуальністю звучать сьогодні, оскільки час від часу зустрічаємо випадки, коли термін «форма» вживається без співставлення з його протилежністю (терміном «зміст»), у метафізичному відриві від неї⁴³. Проте, «...навіть знання простої абетки діалектики попереджає про неприпустимість і

в мисленні, і в абстракції відривати форму від змісту, і навпаки»⁴⁴. У даному сенсі вельми справедливо лунають думки Г. Гегеля, який, зокрема, стверджував, що «...без форми немає змісту»⁴⁵.

У межах формату нашого соціально-філософського дослідження форма та зміст інтерпретуються, у першу чергу, як парні співвідносні діалектичні одиниці понятійно-категоріального ряду. Якщо зміст – це категорія, що позначає сукупність елементів предметів та явищ, а також їхній взаємозв'язок одних із іншими і навколишнім середовищем, то форма – категорія для позначення способу вираження змісту, його структури й організації, відносно стійкої визначеності зв'язку елементів змісту та їхньої взаємодії⁴⁶.

Однією з істотних переваг такої понятійно-категоріальної інтерпретації термінів «форма» й «зміст» є те, що під змістом розуміється не сам по собі матеріальний субстрат, що наповнює те чи інше явище, а внутрішній стан даного субстрату, сукупність процесів, які характеризують взаємодію елементів, що утворюють останній, між собою та оточуючим середовищем і які обумовлюють їх існування, розвиток та зміну. Тому сам зміст концептуалізується у даному випадку у якості своєрідного процесу. Виходячи з цих позицій, осмислення форми теж передбачає розгляд її як такої, що змінюється, розвивається. При цьому необхідно, за Марксом, «...генетично вивести різні форми...» для забезпечення усвідомлення, «...розуміння дійсного процесу формоутворення в його різних фазах»⁴⁷, враховуючи, безумовно, об'єктивну субординацію змісту й форми. На цих думках особливо важливо зробити наголос, оскільки останнім часом почастишали спроби трактування змісту й форми як філософських категорій, що використовуються для характеристики відношення між способом організації речі й власне матеріалом, з якого дана річ складена⁴⁸, що, без сумнівів, значно знижують потенції продуктивного використання даних категорій у дослідженні мінливих явищ дійсності, у тому числі соціальних феноменів, що мають процесуальні характеристики.

Згідно з вказаними думками, під змістом процесу ідеології державотворення слід розуміти сукупність утворюючих, складових його елементів, що мають належне функціональне спрямування, – певних форм суспільної свідомості (політичної й правової свідомості) і відповідних державотворчо-ідеологічних станів (політичного державотворчо-ідеологічного й правового державотворчо-ідеологічного станів), що в цілому характеризують державотворче ідеологічне явище на різних етапах його розвитку. Відповідно до цього, форма процесу ідеології державотворення – це спосіб існування й вираження змісту даного процесу, відносно стійкої визначеності зв'язку елементів змісту та їхньої взаємодії, організації зміни державотворчого ідеологічного феномена.

Крім того, у світлі розгляду концептів «форма» і «зміст» як співвідносних діалектичних категорій слід зробити наголос, що взаємовідношення форми й змісту правомірно розглядати як типовий випадок взаємовідносин діалектичних протилежностей, які характеризуються як єдністю (у даному сенсі – форми й змісту), так і наявністю протиріч, конфліктів між ними. Взаємодія змісту та форми у процесі розвитку обов'язково включає вплив різноманітних

компонентів змісту на форму, з одного боку, а з іншого, – різних складових форми на зміст, враховуючи факт об'єктивної субординації між цими діалектично-пов'язаними протилежностями. Так, у взаємозв'язку форми й змісту останній постає у якості провідної, визначальної сторони явища, а форма – як сторона, яка модифікується, змінюється, залежно від зміни змісту та конкретних умов його існування. У свою чергу форма, маючи відносну самостійність, чинить активний зворотній вплив на зміст. При цьому форма, що відповідає загальним моментам динаміки змісту, прискорює його розвиток, а форма, що перестає відповідати тенденціям змісту, який змінився, навпаки, стримує, гальмує його подальший розвиток.

Зрозуміло, що єдність змісту й форми завжди відносна, минуша, у ході розвитку неминуче виникають конфлікти та протиріччя між ними. Унаслідок цього з'являється наявна невідповідність між змістом та формою, яка, урешті-решт, як свідчать дослідники, прихильники діалектико-матеріалістичної концепції, вирішується шляхом «відкидання» старої форми та виникнення нової, більш модерної, що значно адекватніша по своїй суті змісту, який вже змінився.

У руслі сказаного зауважимо, що, поглиблюючи знання людини про феномен розвитку крізь призму боротьби змісту та форми, складовими аспектами якої виступає взаємоперехід змісту й форми та «наповнення» старої форми новим змістом, В. Ленін сформулював досить цікаві тези, зокрема, про те, що «...всяка криза, навіть всякий перелом в розвитку, неминуче веде до невідповідності старої форми з новим змістом»⁴⁹. Звісно, вирішення протиріч між змістом і формою може відбуватись по-різному – від повного відкидання старої форми, що не відповідає новому змісту, до використання старих форм, не зважаючи на той факт, що зміст цілком змінився, суттєво оновившись. Проте і в останньому випадку форма не залишається такою, що була попереду, оскільки новий зміст «...може і повинен проявити себе у всякій формі, і новій і старій, може і повинен переродити, перемогти, підпорядкувати собі всі форми, не тільки нові, а й старі...»⁵⁰.

Усе це, звісно, стосується й діалектики, взаємовідношення форми й змісту у процесі ідеології державотворення. Принагідно зауважимо, що у взаємовідношеннях змісту й форми процесу державотворчої ідеології зміст являє собою більш рухливу, перервну, динамічну його сторону, а форма охоплює систему біль-менш стійких, усталених, безперервних зв'язків феномена державотворчої ідеології, що знаходиться у розвитку. У їхньому взаємозв'язку знаходить, зокрема, свій вираз діалектична єдність мінливості й стійкості, перервності й безперервності, що виступає іманентним незмінним атрибутом усякого процесу. Справді, адже, тільки мінливість певних ознак, властивостей та відношень, що притаманні тій або іншій ідеології державотворення, їх перервність, дозволяє фіксувати наявність державотворчого ідеологічного процесу. У той же час сама мінливість, її характер можуть фіксуватися, відслідковуватися й досліджуватися лише через свою протилежність, тобто усталеність, безперервність, яка виявляється в існуванні відповідних форм державотворчого ідеологічного процесуального явища. Прикладами цих форм можуть служити державотворчі ідеологічні

формаційні парадигми (рабовласницька парадигма ідеології державотворення, феодална та ін.), що актуальні під час життєдіяльності тієї чи іншої суспільно-економічної формації і орієнтовані на створення відповідної держави, а також державотворчі ідеологічні парадигми державного правління (монархічна і республіканська парадигми ідеології державотворення), що спрямовані на будівництво або монархічної держави, або республіканської, тощо.

Як більш рухлива, динамічна, мінлива сторона процесу ідеології державотворення, його зміст відіграє визначальну роль у взаємодії зі своєю формою, яка деякою мірою, як правило, завжди відстає від певного змісту. Однак це зовсім не означає, що форма державотворчого ідеологічного процесу має зовсім пасивну природу. Навпаки, вона, як будь-яка форма того чи іншого процесу, чинить активний зворотній вплив на зміст відповідного процесуального явища і може при цьому, звісно, або сприяти його розвитку, або стримувати його, гальмуючи загалом еволюційний поступ державотворчої ідеології.

Зокрема, явна невідповідність змісту й форми державотворчого ідеологічного процесу у практично кожній із молодих незалежних держав, у тому числі й незалежній Україні, що утворилися після розпаду єдиної Радянської держави, стримує сьогодні його розвиток, гальмує еволюцію національних моделей ідеології державотворення, що, безумовно, не може не позначитись на загальних еволюційних процесах розвитку відповідних держав і суспільств у вигляді обмеження їхньої прогресивної динаміки. Оптимізація взаємозв'язку вказаних змістовних та формальних елементів потребує, на нашу думку, насамперед, всебічного й ґрунтовного аналізу як змісту процесу ідеології державотворення, так і його форми, способу прояву на сучасному етапі історичної трансформації відповідного суспільства. Його повноцінне проведення, всебічна імплементація результатів такого аналізу у державно-політичне життя стануть можливими лише через об'єднання зусиль у межах кожної країни, по-перше, усіх провідних презентантів національної соціально-філософської думки, вчених-суспільствознавців, фахівців у питаннях розвитку суспільства, держави, по-друге, представників владної національної еліти, безпосередньо здійснюючих державне будівництво, по-третє, широких народних мас, активних громадян, репрезентантів громадянського суспільства. Думається, що активна міжнародна співпраця у цьому питанні, обмін прогресивним досвідом досліджень процесу державотворчої ідеології, особливостей форми й змісту останнього, конкретних результатів впровадження відповідних напрацювань – запорука гармонійного розвитку кожного молодого державного організму на теренах колишнього СРСР.

Аналіз взаємозв'язку між змістом і формою процесу ідеології державотворення у контексті історичного розвитку людства свідчить, що у світовій практиці зустрічається чимало нових форм, наповнених при цьому старим змістом державотворчого ідеологічного процесу, а також старих форм, що наділені новітнім змістом останнього. Якщо перші з них створюють лише ілюзію, видимість оновлення ідеології державотворення на користь певних мінливих суспільно-політичних обставин, вводячи на певний час в оману і самі владні страти, і широкі народні маси, то другі, навпаки, поволі готують істотні

прогресивні перетворення державотворчої ідеології, уникаючи прямої руйнації традиційних її форм за умови відсутності відпрацьованої та надійної їх заміни.

Намагаючись осмислити ту форму державотворчого ідеологічного процесу, що склалася за останні десятиліття існування Радянського Союзу, змушені констатувати, що вона, безумовно, була далека від досконалості, вимагала ґрунтовно підготовленої корекції, насамперед, через наповнення даної форми новим ідеолого-державотворчим змістом, уникаючи прямого руйнування існування самотньої працюючої матриці ідеології державотворення, що на протязі багатьох років забезпечувала досить вдале державне будівництво. «Із порочною формотворчістю, – пише В. Воловик, – відривом форми від змісту зіткнулися покоління наших співвітчизників, залучені тріскучою демагогією Горбачова, Яковлева та інших, подібних до них, до зламу колишніх форм життєдіяльності, які, звісно ж, потребували оновлення, але зваженого, добре продуманого, перш за все шляхом наповнення новим змістом, а не методом бездумної руйнації всього і вся»⁵¹. Досить справедливі слова. Як здається, розуміння й усвідомлення помилок, що були зроблені радянськими керманічами у недалекому від нас часі, недопущення аналогічних промахів, що здатні увести «в нікуди» народ великої країни, – головний обов'язок і турбота нинішніх можновладців, суб'єктів державотворчого ідеологічного процесу й ідеології державотворення в Україні.

Як можна побачити, між формою та змістом процесу ідеології державотворення існує тісний діалектичний взаємозв'язок. Виявляючи, досліджуючи особливості їх діалектики, необхідно пам'ятати, що самотність, оригінальність, унікальність, дивовижність, а іноді навіть потворність форми в державотворчому ідеологічному процесі пов'язана і з його проявами, і з його сутністю. Дійсно, оскільки під формою будь-якого явища, процесу, у тому числі процесуального феномена, що нас цікавить, розуміємо не тільки видиму його оболонку, зовнішній вигляд, спосіб вираження змісту, але й внутрішню його структуру й організацію, відносно стійку визначеність зв'язку елементів та їхньої взаємодії, що в цілому забезпечує рух, зміни, розвиток цього явища. Як говорив із цього приводу Г. Гегель, «не можна, отже, запитувати, яким чином форма приєднується до сутності: адже вона лише видимість сутності всередині самої себе, іманентна їй власна рефлексія»⁵².

Таким чином, форма процесу ідеології державотворення має тісний зв'язок із його сутністю. Остання, детермінуючись безпосередньо єдиною складною багаторівневою сутністю державотворчого ідеологічного феномена, про яку велась мова раніше, представляє собою сукупність глибинних, відносно стійких зв'язків, відношень і внутрішніх законів, що іманентні вказаному ідеологічному процесу і зумовлюють його загальні риси й тенденції розвитку. Звісно, такий зв'язок реалізується не безпосередньо, а через відповідні ідеологічні процесуальні прояви – явища процесу ідеології державотворення, під якими розуміємо зовнішні, більш рухливі, мінливі характеристики даного процесу, що водночас є формами прояву й виявлення його сутності.

Беззаперечним є те, що можливість пізнання процесу ідеології державотворення, рух дослідницької думки від зовнішніх, поверхневих спостережень сторін позначеного процесуального феномена до розкриття їх

причин, тенденцій, закономірностей забезпечується діалектичним зв'язком між сутністю та явищем. Сутність державотворчого ідеологічного процесу виявляє себе в яскравому різноманітті його явищ, а відповідне процесуальне явище є, безумовно, проявом сутності цього процесу. Пізнання сутності останнього досягається шляхом ґрунтовного всебічного аналізу його різноманітних явищ, їхньої взаємозалежності й динаміки. А отже, виявлення й осмислення діалектики, діалектичного взаємозв'язку сутності й явища у процесі ідеології державотворення – ключовий момент дослідження такого процесуального утворення.

У зв'язку з цим слід зауважити, що іноді у дослідника, який намагається осмислити складні процеси, що відбуваються у межах державно-політичного буття, може сформуватися дещо спотворене уявлення про те, що прояви процесу ідеології державотворення (ідеологічно-державотворчі дії, діяння, події тощо) утворюють провідну платформу цього процесу. Однак, на нашу думку, це зовсім не так. Дійсно, поза специфічними ідеологічно-державотворчими подіями виявити процес ідеології державотворення, звісно ж, неможливо. Оскільки саме в них і через них втілюється різноманітна ідеологічно-державотворча діяльність людей, пов'язана з активністю як політичної форми свідомості, так і правової, реалізуються відповідні людські зв'язки та відносини. Проте ці ідеологічно-державотворчі події, який би визначний характер вони не мали, зумовлюючи мінливість, зміну процесу ідеології державотворення, лише вказують на наявність даного процесу як явища, яке сприяє його виявленню, не торкаючись при цьому глибин, не розкриваючи сутності зазначеного процесуального утворення.

До речі, цікавим підтвердженням цих слів стає приклад певної ідеологічної ситуації в Російській державі напередодні й протягом 1917 року, коли, зокрема, спостерігалось, з однієї сторони, вагоме зростання кількості ідеологічно-державотворчих подій політичного характеру, пов'язаних з активністю політичної свідомості, продукуванням нових, революційних ідей, їх успішним просуванням у маси, народженням політичних ідеологій, переважно лівого спрямування, активізацією відповідних ідеологічних відносин, а з іншої, – наявність прямих фактів ослаблення правової ідеологічно-державотворчої діяльності й відповідних ідеологічних відносин із боку офіційної імператорської влади, що спричинило, врешті-решт, падіння монархії де-факто. Усе це яскраво характеризує процес ідеології державотворення, що протікав на території тогочасної Російської імперії, з точки зору явища. Сутність даного процесу, як уявляється, полягала у згасанні монархічної державотворчої ідеології, чому сприяли як внутрішні чинники, так і зовнішні, що зрештою призвело до виходу її з історичної авансцени й, відповідно, руйнації колись могутньої, непереможної російської монархії і відповідної держави. Тому вважаємо, що провідну платформу державотворчого ідеологічного процесу слід пов'язувати, не з певними подіями, а, насамперед, з його сутнісним виміром, сутністю даного процесу.

До того ж зауважимо, що наявність специфічних ідеологічно-державотворчих подій, які з необхідністю змінюють одна іншу, відбиваючи певний вид ідеологічної діяльності і відповідні відносини ідеологічного

характеру, дозволяє робити висновок лише про наявність певних змін у феномені ідеології державотворення, залишаючи без відповіді питання, яке стосується їхньої спрямованості, що й охоплюється досить вдало поняттям державотворчого ідеологічного процесу. Направленість таких змін, а тим паче істотних зрушень, може бути виявлена тільки шляхом співставлення ряду особливих історичних станів ідеології державотворення, їх об'єктивного, всебічного дослідження, соціально-філософського аналізу. Наявність об'єктивних результатів такої філософської розвідки, виявлення характеру ідеологічної державотворчої діяльності та ідеологічних відносин, що з нею тісно пов'язані, дозволяє, по-перше, фіксувати буттєвість самого державотворчого ідеологічного процесу у його цілісності, у тому числі його направленість, по-друге, створювати надійне підґрунтя для неупередженої оцінки окремих подій ідеологічно-державотворчого спрямування з точки зору їх ролі у розвитку як самої ідеології державотворення, так і динаміці змін державного організму, державно-політичного життя суспільства в цілому.

Виявивши діалектичну природу взаємозв'язку форми й змісту, явища й сутності у процесі ідеології державотворення, варто зупинитись на розгляді процесуального явища, що нас цікавить, через призму таких діалектичних категорій, як причина і наслідок, можливість і дійсність, оскільки вони за своїм понятійно-категоріальним потенціалом, на наш погляд, здатні відображати досить важливі моменти перебігу й протікання вказаного процесу.

Визначення процесу ідеології державотворення як сукупності державотворчо-ідеологічних станів, що послідовно змінюють один одного, знаходячись у взаємозв'язку, взаємопереходах попереднього й наступного, а отже, у певній причинній обумовленості, вимагає, між іншим, його подальшої концептуалізації у якості специфічного каузального процесуального феномена.

У зв'язку з цим необхідно звернутися, насамперед, до визначення категорії причинності або каузатії (від лат. «causa» – причина). У вітчизняній філософській думці з цього приводу склалося досить чітке уявлення. Дослідники одностайно солідаризуються у думці, що, по-перше, у даній категорії відбивається один із видів об'єктивного загального універсального зв'язку між явищами (процесами) у навколишній реальності, по-друге, найважливішою особливістю такого виду зв'язку є те, що за його наявності одне явище, причина, зумовлює інше явище – наслідок⁵³.

Тому причинність у загальній формі можна визначити як категорію, що відображає один із видів об'єктивного зв'язку явищ, за наявності якого одне явище (причина) зумовлює інше явище (наслідок). Під причиною зазвичай розуміється явище, яке за певних умов із необхідністю викликає, зумовлює інше явище або ж обумовлює у ньому зміни. При цьому наслідок трактується як явище, яке спричиняється (породжується) або змінюється під дією відповідної причини.

Потрібно зазначити, що співвідношення причини й умов трактується філософською думкою по-різному. Зацікавленість викликає зважена позиція тих авторів, які розрізняють причину та умови за характером дії факторів, що їх складають: причина має активний характер, її зміна зумовлює зміни і в

характері наслідку, вона безпосередньо звернена до наслідку, а умови впливають на наслідок тільки опосередковано, через причину⁵⁴.

Під час дослідження особливих рис процесу ідеології державотворення наголошувалося, зокрема, на тому, що у якості специфічних складових, які його утворюють, виступають дві провідні форми суспільної свідомості, що мають державотворчу потугу і взаємодіють між собою, віддзеркалюючи різновекторні моменти розбудови держави, а саме: політична свідомість і правова свідомість. При цьому політичну форму свідомості слід вважати такою, що першою своєю активністю започатковує утворення, формування державотворчого ідеологічного процесу, оскільки політичне буття, разом із відповідною духовною компонентою, політичною свідомістю, виникає значно раніше ніж правове буття, і, звісно ж, правова свідомість, які формуються, за традиційною думкою провідних науковців і соціальних філософів, тільки одночасно з виникненням такого своєрідного політичного організму, як держава, а також права, що є невід'ємним елементом державного організму. Тим самим політичну свідомість, що знаходиться у стадії активності, слід розглядати у якості вихідного, початкового утворюючого пункту процесу ідеології державотворення. Резолютивний момент даного пункту – наявність відповідного, політичного, державотворчо-ідеологічного стану, що виступає невід'ємним складовим такого процесу.

За наявності певних умов, перш за все, відповідної ідеологічно-державотворчої діяльності, політична свідомість утворює перший специфічний державотворчо-ідеологічний стан (політичний державотворчо-ідеологічний стан) і своєю активністю з необхідністю спричиняє, породжує активізацію правової свідомості, а разом з тим і належний другий стан державотворчо-ідеологічного змісту (правовий державотворчо-ідеологічний стан). Отже, правову свідомість, її активізацію, інтерпретуємо у якості похідного, наслідкового утворюючого пункту процесу ідеології державотворення. Ключовий аспект цього пункту – народження правового державотворчо-ідеологічного стану, тобто ще одного необхідного складника даного процесу. Іншими словами, у загальних рисах політичну свідомість цілком доречно концептуалізувати як причину у державотворчому ідеологічному процесі, а правову – як, відповідно, наслідок у такому процесі.

Із вищевказаних думок випливає, що у процесі ідеології державотворення причина – це створювана за наявності відповідних умов (насамперед, політичної ідеологічно-державотворчої діяльності) певна активізація політичної свідомості, що, утворюючи політичний державотворчо-ідеологічний стан даного процесу, з необхідністю спричиняє активність правової свідомості, а разом із нею й народження правового державотворчо-ідеологічного стану. При цьому наслідок у державотворчому ідеологічному процесі – це належна активність правової свідомості, що створює правовий державотворчо-ідеологічний стан вказаного процесу і зумовлюється в цілому активізацією політичної свідомості. Даний погляд автора на питання про причину й наслідок у державотворчому ідеологічному процесуальному явищі, діалектичний зв'язок між ними, їхню взаємодію, отримає своє подальше обґрунтування й розвиток у наступних підрозділах даної роботи.

Продовжуючи концептуальний аналіз процесу ідеології державотворення, слід підкреслити, що у світлі таких категорій, як «можливість» і «дійсність» даний процес характеризується, передусім, із точки зору його розгортання, становлення, формування, руху від причини до наслідку.

Зазвичай поняття дійсності вживається у двох значеннях: «широкому» і «вузькому»⁵⁵. У широкому сенсі під дійсністю розуміється, з однієї сторони, весь об'єктивно існуючий світ, навкружний Всесвіт, довколишня реальність у всій своїй конкретності, а з іншої, – уся сукупність наявно існуючих явищ, що знаходяться у нерозривній єдності зі своєю сутністю (Г. Гегель).

У «вузькому» значенні дійсність – це конкретне буття окремого об'єкта, процесу у певний час, у певних умовах. Дійсність має у цьому значенні своїм антиподом можливість (потенційне існування даного об'єкта). Саме у «вузькому» значенні вживання поняття дійсності найбільш доцільно, оскільки дане поняття може бути співвіднесене з поняттям можливості. При такому підході категорія «дійсність» визначається у загальних рисах як здійснена можливість⁵⁶. Оскільки, по-перше, можливість і дійсність тісно взаємопов'язані одна з іншою, а, по-друге, сама категорія «дійсність» визначається через термін «можливість», то уявляється доцільною точка зору тих авторів⁵⁷, які визначають категорію «можливість» у тісній відповідності з категорією «дійсність», через сам термін «дійсність». У руслі цих думок можливість можна визначити як категорію, що позначає певну передумову нового, того, що настає, стає дійсністю за наявності певних умов⁵⁸.

Доречно зазначити, що кожний об'єкт, природний або соціальний процес, у тому числі процес ідеології державотворення, спочатку існує потенційно, перебуває, так би мовити, у стадії потенції, утворюючи світ свого потенційного буття, а вже потім може стати дійсністю, реалізацією цієї потенції, перетворившись тим самим у наявне буття. Тому розвиток можна розглядати, зокрема, як безкінечну хвилю реалізації одних можливостей та виникнення нових можливостей. Останні, між іншим, слід розглядати як деяку конструкцію, що, маючи певні напрями свого майбутнього формування й розвитку, які певним чином фіксуються у дійсності, ще не стала реальною наявною буттєвістю. А отже, якщо дійсність постає як актуальне буття, то можливість – як потенційна буттєвість, тобто майбутнє, паростки якого тримає сьогодення.

Виходячи із запропонованого у даній роботі пояснення державотворчого ідеологічного процесуального явища, розуміння категорій «можливість» і «дійсність», доцільно змалювати контури авторського бачення можливості й дійсності у процесі ідеології державотворення. Можливість процесу ідеології державотворення (державотворчий ідеологічний процес як стан потенції) означає те, що політична свідомість за наявності відповідних умов, насамперед, політичної ідеологічно-державотворчої діяльності, спроможна активізуватися і, утворивши політичний державотворчо-ідеологічний стан даного процесу, викликати активність правової свідомості, а разом із нею й народження правового державотворчо-ідеологічного стану. Дійсність процесу ідеології державотворення (державотворчий ідеологічний процес у стадії формування) – це актуалізований початок, старт даного процесу, коли через наявність

політичної ідеологічно-державотворчої діяльності активується політична свідомість, яка, утворивши необхідний політичний державотворчо-ідеологічний стан, викликає відповідну активність правової свідомості, а разом із тим і подальше народження правового державотворчо-ідеологічного стану вказаного процесуального феномена.

Між можливістю й дійсністю у процесі ідеології державотворення існує міцний діалектичний взаємозв'язок. Насамперед, і можливість, і дійсність у вказаному процесі передбачають одна іншу, оскільки у кожній конкретній дійсності державотворчого ідеологічного процесуального явища сконцентрована певна можливість його подальшої зміни, формування й розвитку. При цьому кожна конкретна дійсність процесу ідеології державотворення виникла як результат реалізації відповідної можливості, що існувала свого часу раніше. Дійсно, адже у категоріях можливості й дійсності світ, і, безперечно, ідеологічний вимір його буття, характеризується, передусім, із точки зору його становлення, зміни, розвитку. Як відомо, на цьому акцентували увагу ще мислителі Стародавнього світу, коли тлумачили зміни як безперервний перехід можливості у дійсність (Аристотель та ін.).

Однак, визнаючи в цілому діалектичний взаємозв'язок категорій «можливість» і «дійсність», солідаризуємось із філософською традицією, що підкреслює домінування у цій категоріальній парі категорії дійсності, оскільки остання включає у себе всі різновекторні можливості свого подальшого розвитку, але, у той же час, жодна можливість не охоплює, як відомо, усієї дійсності. Саме тому, на наш погляд, деякі мислителі (Г. Гегель та ін.) осмислюють можливість як абстрактний вимір дійсності. Отже, у понятійно-категоріальній зв'язці «можливість-дійсність» у процесі ідеології державотворення «першу скрипку» за своєю потугою слід віддати все ж таки категорії дійсності, що відіграє роль домінанти у даному понятійно-парному утворенні.

Крім того, взаємозв'язок можливості і дійсності у процесі державотворчої ідеології додає останньому певної зв'язаності, цілісності, відносної завершеності, веде до розуміння самого процесу формування й розвитку ідеології державотворення як самоформування й саморозвитку. У цьому сенсі дійсність державотворчого ідеологічного процесу за допомогою народження його певних можливостей та їх подальшої реалізації немовби розгортає перебіг свого власного становлення в історичному просторі й часі.

Водночас, у категоріях «можливість» і «дійсність» можна спостерігати яскравий приклад конкретизації діалектичного взаємозв'язку сутності й явища, форми й змісту, причини й наслідку у процесі ідеології державотворення, розкриття сутності об'єктивної каузації у даному процесі, а також, між іншим, вираження закономірного характеру розвитку державотворчого ідеологічного феномена.

Завершуючи розгляд особливостей діалектики можливості й дійсності у процесі ідеології державотворення, слід відзначити, що серед різноманіття різних видів можливостей найчастіше виділяють суттєві і несуттєві можливості, формальні і реальні, абстрактні й конкретні. Думається, що стосовно розгортання ґрунтового розуміння державотворчого ідеологічного

процесуального явища на особливу увагу заслуговують останні різновиди можливостей. Так, абстрактні можливості розуміємо як ті, умови для реалізації яких можуть наступити, але ж на даній стадії історичного розвитку тієї чи іншої системи їх немає у наявності. Наприклад, в умовах існування первісних форм суспільства, за відсутності розвинених форм політичного життя й ідеологічної діяльності політичного спрямування, можливість процесу ідеології державотворення існувала в абстракції на протязі досить тривалого часу. Хоча, безумовно, перші ідеологи, в особі жерців, служителів культу у той час вже розпочали деякою мірою процес певної ідеологічної діяльності⁵⁹.

Конкретні ж можливості – це можливості, для реалізації яких уже існує певна сукупність необхідних умов на певному етапі історії. До речі, на відповідному етапі еволюційного поступу того або іншого суспільства можна спостерігати наявність цілого ряду факторів, що цілком здатні активізувати потенційне буття ідеології державотворення як процесу, серед яких виокремлюється і активна політична ідеологічно-державотворча діяльність, і інші чинники внутрішнього та зовнішнього характеру, що, врешті-решт, призводить до численних фактів досить вдалого державного будівництва, а разом з тим і виникнення, формування, перебігу процесу формування ідеології державотворення. Вже у сиву давнину прикладом цього можуть служити могутні державні організми – величні держави Стародавнього світу (Стародавній Єгипет, Індія, Китай, Греція, Рим та ін.) із відповідними зразками самобутніх державотворчих ідеологічних конструкцій.

Наприкінці роздумів, присвячених загальній концептуалізації ідеології державотворення як процесу, слід окремо зупинитися на висвітленні питання, що пов'язане зі з'ясуванням специфіки джерел та рушійних сил розвитку державотворчого ідеологічного процесуального явища, тобто тих моментів об'єктивної дійсності, що виступають у ролі дієвого механізму породження й протікання даного феномена.

У зв'язку з цим зауважимо, що автори праць у галузі ідеологознавства традиційно обходять своєю увагою як постановку прямого питання про виявлення джерела та рушійних сил ідеологічних процесів, а тим більше процесу ідеології державотворення, так і пошук чітких відповідей на нього. Хоча очевидно, що без вирішення цього завдання загальна картина концептуалізації будь-якого ідеологічного феномена буде мати дещо незавершений та неповноцінний вигляд. «Дослідити рушійні причини, які ясно або неявно, безпосередньо або в ідеологічній, може, навіть у фантастичній формі відбиваються як свідомі спонуки в головах діючих мас та їх вождів, так званих великих людей, – це єдиний шлях, що веде до пізнання законів, які панують в історії взагалі і в її окремі періоди або в окремих країнах»⁶⁰, – писав свого часу Ф. Енгельс.

Вважаємо, що вирішення вищезазначеного питання, з'ясування особливості джерел та рушійних сил процесу ідеології державотворення, лежить у напрямку осмислення таких явищ дійсності, як інтереси та потреби. Оскільки саме ці феномени розглядаються сучасною соціально-філософською думкою у якості чинників, що детермінують розгортання всіх соціальних процесів у історичному просторі-часі. «Разом з потребами та цінностями,

інтереси, спонукаючи суб'єкта (особистість, клас, групу, історичну спільність, націю, товариство і т.д.) до дії, виступають рушійною силою історичного процесу»⁶¹, – стверджують авторитетні дослідники на чолі з В. Андрущенком. Із цими думками погоджуються й інші мислителі, зокрема, М. Надольний⁶².

Думається, що для пошуку більш-менш однозначної відповіді на запитання, що ж виступає у якості джерела, а що у якості рушійних сил державотворчого ідеологічного процесу, спробуємо спочатку з'ясувати природу самого інтересу.

Як свідчить аналіз, непоодинокі думки про важливу місію інтересів у розвитку суспільних процесів, що розгортаються в історичному просторі-часі, зустрічаємо у видатних презентантів філософського знання, починаючи з епохи Відродження. При цьому філософи, як правило, трактують інтереси досить варіативно, у довільній формі, зокрема, під самим терміном «інтерес» (від лат. *interest* – має значення, важливо) розуміється: по-перше, матеріальний чинник рушійної сили історії (Н. Макіавеллі); по-друге, реальне підґрунтя моралі, політики, усього суспільного ладу в цілому (французькі матеріалісти XVIII ст. П. Гольбах, Д. Дідро та ін.); по-третє, «всесильний чарівник», що змінює образ будь-якого предмета (К. Гельвецій); по-четверте, зміст намірів людини, своєрідний засіб вираження й реалізації світового розуму (Г. Гегель); по-п'яте, певний прояв економічних відносин конкретного суспільства (Ф. Енгельс та ін.) тощо.

У Новітній час продовжуються активні спроби осягнути суть феномена інтересу. Дана проблема, зокрема, ґрунтовно досліджувалася радянськими мислителями⁶³, різні її аспекти отримують своє осмислення і в працях сучасних дослідників⁶⁴. Проте, на жаль, незважаючи на пристойний доробок у цьому напрямі, окремі моменти цієї проблеми залишаються сьогодні ще досить дискусійними. Так, різні думки у суспільствознавчому товаристві лунають стосовно об'єктивної (або суб'єктивно-об'єктивної) сторони природи інтересу. Відсутня однозначність у поглядах на саму сутність інтересу, як і на понятійно-категоріальне його визначення.

Слід зазначити, що у намаганнях здійснення спроби визначення поняття інтересу виокремлюється, щонайменше, два концептуальні підходи. У рамках першого з них інтерес у цілому розуміється як реальна причина дій індивіда (або соціальної спільності), яка визначає його соціальну поведінку⁶⁵. Однак таке тлумачення поняття, що нас цікавить, не розкриває змістовних моментів остатнього, а отже, не в змозі задовольнити дослідницький запит, оскільки, як справедливо наголошується, «...здатність служити реальною причиною соціальних дій є функція»⁶⁶. На відміну від першого, другий підхід до інтерпретації інтересу цілком слушно фокусує увагу на концепті потреби, включаючи зазвичай у визначення поняття «інтерес» сам термін «потреба»⁶⁷. Із цих позицій будь-який інтерес – це перш за все усвідомлені потреби.

Дійсно. Адже, якщо взяти до уваги, що потреба постає, насамперед, як стан організму або системи, який фіксує нестачу потрібного для функціонування, викликає здатність до її подолання й за допомогою якого здійснюється їх зв'язок із навкружним середовищем⁶⁸, то усвідомлення, осмислення такої проблеми, тобто специфічного проблемного стану організму

чи системи, і виступає у якості певної форми, інтересу, що спричиняє активність індивіда, його діяльність. Як стверджує Ф. Енгельс, «все, що приводить людей в рух, повинно пройти через їх голову...»⁶⁹. Тим самим інтерес уявляється правомірним визначити як форму відображення усвідомлених потреб, що детермінує напрям людської діяльності. До речі, таке розуміння феномена, що нас цікавить, відповідає семантичній сфері «інтересу», себто його значенню як «прагнення, потреби»⁷⁰.

Для будь-якого соціального організму, що існує в об'єктивній реальності, іманентно властиве певне коло потреб, задоволення яких забезпечує його життєдіяльність і розвиток. Звісно ж, задовольнити ці потреби у конкретний час у повному обсязі вдається далеко не завжди. Тому з необхідністю виникає протиріччя між потребами й можливістю їх задоволення, що виступає, на наш погляд, головним джерелом розвитку як відповідного соціального організму, так і усіх наявних суспільних форм життєдіяльності: «протиріччя між потребами і можливістю їх задоволення є основним джерелом соціального розвитку»⁷¹. У руслі цих думок вказане протиріччя слід визнати і у якості генерального джерела процесу ідеології державотворення, з дією якого пов'язуємо становлення, розгортання даного процесу, формування державотворчого ідеологічного явища.

Підтверджуючи цю тезу, зауважимо, що державне будівництво, як і відповідне його ідеологічне підґрунтя, тобто ідеологія державотворення, обумовлюється, про що вже велась мова раніше, у першу чергу загальними потребами суспільства як соціальної системи. Із розвитком суспільства ускладнюється й архітектоніка суспільних потреб, зростають, відповідно, вимоги до розбудови держави, необхідного державотворчого ідеологічного супроводу, відбувається поступове накопичення сегменту суспільних державотворчих потреб. Виникає таким чином ситуація, коли наявні засоби творення держави, – а форма, як відомо, деякою мірою завжди відстає від змісту, – не в змозі задовольнити наявні суспільні потреби державотворчого спрямування. Тим самим народжується протиріччя між суспільними потребами державотворчого характеру й можливістю їх задоволення, що і відіграє роль джерела розвитку процесу ідеології державотворення.

Процес ідеології державотворення як сукупність державотворчо-ідеологічних станів, що послідовно змінюють один іншого, знаходячись у взаємозв'язку, взаємопереходах попереднього й наступного, розпочався, ймовірно, із задоволення відносно елементарних потреб, пов'язаних зі створенням найпростіших первісних універсальних політичних форм організації суспільного буття, що обумовило породження нових потреб державотворчого змісту, яке, перифразуючи тезу класиків⁷², є «першим історичним актом» державотворчого ідеологічного процесу. Кожне нове покоління людей, що постає як результат діяльності їх попередників, вступаючи до життя, отримує у соціальний спадок не тільки специфічні матеріальні й духовні блага – наявний процес державотворення й відповідну матрицю його державотворчо-ідеологічного забезпечення, але й відповідне коло певних суспільних державотворчих потреб, що, зростаючи від покоління до покоління, сприяють накопиченню критичної маси соціальних інтересів

державотворчого характеру, ускладненню їх структури, що, у свою чергу, обумовлює кількісні та якісні зміни у характері ідеологічної державотворчої діяльності, її активність, активізацію політичної свідомості, з однієї сторони, й правової форми свідомості, з іншої, що, врешті-решт, викликає поступальну тенденцію розвитку процесу ідеології державотворення.

У той же час, поряд із поступальною тенденцією державотворчого ідеологічного процесу, не можна ігнорувати існування й протилежної тенденції регресивного спрямування, що, як відомо, іманентно властива для кожного соціального організму, утворення, будь-якої системи. Така тенденція зумовлюється, зокрема, зіткненням інтересів соціальних організмів, що взаємодіють одні з іншими, різних груп людей, що входять до складу цих організмів, індивідуально-групових та суспільних інтересів, зрештою, інтересів окремих державотворчих ідеологів – суб'єктів процесу ідеології державотворення.

Як відомо, суспільство, що являє собою надскладну соціальну систему, складається із безлічі окремих індивідів, кожному з яких властиві індивідуальні інтереси, що формують його життєві цілі, позначаючи шляхи людської долі, обумовлюючи її злети й падіння, невмирущу велич або забуття. Ф. Енгельс пише: «...в історії суспільства діють люди, які обдаровані свідомістю, чинять обдумано або під впливом пристрасті, ставлять собі певні цілі. Тут ніщо не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети»⁷³.

Людина, будучи істотою багатомірною, що має багатогранну сутність (вітальну, соціальну, духовну та ін.), приречена мати масу різноманітних потреб, що породжують досить дивовижне переплетення безлічі інтересів, які, у свою чергу, штовхають її на ті або інші дії, зумовлюючи соціальний, іноді вкрай непередбачувальний, характер її вчинків. На основі спільності інтересів відбувається об'єднання людей у соціальні групи. Кожна соціальна група має свої індивідуально-групові, корпоративні інтереси, що формують індивідуально-групову мету даної групи.

Крім того, суспільство як єдина соціальна цілісність індивідів породжує спільні для них соціальні інтереси, пов'язані із загальними потребами соціуму – надскладної системи. Спільні соціальні інтереси (суспільні інтереси) формують і загальну мету соціуму, яка так чи інакше полягає у досягненні суспільного блага, під яким розуміємо, насамперед, збереження суспільства та його вдосконалення.

Доречно нагадати, що ідеологія державотворення, як обґрунтовувалося раніше, виступає у якості «ідеального», духовного провідника реалізації завдання, що стосується оптимальної організації суспільної життєдіяльності і, водночас, звісно ж, досягнення вищевказаної мети. Практичні кроки у напрямку здійснення такої, досить нелегкої соціально-відповідальної діяльності покладається на суб'єкта державної влади, що й керується у процесі своєї державотворчої практики теоретично обґрунтованою практичною свідомістю.

У реальній життєдіяльності соціуму індивідуально-групові інтереси різноманітних соціальних груп вступають у взаємодію зі спільними соціальними інтересами всього суспільства як цілісності. Дана взаємодія, відбиваючись у соціальному, неминуче породжує протиріччя, яке є рушійною

силою розвитку всього суспільства і глобальних, складних соціальних явищ, до яких відносимо й феномен ідеології державотворення. Отже, різні індивідуально-групові інтереси, що формують різноманітні індивідуально-групові цілі, і суспільні інтереси, які формують загальну мету соціуму, отримують у державотворчій ідеології, в її сутнісних аспектах відображення у вигляді своєї взаємодії, яка носить вельми суперечливий характер.

Оскільки наявність самого процесу ідеології державотворення разом із практикою державного будівництва зумовлюється загальними потребами людського суспільства як системи, то відповідна ідеологічно-державотворча діяльність, робота державотворчого ідеолога, а отже, перебіг вищевказаного процесу, повинні здійснюватися на основі балансу, компромісу між різноманітними індивідуально-груповими інтересами, які утворюють індивідуально-групові цілі, і суспільними інтересами, які утворюють загальну мету соціуму. Тим самим ідеологія державотворення виступає формою вирішення протиріччя між індивідуально-груповими й суспільними інтересами. До того ж вона як процес здійснюється відповідно до конкретно-визначених інтересів, у яких знаходять своє відображення і суспільні інтереси, і індивідуально-групові. Ці конкретно-визначені інтереси, по-перше, формують певні цілі державотворчого ідеологічного явища, що відображають моменти як загальної мети соціуму, так і моменти індивідуально-групових цілей конкретних соціальних груп, еліт, а, по-друге, визначають у загальних рисах поступальну чи, навпаки, регресивну тенденцію розгортання, перебігу й розвитку процесу ідеології державотворення.

Таким чином, якщо протиріччя між суспільними державотворчими потребами й можливістю їх задоволення виступає основним джерелом розвитку процесу ідеології державотворення, то протиріччя між індивідуально-груповими й суспільними інтересами є рушійною силою розвитку даного процесу. Зауваживши це, перейдемо до розгляду політичної свідомості як утворюючої складової процесу формування ідеології державотворення.

2.2. Політична свідомість як утворююча складова процесу формування ідеології державотворення

Розгляд даного питання ми змушені розпочати з аналізу проблеми політичної свідомості. Її всебічне й ґрунтовне осмислення дасть змогу, як уявляється, розкрити особливості цієї форми суспільної свідомості, що детермінують її буття у якості утворюючої складової формування ідеології державотворення як процесу.

Вказана проблема традиційно знаходиться у полі зору як знаних ідеологознавців, так і інших фахівців у царині суспільного знання. За радянських часів, особливо під час так званої «перебудови», що була проголошена у колишньому СРСР, осмисленню проблемного поля політичної свідомості приділяли увагу відомі дослідники, серед яких перш за все слід назвати М. Михальченка, П. Сергієнка, О. Уледова та ін.¹ Розпад Радянського Союзу, проголошення незалежності України активізує дослідницький інтерес до зазначеної проблеми. У світ виходять роботи – В. Воловика, М. Жулинського, В. Кременя, М. Люзняк, Д. Табачника, В. Ткаченка та ін., – що прямо або опосередковано торкаються проблеми політичної свідомості². Різним її аспектам присвячені цікаві дослідницькі розвідки – дисертаційні праці філософського напрямку³, а також політологічного⁴ і психологічного⁵. Крім того, дана проблема у тій чи іншій мірі знаходить своє висвітлення у багатьох статтях у наукових періодичних виданнях⁶; вона знаходить свій опис у відповідних розділах навчальних посібників та підручників.

Дослідники більш-менш солідарні у думці, що політична свідомість опосередковано віддзеркалює політику, політичне життя. У той же час констатуємо відсутність у суспільствознавчому середовищі єдності у поглядах на природу, зміст, істотні риси політичної свідомості. Це пов'язано, на нашу думку, із двома визначальними моментами.

По-перше, деякі автори у своїх працях розглядають політичну свідомість переважно як таку, що певним чином безвідносна до суспільної свідомості⁷. Критикуючи такий підхід, підкреслимо, що політичну свідомість слід розглядати у тісному зв'язку зі суспільною свідомістю, як одну з основних форм останньої, на чому власне і наголошує більшість авторитетних дослідників. По-друге, значна кількість спроб аналізу поняття політичної свідомості здійснюється без співставлення з його протилежністю, тобто з поняттям політичного буття, що, без сумніву, ускладнює пошук відповідних адекватних мисленнєвих моделей, вносить труднощі у процес пізнання даної форми свідомості. У зв'язку з цим поділяємо думку тих авторів⁸, які акцентують на необхідності концептуалізації політичної свідомості через призму політичного буття, що виступає у якості її діалектичної протилежності.

Тому перш ніж перейти до аналізу політичної свідомості, її понятійно-категоріальної інтерпретації й виявлення основних змістовних характеристик даної форми суспільної свідомості, необхідно передусім визначитись із поняттям «політичне буття».

Тут слід зауважити, що, на відміну від поняття «політична свідомість», що іноді все ж таки зустрічається у відповідних статтях довідкової літератури⁹, поняттю політичного буття більш не пощастило: йому не присвячується, як

правило, жодна стаття у наявних довідкових словниках та енциклопедіях, зокрема і філософських. І це, як уявляється, зовсім неправомірно, неприйнятно, адже і політичне буття, і політична свідомість, віддзеркалюючи істотні моменти життєдіяльності будь-якого соціального організму, належать, безумовно, до гранично загальних універсальних понять, що характеризують соціум, і, відповідно, повинні розглядатися у якості окремих соціально-філософських категорій. Без цих понять понятійно-категоріальна картина соціального світу є неповноцінною, збіднілою, недосконалою, «...становиться неповним інструментарій не тільки політичного, але в цілому соціального пізнання, що пропонується читачам як суб'єктам пізнання та потенційним дослідникам»¹⁰.

Крім того, осмислення політичного буття – однієї з найважливіших складових соціального буття, яка значною мірою обумовлює інші його структуроутворюючі елементи, створювану ними систему, дозволяє, на наш погляд, більш повно уявити життєдіяльність різних типів соціальних організацій, у тому числі державних, всебічно розуміти можливості управлінського впливу на суспільні процеси, державне будівництво, а разом з тим випрацьовувати програму оптимального режиму державотворення.

У свою чергу, ґрунтовне філософське дослідження політичної свідомості, яка багато у чому зумовлює правову, моральну, естетичну та інші форми, суттєво впливаючи тим самим на формування суспільної свідомості в цілому, практичної її складової – ідеології, покликане пришвидшити, по-перше, розробку механізму управлінського впливу на людську свідомість, пошук шляхів оптимізації її розвитку, обмеження можливостей маніпулювання нею в умовах новітнього національного державного будівництва, що відбувається під час існування всеохоплюючої глобалізації та всесильних інформаційних технологій, що здатні цілком нівелювати потуги зі створення нового державного організму у певній країні, на відповідній території, а, по-друге, формування повноцінної ідеології державотворення, створення міцного підґрунтя для її поступального розвитку.

Поряд із цим слід зазначити, що зазвичай у суспільствознавчій літературі для опису явищ соціально-політичної дійсності дослідники досить широко використовують такі поняття, як «політичне життя» та «політична сфера»¹¹. Однак вже при перших спробах з'ясування їх змісту¹² стає очевидним те, що вони за своїм понятійно-категоріальним потенціалом, пізнавальними можливостями не в змозі ні разом, ні окремо одне від іншого замінити собою поняття «політичне буття», яке є універсальним для позначення політичної реальності.

Тому поділяємо думку, що навряд чи можна говорити, що поняття політичного буття є таким, що тотожне вищевказаним поняттям¹³, оскільки, по-перше, якщо мислити діалектично й концептуалізувати політичне буття як частину суспільного з позицій діалектики, на що робив свого часу наголос Г. Гегель, то неприпустимо абсолютизувати одну з його сторін, тобто форму, акцентування на якій досить чітко прослідковується у понятті політичної сфери, а, по-друге, поняття політичного життя «...більше кореспондується із поняттям «політична смерть», а не «політичне буття», протилежністю якого... і є «політична свідомість»¹⁴. Отже, скоріше за все, поняття «політична сфера»

доцільно вживати для позначення самих наявних форм політичного буття, а поняття «політичне життя» – для опису внутрішнього змісту такої політичної буттєвості.

Як відомо, життя у будь-яких формах соціуму не може відбутися без руху соціальної матерії – діяльності. Остання на певних етапах еволюції людського суспільства постає у специфічній своїй якості, у вигляді політичної діяльності, утворюючи тим самим унікальний соціокультурний феномен політичного – політику, а разом з тим і політичне буття як особливий різновид соціальної буттєвості. А отже, осмислюючи у діалектичній зв'язці політичне буття й політичну свідомість, нам не обійтись без розгляду такого явища соціальної дійсності, як політика. Саме в ній, політиці, в її правильному концептуальному баченні, трактуванні знаходиться, на наш погляд, ключ до адекватного розуміння і політичного буття, і політичної свідомості, і, звісно ж, процесу формування ідеології державотворення.

Ще з найперших спроб осягнення суті політичного, що відбулися у далекі часи Платона, Аристотеля та інших видатних філософів Стародавнього світу, і до сьогодення не вщухають гарячі дискусії, філософські, наукові дебати стосовно природи, призначення політики. Історія людської думки фіксувала безліч, іноді досить протилежних за своїм змістом, концептуальних моделей, що допомагали так чи інакше пролити світло на політичний світ, наближуючи людину (хоча б мисленнево!) до таїнства політичного.

У межах таких мисленневих моделей політика найчастіше тлумачилась, по-перше, як всезагальне, тотальне, іманентне державі спілкування, що веде до загального блага (Аристотель та ін.), по-друге, як прояв волі Бога (А. Августин, Т. Аквінський та ін.), по-третє, як відносини зі ствердження свободи людини за посередництва розуму, моралі, права (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є та ін.), по-четверте, як участь у владі, насамперед, державно-владній діяльності, інтенція до такої участі (М. Вебер, Н. Макіавеллі, К. Маркс та ін.), по-п'яте, як участь у справах держави, спрямуванні державного організму (В. Ленін та ін.), по-шосте, як засіб збереження стабільності суспільної системи (Г. Алмонд, Д. Істон, Т. Парсонс та ін.) тощо. До речі, незважаючи на наявні концептуальні розбіжності у поглядах на політичне явище, усі мислителі одноголосні у думці, що уявити життя людини й суспільства без політики практично неможливо.

Наслідуючи в цілому своїх попередників, сучасні представники суспільствознавчої думки теж створюють доволі різноманітні теоретичні конструкції політичного феномена. Узагальнюючи досвід понятійно-категоріального визначення політики, що містить зазвичай наявна довідкова література, можна виділити принаймні декілька, найбільш розповсюджених підходів до інтерпретації даного явища.

У рамках першого підходу політика визначається як наука про завдання та цілі держави, а також про наявні або ж необхідні засоби для виконання даних цілей¹⁵. У даному випадку концептуалізація політичного явища штучно зводиться лише до меж царини наукової свідомості, науки, а тому навряд чи можна погодитись із таким підходом. Безумовно, політика існує і у якості специфічної духовної діяльності, наукової творчості зі своїм об'єктом і предметом дослідження, але при цьому вона, звісно ж, повинна розглядатись

насамперед як особливий різновид активної матеріальної соціально-перетворюючої діяльності, що отримує своє осмислення у відповідній науці. А отже, інтерпретувати політику лише як науку цілком неправомірно.

Другий підхід, на відміну від першого, пов'язує феномен політики насамперед із процесом досягнення, утримання й реалізації влади¹⁶. Думається, що даній мисленнєвій моделі теж властиві певні недоліки, оскільки вона грішить тим, що відносить до політичного практично весь спектр прояву владного феномена геть у всіх сферах соціального буття.

Проте, як було нами раніше обґрунтовано, феномен влади, функціонуючи у соціальному просторі й часі, утворює основні й неосновні свої види¹⁷. Так, залежно від ускладнення способу організації соціально-політичної життєдіяльності суспільства можна виділити владу соціальну, політичну, державну, міждержавну; залежно ж від впливу на особистість людини, її внутрішній світ, духовність людей та їх груп правомірно виокремлювати такі різновиди владного явища, як влада сімейна, духовна (релігійна). І було б суттєвою концептуальною помилкою вважати, що досягнення, утримання й реалізація будь-якої влади є політикою. Інакше можна дійти до хибної думки, що політика властива первісному суспільству, де панувала цілком і повністю лише соціальна влада, яка поширювала навкруги свої прояви, здійснюючись на основі звичаїв, традицій, моралі, забезпечуючи цілісність, стабільність людської спільноти, що знаходилась на світанку свого еволюційного розвитку. Але ж загальновідомо, що політика є соціальним феноменом, що виникає на певних етапах еволюції людства, це – своєрідне мінливе «...соціально-історичне явище, що виокремлюється разом із сімейною, майновою, територіальною, етнічною, господарською, професійною, класовою, віковою, духовною, світоглядною диференціацією суспільства, тісно пов'язане з державою та правом»¹⁸, у зв'язку з чим, безумовно, «...жоден із скільки-небудь серйозних дослідників не наважиться вести мову про яку-небудь політику у первісній общині»¹⁹.

Крім того, із даного підходу випливає, що суб'єкт, що здійснює, наприклад, сімейну владу у колі своєї сім'ї, і релігійний діяч – суб'єкт духовної влади, який чинить владний вплив на відповідних парафіян, теж змушений безпосередньо займатися політикою в силу свого статусу, хоча це, насправді, далеко від дійсності. Як справедливо зауважують деякі дослідники, «та ж пресловута «політика дружини відносно до чоловіка», незважаючи на слово «політика», є тим не менш простий соціальний факт, але аж ніяк не політичний»²⁰. Очевидно, що стосовно діяльності суб'єктів сімейної, релігійної влади можна застосувати термін «політика» лише умовно, у переносному сенсі.

Третій підхід до тлумачення явища, що нас цікавить, більш відповідає реаліям об'єктивної дійсності, ніж попередні два: він акцентує увагу на тому, що політику перш за все слід асоціювати із завоюванням, утриманням і використанням не будь-якого владного феномена, а саме державної влади²¹. Справді, політика тісно пов'язана з державною владою, її досягненням, накопиченням та здійсненням, про що свідчать безпосередньо і історична дійсність, і теоретичні напрацювання багатьох мислителів, від сивої давнини до сьогодення, і з цим підходом у цілому можна погодитись, зауваживши один

принциповий момент, а саме: державна влада виступає, як наголошувалося раніше, поряд із державним механізмом і правом, лише однією зі складових держави як політичної форми організації суспільного буття, а тому обмежувати політику процедурними моментами активізації державно-владного відношення без уваги до інших компонентів державного організму уявляється не зовсім правомірним із точки зору розуміння цілісності політичного. У цьому сенсі державна влада, як здатність її суб'єкта підпорядкувати об'єкт для забезпечення досягнення певних цілей на основі соціальної відповідальності, не є універсальною константою політики.

Тут доречно зауважити, що в рамках останнього підходу іноді виокремлюється ще один напрям інтерпретації політичного явища, що пов'язує політику зі специфічною діяльністю, змістом якої є участь у справах держави²². Народження такого напрямку осмислення політики, напевно, стало можливим завдяки мисленневим моделям двох визначних постатей в історії філософської думки – Аристотеля, в уявленні якого політика постає насамперед як всезагальне спілкування, що нерозривно пов'язане з державним організмом і орієнтоване на загальне благо, до «найвищого із усіх благ»²³, і В. Леніна, який наголошував, що політика передусім – це участь у державних справах: «...політика є участь у справах держави, напрям держави, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави...»²⁴. Спільність думок мислителів очевидна: під політикою розуміється участь у життєдіяльності держави. Думається, що такий напрям тлумачення політики найбільш вірний. Про це свідчить, зокрема, і семантика грецького терміну «πολιτικα» – державні або суспільні справи (від грец. «πολις» – держава)²⁵, від якого і веде своє буття, як відомо, поняття «політика».

Дійсно, адже з ускладненням життя людського співтовариства, появою приватної власності, соціальної нерівності та класової диференціації поступово формуються, виокремлюються зі соціального середовища особливі групи людей, навколо яких із необхідністю концентрується новий публічний вид владного феномена – політична влада, що дозволяє цим групам, не порушуючи суспільних норм, розширювати сферу свого впливу, реалізовувати свої інтереси, потреби в масштабах усієї соціальної спільності, забезпечуючи водночас її цілісність і стабільність. Якщо виникнення таких соціальних груп зумовлюється об'єктивними моментами розвитку суспільства, то зосередження в їх руках публічної політичної влади, здійснення відповідної владно-політичної діяльності обумовлюється загальними потребами суспільства як соціальної системи, що полягають, насамперед, у необхідності її збереження й вдосконалення.

Тут видається можливим погодитись із думкою деяких дослідників, зокрема Е. Позднякова, які вважають, що «політика, отже, виступає по відношенню до індивідів як зовнішня необхідність»²⁶. Справді, адже вказані об'єднання людей, здійснюючи свою поточну життєдіяльність, маючи при цьому певний багаж організаційних ресурсів, необхідних для суспільних еволюційних перетворень, змушені були відповідати на об'єктивний виклик суспільства як соціальної системи, пов'язаний із необхідністю існування певних соціальних інститутів, що забезпечують процес управління в суспільній

системі, здійснення функцій по її збереженню та оптимізації, а отже, безпосередньо приймати участь у спільних справах зі створення даних інституційних утворень. Головним серед останніх у соціально-неоднорідному суспільстві постала у першу чергу держава. Залучення соціальних груп, окремих людей, з яких ці групи склалися, до формування державного організму, до державних справ, реального процесу життєдіяльності держави і виступило як прояв існування й розвитку нового явища соціальної дійсності – політики, зафіксувавши й народження особливого формату діяльнісного феномена, тобто політичну діяльність. Так відбувалося становлення «...феномена політики як певного, особливого виду діяльності, яким займалися представники насамперед економічно домінуючого класу, здійснюючи, виходячи із класових інтересів і існуючих у той чи інший період розвитку суспільства можливостей, державне будівництво»²⁷. Шляхом такої особливої, політичної діяльності формувалися первісні контури системи загальнообов'язкових правил поведінки (право), державної влади, системи її органів (апарат держави), інших необхідних структур, установ та організацій (механізм держави), а разом з тим і підвалини для утворення, повноцінного розвитку держави як політичної форми організації суспільного буття, що здатна забезпечувати збереження суспільства та його вдосконалення.

Як можна побачити, між політикою, політичною діяльністю, і державою існує тісний зв'язок, на наявність якого звертає увагу переважна більшість дослідників. Проте їх погляди не є однаковими у питанні природи такого зв'язку. Якщо деякі автори лише у загальних рисах фіксують факт залежності феноменів політики й держави один від одного (Е. Поздняков)²⁸, то інші прямо заявляють про те, що вказаний зв'язок слід розглядати у якості закономірності розвитку будь-якого суспільства (В. Воловик)²⁹. Оскільки політична діяльність як участь у життєдіяльності державного організму обумовлюється у першу чергу загальною потребою суспільства як соціальної системи, наявність якої (потреби) фіксується на всіх етапах існування даної системи, то слід визнати, що зв'язок політики й держави має в цілому суттєвий, усталений, повторювальний, внутрішній, об'єктивний і необхідний характер, а отже, його дійсно можна охарактеризувати як закономірність соціуму, яка формує його закономірний розвиток. Думається, що вказана закономірність, що наближує нас до розуміння сутності політичного явища, повинна знаходити своє відображення і у понятті політики.

У руслі описаного напряду інтерпретації політичного явища політика визначається, зокрема, у якості «...особливого виду діяльності, змістом якої є певне відношення суб'єкта до існуючої системи державної влади, її спрямованості у тій або іншій сфері життєдіяльності суспільства, що проявляється у різних формах, сприяючи збереженню або зміні державного устрою»³⁰. При цьому наголошується, що сутність політики, політичної діяльності складає певне відношення суб'єкта до існуючої системи державного устрою³¹.

Як відомо, поняття «державний устрій» традиційно вживається у двох значеннях: широкому та вузькому. У першому з них державний устрій визначається як поняття, що охоплює широке коло питань, які стосуються

державного ладу в цілому, облаштування всієї держави³². Даний підхід до тлумачення державного устрою видається цілком прийнятним, він відповідає логіці нашого дослідження і здатен забезпечити продуктивний аналіз категорії політики. Тому у широкому сенсі «державний устрій» будемо розуміти насамперед як усталений порядок, систему організації держави. Така трактовка відповідає, зокрема, і семантичному полю терміна «устрій»³³.

Якщо брати за основу дане розуміння державного устрою, то з вищевказаним визначенням поняття політики, що акцентує увагу на участі у державних справах, певному відношенні суб'єкта до життя держави, яке сприяє збереженню або зміні державного устрою, можна в цілому погодитись. Введення терміну «державний устрій» у загальний концепт політики має досить важливе методологічне значення, оскільки дозволяє фіксувати суть політичної діяльності, яка виявляється, між іншим, у причетності людей до державних справ, що спрямовує, зберігає або змінює державний устрій, тобто усталений порядок життєдіяльності державного організму, систему організації держави. Адже, безумовно, один із ключових, найістотніших аспектів політики – це «...устрій державної влади»³⁴.

Крім того, слід зауважити, що у межах усіх вищезазначених підходів до понятійного трактування політичного явища, чітко виокремлюються дві основні лінії, перша з яких концептуалізує політику насамперед як сферу певної діяльності (політичного характеру)³⁵, а друга – як саму цю діяльність³⁶. Виходячи з контексту обґрунтованих раніше думок, з упевненістю можемо стверджувати, що політика у соціальному середовищі постає як специфічний різновид діяльності людини – політична діяльність, яка, у свою чергу, може відбуватися у досить різноманітних формах, що фіксують її зовнішні межі, сферичну політичну поверхню, а тому концептуалізація політики як певної діяльності політичного спрямування більш прийнятна, ніж та, що робить акцент саме на сфері (формі) діяльнісного політичного явища, оскільки мінливих, зовнішніх сфер, форм останнього може бути безкінечна безліч. У зв'язку з цим наголосимо, що поняття політики повинно мати перш за все свою основну константу, що вказує на певну особливу діяльність, а саме: участь людей у справах держави.

Отже, на основі вищевикладеного політику можна визначити як соціально-філософську категорію для позначення особливого різновиду діяльності, змістом якої виявляється участь суб'єкта у державних справах, відношення до них, що спрямовує, зберігає або змінює державний устрій, визначаючи напрямок розвитку держави. Дане поняття, жодним чином не претендуючи на досконалість і завершеність, тим не менш містить ряд істотних позитивних моментів. Так, воно визначається у руслі найбільш традиційних підходів до концептуалізації політичного явища, що, безперечно, дає змогу залучати увесь позитивний досвід аналізу даного феномена, напрацьований у рамках певних традицій. Крім того, презентоване поняття політики, принагідно вписуючись у загальну картину даного дослідження, може сприяти, як уявляється, подальшій концептуалізації політичної свідомості у якості утворюючої складової процесу формування ідеології державотворення. До того ж вказане поняття певним чином співвідноситься із семантичною сферою

терміна «політика», що притаманна сьогоденню, зокрема, зі значенням останньої як загального напрямку діяльності держави³⁷.

Зазначене поняття, віддзеркалюючи у загальних рисах істотні моменти політичного феномена, дає можливість підкреслити ряд визначальних характеристик політики. По-перше, як особливий різновид діяльнісного явища, що орієнтований на визначення устрою держави як політичної форми організації суспільного буття, політика є специфічною соціальною практикою – політичною діяльністю, а отже, має в цілому соціоактивний, усвідомлений, цілепокладаючий, доцільний, почуттєво-предметний, матеріальний і перетворюючий характер. По-друге, політика має тісний зв'язок із державою, що фіксується, зокрема, у відношенні суб'єкта до державних справ. По-третє, оскільки держава постає як всеохоплююча політична форма організації суспільного буття, то цілком правомірно вести мову про різноманіття суб'єктів політики, політичної діяльності – від окремих людей, соціальних груп, що включають цих людей, до всього суспільства, держави, які так чи інакше приймають участь у державних справах, процесі суспільно-політичної життєдіяльності. По-четверте, політика шляхом участі суб'єкта політичної діяльності у державних справах, відношення до них, спроможна спрямовувати, зберігати або змінювати державний устрій, тобто усталений порядок, систему організації держави. По-п'яте, спрямовуючи державний устрій, політика тим самим визначає генеральний напрям розвитку держави, обумовлює процес її формування.

Здійснивши концептуалізацію політичного феномена, з'ясувавши сутність і визначальні характеристики політики, доцільно перейти до детального аналізу категорії політичного буття, виявлення його предметно-специфічних особливостей.

Слід нагадати, що соціальне буття, під яким розуміємо реальний процес життєдіяльності людей у всьому різноманітті її проявів, що усвідомлюється здійснюючими його соціальними суб'єктами, постає у вигляді певної системи соціальної матерії, елементи горизонтальної структури якої, відповідаючи основним сферам життєдіяльності людини, об'єднують певну сукупність відносин таких суб'єктів у кожній з цих сфер і фіксують у своїй єдності економічне буття суспільства, політичне, соціальне, духовне. Політичне буття, об'єднуючи все різноманіття відносин суб'єктів політичної діяльності, виступає таким чином у якості невід'ємної складової соціального буття, у зв'язку з чим категорію політичного буття правомірно розглядати як таку, що є видовим поняттям по відношенню до відповідного свого родового поняття «соціальне буття».

На підставі розуміння таких категорій, як «соціальне буття», «політика», політичне буття доцільно визначити у якості соціально-філософської категорії для позначення сукупного різноманіття відносин соціальних суб'єктів із приводу участі у державних справах, яке складається історично і спрямовує, зберігає або змінює державний устрій, визначаючи напрямок розвитку держави.

Запропонована концептуалізація дозволяє зафіксувати ряд визначальних рис політичного буття. Насамперед, як буття в цілому, що включає соціальну буттєвість, політичне буття має об'єктивний, конкретний і змінний характер.

Водночас останнє, поряд із соціальним буттям, носить соціально-історичний, цивілізаційний характер. Поряд з цим доцільно виокремити такі найбільш суттєві риси, що властиві політичному буттю як самобутній буттєвості, а саме: по-перше, потрійна вторинність по відношенню до буття в цілому (перша вторинність), соціального буття (друга), а також суспільного (третья); по-друге, багаторівнева комплексність, що проявляється, насамперед, у тому, що вказане буття виступає як складна, комплексна природничо-соціально-суспільна політична реальність, провідне місце в якій об'єктивно й необхідно займає соціальний суб'єкт (суб'єкт політики); по-третє, соціальна дуальність, що виступає як здатність забезпечувати між суспільним буттям (суспільством) і політичним (державою як політичною формою організації суспільного буття) відношення як взаємозв'язку, так і конфліктного протистояння; по-четверте, наявність центрального ядра, специфічного політико-державного кластера, у якості якого виступає державно-політичне буття (буттєвість держави); по-п'яте, політичне буття постає у якості сукупного різноманіття політичних відносин, тобто відносин соціальних суб'єктів із приводу участі у державних справах, які (відносини) складаються історично, спрямовують, зберігають чи змінюють державний устрій, визначаючи напрямки розвитку держави.

До речі, осмислюючи політичне буття, окремі дослідники виділяють зазвичай такі його особливості: по-перше, спроможність значною мірою визначати розвиток економічного буття, а разом із ним і інших структуроутворюючих елементів соціального буття; по-друге, виступати у якості специфічної зони, поля зіткнення інтересів і цілей різних класів, соціальних груп, верств та окремих особистостей; по-третє, слугувати зоною формування нових цілей, бути простором цілепокладання; по-четверте, знаходження свого безпосереднього прояву переважно у діяльності дорослих поколінь; по-п'яте, віддзеркалення тенденції до змінності соціального організму³⁸.

Уявляється можливим погодитись у цілому із зазначеними особливостями політичного буття, оскільки вони, зокрема, спрямовують дослідницьку увагу до подальшого розгляду й осмислення визначальних моментів такої буттєвості. Дійсно, адже економіка як сукупність насамперед економічних, виробничих відносин (економічне буття), що виникають між людьми з приводу виробництва, обміну, розподілу й споживання матеріальних благ, визначає, як відомо, усі інші суспільні відносини, у тому числі й політичні, постаючи у якості їхнього базису, а політика, політичні відносини (політичне буття), належить до надбудови над економічним базисом, первинно визначаючись останнім. Проте як самобутня субстанція «політика є концентрований вираз економіки... політика не може не мати першості над економікою»³⁹. Тому політичне буття, концентровано виражаючи економічне, визначається у кінцевому рахунку ним, але ж одночасно активно чинить значний зворотній вплив на нього і, відповідно, на інші структурні елементи соціального буття, соціальні, духовні та інші відносини.

Як концентрований вираз економіки, відносин, що мають безпосередню причетність до власності, політичне буття, звісно ж, виступає площею, де перетинаються, зіштовхуються, рухаючись у різновекторних напрямках,

різноманітні індивідуально-групові інтереси, цілі, що належать тим чи іншим груповим утворенням, соціальним верствам. Водночас, детермінуючись загальними потребами суспільства як соціальної системи, політичне буття постає як область зародження, становлення нових цілей, життєдайних напрямів соціального розвитку, еволюції державного організму, простором цілепокладання у суспільно-політичній життєдіяльності, формуванні держави.

Оскільки усвідомлення та задоволення потреб, індивідуально-групових інтересів та цілей стає можливим, коли люди долають поріг своєї юності, вступаючи до активного дорослого життя, що відкриває можливість їхньої активної участі у громадських, державних справах, то політичне буття, дійсно, знаходить свій повноцінний прояв у діяльності дорослих поколінь – самодостатніх суб'єктів політики.

Окрім цього, політичне буття як сукупне різноманіття відносин соціальних суб'єктів із приводу участі у державних справах, яке складається історично й спрямовує, зберігає або змінює державний устрій, визначаючи напрямок розвитку держави, фіксує тим самим тенденції до змінності соціального організму, зокрема, державного утворення як політичної форми організації суспільного буття.

Політичне буття, об'єднуючи у своїх межах сукупний ряд політичних відносин, постає як невід'ємна особлива центральна складова соціального буття, що з необхідністю отримує своє відображення у відповідній формі суспільної свідомості, у якості якої виступає політична свідомість. Остання, нагадаємо, у рамках даної роботи була визначена у загальному вигляді як поняття для позначення певної сукупності ідеальних форм, що охоплюють і відображають політичне буття, усе різноманіття суспільно-політичних відносин, вироблених людством у процесі освоєння суспільної історії.

Очевидно, що у контексті розгляду політичної свідомості як утворюючої складової процесу формування ідеології державотворення такий підхід до тлумачення даного соціально-філософського поняття потребує певного доопрацювання. У зв'язку з цим доцільно сконцентрувати увагу на виробленні більш «вузької» інтерпретації поняття політичної свідомості, її подальшій детальній концептуалізації, беручи до уваги результати опрацювання концептів «політика» і «політичне буття».

Як форма суспільної свідомості, політична свідомість постає у вигляді системної єдності суджень, почуттів, уявлень, поглядів, понять, ідей, теорій, інших суб'єктивних образів об'єктивного світу щодо політичної буттєвості, політичних відносин у цілому і, перш за все, державного устрою, системи органів державної влади, а разом з тим і напрямку розвитку держави. Такі суб'єктивні мисленнєві образи, що охоплюють і відображають політичне буття, формуються історично, у тісному зв'язку з еволюційними процесами руху політичної матерії шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них. Усе це і повинно, на нашу думку, знаходити своє віддзеркалення у концепті політичної свідомості, яку «...слід вважати поняттям соціальної філософії для позначення одного з основних структурних елементів суспільної свідомості, однієї з інтегруючих її форм, в якій реалізується процес формування суб'єктивних мисленнєвих образів державного устрою, державної влади,

об'єктивно притаманних конкретному суспільству на певному етапі його історичного розвитку через утримання, збереження і переробку інформації про них»⁴⁰.

На підставі представленого раніше філософського погляду на поняття суспільної свідомості, а також на концепт політики й політичного буття, видається можливим визначити політичну свідомість як соціально-філософську категорію для позначення однієї з основних форм суспільної свідомості, яка складається з певної сукупності ідеальних форм, що охоплюють і відображають політичне буття, суб'єктивних образів державного устрою, системи державної влади, напрямку розвитку держави, які формуються у суспільстві на відповідному етапі його історичного розвитку шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них.

Політична свідомість як основна форма суспільної свідомості зберігає всі фундаментальні риси останньої, які, безумовно, отримують у даній формі свою певну специфіку. Осмислюючи особливі характеристики політичної свідомості, слід у першу чергу зауважити, що вона, по-перше, має ідеальний характер, а, по-друге, похідний від політичного, і, звісно ж, суспільного, буття характер. По-третє, її зміст складає сукупність ідеальних форм, що охоплюють і відображають політичне буття, суб'єктивних образів державного устрою, системи державної влади, напрямку розвитку держави. По-четверте, зазначені ідеальні форми, суб'єктивні образи, з яких складається політична свідомість, формуються у суспільстві на відповідному етапі його історичного розвитку шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них. По-п'яте, вказана форма свідомості, охоплюючи собою політичне буття, віддзеркалює його основні моменти, сторони й аспекти, виконуючи при цьому функцію відображення політичної буттєвості. По-шосте, будучи похідною від суспільного буття, його політичного компонента, політична свідомість має відносно самостійний від останнього характер, що зумовлює певне її функціональне спрямування, пов'язане з активною зворотною дією на суспільне буття, насамперед, політичну його складову.

Крім того, оскільки економічне буття виступає як концентрований вираз економічного, то й політична свідомість, по-сьоме, є формою віддзеркалення економіки, – про що справедливо наголошують окремі дослідники⁴¹, – а разом із тим і своєрідною «сполучною ланкою» між формами суспільної свідомості. До того ж, відображаючи специфічне поле зіткнення інтересів і цілей різних класів, соціальних груп, верств, окремих особистостей, окрему зону формування нових цілей, певний простір цілепокладання, що представлені у царині політичного буття, політична свідомість, по-восьме, являє собою духовний вимір народження, становлення новітніх цілей, пов'язаних із ними уявлень, ідей, що обумовлює, по-дев'яте, таку якість даної свідомості, як цілепокладання, тобто здатність віддзеркалювати суспільне буття, політичну його компоненту, у вигляді «постановки цілей та завдань», якими керуються у своїй діяльності ті чи інші групи людей⁴². Тому політична свідомість, як слушно вказують фахівці, по-десяте, здатна відігравати найактивнішу роль у суспільстві, впливаючи в цілому на перебіг суспільно-політичної життєдіяльності.

Із вищезазначених характеристик політичної свідомості впливає ще одна, не менш важлива, яка має суттєве значення для проведення даного соціально-філософського дослідження і пов'язана з тим, що вказана форма свідомості, по-одинадцяте, наділена певним державотворчим потенціалом і у своїй цілісності іманентно спрямована на процес формування держави, розгортання всього державного організму.

На державотворчі потенції політичної свідомості прямо чи опосередковано вказують і сучасні окремі наукові розвідки. Так, зокрема С. Матвієнків, досліджуючи у своїй праці політичну свідомість, суть та умови її формування в процесі державотворення в Україні, приходять до висновку «...про особливу системозапочатковуєчу її (політичної свідомості – О.К.) роль у суспільствах трансформативного характеру...»⁴³. Враховуючи загальний контекст роботи, у якій робиться цей висновок, стає очевидним, що йдеться насамперед про особливу, системозапочатковуєчу роль вищевказаної форми свідомості у державотворчому процесі. І ці думки цілком виправдані, оскільки політична свідомість, виконуючи функції відображення політичного буття, активної зворотної дії на нього, разом із тим функціонально спрямована на процес формування держави, її творення й розбудови. Адже, як було з'ясовано, політичне буття, на яке активно здатна впливати політична свідомість, – це не що інше, як відносини з приводу участі у державних справах, які складаються історично, спрямовують, зберігають чи змінюють державний устрій, визначаючи тим самим напрямок розвитку держави, а отже, і процес державотворення загалом.

Як відомо, свідомість людини в цілому, політична її складова, не тільки віддзеркалює об'єктивний світ, політичне буття, але й творить його. Людина, яка представляє ту чи іншу впливову групу соціально-неоднорідного суспільства, провідний суспільний клас, маючи певне коло потреб, інтересів і цілей, з необхідністю потрапляє в ситуацію неможливості повного або часткового задоволення останніх, що, природно, не може влаштувати ані її персонально, ані її соціальне оточення. Тому виникає ситуація, коли наявна об'єктивна реальність, довколишня політична дійсність не задовольняє людину і вона генерує суб'єктивні образи державного устрою, системи державної влади, напряму розвитку держави, її творення, а також ставить відповідні цілі та завдання, якими керується у своїй діяльності як вона сама, так і її найближче оточення, тим самим змінюючи соціальне буття, політичний його вимір, творячи у загальному підсумку політичну історію, державу. Осмислюючи картину активної дії свідомості, В. Ленін із цього приводу зауважував: «...світ не задовольняє людину, і людина своїм діянням вирішує змінити його»⁴⁴. Політична свідомість таким чином і започатковує процес формування ідеології державотворення як практичної свідомості, на яку спирається суб'єкт, здійснюючий державотворчу практику, а отже, виступає у ролі утворюючої складової даного процесу.

Із вищевказаного впливає, що для політичної свідомості як утворюючої складової процесу формування ідеології державотворення властивий цілий ряд особливих рис, що всі разом визначають її специфіку. Крім того, для даної

форми суспільної свідомості притаманні й певні функції, які вона виконує в суспільстві як соціальній системі.

Слід зауважити, що серед останніх дослідниками найчастіше виокремлюються такі функції, як: пізнавальна, цілеспрямовуюча, регулятивна (нормативно-регулятивна), ідеологічна, комунікативна, інтегративна, прогностична, аксіологічна тощо⁴⁵. Не заперечуючи в цілому проти правомірності їх виділення, осмислення, опису, наголосимо, що зазначені функції більш доречно розглядати у якості додаткових, таких, що доповнюють основні. Основними ж функціями політичної свідомості, відповідно до двох провідних напрямів функціонального спрямування суспільної свідомості, слід вважати, з однієї сторони, функцію відображення політичного буття, а з іншої, функцію активної зворотної дії політичної свідомості на політичне буття. Поряд із цим до основних функцій політичної свідомості зараховуємо і ту, що узагальнює специфіку даної форми суспільної свідомості, а саме: функцію формування держави, її творення й розбудови (функцію державотворення).

У літературі виділяються досить різноманітні види, типи політичної свідомості, називаються різні підстави для їх класифікації. Так, зокрема, залежно від суб'єкта політичної свідомості виокремлюють політичну свідомість суспільства, нації, класу, соціальної групи, особи тощо; за ставленням до владного феномена розрізняють автократичну політичну свідомість і демократичну⁴⁶. Оскільки, як виявилось раніше, правомірно говорити про різноманіття суб'єкта політики, політичних відносин, і суб'єкта політичної свідомості відповідно, то уявляється доцільним класифікувати останню залежно від її суб'єкта і виділяти, насамперед, політичну свідомість особи, соціальної групи, всього суспільства в цілому.

У зв'язку з тим, що політична свідомість охоплює і відображає політичне буття, тобто сукупність відносин соціальних суб'єктів із приводу участі у державних справах, що складається історично і спрямовує, зберігає або змінює державний устрій, визначаючи напрямок розвитку держави, а отже, має пряме відношення до державного організму, то доречно проводити класифікацію вищеозначеної форми свідомості у відповідності до класифікації видів, типів державного утворення. Згідно з цим політичну свідомість можна класифікувати залежно від, по-перше, формаційного критерію (рабовласницька політична свідомість, феодальна, капіталістична, соціалістична), по-друге, форми державного правління (монархічна політична свідомість, республіканська), по-третє, форми державного режиму (демократична політична свідомість, антидемократична) тощо.

Якщо уявити політичну свідомість у якості певної системи, то цілком очевидно, що вона має як горизонтальний вимір, представлений відповідними ідеальними формами, що охоплюють і відображають політичне буття і належать тим чи іншим суб'єктам політичної діяльності, які перебувають у реальному горизонтальному просторі-часі, так і вертикальний вимір, що зберігає суб'єктивні образи державного устрою, системи державної влади, напрямку розвитку держави, що генерувалися різними поколіннями людей, які з необхідністю крокують одні за іншими. Тому справедливо вести мову про горизонтальні та вертикальні структурні виміри політичної свідомості, про так

звану «об'ємність» її структури⁴⁷. При цьому слід не погодитись із думкою деяких дослідників, що «...вертикальна структура політичної свідомості... аналізує суб'єкти політичної свідомості: людину; громадянина; малі вікові, професійні, станові групи; великі класи, народності, нації»⁴⁸. Зауважимо, що вказана вертикальна структура вміщує політичну свідомість різних суб'єктів, але ж і дана свідомість, і її суб'єкти у цьому випадку розділені історією відповідним простором і часом, перебуваючи на різних полюсах історичного буття.

Більшість авторів, які досліджують духовну царину політичного, звертає увагу на багаторівневу природу політичної свідомості, виділяючи при цьому різні рівні останньої, зокрема такі, як буденна політична свідомість і теоретична, політична психологія й політична ідеологія. Такий підхід до аналізу даної свідомості мислиться як цілком прийнятний, адже політична свідомість, постаючи у якості основної форми суспільної свідомості, зберігає у своєму складі й основні рівні останньої. До того ж гносеологічні передумови розмежування рівнів буденної політичної свідомості й теоретичної пов'язані з існуванням відмінностей між повсякденним і теоретичним рівнями пізнання політичного буття, які з необхідністю фіксуються у зазначеній свідомості.

Насамперед, у системному світі політичної свідомості виокремлюється її нижчий первинний рівень – буденна політична свідомість, яку можна визначити як хаотичне, емпіричне відображення поверхових рис політичного буття, що виникає у процесі повсякденної практичної діяльності людей під впливом тих чи інших суспільно-політичних явищ. Вона є первинною матрицею, найпростішою елементарною формою політичної свідомості, що зароджується в духовних обрядах кожної людини, незалежно від параметрів її соціального статусу. Така форма знаходить свій вираз у не досить визначених, позбавлених чіткості, ясності, конкретності, емоційно забарвлених уявленнях про державний устрій, систему державної влади, шлях розвитку держави, які формуються у людей під дією тих чи інших проявів політичної діяльності, різноманітних феноменів суспільного й політичного життя, наприклад, вчинку відомого політика, діяльності політичної партії, народних депутатів, засобів масової інформації тощо. Як правило, буденна політична свідомість отримує своє життя у політично-змістовних аксіомах, догмах, постулатах, прислів'ях, приказках та інших відповідних формах повсякденної народної творчості, що, сформувавшись стихійно, мають доволі стійкий характер, залишаючись досить довго в історичній пам'яті того чи іншого народу, міцно вкарбовуючись в його ментальність. Вказана свідомість, відображаючи, безумовно, з деякою долею істини, мінливі сторони політичного буття, не включає в себе, звісно ж, систематизованого знання про нього.

Іноді для позначення буденної політичної свідомості фахівці у галузі політологічного знання використовують таке поняття, як «масова політична свідомість», розуміючи під ним «...притаманний значній кількості людей (масам) особливий тип політичної свідомості, який становить сукупність політичних ідей, уявлень, норм, звичаїв, поглядів, стереотипів, у т.ч. ілюзорних почуттів, котрі відображають ті чи ті сторони життя суспільства»⁴⁹. Спроби осмислення даного поняття фіксуються у науковій думці вже у ХІХ ст., а їх

інтенсифікація спостерігається з 30-х рр. ХХ ст. Дослідження масової політичної свідомості у тій чи іншій мірі пов'язують із прізвищами Г. Лебона, К. Мангайма, Х. Ортега-і-Гассета, Г. Тарда, З. Фрейда, Е. Фромма та ін. Для сучасних дослідників вказана свідомість теж становить неабиякий інтерес, що підтверджує аналіз досить цікавих наукових розвідок⁵⁰.

У загальних рисах масова політична свідомість концептуалізується як аморфне, нестійке утворення, суперечливе й розмите, розірване й дорефлексивне або ж позарефлексивне, як таке, що здатне до несподіваних і швидких змін. У якості типових ознак такої свідомості називають: безсистемність, статичність, однобічність розуму, стереотипність мислення, нетерпимість, безвідповідальність, міфологізацію свідомості, схоластичність, ситуативність, монологічність суджень, нездатність до діалогу тощо⁵¹.

Співставлення й аналіз буденної політичної свідомості й масової політичної свідомості говорить про те, що ці явища слід розглядати як однопорядкові, які не мають між собою істотних відмінностей: і масова політична свідомість, і буденна розташовані на одному рівні, безсистемно відображають поверхові сторони, риси навкружної суспільної реальності. Поряд із цим вважаємо, що використання поняття «буденна політична свідомість» більш прийнятне, оскільки його понятійна інтерпретація включає момент, згідно з яким названа свідомість відображає поверхові риси саме політичної буттєвості, а не будь-які сторони життя суспільства, що фіксує вищевказаний концепт «масова політична свідомість».

Окрім нижчого рівня політичної свідомості, у ній, як одній з основних форм суспільної свідомості, виокремлюється вторинний, вищий рівень – теоретична політична свідомість, що являє собою віддзеркалення суттєвих зв'язків політичної дійсності й притаманних їй закономірностей у наукових теоріях, які утворюють систему достовірних, глибинних і конкретних знань про цю дійсність, політичну буттєвість. Система таких знань постає у вигляді політичної теорії. Іншими словами, теоретична політична свідомість є політичною теорією.

Оскільки будь-яка теорія (від. грец. «θεωρία» – спостереження, розгляд, дослідження) – це найвища форма організації наукового знання, логічно впорядкована система, що дає цілісне синтетичне уявлення про закономірності й суттєві зв'язки визначеної області дійсності⁵², то видаються дискусійними думки про те, що політична теорія або теорія політики, по-перше, присвячена філософсько-методологічним засадам політики й політичних відносин⁵³, по-друге, фокусується на проявах політичного, націлена на оцінку, пояснення й прогнозування політичних феноменів⁵⁴. Зауважимо, що вельми недоречно обмежувати політичну теорію осмисленням лише методологічних підвалин дослідження політики й політичних відносин, позаяк вона постає як цілісна система наукового знання, що включає відповідні методологічні основи у якості необхідного елемента поряд з іншими складовими такої системи. Крім того, на наш погляд, недопустимо звужувати вказану теорію до рівня розгляду політичних явищ, оскільки вона безпосередньо спрямована на аналіз певних законів і закономірностей, яким підпорядковані у своєму розвитку прояви політичного. «Вона (політична теорія – О.К.) концентрує увагу на

дослідженнях суттєвих, усталених, таких, що повторюються, внутрішніх, об'єктивних і необхідних зв'язків, тобто законів, які визначають розвиток політичних процесів і їх конкретних проявів, тобто закономірностей»⁵⁵. Враховуючи вищевикладене, політичну теорію визначаємо як найвищу форму організації наукового знання, логічно впорядковану систему, що дає цілісне синтетичне уявлення про закономірності й суттєві зв'язки політичного буття.

Як два провідні структурні рівні системи політичної свідомості буденна політична свідомість і теоретична тісно пов'язані одна з одною, взаємодіють між собою, доповнюючи одна іншу. З однієї сторони, теоретична політична свідомість має здатність змінювати буденну, проводити модифікацію останньої, підвищуючи тим самим її культурний рівень, а з іншої сторони, буденна політична свідомість, формуючись під впливом певних політичних діянь, що постають як результат реалізації тієї чи іншої теоретичної моделі, політичної теорії, фіксує ефективність її впровадження, її практичну значимість, відповідність теорії практиці, що, безумовно, не може не позначитись на подальшому розвитку теоретичного рівня політичної свідомості: «...певною мірою стан буденної політичної свідомості може слугувати критерієм істинності політичної теорії»⁵⁶. Водночас абсолютизація нижчого рівня політичної свідомості, ігнорування вищого відкриває шлях до накопичення в її середовищі ілюзій, хибних думок, ідей, що неминуче призводить до її ілюзорності, міфологізації, а подекуди навіть містифікації. У зв'язку з цим вважаємо досить необґрунтованим посилення дослідницького інтересу до масової політичної свідомості, що можна спостерігати останнім часом у вітчизняному науковому просторі. Безсумнівно є те, що для детального розуміння всієї політичної дійсності, зокрема духовних процесів, що в ній відбуваються, необхідні якісні дослідження буденної компоненти політичної свідомості. Але провадження їх тоді, коли прискіпливого наукового аналізу, ґрунтового філософського осмислення нагально потребують інші, більш важливі проблеми суспільно-політичної життєдіяльності країни, пов'язані зокрема з державним устроєм, розбудовою державного організму, без вирішення яких про оптимізацію політичного буття годі й мріяти, видається дещо недоречним, несвоєчасним і свідчить про спроби «заплющити очі» на ці проблеми, а просто кажучи, – втекти від їх розв'язання, сховавшись за примарами масової свідомості, що перманентно «заважають» еволюції соціально-політичного життя.

Разом з тим, осмислюючи діалектику буденної і теоретичної політичної свідомості, її практичну складову, визнаємо вірність дослідницької думки, що «...політичні істини повинні бути емоційно забарвленими, відчутими та вистражданими, бо вони не є лише результатом теоретичної абстракції»⁵⁷. Емоційний стан сприйняття навкружної дійсності, тих чи інших аспектів політичного, і покликана виражати політична психологія, що знаходиться на одному з рівнів з буденною політичною свідомістю. Вона формується у процесі повсякденного практичного суспільно-політичного життя людей, концентруючись у настроях, думках, почуттях, ціннісних орієнтаціях щодо політики, які спонукають широкі маси до певного вектору їх політичної поведінки. Як і у суспільній психології загалом, у політичній психології

визначальним виявляється не саме по собі знання про дійсність, політичну її складову, а певне відношення до цього знання, емоційна оцінка політичних проявів. Дослідники свідчать, що головним у політичній психології є «...відношення, ставлення до цього знання, оцінка політичного процесу, політичної ситуації»⁵⁸, а також «...сприйняття людьми політики...»⁵⁹. Як слушно зауважує з цього приводу В. Додонова, «...психологічний рівень політичної свідомості акцентує увагу на емоційно-образному сприйнятті соціальної реальності...»⁶⁰. Виходячи з описаних думок, під політичною психологією слід розуміти нижчий рівень політичної свідомості, що формується в процесі повсякденного практичного життя людей, виражає відношення до політичної дійсності, її емоційну оцінку у вигляді настроїв, думок, почуттів, ціннісних орієнтацій тощо.

Крім того, важливим структурним рівнем політичної свідомості, що тісно пов'язаний з політичною психологією, постає політична ідеологія, яка уособлює собою вищий рівень вказаної свідомості, перебуваючи водночас разом з її вторинним, теоретичним рівнем у єдиному духовному вимірі. Якщо з приводу належності політичної ідеології до теоретичного рівня політичної свідомості думки поважних мислителів ще більш-менш сходяться, то стосовно подальшої її концептуалізації, змісту поняття, істотних рис та інших визначальних моментів даного феномена, погляди дослідників різняться, причому досить суттєво. Наведемо лише деякі з існуючих спроб тлумачення поняття політичної ідеології.

Так, В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко у своїй фундаментальній праці «Культура. Ідеологія. Особистість» зазначають: «Політична ідеологія являє собою конкретно-історичне системне відображення істотних аспектів політичної дійсності і виступає формою класової, групової, станової політичної свідомості і самосвідомості, системою ідей, гіпотез, концепцій, ідеалів, гасел, програм, в яких відображені корінні політичні, а отже, й економічні інтереси соціальних спільностей і груп, їх практичні позиції в політичній сфері стосовно інших соціальних спільностей, груп і держави, оцінка місця даних суб'єктів політики в суспільному житті, а також погляди на хід політичного розвитку і на відображення цього розвитку в політичних ідеологіях інших суб'єктів політики»⁶¹.

У руслі цих думок деякі автори визначають політичну ідеологію як систему концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій та інших суб'єктів політики⁶². Дуже близькі до них дослідники, відповідно до думок яких, вказана ідеологія – це цілісне концептуальне віддзеркалення інтересів певних класів, соціальних груп та інших спільностей, яке пов'язане з боротьбою за владу, її впровадження і захист із метою реалізації цих інтересів⁶³. Згідно з поглядами інших авторів, політична ідеологія становить, по-перше, «...певні сукупності взаємопов'язаних ідей, цінностей, символів та ритуалів, призначених об'єднувати людей заради спільних політичних дій»⁶⁴; по-друге, «...послідовно пов'язану систему політичних ідей і цінностей, яких дотримуються її носії, спонукаючи їх до політичних дій»⁶⁵; по-третє, «...систематизовану сукупність

поглядів та ідей (раціонального та ірраціонального характеру), які відображають політичний процес у його цілісності й стимулюють соціальні групи до практичної реалізації аксіологічно значимого проекту політичного розвитку»⁶⁶. Як бачимо, у більшості із запропонованих визначень політична ідеологія пов'язується з певною сукупністю ідеальних форм, а останні з цих визначень фіксують зв'язок таких форм із певними практичними політичними діями. І це не випадково. Адже політична ідеологія постає у якості різновиду теоретично обґрунтованої практичної свідомості (ідеології), якою, як було з'ясовано раніше, керується суб'єкт у своїй практичній діяльності, у даному випадку – політичній практиці: «політична ідеологія, таким чином, постає у якості структуроутворюючого елементу системи ідеології соціально-перетворюючої діяльності»⁶⁷.

У зв'язку з цим доцільно відзначити, що практична політична свідомість, як і практична свідомість загалом, утворює два своїх основні рівні: перший – нижній, буденний рівень, а другий – вищий, теоретичний.

Нижній рівень практичної політичної свідомості представлений здоровим глуздом як сукупністю поглядів людей на об'єктивну політичну реальність і самих себе, які використовуються у повсякденній практичній політичній діяльності, буденній політиці. Здоровий глузд є виразником первинного, буденного рівня політичної свідомості, з його позицій можна розглядати й обговорювати будь-яке політичне явище, що має місце в навкружній об'єктивній дійсності, у тому числі і державний устрій, державну владу, формування держави. Їм, звісно ж, можна керуватися під час реалізації відповідних суб'єктивних мисленневих образів політичного характеру, формуючи державу. Зрозуміло, що висновки при цьому не завжди будуть істинними, оскільки потенційні можливості здорового глузду, як відомо, обмежуються емпіричними узагальненнями й метафізичними орієнтирами, що не може не позначатися на якості й ефективності формування державного організму. Тому на буденному рівні політичної свідомості, на нижньому ярусі практичного компонента останньої, її державотворчий потенціал не знаходить свого повноцінного прояву. І в силу цих обставин її державотворча функція залишається нереалізованою.

Якщо нижній, буденний рівень практичної політичної свідомості представлений здоровим глуздом, то вищий, теоретичний її рівень, що знаходиться в одній структурній площині з вторинним, вищим, теоретичним рівнем політичної свідомості, презентований політичною ідеологією як сукупністю теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу політичну дійсність і самого себе, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні тих чи інших завдань політичної практики. Політичну ідеологію таким чином концептуалізуємо як вищий рівень практичної політичної свідомості, теоретичний її конструкт, як теоретично обґрунтовану практичну політичну свідомість. На даному рівні як на найвищому – теоретичному, – у теоретичній політичній свідомості її державотворчий потенціал отримує свій повноцінний прояв, забезпечуючи реалізацію її державотворчої функції.

На основі опрацьованого раніше поняття «ідеологія», враховуючи результати висвітлення концепту «політична свідомість», можемо

стверджувати, що політична ідеологія – це соціально-філософська категорія для позначення систематизованого, теоретично обґрунтованого духовного відбиття об'єктивної реальності, сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу політичну дійсність і самого себе, державний устрій, систему державної влади, напрямку розвитку держави, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань політичної практики. Сутність політичної ідеології таким чином полягає у тому, щоб бути систематизованим теоретично обґрунтованим духовним підґрунтям практичної політичної діяльності.

Позначене розуміння сутності, поняття політичної ідеології дає можливість на підставі визначальних характеристик ідеології та політичної свідомості, про які велась мова раніше, визначити й істотні риси політологічного ідеологічного явища. По-перше, як і ідеологічний феномен загалом, а також політична свідомість, політична ідеологія має ідеальний характер. По-друге, вона (політична ідеологія) має похідний від політичного буття, політичної діяльності й практики характер. По-третє, політична ідеологія віддзеркалює об'єктивну політичну реальність, практичну діяльність у сфері політики у систематизованій, теоретично обґрунтованій формі, насамперед, у вигляді сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу політичну дійсність і самого себе, на державний устрій, систему державної влади, напрямку розвитку держави, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань політичної практики, що і складає зміст вказаної ідеології. По-четверте, дана сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів формується історично, на відповідному етапі розвитку суспільства. По-п'яте, політологічне ідеологічне явище має аксіологічний, ціннісний характер, оскільки теоретично обґрунтовані ідеї та погляди, що його складають, сприймаються суб'єктом у якості правильних, потрібних і необхідних у політиці при вирішенні певних практичних завдань. По-шосте, політична ідеологія має відносно самостійний характер, що проявляється, насамперед, у активному впливі на оточуючу політичну дійсність, практику.

До того ж, як вираз вищого теоретичного рівня політичної свідомості, політична ідеологія, по-сьоме, є теоретично обґрунтованою формою віддзеркалення економіки і водночас своєрідною сполучною ланкою між різновидами ідеології, що існують у межах тих чи інших форм суспільної свідомості. Поряд з цим, відбиваючи певним чином специфічне поле зіткнення інтересів, цілей різних класів, соціальних груп, окремих особистостей, окрему зону формування нових цілей, певний простір цілепокладання, що представлені у наявній політичній дійсності, вказана ідеологія, по-восьме, являє собою ідеологічний вимір народження, становлення новітніх цілей, пов'язаних із ними уявлень, поглядів і ідей стосовно державного устрою, системи державної влади, напрямку розвитку держави, які мають систематизований, теоретично обґрунтований характер. У той же час політична ідеологія, по-дев'яте, є цілепокладаючою, тобто має здатність віддзеркалювати суспільне буття, політичну його компоненту, у вигляді постановки цілей та завдань, якими керуються у своїй практичній політичній діяльності ті чи інші групи людей. Тим самим така ідеологія, по-десяте, відіграє найактивнішу роль у суспільстві,

впливаючи в цілому на перебіг суспільно-політичної практики. І, нарешті, по-одинадцяте, політична ідеологія під впливом державотворчого потенціалу політичної форми суспільної свідомості іманентно спрямована на процес формування держави, розгортання всього державного організму.

Позначені істотні риси політологічного ідеологічного явища визначають і функціональну спрямованість даного феномена. Наслідуючи генетично провідне функціональне спрямування ідеології і політичної свідомості, політична ідеологія має, як мінімум, три основні функції, а саме: перша функція – відображення об'єктивної політичної реальності, практичної діяльності у сфері політики у систематизованій, теоретично обґрунтованій формі, насамперед, у вигляді відповідних ідей і поглядів (функція відображення політичної дійсності); друга – активний вплив на оточуючу політичну дійсність, практику (функція активного впливу на політичну дійсність); третя – формування держави, її творення й розбудова (функція державотворення). Окрім перелічених основних функцій, політичний ідеологічний феномен виконує в суспільстві як соціальній системі, безумовно, ще ряд інших, не менш важливих функцій.

Як свідчить аналіз, авторами праць у галузі ідеологознавства виокремлюється вельми широкий перелік функцій політичної ідеології, серед яких цілком правомірно, на наш погляд, виділяти такі функції, зокрема, як інтегруюча, регулююча, мобілізаційна⁶⁸.

Дійсно, адже політична ідеологія як різновид ідеологічного явища несе із собою: по-перше, інтегруючу функцію, оскільки у своїх межах об'єднує різноманітні форми теоретично обґрунтованого духовного відбиття об'єктивної політичної реальності, сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу політичну дійсність, що сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань практики в сфері політики; по-друге, регулюючу функцію, бо шляхом активного впливу на навкружну політичну дійсність політичний ідеологічний феномен координує різноманітні процеси практичної діяльності, що в ній відбуваються, виступаючи тим самим у ролі своєрідного «ідеального» регулятора-координатора практики у політиці; по-третє, організаційну функцію, оскільки вищевказаний феномен виступає як своєрідний провідник реалізації завдання зі збереження суспільства, його вдосконалення, зокрема оптимальної організації суспільно-політичної життєдіяльності, практичне здійснення якого, як відомо, покладається на плечі суб'єкта влади, у даному випадку носія політичної й державної влади, який і керується у своїй діяльності теоретично обґрунтованою практичною свідомістю; по-четверте, мобілізаційну функцію, позаяк політична ідеологія, виступаючи у вигляді сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу політичну дійсність і самого себе, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань політичної практики, мобілізує всі наявні життєдайні сили суб'єкта політики, усю його творчу потугу на виконання поставлених перед ним практичних завдань.

Відповідно до представлених міркувань, носієм (суб'єктом) політичної ідеології можуть виступати різні суб'єкти – соціальні групи, класи, окремі особи, які входять до складу цих груп і класів, носії політичної і державної

влади, усе політично-організоване суспільство в цілому, які так чи інакше беруть участь у практичній реалізації теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на політичну дійсність, що сприймаються ними як правильні й потрібні під час виконання державних справ, здійснення політики. При цьому об'єкт такої ідеології – це якісно-визначена сфера практичної діяльності, на яку спрямована активність вищевказаних суб'єктів: політична практика у всій її багатоманітності.

Становлення суб'єкта політичної ідеології тісно пов'язано з політичною самосвідомістю, яку можна розглядати у якості структуроутворюючого елемента політичної свідомості. Саме ж явище самосвідомості, як відомо, виявляється насамперед в усвідомленні й оцінці людиною самої себе як суб'єкта практичної і пізнавальної діяльності, як особистості; воно має прямий стосунок до рефлексії, підіймаючись в останній до рівня теоретичного мислення, і властиве не тільки індивіду, але й суспільству, класу, соціальній групі, нації, коли вони підносяться до розуміння свого положення у системі суспільних відносин, своїх спільних інтересів і ідеалів⁶⁹. Тому політична самосвідомість постає як усвідомлення й оцінка людиною, класом, іншою соціальною групою, суспільством самих себе у якості суб'єкта політики й практичної політичної діяльності.

Розглядаючи політичну самосвідомість, доцільно виокремлювати її різні рівні⁷⁰. На першому з них відбувається усвідомлення людиною, класом, соціальною групою себе у переліку політичних суб'єктів того чи іншого суспільства, розуміння своїх потенційних можливостей в сфері політики. На другому рівні спостерігається усвідомлення суб'єктом своїх потреб, інтересів, співвіднесення їх з інтересами певних соціальних груп, певного суспільства. На третьому, більш вищому рівні відбувається цілісне осмислення й оцінка соціальним суб'єктом себе у якості повноцінного суб'єкта політичної діяльності, активного політичного актора, який визначив для себе політичні пріоритети, форму участі у політиці шляхом створення політичної партії, суспільно-політичного руху або участі у політиці у складі останніх. Саме на даному, вищому щаблі політичної самосвідомості народжується активний політичний суб'єкт, що, задовольняючи об'єктивну потребу у теоретичному забезпеченні своєї політичної діяльності, ініціює відповідну ідеологічну діяльність, у результаті якої і з'являється на світ політична ідеологія. «Між тим, політична ідеологія є один із результатів ідеологічної діяльності, феномен, який формується у процесі вироблення певної сукупності теоретичних положень, ідей, поглядів, що виражають ставлення до існуючої системи державного устрою і її можливих змін, та їх засвоєння, сприйняття у якості правильних і потрібних соціальними суб'єктами»⁷¹.

Згідно з опрацьованою загальною класифікацією ідеології як теоретично обґрунтованої практичної свідомості, правомірно розрізняти політичну ідеологію за характером її прогресивності і виділяти відповідно до цього прогресивну політичну ідеологію, консервативну й реакційну, з однієї сторони, а з іншої, – за ступенем її науковості, виокремлюючи тим самим політичну ідеологію відносно істинну або наукову й політичну ідеологію ілюзорну, тобто ненаукову. Так, політична ідеологія, якою керуються ті чи інші політичні

актори, може орієнтувати, по-перше, на поступальний розвиток суспільства, еволюцію суспільно-політичної життєдіяльності, а отже, бути загалом прогресивною; по-друге, на збереження, консервацію існуючого суспільно-політичного стану соціуму, стримуючи процеси політичної еволюції суспільства, і розцінюватися у такому випадку як консервативна; по-третє, на повернення до колишніх форм суспільно-політичного життя, заперечуючи тим самим незворотність історичного процесу, виступаючи у якості реакційної.

Розглядаючи феномен політичної ідеології як окремих вид теоретично обґрунтованої практичної свідомості, слід звертати увагу, звісно ж, на ступінь науковості цього явища. Політична ідеологія, яка базується в цілому на дійсній науці, що пізнає закони розвитку конкретного суспільства, політичного процесу, спирається на них у своїх прогнозах, адекватно віддзеркалюючи навкружну політичну реальність, може називатися науковою або відносно істинною. У противагу цьому, політичне ідеологічне явище, яке ґрунтується на положеннях, що викривлено відображують політичну реальність, хибних поглядах, що постають об'єктивно як результат невдалого наукового пошуку або генеруються свідомо в силу певних суб'єктивних преференцій, класових інтересів тощо, відноситься до ненаукового або ілюзорного, посідаючи місце ілюзорної політичної свідомості.

Таким чином, на підставі вищевикладеного можемо стверджувати, що політична свідомість, постаючи як одна з основних форм суспільної свідомості, яка складається з певної сукупності ідеальних форм, що охоплюють і відображають політичне буття, суб'єктивних образів державного устрою, системи державної влади, напрямку розвитку держави, які формуються у суспільстві на відповідному етапі його історичного розвитку шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них, має певний державотворчий потенціал і у своїй цілісності іманентно спрямована на процес формування держави, розгортання всього державного організму, виконуючи при цьому функцію державотворення.

У певний історичний період політичної еволюції того чи іншого соціально-неоднорідного суспільства, коли провідні його соціальні суб'єкти, політичні актори досягають у своєму становленні вищого рівня політичної самосвідомості, розпочинається їх активна політична діяльність, тобто участь у державних справах, відношення до них, що спрямовує, зберігає або змінює державний устрій, визначаючи напрямок розвитку держави, обумовлює її формування, творення. Задовольняючи об'єктивну потребу у теоретичному забезпеченні своєї політичної діяльності, актори політики з необхідністю ініціюють і активно проводять ідеологічну діяльність, що перманентно має державотворчий характер, – виступає як відповідна політична ідеологічно-державотворча діяльність, – і активізує державотворчі потенції політичної свідомості. Одним із результатів такої діяльності постає політична ідеологія як теоретично обґрунтована практична політична свідомість, якою керуються вказані актори, суб'єкти політики, і яка спрямована на формування держави, її творення й розбудову, виконуючи тим самим державотворчу функцію. Активізація політичної свідомості, її державотворчого потенціалу, становлення й розвиток політичної ідеології з її державотворчим спрямуванням призводять,

урешті-решт, до формування особливого специфічно-історичного, державотворчо-ідеологічного стану, який, вбираючи у себе основні риси політологічного ідеологічного явища, народжується як політичний державотворчо-ідеологічний стан – складовий елемент, один зі станів процесу ідеології державотворення. А сама політична свідомість у своїй цілісності виступає таким чином утворюючою складовою даного процесу.

Зауваживши це, перейдемо до розгляду правової свідомості як перетворюючої наслідкової складової процесу формування ідеології державотворення.

2.3. Правова свідомість як перетворююча наслідкова складова процесу формування ідеології державотворення

На початку розгляду даного питання слід зауважити, що проблема правової свідомості вже давно цікавить суспільствознавців. Її осмисленням займалися насамперед вчені-правознавці, соціальні філософи, фахівці у галузі філософії права. У ХХ столітті помітний вклад у розробку вказаної проблеми внесли праці К. Бельського, Н. Бури, В. Желтової, І. Ільїна, О. Лукашевої, Г. Остроумова, І. Рябка, О. Уледова, І. Фарбера, В. Чефранова, В. Щегорцова та інших відомих вітчизняних дослідників¹. Розпад СРСР, формування незалежних держав, що утворилися на його території, обумовлює сплеск нової хвилі дослідницького інтересу до цієї проблеми. У світ виходять досить цікаві одноосібні монографії (О. Атоян, Ю. Калиновського, В. Малахова, Т. Мельникової, О. Мельничук, В. Темченка, Н. Ткачової, Л. Удовики, М. Цимбалюка та ін.)² і колективні монографічні дослідження, що присвячені аналізу різних аспектів правової свідомості³. З означеної тематики з'являються ґрунтовні дисертаційні роботи у галузі філософського знання (В. Войтова, М. Долманова, Ю. Калиновського, Н. Манойло, П. Ніколова, Л. Чикина та ін.)⁴, а також юридичних⁵, педагогічних⁶, психологічних⁷ і соціологічних⁸ наук.

До аналізу питань правової свідомості традиційно час від часу звертаються автори багатьох статей у фахових виданнях, викладаючи свої думки у численному колі наукових публікацій⁹. До того ж відповідні теми, що присвячені розгляду особливостей вищевказаної форми суспільної свідомості, зазвичай включені до навчальних посібників як із соціальної філософії, так і філософії права, теорії держави і права.

Однак, незважаючи на досить пристойний доробок у плані дослідження правосвідомості, серед наукового загалу і сьогодні немає єдності з приводу пов'язаних із цим фундаментальних питань. Дослідники, між іншим, солідаризуються у думці, що правова свідомість безпосередньо пов'язана з навкружною реальністю, правовою її складовою, опосередковано відбиваючи основні особливості останньої. Проте думки дослідників різняться, і доволі суттєво, стосовно природи, змісту, структури, типології правової свідомості. «Навіть сутнісний зміст згаданого феномена (правової свідомості – О.К.), його структура, форми реалізації та суспільно-буттєві функції сьогодні ще не мають свого однозначного узагальнюючого визначення; існуючі ж визначення та класифікації здебільшого містять логічні некоректності, що ускладнює оперування даними поняттями», – справедливо резюмує думки з цього приводу М. Цимбалюк¹⁰.

Вельми розпорошені теоретичні погляди і щодо єдиної дефініції правосвідомості: «...більшість таких визначень є або надто вузькими (коли правосвідомість асоціюється лише з орієнтирами побудови демократичного правового суспільства), або надто широкими (за умови її ототожнення з будь-якою соціальною нормативністю), або тавтологічними (при «самозацикленні» дефініції правосвідомості шляхом ідентифікації останньої зі «свідомим ставленням до чинного права»)»¹¹.

Серед причин відсутності в умовах сьогодення єдиного парадигмального погляду на правосвідомість можна вказати на таке.

Перше. Наявна концептуальна крихкість і розмитість методологічного підґрунтя більшості сучасних досліджень правових явищ соціальної дійсності, відсутність чіткої науково-обґрунтованої, філософсько-виваженої методології аналізу як правосвідомості, так і права в цілому. «Неминучий і закономірний відхід від марксистсько-ленінської ідеології, – зауважує Р. Байниязов, – привів теорію держави і права до певного еклектизму у поглядах на державо-правові явища суспільства, певною мірою – до світоглядної і ідеологічної аморфності, розпливчатості, до невиправданої у багатьох випадках «багатозначності» під прикриттям ідей плюралізму. У результаті відсутності загальної вихідної методологічної та світоглядної позиції у теорії держави і права деколи існують діаметрально протилежні ідеї та установки...»¹².

Ясна річ, що це аж ніяк не сприяє об'єктивному науковому пошуку в царині правознавства, встановленню істинності тих чи інших концептуальних положень, що стосуються правового феномена, а у підсумку може навіть призвести до конструювання і зовсім хибних теоретичних конструкцій і умовиводів. Так, продовжуючи свої роздуми, Байниязов у статті «Філософія правосвідомості: постановка проблеми» приходять до вельми неочікуваного, якщо не досить дивного, висновку: «Метафізика є фундаментальною основою філософії правосвідомості, найбільш загальним її виміром. Метафізика правосвідомості виконує світоглядну та методологічну роль, досліджує основи правового буття. Саме тут відбувається вивчення юридичного духу та правової ідеї у вигляді апріорно існуючих духовних феноменів»¹³.

Критикуючи дану думку, слід нагадати, що під метафізикою, починаючи з Нового часу, розуміється спрощений, «плоский», протилежний діалектиці спосіб філософського мислення, що заперечує тісний взаємозв'язок речей та їх саморозвиток. У даному сенсі метафізика, за визначенням Г. Гегеля, розглядається як «антидіалектика» і напевно чи зможе забезпечити продуктивність наукових, філософських дослідницьких проєктів у галузі права й правосвідомості.

Натомість, всебічне використання дослідниками-суспільствознавцями й вченими-юристами діалектичного методу, ґрунтовних напрацювань матеріалістичної діалектики може, на наш погляд, значно оптимізувати розвиток філософського й наукового знання феномена права, правового буття, і правової свідомості відповідно.

Друге. Якщо більшість авторитетних дослідників, насамперед ті, хто опрацьовував вищевказану проблему за радянських часів та їх сучасні послідовники, концептуалізують правосвідомість як одну з головних форм суспільної свідомості, її основний різновид, то є і цілий ряд сучасних авторів¹⁴, які досліджують правову свідомість без співставлення її зі своїм родовим поняттям, тобто суспільною свідомістю, грубо порушуючи при цьому генетичний взаємозв'язок останньої з її інтегруючими формами, що не може не відбитися на якості відповідних філософських та наукових розвідок і, звісно ж, на їх результативності.

Третє. Зазвичай спроби концептуалізації поняття «правова свідомість» здійснюється шляхом відходу від аналізу парної щодо даного поняття категорії, у якості якої виступає категорія «правове буття».

Слід зазначити, що традиційно переважна більшість сучасних вчених-правознавців під час аналізу правосвідомості використовують таке поняття, як «правова реальність», що виступає в їхніх теоретичних моделях по відношенню до «правової свідомості» фактично у якості поняття-протилежності. Хоча очевидно, що категорія правової реальності не в змозі замінити собою ані за формою, ані за змістом категорію правового буття.

Разом з тим лише деякі автори праць, що присвячені праву й правосвідомості, роблять спроби наблизитись до використання евристичних можливостей категорії «буття». Серед них, зокрема, – М. Цимбалюк, який у своїй роботі «Онтологічні основи теорії правосвідомості» нотує, між іншим, тези про «...людське буття як основу правосвідомості...»¹⁵ і про те, що «оскільки феномен правосвідомості неодмінно пов'язаний з осмисленням наявного, потенційного та бажаного людського буття... «синтезуючу основу» треба шукати передусім у сфері правової онтології»¹⁶. Однак при цьому він, на жаль, все ж таки чомусь робить відхід від чіткого понятійно-категоріального визначення концепту правового буття.

До того ж, якщо категорію «правова свідомість» («правосвідомість») час від часу все ж таки можна зустріти у довідковій літературі у якості самостійної тематичної статті¹⁷, то поняття «правове буття» допитливий дослідник марно буде шукати у філософських, правових та інших словниках та енциклопедіях. Вказані видання його, як правило, не містять. І це виглядає принаймні дуже дивно, адже згадане поняття, відображаючи істотні моменти об'єктивного соціального світу, пов'язані з правовою регламентацією життєдіяльності людей, належить, безперечно, до фундаментальних соціально-філософських категорій.

Думається, що за умови дотримання вказаних методологічних застережень, що стосуються вимоги розгляду політичної свідомості, по-перше, у світлі напрацювань діалектико-матеріалістичної методологічної парадигми, по-друге, як однієї з основних форм суспільної свідомості, по-третє, у тісному співвіднесенні зі своєю діалектичною протилежністю – правовим буттям, осмислення проблеми правосвідомості набуде цілісного й повноцінного характеру, що дозволить продуктивно досліджувати багато проблемних питань, зокрема аналізувати й правову свідомість як перетворюючу наслідкову складову процесу формування ідеології державотворення.

Тим паче, що цілий ряд авторів, серед яких Н. Волковицька, І. Голосніченко, Ю. Калиновський та інші¹⁸, розглядають правосвідомість як основний чинник державотворчих процесів, провідний фактор розбудови державного організму, що надає додаткові підстави для подальшої концептуалізації зазначеної форми суспільної свідомості у якості складової процесу формування державотворчої ідеології.

Ясна річ, для повноцінного соціально-філософського аналізу правової свідомості слід насамперед приділити увагу осмисленню категорії правового буття, яке, як відомо, є основою правосвідомості. І тут, зрозуміло, не обійтись без детального висвітлення самого концепту права.

Ґрунтовний аналіз свідчить, що в сучасній соціально-філософській та правовій думці не існує єдиного концептуального підходу до тлумачення

поняття права. Конкретне визначення правового феномена, що пропонується тими чи іншими дослідниками, залежить від низки обставин, серед яких домінантною є їх прихильність до певної концепції праворозуміння, тієї чи іншої теорії, школи права. Серед останніх провідними на сьогоднішній день є, по-перше, природно-правова теорія, що представлена мисленневими моделями Т. Аквінського, Аристотеля, Т. Гоббса, Г. Гроція, Р. Дворкіна, Дж. Локка, Ж. Марітена, Ф. Прокоповича, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спінози, М. Цицерона, Р. Штамплера та ін., по-друге, позитивістська або нормативістська теорія права, репрезентована ідеями К. Бергбома, Г. Кельзена, П. Лабанда, Дж. Остіна, Г. Шершеневича та ін., по-третє, марксистська чи класова теорія права, викладена у творах Ф. Енгельса, В. Леніна, К. Маркса та ін., по-четверте, соціологічна теорія права, яку презентують у своїх працях Є. Ерліх, Ф. Жені, К. Левеллін, С. Муромцев, Р. Паунд, Д. Френк та ін., по-п'яте, психологічна теорія права, презентована теоретичними поглядами Ж. Гурвіча, Л. Петражицького, М. Рейснера та ін., по-шосте, історична школа права та її ключові презентанти Г. Гуго, Г. Пухта, Ф. Савіньї та ін.

Як правило, кожна з вищевказаних теорій, наукових шкіл має власну правову парадигму, оригінальний концептуальний погляд на практично весь спектр питань, що стосуються феномена права, зокрема, понятійної інтерпретації цього соціокультурного явища, його походження, природи, істотних рис тощо. Так, якщо у мисленневих моделях представників природно-правової теорії право постає у першу чергу як певний прояв і міра свободи й справедливості, то у теоретичних конструкціях їхніх головних опонентів, презентантів позитивістської (нормативістської) теорії права, правовий феномен – це насамперед деяка сукупність загальнообов'язкових норм, що встановлені та забезпечені державним примусом.

Нагадаємо, що раніше в межах нашого дослідження право було визначено як система правил поведінки, норм, які встановлені або санкціоновані державою, мають загальнообов'язковий характер, виражають волю домінуючої у суспільстві частини населення, спрямовані на регулювання суспільних відносин і дотримання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю держави. Відповідно до поданої понятійно-категоріальної інтерпретації правового феномена слід визнати, що ми визначаємо його переважно у дусі позитивістської та класової теорій права, концептуальні положення яких поділяла де-факто більшість вітчизняних дослідників-правознавців іще за радянських часів.

До речі, у поданій дефініції, на наш погляд, є декілька позитивних моментів.

По-перше, концептуалізуючи право як систему (сукупність) загальнообов'язкових правил поведінки (норм), що встановлюються чи санкціонуються державою і забезпечуються її цілеспрямованою діяльністю, ми тим самим зберігаємо органічну єдність із традицією тлумачення права у вітчизняній правовій думці¹⁹, що дозволяє максимально використовувати її ґрунтовні напрацювання в даному соціально-філософському дослідженні, які народжувались свого часу у лоні діалектико-матеріалістичної парадигми.

Зауважимо, що іноді деякі вітчизняні дослідники (В. Туманов та ін.) у самій дефініції правового явища закріплюють тези, що право є системою, з одного боку, загальнообов'язкових соціальних норм, а з іншого, – відносин, що закріплюються державою за допомогою цих норм і охороняються нею²⁰. Аналогічні погляди інколи зустрічаємо і у інших представників вітчизняної науки й філософської думки (В. Андрущенко, Л. Губерського, М. Михальченка, Ю. Шемшученка та ін.)²¹.

Однак, як відомо, у понятійно-категоріальному апараті правознавства є самостійна повноцінна категорія «правовідносини» («правові відносини»), під якою й розуміються насамперед врегульовані нормами права суспільні відносини²². З огляду на це, а також на ряд інших, не менш важливих аргументів, пов'язаних, між іншим, з імперативами позитивістської теорії феномена, що нас цікавить, навряд чи буде доцільним визначати право, зокрема, як систему суспільних відносин, адже правове явище постає, у першу чергу, у вигляді системної множини норм, що встановлюються (санкціонуються) державою, мають загальнообов'язковий характер і спрямовані на регулювання позначених відносин, що й закріплюється у поданій нами дефініції. Тому під правом слід розуміти передусім систему вказаних правил поведінки, норм. Про це свідчить, до речі, і семантична сфера «права», в якій останнє закріплюється як «система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, що виражають волю панівного класу або всього народу»²³.

По-друге, як бачимо, дефініція правового явища, що подана нами вище, практично повністю відповідає семантиці слова «право».

І, нарешті, останнє: вказана дефініція дозволяє формулювати й обґрунтовувати ряд істотних визначальних рис права як складного соціокультурного явища, серед яких, у першу чергу, слід виокремити, по-перше, зв'язок із державою, оскільки правові норми, що утворюють правовий феномен, встановлюються або ж офіційно визнаються державою, з одного боку, а з іншого, – забезпечуються її цілеспрямованою діяльністю, державним примусом, по-друге, класовий характер, тому що правові норми виражають волю домінуючої у суспільстві частини населення, по-третє, загальнообов'язковий характер, бо правові приписи, що впливають від держави, на відміну від інших соціальних норм, адресовані всім соціальним акторам – суб'єктам права і є обов'язковими для них, що забезпечується цілеспрямованою діяльністю держави, можливістю державного примусу на підставі санкцій, передбачуваних у самих нормах права, якщо вони не реалізуються добровільно, по-четверте, нормативний характер, оскільки право, виступаючи як рівний масштаб та модель поведінки й діяльності, складається із загальних правил, що розраховані на багаторазове застосування в умовах соціально-неоднорідного суспільства, по-п'яте, системний характер, позаяк право постає як цілісна система відповідних взаємопов'язаних норм, по-шосте, регулятивний характер, оскільки право є універсальним регулятором суспільних відносин у соціально-неоднорідному суспільстві, тощо. Думається, що з даними рисами, визначальними ознаками права погодиться, напевно, переважна більшість його дослідників.

Очевидно, що однією з головних ознак правового феномена є його зв'язок із державою. Право, як уже неодноразово наголошувалось, виступає у якості основної структуроутворюючої складової державного організму, який, нагадаємо, функціонує за допомогою державної влади й спеціального механізму саме на основі правових норм, загальнообов'язкових правил поведінки, що створюють легальне підґрунтя діяльності державно-владних структур і інститутів. Ясна річ, право зароджується, формується разом з утворенням і розвитком держави, державного організму, що є загальновідомим.

У первісному суспільстві, яке ще не знало ані соціальної нерівності, ані класової диференціації, перші носії соціальної влади у своїй діяльності спирались головним чином на найпростіші соціальні норми – мораль, норми традицій, ритуалів тощо, – що, в принципі, більш-менш оптимально забезпечувало цілісність первісної громади та її еволюційний поступ. Із розвитком суспільства, появою приватної власності, соціального розшарування, народженням перших соціальних класів і, відповідно, суб'єктів політичної влади, а згодом і влади державної, вказані норми вже не могли в силу своєї нормативної слабкості бути ефективним підґрунтям регулювання суспільних відносин, а разом із тим і забезпечення практичної діяльності зі збереження суспільства та його вдосконалення, тобто виконання основного завдання, що лежить на плечах провідних владних суб'єктів. Із плином часу ті соціальні актори, репрезентанти пануючих класів – можновладці, що домінували у господарській діяльності, маючи першість у економіці і, звісно, у політиці, у державних справах, будуючи, між іншим, завдяки цьому перші державні конструкції, відповідаючи тим самим на об'єктивний виклик суспільства як соціальної системи, намагалися ствердити свій статус, «вкоренити» його, закріпити певні моделі відносин за допомогою спеціальних загальнообов'язкових правил поведінки, норм. Такі норми, врешті-решт, встановлюються (стверджуються) новітніми державними утвореннями й ними ж охороняються. Так поступово формується право – більш модерний регулятор суспільних відносин. «Крім того що пануючі при даних відносинах індивіди повинні конституювати свою силу у вигляді держави, вони повинні надати своїй волі, зумовленій цими певними відносинами, загального виразу у вигляді державної волі, у вигляді закону, – виразу, зміст якого завжди дається відносинами цього класу, як це особливо ясно доводить приватне і кримінальне право», – пишуть класики марксизму у «Німецькій ідеології»²⁴.

Як бачимо, право, виступаючи суспільним регулятором, продуктом державної конструкції, яку вибудовує домінуючий соціальний клас – суб'єкт державної влади, який намагається закріпити у відповідних правових нормах моделі поведінки й суспільних відносин, що відповідають інтересам цього класу, несе на собі відбиток класового суспільства і тому має передусім класовий характер. Так, К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії», звертаючись до тогочасних представників капіталістичних кіл, дали досить вдалу характеристику права, що склалося за часів панування буржуазії: «...ваше право є лише піднесена до закону воля вашого класу, воля, зміст якої визначається матеріальними умовами життя вашого класу»²⁵.

Певна річ, за умов одного якісно визначеного суспільного буття, що розгортається у відповідному історичному просторі-часі, право постає як «...різкий, непом'якшений, неперекручений вираз панування одного класу...»²⁶, а за умов іншого – у правових нормах маємо яскравий приклад віддзеркалення рівня співвідношення соціальних сил, класової боротьби, підсумку протиборства класів і, відповідно, певного соціального компромісу, про що свідчить, зокрема, аналіз права й правоутворення у різних країнах світу в період Новітнього часу й сьогодення. Тут, зокрема, доцільно привести приклад і підписаного у червні 1995 року Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України²⁷, що фіксував стан співвідношення провідних державно-політичних гравців на теренах молодій незалежній країні, і ухваленого у грудні 2004 року Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до Конституції України»²⁸, який став одним із підсумків політичного протистояння восени того ж року, більш відомого у світі під назвою «Помаранчева революція», і який суттєвим чином вплинув на подальше державно-політичне буття Української держави протягом найближчих років, особливо у 2005-2010 рр. А взагалі-то, аналізуючи досвід правотворення різних країн, цікаво відзначити, що чим вище рівень класової боротьби, соціального протистояння в соціумі, тим більше, як правило, законодавчі поступки, на які змушені йти пануючі класи, владні страти тієї чи іншої держави.

У контексті сказаного правомірно виокремити, поряд з іншими, ще одну (сьому) визначальну рису права, а саме: його компромісний характер, позаяк правовий феномен є інструментом соціального компромісу, своєрідного договору у масштабах усього суспільства, що певним чином пом'якшує соціальну напругу, відображаючи досягнуту міру справедливості щодо широких народних мас.

До вищевикладеного слід додати, що зв'язок права з державою, який вирізняє його серед інших нормативних регуляторів (моралі та ін.) зовсім не означає, що правовий феномен є волюнтаристським породженням державної конструкції. Адже право як провідний елемент надбудови над економічним базисом класового суспільства обумовлюється економічним ладом такого соціуму, характером існуючих виробничих і класових відносин, відповідною соціально-політичною структурою. Вказане явище, за відомою формулою К. Маркса, не може бути вище, ніж культурний розвиток суспільства, воно випробовує на собі вплив історичних традицій, пануючої ідеології, релігії та ряду інших факторів: «право ніколи не може бути вище, ніж економічний лад і зумовлений ним культурний розвиток суспільства»²⁹. Водночас, і на цьому зробимо особливий наголос, у даній системі детермінантів, що впливають на правовий феномен, держава, в особі своїх представників, суб'єктів державної влади, відіграє генеральну конститутивну роль, оскільки без її прямої участі певні правила поведінки, норми не можуть отримати статусу загальнообов'язкових, а отже, і мати відповідне забезпечення зі сторони держави, державний примус, що завжди, як відомо, супроводжує правові норми, уособленням якого є специфічний апарат. Так, зі слів В. Леніна, право «...є ніщо без апарату, здатного примушувати додержувати норм права»³⁰.

Безумовно, однією з причин становлення й розвитку правового феномена є розподіл праці та ускладнення процесу суспільного виробництва й обміну, що, звісно ж, потребувало нормативної регламентації. «На певному, дуже ранньому ступені розвитку суспільства, – пише Ф. Енгельс, – виникає потреба охопити загальним правилом повторювані день у день акти виробництва, розподілу і обміну продуктів і подбати про те, щоб окрема людина підкорилась загальним умовам виробництва і обміну. Це правило, яке спочатку виражається у звичаї, стає потім законом. Разом з законом необхідно виникають і органи, яким доручається його додержання, – публічна влада, держава»³¹. При цьому на початкових етапах розвитку класового суспільства правотворча роль держави зводиться передусім до санкціонування звичаїв, що виникали й формувались спонтанно, визнання загальнообов'язковими релігійних та інших соціальних норм, уже вкорінених у суспільстві, що призводило до народження, так званого, «звичаєвого права». До речі, така практика зберігається і надалі, орієнтуючи національного законодавця до перевіреного віками способу творення права. На це, зокрема, звертав увагу і К. Маркс, досліджуючи особливості процесу суспільного виробництва: «Коли форма проіснувала протягом певного часу, вона зміцнюється як звичай і традиція і, нарешті, санкціонується як позитивний закон»³². Із плином часу держава сама створює, встановлює нові правила поведінки, правові норми шляхом регламентованої діяльності компетентних державних органів – вищих органів держави, внаслідок чого постає «законодавче право» («позитивне право»), а також судів, що формують, як відомо, «прецедентне право».

Поряд із нормативно-правовою регламентацією виробництва, розподілу, обміну та споживання, тобто відтворення, закріпленням існуючих відносин власності, регулюванням міри й форми розподілу праці та її продуктів між членами соціуму, право з об'єктивною необхідністю закріплює основи діяльності державного організму, державної конструкції, яку вибудовує правлячий клас, фіксуючи де-юре свої провідні статусні позиції у тому чи іншому суспільстві, сам процес державного будівництва, носіїв державної влади та її систему, відповідну форму держави та її сегменти – форму державного правління, форму державно-територіального устрою, форму державного режиму, – організацію та порядок роботи механізму держави, оскільки без цього стає неможливим насамперед розподіл й координація праці державно-владних структур, органів та відповідальних посадових осіб, що здійснюють процес управління в соціально-неоднорідному суспільстві для збереження останнього та його вдосконалення.

Обумовлюючись низкою факторів, укорінених у глибинах суспільного буття, у безмежних обрях соціальної матерії, правовий феномен у свою чергу чинить активний зворотній вплив на них, впливаючи зокрема на економіку, політику, процес державного будівництва, суспільні відносини в цілому, на весь хід суспільного розвитку, сприяючи або перешкоджаючи йому. При цьому суспільство-і-державотворчі потенції права особливо затребувані тоді, коли вказане правове явище діє у тому ж напрямку, в якому відбувається загальний перебіг суспільного розвитку й державного поступу. У такому випадку дія сукупних правових норм сприяє поступальному розвитку суспільства, держави,

і відповідно до цього порядку речей право розглядається як фактор суспільної еволюції, державотворчий чинник. І, навпаки, іноді органи держави приймають нормативно-правові акти, що стримують хід суспільного розвитку, еволюції державного організму й не відповідають по своїй суті тому рівню правового розвитку, який властивий певному суспільству. Щоправда, чинність права, що гальмує еволюційний поступ соціуму, держави або ж тих правових норм, що намагаються необґрунтовано форсувати необхідні етапи розвитку, істотним чином обмежена і, як правило, недовговічна, позаяк право, навіть прийняте наймогутнішим володарем, всесильним можновладцем, не в силах стримати, а тим паче відмінити (історія тому свідок), дію об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, яким підпорядковуються всі, без виключень, соціальні феномени.

Народження правового явища із необхідністю спричиняє й нормативно освячує становлення особливого різновиду суспільних відносин: правовідносин. Під правовими відносинами традиційно розуміється поняття для позначення врегульованих нормами права суспільних відносин, учасники яких є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків³³. Таку, досить типову для вітчизняної наукової думки понятійну інтерпретацію правовідносин слід визнати цілком прийнятною, оскільки вона, на наш погляд, досить вдало розкриває зміст поняття, що нас цікавить, дає загальною цілісне уявлення про феномен, що визначається, і робить можливим виведення й розуміння ряду його істотних рис, характеристик.

Так, із даного поняття випливає насамперед те, що правовідносини є окремим видом суспільних відносин, що належать до надбудови над економічним базисом. Це по-перше. По-друге, правові відносини виникають на підставі правових норм. «Правовідношення є результатом правового врегулювання фактичного відношення. Тому воно й визначається як суспільне відношення, що врегульоване нормами права»³⁴, – зазначають О. Іоффе й М. Шаргородський. «Правовідносини складаються на підставі юридичних норм. Останні впливають на поведінку людей, і в результаті виникають правовідносини»³⁵, – додає О. Уледов. По-третє, учасники правових відносин є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що закріплюються нормами об'єктивного права: «...його (правовідношення – О.К.) учасники виступають як носії суб'єктивних прав і відповідних юридичних обов'язків... Зв'язок між людьми, які наділені, з одного боку, правами, з іншого – обов'язками, і є правовідношення. Права та обов'язки учасників правовідношення складають зміст останнього»³⁶. По-четверте, правовідносини мають вольовий характер, оскільки крім правових норм, що самі за своєю суттю відбивають волю домінуючої в суспільстві частини населення і є специфічним продуктом воління – правотворення, для виникнення вказаних відносин необхідна, звісно, воля його учасників.

Окрім того, правовідносини охороняються державою, забезпечуються її цілеспрямованою діяльністю, силою державного примусу, позаяк державний апарат, забезпечуючи у кінцевому рахунку виконання головних вимог норм права, охороняє, ясна річ, і ті відносини, що виникають на підставі цих правових приписів.

У контексті сказаного доречно зауважити, що центральне місце в системі правовідносин займають державно-владні правовідносини, завдяки яким і відбувається юридично унормована організація життєдіяльності держави та розбудова всього державного організму.

Продовжуючи загальний хід наших думок, пов'язаних із розглядом правової свідомості як перетворюючої наслідкової складової процесу формування ідеології державотворення, відзначимо, що виникнення права й водночас правовідносин свідчить про розгортання в історичному просторі-часі правового буття як досить специфічного різновиду соціальної буттєвості, що об'єднує всю наявну різноманітність правових відносин. Тим самим підтримаємо точку зору тих дослідників, які вважають, що коріння правового буття слід шукати саме у правовідносинах, тобто у врегульованих нормами права суспільних відносинах. Так, Є. Пашуканіс, намагаючись осмислити природу правовідносин, занурюючись у глибини пізнання правової буттєвості, констатує: «Юридичне відношення – це первинна клітинка правової тканини, і тільки в ній право здійснює свій реальний рух. Право як сукупність норм поряд з цим є не більш як нежива абстракція»³⁷. Ці думки розвивають у своїх працях і інші автори, зокрема В. Воловик. Досліджуючи правосвідомість як одну з інтегруючих форм суспільної свідомості, осмислюючи її (правосвідомості) протилежність, він пише: «Поява права знаменує собою початок становлення правового буття – сукупності відносин соціальних суб'єктів, оснований на обов'язковості додержуватись правових норм, норм поведінки, санкціонованих у якості законів, що охороняються державою»³⁸.

Отже, як бачимо, правове буття постає у соціумі насамперед у вигляді певної сукупності правових відносин.

Розуміючи необхідність мати чітке понятійно-категоріальне тлумачення правової буттєвості, видається можливим використати досвід понятійної інтерпретації таких категорій, як «соціальне буття», «право», «правові відносини», і визначити правове буття у якості соціально-філософської категорії для позначення сукупного різноманіття правовідносин, що складається історично, на підставі правових норм й усвідомлюється здійснюючими ці відносини соціальними суб'єктами.

Така понятійна конструкція правового буття дає змогу зафіксувати низку визначальних рис останнього, виходячи з розуміння істотних характеристик соціальної буттєвості, про які велась мова раніше.

Як і буття в цілому, що включає соціальну і, звісно ж, правову буттєвість, правове буття має об'єктивний, конкретний, змінний характер. Крім цього, останнє як сукупність правовідносин, по аналогії зі соціальним буттям, носить соціально-історичний, цивілізаційний характер. «Що правові відносини (правове буття – О.К.) в історичному порядку слідує за насильницькими, – пише відомий російський філософ В. Соловйов, – це так само безсумнівно, як і те, що в історії нашої планети органічне життя з'явилося після і на основі процесів неорганічних... Гра природних сил у людстві є лише матеріал правових відносин...»³⁹.

У цьому ж плані можна назвати такі три суттєві риси, що властиві правовому буттю як самотній буттєвості, що перебуває у межах соціального

буття: а) багатоступенева вторинність по відношенню до буття в цілому (перша вторинність), соціального буття (друга), суспільного (третя), державно-політичного (четверта); б) багаторівнева комплексність, що проявляється, передусім, у тому, що вказане буття виступає як складна, комплексна природничо-соціально-суспільна правова реальність, провідне місце в якій об'єктивно й необхідно займає соціальний суб'єкт (суб'єкт права); в) соціальна дуальність, що виступає як здатність забезпечувати між суспільним буттям (суспільством) і правовим (системою правовідносин, що складаються на підставі системи права) відношення, з одного боку, взаємозв'язку, з іншого, конфліктного протистояння.

Поряд із даними рисами, що генетично впливають від природи соціальної буттєвості, доцільно виокремити й ще один ряд ознак, характеристик правового буття, які досить красномовно вказують на його специфіку, пов'язану з таким соціокультурним феноменом, як право. Першою такою ознакою можна назвати те, що позначене буття як сукупність правовідносин, іманентно вкорінене в економічне, у матеріальні життєві відносини, первинно визначається ними і у той же час чинить активний зворотній вплив на останні, а також, ясна річ, на інші складові буття суспільства, на весь спектр суспільних відносин. Із цього приводу К. Маркс у передмові до «Критики політичної економії» зокрема писав таке: «Мої дослідження привели мене до того результату, що правові відносини, так само як і форми держави, не можуть бути пояснені ні з самих себе, ні з так званого загального розвитку людського духу, що, навпаки, вони кореняться в матеріальних життєвих відносинах...»⁴⁰.

Далі. Правове буття має безпосередній зв'язок із державно-політичним буттям, виходить, впливає від нього, забезпечується ним, користуючись своєрідним його патронатом, що складає другу специфічну ознаку буття, що розглядається. При цьому воно (правове буття) із плином часу пронизує всі сфери буття суспільства, входить переважно у кожен сегмент суспільної буттєвості, охоплює собою фактично все наявне різноманіття суспільних відносин, урегульованих нормами права, постаючи тим самим у ролі універсально-унормованої інтегруючої складової суспільного буття, що слід розглядати як третю ознаку явища, що нас цікавить.

Четверта ж ознака пов'язана з тим, що, на відміну від політичного буття, яке виступає, нагадаємо, як специфічна зона, з одного боку, зіткнення інтересів і цілей різних класів, соціальних груп, верств та окремих особистостей, з іншого, формування нових цілей, процесу цілепокладання, правове буття постає як поле конкретизації, погодження й закріплення цих цілей, легалізації і реалізації волі домінуючої у суспільстві частини населення, що намагається, за словами Маркса, «...здійснити свої інтереси в загальній формі, тобто в формі, що має примусову силу для всього суспільства»⁴¹.

І, нарешті, п'ятою специфічною ознакою, характеристикою правового буття є те, що воно постає у якості складного системного утворення – правової системи, що поєднує насамперед усю сукупність правових відносин, що виникають на підставі чинних правових норм (системи права), учасники яких є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що закріплюються нормами об'єктивного права.

Нижній ярус правового буття утворює правова діяльність як різновид діяльнісного явища, що постає в межах правової сфери суспільної буттєвості. На підставі правової діяльності і через неї формуються багаторівневі структурні ряди правовідносин у правовій системі того чи іншого державно-організованого суспільства. Системна, активна правова діяльність перетворюється в специфічний вид соціальної практики, що властива широким верствам населення, тим чи іншим категоріям людей, що постійно вступають у різноманітні правові відносини, реалізуючи тим самим свої права, свободи й законні інтереси, – правову (юридичну) практику, яку слід розуміти в широкому сенсі, як таку, що включає у себе з плином часу й професійну юридичну практику, але ж при цьому, безумовно, не зводиться лише до неї.

У контексті викладеного принагідно відзначимо, що правове буття як своєрідний вимір існування правової матерії, що складається зі сукупного різноманіття правових відносин, із плином часу пронизує собою практично весь соціальний простір, світ соціального, й постає невід'ємною специфічною складовою соціального буття. Ця складова з об'єктивною необхідністю відбивається у суспільній свідомості, отримуючи своє відображення у відповідній її формі, у якості якої виступає правосвідомість (правова свідомість). Слід нагадати, що така форма свідомості раніше була визначена нами як сукупність суджень, почуттів, уявлень, поглядів, ідей, що охоплюють і відображають правове буття, усе різноманіття суспільно-правових відносин, напрацьованих людством у процесі світової історії.

Певна річ, таке «широке» тлумачення поняття правосвідомості потребує деякого уточнення й доопрацювання з огляду на особливості проблемного питання, що нас цікавить. Тому, рухаючись далі у фарватері нашого дослідження, слід приділити увагу виробленню більш «вузької» інтерпретації поняття правової свідомості для здійснення подальшої її концептуалізації як складової процесу формування ідеології державотворення, беручи до уваги результати опрацювання концептів «право», «правові відносини», «правове буття». При цьому стає очевидним, що своєрідним ключем, шляхом до осягнення природи правосвідомості є розуміння правового буття, сукупності правових відносин: «розуміння правовідносин, їх ролі в житті суспільства дозволяє уяснити й специфіку правосвідомості»⁴².

Будучи однією з основних форм суспільної свідомості, правосвідомість виникає й розвивається в історичному просторі-часі як системна єдність певних суджень, почуттів, уявлень, поглядів, понять, ідей, теорій, інших суб'єктивних образів об'єктивного світу щодо правового буття, сукупної різноманітності правовідносин, а також норм права, на підставі яких ці відносини складаються. Такі суб'єктивні мисленнєві образи, що охоплюють і відображають правове буття, формуються історично, розвиваються у тісному зв'язку з еволюційними процесами руху правової матерії шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них. Вказані моменти і повинні, на наш погляд, знаходити своє першочергове відображення у правовій свідомості як соціально-філософській категорії для позначення одного з основних структурних елементів суспільної свідомості, однієї з інтегруючих її форм.

Проте, на жаль, мусимо констатувати, що філософи, правознавці, інші спеціалісти у сфері суспільствознавства у своїх працях далеко не завжди намагаються враховувати вищевказані моменти при визначенні поняття правосвідомості. Більшість із них у даному понятті фіксує узагальнену тезу про те, що правова свідомість є певною низкою суб'єктивних образів об'єктивного світу (уявлень, поглядів, понять, ідей, теорій тощо) щодо права. І якщо окремі автори такою тезою й обмежуються⁴³, то інші у понятійному визначенні явища, що нас цікавить, закріплюють також те, що позначені суб'єктивні образи відображають ставлення і до права, і до похідних від нього правових явищ⁴⁴, до механізмів функціонування правового феномена та його застосування у повсякденній практиці⁴⁵. Крім того, існує низка досить оригінальних авторських конструкцій поняття, що розглядається, що теж не в повній мірі відповідають вказаним вимогам⁴⁶. І зовсім поодинокі випадки, коли прямо робиться справедливий наголос на те, що предметом відображення правової свідомості є і норми права, і певні суспільні відносини в межах правової складової суспільного буття. «Правова свідомість – особливе структурне утворення, предметом відображення якого є процеси та явища правової складової суспільного буття, існуючі норми права. Правова свідомість – це сукупність правових ідей, поглядів, уявлень, переконань, світоглядно-ціннісних орієнтацій, знань людей, які відображають їх діяльність та поведінку у правовій сфері, існуючі суспільні відносини, що потребують правового регулювання»⁴⁷.

Отже, ґрунтуючись на вищевикладеному, представленій раніше соціально-філософській інтерпретації таких концептів, як «суспільна свідомість», «право», «правові відносини», «правове буття», видається можливим визначити «правову свідомість» як соціально-філософську категорію для позначення однієї з основних форм суспільної свідомості, яка утворюється з певної сукупності ідеальних форм, що охоплюють і відображають правове буття, суб'єктивних образів системного різноманіття правових відносин, норм права, на підставі яких ці відносини складаються, які (образи) формуються у суспільстві на відповідному етапі його історичного розвитку шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них.

Правосвідомість як одна з основних форм суспільної свідомості зберігає всі її фундаментальні риси, які, безперечно, отримують у вказаній формі свою певну специфіку. Щодо особливих характеристик правової свідомості, слід у першу чергу підкреслити, що вона має, по-перше, ідеальний характер, а, по-друге, похідний від правового, державно-політичного і, відповідно, суспільного буття характер. Виступає, як справедливо відзначається⁴⁸, у якості специфічного відображення економічних, політичних, інших відносин даного суспільства, становища класів і індивідів у системі суспільного виробництва, соціально-політичній структурі. І це по-третє. По-четверте, її зміст складає сукупність ідеальних форм, що охоплюють і відображають правове буття, суб'єктивних образів системного різноманіття правових відносин, норм права, на підставі яких ці відносини складаються, і, зрештою, самої правової системи. Водночас не можна не погодитись із думками О. Уледова, який розмірковуючи над специфічними рисами форми свідомості, що нас цікавить, стверджує таке: «Зміст правосвідомості багато в чому залежить від правовідносин, але сама

глибинна основа її закладена в економічних відносинах, що визначають і правовідносини, і правові норми, і правосвідомість»⁴⁹. Це по-п'яте. По-шосте, зазначені ідеальні форми, суб'єктивні образи, з яких утворюється, складається правова свідомість, формуються у суспільстві на відповідному етапі його історичного розвитку шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них. По-сьоме, вказана форма свідомості, охоплюючи собою правове буття, віддзеркалює його основні моменти, сторони й аспекти, виконуючи при цьому функцію відображення правової буттєвості. По-восьме, будучи похідною від суспільного буття, його правового, державно-політичного компонентів, правосвідомість має відносно самостійний від останніх характер, що зумовлює певне її функціональне спрямування, пов'язане з активною зворотною дією на суспільне буття в цілому і, насамперед, правову й державно-політичну його складові.

По-дев'яте, – і на цьому зробимо особливий наголос, – оскільки правове буття має безпосередній зв'язок із державно-політичним, виходить, впливає від нього, забезпечується ним, то правова свідомість, охоплюючи й відображаючи правове буття, фіксує тим самим у духовних вимірах загальні риси такого зв'язку, взаємозалежність держави і права, їхні «родинні» відносини, охоплює й відображає державно-політичну буттєвість, виконуючи при цьому, між іншим, функцію відображення цієї буттєвості, віддзеркалення буття державного організму.

Наступне. Якщо політична свідомість являє собою духовний вимір народження, становлення новітніх цілей тих чи інших класів, соціальних груп, верств, окремих особистостей, пов'язаних із даними цілями уявлень, ідей, що обумовлює, таку якість даної свідомості як цілепокладання, то правова свідомість, по-десяте, постає як ідеальний майданчик, простір, де відбувається духовний супровід процесів конкретизації, погодження й закріплення цих цілей, легалізації й реалізації волі домінуючої у суспільстві частини населення, зародження й розвиток відповідних суб'єктивних мисленневих образів.

Разом з тим, оскільки правосвідомість обіймає й віддзеркалює все наявне різноманіття суспільних відносин, урегульованих нормами права, своєрідну універсально-унормовану інтегруючу складову суспільного буття, то, враховуючи те, що така форма свідомості має відносно самостійний характер і чинить активний вплив на вказану складову, слід визнати, що правова свідомість, по-одинадцять, виступає як інтегруюча форма суспільної свідомості, що універсально унормовує суспільні відносини.

Як можна побачити, правова свідомість, по-дванадцять, разом із політичною, здатна відігравати найактивнішу роль у суспільстві, впливати на державно-політичну життєдіяльність, діяльність державного організму, про що справедливо зазначають дослідники. При цьому найчастіше наголошується на тому, що «...правосвідомість дає ідею закону, сприяє застосуванню останнього шляхом тлумачення сенсу закону та визначенню покарання. Далі правосвідомість у силу своєї рухливості швидше інших елементів надбудови відображає протиріччя між умовами життя, що змінилися, і діючим законодавством і тим самим сприяє вдосконаленню законодавства»⁵⁰.

До речі, як слушно зауважують деякі дослідники, серед них і В. Воловик⁵¹, у системі понять, що з часом складаються у правосвідомості, роль інтегратора відіграє справедливість – категорія для позначення належного, що пов'язане з відповідними уявленнями про сутність людини та її невід'ємні права, які (уявлення) історично змінюються⁵². Це по-тринадцяте. І дійсно. Позаяк учасники правовідносин є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, то правосвідомість, відображаючи правове буття в цілому й зазначені відносини зокрема, через посередництво такої категорії, як «справедливість», фіксує певним чином належне, тобто те, що вміщує в себе вимогу узгодженості прав і обов'язків суб'єктів таких відносин, відповідності певного діяння та відплати за нього, праці та її винагороди, заслуг та їх визнання, злочину та його покарання тощо, виконуючи при цьому інтегративну роль у мисленневих моделях означеної форми суспільної свідомості.

Резюмуючи думки щодо особливих характеристик форми свідомості, яка розглядається, приходимо до висновку, що в їх колі слід виокремити і таку, що певним чином підсумовує зміст попередніх і вказує, як і у випадку з політичною свідомістю, на наявність певного державотворчого потенціалу, що надає правосвідомості можливість впливати на процес розбудови держави, на розвиток, створення державного організму. Про це свідчать, зокрема, і результати новітніх філософських і наукових досліджень. Так, Ю. Калиновський у праці «Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія», одним із завдань якої було з'ясування ролі й місця правосвідомості у державотворчому процесі України, пише, наприклад, таке: «Правосвідомість українського суспільства є складним соціокультурним феноменом, який безпосередньо впливає на темпи та якість державотворчих процесів у нашій країні, на перспективи побудови правової держави»⁵³.

Справді. Адже правова свідомість, відображаючи правове буття, а разом із ним і державно-політичне, чинить активний вплив на останнє, обумовлюючи подальший розвиток державно-політичної буттєвості й водночас процес створення держави, розбудови державної конструкції. Перифразовуючи відому тезу класика⁵⁴, можемо твердити, що правосвідомість людини не тільки віддзеркалює об'єктивний світ державно-політичного буття, але й творить його, виступаючи провідним чинником державотворення.

Свідомість провідних соціальних акторів, класів, які змушені так чи інакше в силу свого статусу займатися питаннями державного будівництва, розбудовувати державу, відбиває правовідносини, правове буття, що постає як поле конкретизації, погодження й закріплення цілей різних соціальних груп, верств та окремих особистостей, легалізації і реалізації волі домінуючої у суспільстві частини населення, й, сприймаючи об'єктивний виклик суспільства як соціальної системи, відповідаючи на цей запит, спрямовує процеси, що відбуваються у полі правового буття, вказані цілі, позначену волю, у державотворчє русло, здійснює необхідний для цього духовний супровід, генерує відповідні суб'єктивні образи державно-владних правовідносин, відносин із державного будівництва, норм права, на підставі яких ці відносини складаються, активно впливаючи тим самим на державотворчий процес. Так,

зокрема, народжується правосвідомість як одна з основних детермінант державотворення.

До того ж суб'єкт державної влади, що представляє домінуючу у суспільстві частину населення, володіє легальним правом на здійснення державно-владних повноважень, маючи певне коло державотворчих потреб, інтересів і цілей, із необхідністю потрапляє у ситуацію неможливості повного або часткового їх задоволення у наявному форматі державно-владно-правових відносин, що, звісно, не може влаштувати ані його персонально як фактичного носія влади в державі, ані ті впливові соціальні групи, що за ним стоять. Завдяки цьому виникає ситуація, коли наявна об'єктивна державно-політична реальність, довоколишня правова державно-владна дійсність не задовольняє даного суб'єкта і він за посередництва правосвідомості створює суб'єктивні образи державно-владних правових відносин, норм права, на підставі яких ці відносини складаються, ідеальні моделі необхідної правової системи, впроваджує у життя ці образи і моделі, разом із відповідними цілями, завданнями, принципами, якими керується у своїй діяльності як він сам, так і його найближче оточення, тим самим змінюючи правовий вимір державно-політичного буття, а разом з тим і увесь державний організм, творячи у загальному підсумку його історію, створюючи державу. Якщо перифразувати класичну тезу⁵⁵, то до вищесказаного можна додати таке: світ державно-політичного правового буття не задовольняє людину, суб'єкта державної влади, і людина своїм діянням вирішує змінити його.

Якщо політична свідомість постає духовним виміром народження, становлення новітніх цілей тих чи інших класів, соціальних груп, верств, окремих особистостей, пов'язаних із даними цілями уявлень, ідей, суб'єктивних образів державного устою, системи державної влади, напряму розвитку держави, її творення, а також відповідних політичних настанов, якими керується у своїй діяльності суб'єкт, здійснюючий державотворчу практику, то правова свідомість – простором, де відбувається духовний супровід процесів конкретизації, погодження й закріплення цих цілей, легалізації та реалізації волі домінуючої у суспільстві частини населення, зародження й розвиток певних ідеальних форм державно-владних правових відносин, норм права, на підставі яких ці відносини складаються, правової системи держави, а також формування відповідних імперативів, приписів правового характеру, якими керується у своїй практичній діяльності суб'єкт державної влади, здійснюючий розбудову державного організму, наявний державотворчий процес. А отже, на відміну від політичної свідомості, що започатковує процес формування ідеології державотворення як практичної свідомості, на яку спирається суб'єкт, здійснюючий державотворчу практику, і що тим самим виступає у ролі утворюючої складової даного процесу, правосвідомість продовжує останній, наповнюючи його своєю потугою, і виступає у якості його перетворюючої наслідкової складової.

Вищевикладене дає підстави стверджувати, що для правової свідомості як перетворюючої наслідкової складової процесу формування ідеології державотворення притаманний цілий ряд особливих характеристик, рис, що у своїй цілісності визначають її специфіку.

Поряд з ними для правосвідомості, певна річ, властиві й певні функції, які вона виконує в суспільстві як соціальної системі. Як засвідчує проведений аналіз, найчастіше автори праць у галузі правознавства виокремлюють такі функції правової свідомості: пізнавальну (когнітивну), регулятивну, оціночну, прогностичну, проєктивну, правоутворюючу тощо⁵⁶. Загалом слід погодитись із доцільністю їх виділення, дослідження, детального опису, враховуючи формат юридичної науки, її специфіку, але при цьому підкреслимо, що перераховані функції все ж таки більш доречно розглядати, а особливо у межах соціально-філософського дослідження, у якості додаткових, таких, що доповнюють основні, притаманні правовій свідомості як різновиду суспільної.

Так, основними функціями правової свідомості, відповідно до двох провідних напрямів функціонального спрямування суспільної свідомості, слід вважати, з однієї сторони, функцію відображення правового буття, а з іншої, функцію активної зворотної дії правосвідомості на правове буття. Крім того, враховуючи вищевикладені специфічні риси форми свідомості, що нас цікавить, правомірним виглядає виділення у якості основних також таких її функцій, як функція відображення державно-політичного буття, з одного боку, і, відповідно, функція активної зворотної дії правосвідомості на буття держави, з іншого. Водночас до такого переліку першорядних функцій зараховуємо й ту, яка узагальнює специфіку даної форми суспільної свідомості, а саме: функцію розбудови держави, розвитку, створення державного організму (державотворчу функцію).

Виокремившись із материнського ложа суспільної свідомості як одна з її інтегруючих форм, маючи свої специфічні риси, функції, правосвідомість знаходиться у постійній динаміці, розвитку, обумовлюючи становлення своїх основних різновидів. Розглядаючи останні, їх наявне різноманіття, дослідники відзначають, що типологізація правосвідомості може здійснюватися за різними критеріями: за рівнем історичного розвитку, за характером та кількістю носіїв, за політико-правовим режимом, за національною ознакою тощо⁵⁷. При характеристиці типів, видів вказаної форми свідомості враховують переважно тип правової системи суспільства, в якому вона діє, фактори, що впливають на її зміст і функціонування та ін.⁵⁸

Поряд із виділенням досить різноманітних видів, типів правової свідомості, виокремленням різних підстав для їх класифікації, і навіть непоодинокими випадками, коли у спробах розробити той або інший варіант останньої чомусь змішуються уявлення про різновиди правосвідомості з уявленнями про її основні рівні (буденний і теоретичний)⁵⁹, що зайвий раз свідчить, напевно, про недостатній рівень філософської й методологічної культури розробників певної класифікації, дослідники в цілому погоджуються, що за своїм суб'єктним складом, залежно від свого носія зазначена свідомість поділяється на суспільну, групову та індивідуальну⁶⁰.

Позаяк правове буття пронизує всі сфери життєдіяльності суспільства, входить переважно у кожен сегмент суспільної буттєвості, охоплюючи собою фактично все наявне різноманіття врегульованих нормами права суспільних відносин, в які з необхідністю вступають ті чи інші групи людей, а свідомість останніх (суб'єктів права), звісно ж, перманентно відображає такі відносини, то

можемо констатувати різноманітність суб'єкта правосвідомості, потенційну широту його кількісного складу і, відповідно, доцільність проведення її (правосвідомості) класифікації залежно від суб'єкта. Згідно з цим критерієм слід виокремлювати передусім правосвідомість суспільства, соціальної групи й окремої особи. Крім того, враховуючи те, що вказана форма свідомості охоплює й відображає правове буття, а разом із ним і державно-політичне, буття держави, то цілком прийнятним виглядає розподіл свідомості, що нас цікавить, відповідно до раніше поданої класифікації видів, типів державного організму. На цій підставі правову свідомість можна класифікувати за формаційним критерієм (рабовласницька правова свідомість, феодальна, капіталістична, соціалістична), це по-перше, за формою державного правління (монархічна правова свідомість, республіканська), це по-друге, за формою державного режиму (демократична правова свідомість, антидемократична), це по-третє.

Цілком очевидно, що з плином історичного часу правосвідомість постає як надскладне ідеальне системне утворення, багатогранний духовний продукт, народжений у надрах свідомості соціально-неоднорідного суспільства, життєдіяльність якого відбувається в рамках державної конструкції, створення якої обумовлюється об'єктивною необхідністю. При цьому у правосвідомості як надскладній глобальній системі позначаються як горизонтальні, так і вертикальні структурні виміри. Якщо перші представлені ідеальними формами, що охоплюють і відображають правове буття, а разом з ним і державно-політичне, й належать усім суб'єктам правових відносин, які перебувають у реальному горизонтальному просторі-часі, у сьогоденні, то другі – зберігають суб'єктивні образи правовідносин, норм права, правової системи, що створювалися різними поколіннями людей, які з необхідністю змінюють одні інших, творячи історію тієї чи іншої держави, суспільства, людства кінець кінцем. Думається, що повноцінне осягнення, сприйняття, всебічне дослідження цих вимірів, їх органічної єдності, зв'язок мисленневих моделей минулого й сьогодення, спадкоємність цього зв'язку – запорука продуктивного філософського та наукового пошуку в царині суспільствознавства і, безумовно, державотворення й правознавства.

У зв'язку з цим висловлюємо критичне зауваження на адресу занадто спрощених, теоретично-необґрунтованих, філософсько-збіднелих поглядів на феномени державно-політичної дійсності (державу, право, державотворення та ін.), які сьогодні час від часу зустрічаємо як у вітчизняній, так і закордонній філософській та науковій думці, і які, на жаль, дедалі все більше збільшують своє домінування в сучасному інформаційному просторі. І це – вкрай неприпустиме явище. Адже мисленневі моделі такої якості здатні значно стримати розвиток теорії державотворення, державотворчої ідеології відповідно, зводячи нанівець потуги державного будівництва у конкретній країні.

Продовжуючи викладені тези, принагідно відзначимо, що абсолютна більшість дослідників, осмислюючи правосвідомість як систему, звертає увагу на складність її будови, виокремлюючи різні структурні складові такої свідомості. До речі, існує чимало досить оригінальних теоретичних моделей

щодо її структури, які обстоює той чи інший автор. Щоправда, значна частина робіт містить більш-менш традиційні погляди на будову правової свідомості, відповідно до яких остання має певні структурні рівні. Найчастіше серед таких рівнів називаються буденна правосвідомість і теоретична, правова психологія й правова ідеологія, взяті або ж усі разом, або окремо⁶¹. І цей факт є зовсім не випадковим, позаяк правова свідомість, постаючи у якості основної форми суспільної, зберігає у своєму складі, поряд із політичною свідомістю, й основні рівні первинної материнської структури.

Під впливом останньої у правовій свідомості виокремлюється передусім її найнижчий рівень – буденна правосвідомість, яку цілком доречно концептуалізувати у якості хаотичного, емпіричного відображення поверхових рис правового буття, яке виникає у процесі повсякденної практичної діяльності людей під впливом тих або інших державно-правових явищ. «Первинний рівень правосвідомості – масова, буденна, практична правосвідомість, народжена повсякденною участю людей у правовій діяльності та правових відносинах»⁶². Очевидно, що буденна правосвідомість з'являється як первинний осередок, вихідний найпростіший простір правової свідомості, який виникає в духовних обрядах практично кожної людини, незалежно від того, яке місце займає ця особа в суспільній та державній ієрархії, параметрів її правового статусу тощо. Зазвичай вона знаходить свій вираз у не зовсім визначених, позбавлених чіткості, ясності, конкретності, емоційно забарвлених уявленнях про правовідносини, норми права, закони, на підставі яких такі відносини складаються, які, ці уявлення, формуються у людей під впливом тих або інших проявів правової дійсності, різноманітних феноменів державно-політичного правового життя: власного досвіду участі у правовідносинах, дії нормативно-правового акту, закону, вироку суду, правотворчої діяльності органів державної влади, виконавчо-розпорядчої діяльності держави та ін.

Означений первинний рівень правосвідомості проявляється переважно в юридично-змістовних аксіомах, догмах, постулатах, прислів'ях, приказках, анекдотах та інших подібних до них формах повсякденної народної творчості щодо царини права й правовідносин, які, сформувавшись доволі стихійно, мають при цьому вельми стійкий характер, залишаючись надовго в історичній пам'яті конкретного народу, нації, проникаючи у найпотаємніші структури їхньої ментальності, впливаючи тим самим так чи інакше на масову правову поведінку широких народних мас. Безумовно, найяскравішими прикладами такої творчості виступають прислів'я й приказки як влучні образні вислови, що зазвичай ритмічні за своєю будовою й у стислій формі певним чином узагальнюють, типізують різні прояви правового буття. Серед таких образних висловів найвлучнішими зокрема є такі: «Закони – миротворці, але ж законники – крючкотворці», «Що нам закони, коли судді знайомі?», «Закон – як дишло: куди повернеш, туди й вийшло», «Суд прямий, але суддя кривий», «До суду ногою – у карман рукою», «Із кого суддя взяв, той і правим став», «Хто вкраде рубль – того дають до суду, а хто тисяч двісті – того тримають у честі» тощо⁶³. Як бачимо, буденна правосвідомість, відображаючи, певна річ, із деякою долею істини, мінливі сторони правового буття, не включає в себе, як правило, систематизоване знання про нього.

Поряд із нижчим рівнем правової свідомості первинна материнська структура суспільної із необхідністю детермінує, безумовно, й існування вторинного, вищого рівня – теоретичної правосвідомості, що являє собою відображення істотних зв'язків правової дійсності й притаманних їй закономірностей у наукових теоріях, які утворюють систему достовірних, глибинних і конкретних знань про цю дійсність, правову буттєвість. «Теоретична правосвідомість, – зауважують із цього приводу окремі автори, – є процесом та результатом спеціалізованої діяльності, спрямованої на осмислення права, його меж та засад, на систематизацію та розвиток знань про право»⁶⁴. Система ж таких знань постає насамперед у вигляді правової теорії або, якщо коректніше, – теорії права. Отже, за лаконічною формулою концептуалізації, теоретична правосвідомість є теорією права.

Теорія права існує переважно у двох форматах: перший формат – континентально-європейський та англо-американський, другий – радянський (пострадянський). Якщо в першому з вищеозначених теорія права розвивається як цілком самостійний теоретичний напрям осмислення правового явища (у континентальній Європі – «теорія права», в Англії та Америці – «загальна юриспруденція»), то в другому – як відносно самостійна частина цілісного напрямку «теорія держави й права», що об'єднує одночасно мисленнєві теоретичні моделі державного й правового феноменів, предметом якого «...є основні загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування державних і правових явищ (сутність держави, форма держави, тип держави, функції держави, механізм держави, сутність права, форма права, система права, правові відносини, суб'єктивні права, правопорушення, застосування норм права, механізм правового регулювання тощо)»⁶⁵.

У будь-якому разі – чи то у випадку, коли теорія права є цілком самостійним напрямом теоретичної думки, чи якщо така теорія постає як частина більш загального, – висловлюємо солідарність із тими дослідниками, які вважають, що «...теорія права... досліджує закони, які визначають розвиток правової сфери, їх конкретні прояви, тобто закономірності»⁶⁶. І, відповідно, виступаємо проти спроб дещо спрощеного погляду на теоретичну правосвідомість. «Разом з тим, – пише у своїй праці «Теорія права» відомий радянський і російський дослідник правового феномена С. Алексєєв, – існує потреба й у спеціально-юридичній теорії права, яка, по-суті, являє собою «виведені за лапки» загальні положення про закон, право, правовідносини, юридичні факти і т.ін.»⁶⁷. Навряд чи можна погодитися з цією тезою. Безумовно, у теорії права як вищому рівні правосвідомості приділяється увага осмисленню загальних моментів правової буттєвості, але ж у першу чергу вона сфокусована на дослідженнях істотних, усталених, таких, що повторюються, внутрішніх, об'єктивних і необхідних зв'язків, тобто законів, які визначають розвиток правового буття та їх конкретних проявів у межах останнього, що постають як певні закономірності.

Іноді можна зустріти думку, що «у своїй раціонально-абстрактній формі правосвідомість виходить на рівень загальної теорії про природу та призначення людини й суспільства, змикаючись у своєму змісті з областю соціально-філософських питань, представляючи собою образ соціальної

філософії»⁶⁸. Критично оцінюючи такі й подібні до них думки, відзначимо, що, дійсно, і теорія права як вираз вторинного, теоретичного рівня правосвідомості, і соціальна філософія як основний структуроутворюючий елемент філософії – теоретично сформульованого світогляду, мають справу з певним колом спільних теоретичних питань, що стосуються права, правовідносин, правового буття тощо. Але ж між позначеною теорією й соціальною філософією є і суттєва різниця. Якщо на своєму вторинному рівні правосвідомість як теорія права має безпосередню справу із теоретичним осмисленням реальних правових феноменів, то її візаві – соціальна філософія досліджує не самі ці реальні феномени, а їх теоретичні конструкти, мисленнєві моделі шляхом критичного аналізу останніх.

Отже, орієнтуючись на зміст викладених думок щодо вищого рівня правової свідомості, на підставі розуміння загального концепту теорії, цілком правомірним уявляється визначити теорію права як найвищу форму організації наукового знання, логічно впорядковану систему, що дає цілісне синтетичне уявлення про закономірності й суттєві зв'язки правового буття.

Означені провідні структурні рівні системи правової свідомості – нижчий, первинний та вищий, теоретичний – тісно пов'язані між собою. Очевидно, що буденна правосвідомість і теоретична, незважаючи на природню духовну спільність, мають досить явну внутрішньо-змістовну різницю, а тому не можуть повноцінно замінити одна іншу. Водночас вони через наявність певної різниці власних потенціалів взаємодіють між собою, доповнюючи одна одну, виступаючи як дві взаємопов'язані діалектичні протилежності. У цьому плані дійсно «важливо зрозуміти внутрішню діалектику правосвідомості»⁶⁹. Зокрема, теоретична правова свідомість має здатність змінювати буденну, проводити цивілізовану модифікацію останньої, підвищуючи тим самим її культурний рівень. Поряд із цим буденна правова свідомість, формуючись під впливом певних правових явищ, правовідносин, що постають як результат реалізації тієї чи іншої теоретичної моделі, теорії права, фіксує ефективність її впровадження, її практичну значимість, відповідність теорії – практиці, що, безперечно, не може не позначитись на подальшому розвитку теоретичного рівня правової свідомості, його еволюційному поступі чи, навпаки, згасанні. У цьому сенсі стан буденної правосвідомості може яскраво свідчити про істинність теорії права, бути певною мірою її критерієм. Щоправда, слід також наголосити, що абсолютизація нижчого рівня правової свідомості, ігнорування вищого, відкриває шлях до накопичення в її середовищі ілюзій, хибних думок, спотворених ідей, що неминуче може призвести, певна річ, до її ілюзорності, певної міфологізації, неабиякого викривлення, деформації, до так званого «правового нігілізму» і, зрештою, – неправомірних вчинків і суспільно-небезпечних діянь.

Така небезпечна міць буденної правосвідомості, її потенційна вибухова сила, що здатна руйнувати правову матерію, цілком зрозуміла, адже вона (буденна правосвідомість) співіснує в єдиних внутрішніх координатах системного світу форми свідомості, що розглядається, разом із правовою психологією, на одному рівні з останньою, яка виражає емоційний стан

сприйняття навколишньої реальності, навкружної державно-політичної дійсності, тих чи інших правових аспектів суспільної життєдіяльності.

Правова психологія формується у процесі повсякденного практичного життя людей, у царстві буденних відносин, що виникають на підставі правових норм, концентруючись у настроях, думках, почуттях, ціннісних орієнтаціях щодо правової буттєвості, правових відносин, права, які спонукають широкі народні маси до певного вектору їх правової поведінки, участі у тому чи іншому форматі правовідносин. «Правова психологія є сукупністю правових почуттів, переконань, настроїв, емоцій, звичок, стереотипів, які виникають у людини в процесі включення її в суспільні, правові відносини. Саме з цим комплексом психологічних реакцій пов'язано виникнення мотиваційної поведінки особистості, яка має спонукальний чи гальмуючий характер. Правова психологія є складним духовним утворенням, вона формується стихійно на основі безпосереднього, емпіричного відображення суб'єктами процесів правової дійсності. Особливістю правової психології як чуттєвого сприйняття людиною правового буття є те, що в ній воно відображається не систематизовано, не узагальнено...»⁷⁰, – справедливо відзначають окремі автори.

У правовій психології, як і у політичній, суспільній, визначальним виявляється не саме по собі знання про довколишню дійсність, правову її складову, а певне відношення до цього знання, емоційна оцінка правових проявів. «Правова психологія – це також оцінка чинного і бажаного права, але виражається вона у вигляді емоцій, штампів, інших психологічних характеристик»⁷¹.

Виходячи з описаних думок, під правовою психологією слід розуміти нижчий рівень правосвідомості, що формується в процесі повсякденного практичного життя людей, виражає відношення до правової дійсності, її емоційну оцінку у вигляді настроїв, думок, почуттів, ціннісних орієнтацій тощо.

У контексті сказаного беззаперечною є теза, що «людські почуття, переживання, настрої та інші складові соціально-психологічного зрізу відображення суспільних, зокрема правових відносин, особливо їх позитивний зміст, відіграють надзвичайно важливу роль у забезпеченні життєздатності тих чи інших правових норм. Неприйняття в психології населення певних нормативно-правових актів значною мірою ускладнює процес їх реалізації. Особливо важливо враховувати соціально-психологічну готовність населення до сприйняття законодавчих нововведень у сучасних умовах реформування законодавства, формування національної правової системи. За таких умов ігнорування законодавцем правової психології, її стану в суспільстві здатне неминуче обернутись неприйняттям або і провалом багатьох політико-правових акцій, нормативно-правових актів, що приймаються»⁷².

У той же час видаються принаймні дуже дивними спроби деяких авторів, а особливо тих, хто намагається осмислити правосвідомість як провідний чинник державотворення, під час аналізу структури вказаної форми свідомості концентрувати увагу переважно на правовій психології⁷³, тобто нижчій, буденній структурній площині правосвідомості, зовсім ігноруючи при цьому

вищий, теоретичний вимір останньої, правову ідеологію. Такий підхід, поряд із абсолютизацією буденної правосвідомості, може призвести, на нашу думку, до занадто поспішних, не зовсім коректних, недостатньо обґрунтованих і зовсім помилкових висновків теоретичного пошуку, на кшталт тієї тези, що «...розвиток правосвідомості залежить не стільки від правової ідеології, а скільки від правової психології»⁷⁴, а разом із тим і до процесів певної девальвації теоретичної правосвідомості, теорії права, правової ідеології відповідно, що, звісно ж, не може не позначитись на якості виконання тих чи інших практичних завдань, у тому числі й тих, які пов'язані із державним будівництвом.

Тут слід принагідно зауважити, що важливим структурним рівнем правосвідомості, що тісно пов'язаний з правовою психологією, постає права ідеологія, яка представляє вищий рівень названої форми суспільної свідомості й перебуває разом з її вторинним, теоретичним рівнем у єдиному духовному вимірі, спільних системних координатах.

Зазвичай дослідники цілком справедливо відносять правову ідеологію до теоретичного рівня правової свідомості та відзначають її системний характер. І з цим ми погоджуємось. Проте щодо переважної більшості спроб концептуалізації даної ідеології, понятійного визначення правового ідеологічного явища, його істотних характеристик виникає багато запитань, причому дуже суттєвих. Справляється таке враження, що для вчених-юристів питання, що пов'язані з цим феноменом, дещо другорядні, у порівнянні з іншими, сприймаються як цілком зрозумілі й не викликають активної живої дискусії. Щодо репрезентантів сучасної філософської думки, то, здається, у них просто, так би мовити, «не доходять руки» до цієї надскладної справи, повноцінного соціально-філософського аналізу вказаного феномена.

Так, зокрема, згідно з більш-менш поширеним уявленням, під правовою ідеологією розуміється система правових поглядів, що ґрунтується на певних соціальних та наукових позиціях⁷⁵. Гранично близька до цього інтерпретація такої ідеології як системи правових ідей, теорій, понять, норм, поглядів, заснованих на певних наукових і політичних знаннях та уявленнях⁷⁶. Як можна побачити, такі спроби тлумачення правового ідеологічного явища загалом малозмістовні й в цілому не проливають світла на його сутність. Окрім цього, виокремлюються й інші підходи до розуміння цього феномена, серед них – підхід М. Недюхи⁷⁷, якого підтримують й інші дослідники, зокрема Л. Удовика⁷⁸. Відповідно до нього, права ідеологія визначається як «...сукупність правових ідей, поглядів, концепцій і теорій, які відображають, оцінюють та цілеорієнтують процес соціальних змін як безпечного політико-правового середовища буття людини, становлення правової держави і громадянського суспільства...»⁷⁹. Підкреслюється також, що «у такому розумінні права ідеологія має утверджувати спроможність основних соціотворчих суб'єктів – політичних партій, громадських організацій, держави та її органів до участі у процесах державотворення...»⁸⁰. Як бачимо, автор цієї мисленнєвої моделі «впритул» підходить до розуміння ролі даної ідеології у здійсненні практичної діяльності в межах правового буття, будівництва держави, але при цьому прямо так і не вказує, що права ідеологія – це

своєрідний різновид теоретично обґрунтованої практичної свідомості, якою керуються відповідні суб'єкти. Чомусь не роблять цього, на жаль, і інші автори, що теж перебувають на шляху до такого розуміння⁸¹. До речі, цю прогалину досить вдало заповнюють думки В. Воловика, який пише: «На одному рівні з теоретичною правосвідомістю знаходиться правова ідеологія – сукупність теоретично обґрунтованих правових ідей, норм і поглядів, сприйнятих у якості правильних і потрібних співгромадянами даного суспільства, утворюючими його соціальними групами і шарами, якими вони керуються у своїй діяльності і поведінці»⁸².

На підтвердження цих думок зауважимо, що практична правосвідомість, як і практична свідомість загалом, з об'єктивною необхідністю утворює два основних рівні, а саме: нижній, буденний рівень (перший) і вищий, теоретичний (другий). Нижній рівень презентує здоровий глузд як сукупність поглядів людей на об'єктивну правову реальність і самих себе, які використовуються у повсякденній практичній діяльності, здійсненні відносин, що складаються на підставі тих чи інших правових норм, у буденній юридичній практиці. Здоровий глузд, таким чином, постає виразником первинного, буденного рівня правосвідомості. З його позицій, певна річ, можна розглядати й обговорювати будь-яке правове явище, що має місце в навкружній об'єктивній правовій дійсності, – правовідносини, право, закони, будівництво держави тощо. Їм, безперечно, можна керуватися й під час реалізації державно-владних повноважень, вступаючи у відповідні відносини, розбудовуючи державу. Однак, прийняті рішення при цьому не завжди будуть істинними, позаяк потенційні можливості здорового глузду, як неодноразово наголошувалось, обмежуються емпіричними узагальненнями й метафізичними орієнтирами, що не може не позначитись на якості й ефективності створення державного організму. А отже, на буденному рівні форми свідомості, що нас цікавить, на нижньому ярусі її практичного компонента, державотворчий потенціал, яким вона володіє, не може знайти свого повноцінного прояву. Саме через це її державотворча функція залишається незатребуваною.

На відміну від нижнього, буденного рівня практичної правосвідомості, що представлений здоровим глуздом, вищий, теоретичний її рівень, який знаходиться в одній структурній площині із вторинним, вищим, теоретичним рівнем правової свідомості, презентований правовою ідеологією як сукупністю теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу правову дійсність і самого себе, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних практичних завдань у правовій сфері, порядку денного юридичної (правової) практики. Отже, правову ідеологію концептуалізуємо у якості вищого рівня практичної правової свідомості, теоретичного її конструкта, як теоретично обґрунтовану практичну правосвідомість. На цьому рівні як на найвищому (теоретичному), у теоретичній правовій свідомості її державотворчий потенціал отримує свій повноцінний вияв, забезпечуючи максимальну реалізацію її державотворчої функції.

Ґрунтуючись на цих думках, беручи до уваги опрацьовані раніше поняття «ідеологія», «правова свідомість», видається можливим визначити правову ідеологію як соціально-філософську категорію для позначення

систематизованого, теоретично обґрунтованого духовного відбиття об'єктивної реальності, сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу правову дійсність і самого себе, правовідносини, норми права, на підставі яких ці відносини складаються, які (ідеї і погляди) сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних практичних завдань у правовій сфері. Сутність правової ідеології таким чином вбачається у тому, щоб бути систематизованим теоретично обґрунтованим духовним підґрунтям практичної правової діяльності, реалізації правовідносин. Така інтерпретація сутності, концепту правової ідеології дає можливість на основі визначальних характеристик ідеологічного явища й правосвідомості, про які велась мова вище, визначити й істотні риси правового ідеологічного феномена.

По-перше, правова ідеологія, поряд із ідеологічним явищем, а також правосвідомістю, має ідеальний характер. По-друге, вона має похідний від правового, державно-політичного, і, відповідно, суспільного буття, правової діяльності й юридичної практики характер. По-третє, правова ідеологія віддзеркалює об'єктивну правову реальність, практичну діяльність у правовій сфері у систематизованій, теоретично обґрунтованій формі, насамперед, у вигляді сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу правову дійсність і самого себе, на правовідносини, норми права, на підставі яких ці відносини складаються, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних практичних завдань у правовій сфері, що і складає зміст вказаної ідеології. По-четверте, дана сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів формується історично, на відповідному етапі розвитку суспільства. По-п'яте, правове ідеологічне явище має аксіологічний, ціннісний характер, оскільки теоретично обґрунтовані ідеї та погляди, що його складають, сприймаються суб'єктом у якості правильних, потрібних і необхідних при вирішенні тих чи інших практичних завдань у правовій сфері. По-шосте, правова ідеологія має відносно самостійний характер, що проявляється, насамперед, у активному впливі на оточуючу правову й державно-політичну дійсність, відповідну практику.

Крім того, правова ідеологія як вираз вищого теоретичного рівня правосвідомості, по-сьоме, є теоретично обґрунтованою формою специфічного відображення економічних, політичних, інших відносин конкретного суспільства, становища класів і індивідів у системі суспільного виробництва, соціально-політичній структурі. Водночас вказана ідеологія, по-восьме, відбиваючи певним чином правове буття, фіксує у духовному просторі загальні риси зв'язку правової буттєвості й державно-політичної, взаємозалежність держави й права, віддзеркалює державно-політичне буття у систематизованій, теоретично обґрунтованій формі. Поряд із цим таке ідеологічне явище, по-дев'яте, постає у якості своєрідного ідеологічного виміру конкретизації, погодження й закріплення цілей тих чи інших класів, соціальних груп, верств, окремих особистостей, легалізації й реалізації волі домінуючої у суспільстві частини населення, зародження й розвитку відповідних суб'єктивних мисленневих образів, що мають систематизований, теоретично обґрунтований характер.

До того ж правова ідеологія як сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів, якими керуються у своїй практичній діяльності різні групи людей (суб'єкти права), є інтегруючим різновидом ідеологічного феномена, що універсально унормовує суспільні відносини. Це по-десяте. Вона, по-одинадцять, як і політична ідеологія, відіграє найактивнішу роль у суспільстві, впливаючи на державно-політичну життєдіяльність у цілому, практичну діяльність державного організму, його творення й перетворення. По-дванадцять, правова ідеологія як теоретично обґрунтована практична правосвідомість є своєрідним духовним інструментом, ідеальним провідником реалізації справедливості, яка постає як певний стан належного, яке пов'язане з відповідними, історично змінюваними уявленнями про сутність людини та її невід'ємні права.

І, нарешті, останнє: ідеологічний феномен, що нас цікавить, під впливом державотворчого потенціалу правосвідомості спрямований на розбудову держави, розвиток, створення державного організму. Напевно, саме цю рису правового ідеологічного явища мають на увазі деякі сучасні вітчизняні дослідники, коли наголошують зокрема на тому, що «правова ідеологія сприяє становленню в Україні правової держави...»⁸³.

Вищеназвані істотні риси різновиду ідеологічного явища, що розглядається, позначаються, безумовно, й на його функціональній спрямованості. Зауважимо, що зазвичай дослідники не приділяють значної уваги осмисленню функцій правової ідеології. Так, іноді функціональне спрямування останньої описується дещо розмито й у занадто поверховій формі⁸⁴; окремі роботи містять тільки перелік даних функцій, серед яких називаються зокрема такі, як аксіологічна, мобілізуюча, інтегративна, прогностична, цілеорієнтовна⁸⁵, без їх детального опису, аналізу й вказівки на те, які з них є основними, а які – додаткові, що не може, звісно, повноцінно задовольнити ґрунтовний дослідницький запит.

У зв'язку з цим слушно відзначити, що правова ідеологія, генетично увібравши в себе функціональне спрямування ідеології і правосвідомості, виконує щонайменше п'ять основних функцій: перша з них – це відображення об'єктивної правової реальності, практичної діяльності у правовій сфері в систематизованій, теоретично обґрунтованій формі, насамперед, у вигляді відповідних ідей і поглядів (функція відображення правової дійсності); друга – активний вплив на навкружну правову дійсність, практику (функція активного впливу на правову дійсність); третя – віддзеркалення державно-політичного буття, практичної діяльності держави у систематизованій, теоретично обґрунтованій формі (функція віддзеркалення державно-політичного буття); четверта – активний вплив на довколишню державно-політичну дійсність, практику (функція активного впливу на державно-політичну дійсність); п'ята – розбудова держави, розвиток, створення державного організму (функція державотворення).

Окрім основних функцій, правовий ідеологічний феномен виконує у суспільстві як соціальній системі, безумовно, ще ряд інших, не менш важливих функцій, а саме: інтегруючу функцію, оскільки у своїх межах об'єднує різноманітні форми теоретично обґрунтованого духовного відбиття об'єктивної

правової реальності, сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу правову дійсність, що сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань практики у правовій сфері; по-друге, регулюючу функцію, позаяк шляхом активного впливу на навкружну правову дійсність правовий ідеологічний феномен координує різноманітні процеси практичної діяльності, що в ній відбуваються, виступаючи тим самим у ролі своєрідного «ідеального» регулятора-координатора юридичної практики; по-третє, організаційну функцію, оскільки вищевказаний феномен виступає як своєрідний провідник реалізації завдання зі збереження суспільства, його вдосконалення, зокрема оптимальної організації державно-політичної життєдіяльності, практичне здійснення якого покладається на плечі владного суб'єкта, носія державної влади, який і керується у своїй діяльності теоретично обґрунтованою практичною свідомістю; по-четверте, мобілізаційну функцію, бо правова ідеологія, виступаючи у вигляді сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на навколишню правову дійсність і самого себе, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань практики у правовій сфері, мобілізує всі наявні життєдайні сили суб'єкта права, усю його творчу потугу на виконання поставлених перед ним практичних завдань.

Із вищеподаних міркувань виходить, що носієм (суб'єктом) правової ідеології можуть виступати різні суб'єкти – соціальні групи, класи, окремі особи, які входять до складу цих груп і класів, носії державної влади, усе державно-організоване суспільство в цілому, які так чи інакше беруть участь у практичній реалізації теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на правову дійсність, що сприймаються ними як правильні й потрібні під час реалізації їх прав і свобод, здійснення тієї чи іншої практичної діяльності в правовій сфері, участі у різноманітних правовідносинах. При цьому об'єкт такої ідеології – це якісно-визначена сфера практичної діяльності, на яку спрямована активність вищевказаних суб'єктів: правова практика у всій її багатоманітності.

Становлення суб'єкта правової ідеології тісно пов'язано з правовою самосвідомістю, яку можна розглядати у якості структуроутворюючого елемента правосвідомості, що постає як усвідомлення й оцінка людиною, класом, іншою соціальною групою, суспільством самих себе у якості суб'єкта права й практичної діяльності в правовій сфері. При цьому доцільно виокремлювати різні рівні такої самосвідомості. На першому з них відбувається усвідомлення людиною, класом, соціальною групою себе у переліку суб'єктів права того чи іншого суспільства, розуміння своїх потенційних можливостей в правовій сфері. На другому рівні спостерігається усвідомлення суб'єктом свого правового статусу, належної правосуб'єктності, правоздатності, дієздатності, своїх потреб, законних інтересів, співвіднесення їх з інтересами інших соціальних груп, певного суспільства, відбуваються спроби реалізації даним суб'єктом свого права та законного інтересу. На третьому, більш вищому рівні відбувається цілісне осмислення й оцінка соціальним суб'єктом себе у якості повноцінного реального суб'єкта правової діяльності, активного правового актора, який визначив для себе лінію правової поведінки, форми участі у правовідносинах і який є активним учасником останніх, співтворцем правової

буттєвості, державно-політичної дійсності. Саме на даному, вищому шаблі правової самосвідомості народжується активний суб'єкт права, який, задовольняючи об'єктивну потребу у теоретичному забезпеченні своєї діяльності, ініціює відповідну ідеологічну діяльність, у результаті якої з'являється правова ідеологія. Правова ідеологія таким чином, як і політична, є одним із результатів ідеологічної діяльності, постає своєрідним явищем, що формується у процесі вироблення певної сукупності теоретичних положень, ідей, поглядів, що виражають ставлення до існуючої правової системи та її можливих змін, а також їх засвоєння, сприйняття у якості правильних і потрібних соціальними суб'єктами у їх відповідній практичній діяльності – правовій практиці.

Проведений аналіз свідчить, що зазвичай дослідники чомусь обходять своєю увагою питання про класифікацію правової ідеології. Лише поодинокі праці містять спроби виокремлення різних типів, видів правового ідеологічного явища. Так, М. Недюха в одній зі своїх останніх робіт серед типів такого явища називає, зокрема, «...ліберально-прогресистські типи (США), ліберальні (Франція, Іспанія, Італія), консервативні (Велика Британія), соціал-демократичні (скандинавські країни), модернізаційні (Польща, Угорщина, прибалтійські країни), автократичні тощо»⁸⁶. Як бачимо, у даній спробі типологізації правової ідеології фактично змішуються уявлення про ступінь прогресивності такої ідеології з уявленнями про державний режим, що закріплює та чи інша політична ідеологія, що є, на нашу думку, не зовсім коректним.

Натомість, відповідно до загальної класифікації ідеології як теоретично обґрунтованої практичної свідомості, доцільно розрізняти правову ідеологію за характером її прогресивності й виділяти, згідно з цим критерієм, прогресивну правову ідеологію, консервативну й реакційну, з одного боку, а з іншого, – за ступенем її науковості, виокремлюючи тим самим правову ідеологію відносно істинну або наукову й правову ідеологію ілюзорну, тобто ненаукову.

Так, правова ідеологія, якою керуються ті чи інші суб'єкти права, може орієнтувати, по-перше, на поступальний розвиток суспільства, правового буття, еволюцію державно-політичної життєдіяльності, а отже, бути загалом прогресивною; по-друге, на збереження, консервацію існуючого правового буття, державно-політичного стану соціуму, стримуючи процеси правової, державно-політичної еволюції суспільства, і розцінюватися у такому випадку як консервативна; по-третє, на повернення до колишніх форм правової буттєвості, державно-політичного життя, заперечуючи тим самим незворотність історичного процесу, правового й державного поступу, виступаючи у якості реакційної.

Осмилюючи правову ідеологію як окремий різновид теоретично обґрунтованої практичної свідомості, слід враховувати передусім і ступінь науковості цього явища. Правова ідеологія, яка базується загалом на дійсній науці, що пізнає закони розвитку конкретного суспільства, держави, правового буття, спирається на них у своїх прогнозах, адекватно віддзеркалюючи навколишню правову реальність, може називатися науковою або відносно істинною. І, навпаки, правове ідеологічне явище, що ґрунтується на

положеннях, які викривлено відображують правову реальність, хибних думках, поглядах, що постають об'єктивно як результат невдалого наукового пошуку або генеруються свідомо в силу певних суб'єктивних преференцій, класових інтересів тощо, відноситься до ненаукового або ілюзорного, посідаючи місце ілюзорної практичної правосвідомості.

Крім того, позаяк правова ідеологія має безпосереднє відношення до буття державного організму, держави, то цілком слушним є розподіл такої ідеології за державним режимом, який вона закріплює, певним чином «цементуючи» його. Згідно з цим критерієм правомірно розрізняти насамперед демократичну правову ідеологію й антидемократичну. Одночасно доцільно також класифікувати правове ідеологічне явище за формаційним критерієм і за формою державного правління.

Підсумовуючи наші роздуми, пов'язані з аналізом правової свідомості як перетворюючої наслідкової складової процесу формування ідеології державотворення, можемо із впевненістю констатувати, що правосвідомість, постаючи як одна з основних форм суспільної свідомості, яка утворюється з певної сукупності ідеальних форм, що охоплюють і відображають правове буття, суб'єктивних образів системного різноманіття правових відносин, норм права, напідставі яких ці відносини складаються, які (образи) формуються у суспільстві на відповідному етапі його історичного розвитку шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них, має певний державотворчий потенціал і у своїй цілісності спрямована на процес розбудови держави, розвиток, створення державного організму, виконуючи при цьому державотворчу функцію.

У певний історичний період правової еволюції того чи іншого державно-організованого суспільства, коли провідні його соціальні актори – суб'єкти права, носії державної влади досягають у своєму розвитку вищого рівня правової самосвідомості, розпочинається їх активна правова діяльність, участь у правовідносинах, у тому числі правових відносинах із державного будівництва. Задовольняючи об'єктивну потребу у теоретичному забезпеченні своєї правової діяльності, суб'єкти права із необхідністю ініціюють і активно проводять ідеологічну діяльність, що в умовах становлення й розвитку державно-політичної буттєвості, державної організації має, ясна річ, державотворче забарвлення, – виступає як відповідна правова ідеологічно-державотворча діяльність, – і активізує державотворчий потенціал правосвідомості. Одним із результатів такої діяльності постає правова ідеологія як теоретично обґрунтована практична правосвідомість, якою керуються суб'єкти права, носії державно-владних повноважень, і яка спрямована на розбудову держави, розвиток, створення державного організму, виконуючи тим самим державотворчу функцію.

Активізація правосвідомості, її державотворчого потенціалу, становлення й розвиток правової ідеології з її державотворчим спрямуванням призводять у кінцевому рахунку до формування особливого специфічно-історичного, державотворчо-ідеологічного стану, який, вбираючи у себе основні риси державотворчого ідеологічного явища, народжується як правовий державотворчо-ідеологічний стан – складовий елемент, один зі станів процесу

ідеології державотворення, що із необхідністю слідує за політичним державотворчо-ідеологічним станом. А сама правова свідомість у своїй цілісності виступає як перетворююча наслідкова складова процесу формування ідеології державотворення.

Резюмувавши свої думки із цього приводу, перейдемо до розгляду взаємозв'язку політичної та правової свідомості та його ролі у розвитку державотворчого ідеологічного феномена.

РОЗДІЛ 3

ЗАКОНОМІРНИЙ ХАРАКТЕР РОЗВИТКУ ІДЕОЛОГІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Як і будь-який соціальний феномен, що існує в історичному просторі-часі, ідеологія державотворення у своєму розвитку підпорядкована певним закономірностям, кожна з яких постає, як відомо, у формі конкретного прояву того чи іншого закону, тобто суттєвого, стійкого, повторюваного, внутрішнього, об'єктивного й необхідного зв'язку всіх предметів і явищ. Тому, орієнтуючись на процесуальну, каузальну природу державотворчої ідеології, спробуємо виявити взаємозв'язок, що існує між двома її складовими – політичною свідомістю й правовою, – та з'ясувати характер цього взаємозв'язку, який зумовлює становлення, зміну, розвиток державотворчого ідеологічного явища.

3.1. Взаємозв'язок політичної та правової свідомості як закономірність становлення і розвитку ідеології державотворення

Приступаючи до висвітлення даного питання, принагідно відзначимо, що практично кожен із більш-менш поважних дослідників царини ідеологічного буття (як вітчизняного філософсько-наукового товариства, так і закордонного) намагається розглянути феномен ідеології в його перманентній динаміці, зміні, розвитку. Водночас спостерігаються лише поодинокі випадки намагань виокремити й обґрунтувати ті чи інші закономірності ідеологічних явищ, закономірний характер плину й розвитку ідеології. Відповідні спроби притаманні, як правило, радянській філософській школі, марксистській традиції.

У другій половині ХХ ст. одним із перших до питання про закономірності розвитку ідеології спробував підійти В. Ядов, у майбутньому – відомий радянський та російський філософ, соціолог, на світанку чинного сторіччя – декан факультету соціології Державного академічного університету гуманітарних наук (Російська Федерація). Досліджуючи ідеологію як форму духовної діяльності суспільства, він свого часу прийшов до висновку, що «специфіка ідеології як теоретичної класової свідомості визначає основну закономірність її розвитку, яка може бути сформульована таким чином: процес розвитку ідеології у класовому суспільстві у всіх основних і в багатьох другорядних його моментах визначається розвитком класових протиріч і відносин між класами»¹. «Вказана закономірність, – продовжує далі Ядов, – допомагає пояснити також загальні особливості усякого ідеологічного процесу з точки зору його форми. У світлі цієї закономірності можна зрозуміти, чому політичні погляди займають особливе місце у загальній системі ідеологічних форм; чому різним соціально-економічним формаціям відповідає пануюче положення тієї або іншої ідеологічної форми (наприклад, релігійної за феодалізму); чим пояснюється більший або менший ступінь зворотного впливу різних ідеологічних форм на економіку, у якому напрямі протікає цей вплив і т.д. Іншими словами, основна закономірність ідеологічного процесу – його

залежність від характеру й співвідношення класових сил у суспільстві – виражає не просто суттєві сторони даного явища, але саму його сутність, цілісність істотних відносин. Саме тому вона може бути названа основною»². Поряд із нею дослідник виділив іще цілу низку закономірностей ідеології, серед яких, по-перше, ідеологічна боротьба, тобто розвиток усякої ідеології у процесі безперервної боротьби з поглядами протилежного класу, класу-антиподу; по-друге, ідеологічна наступність як послідовний розвиток, що завжди відштовхується від попереднього етапу, як діалектичний процес, де має місце критичне запозичення й розвиток «всупереч»; по-третє, ідеологічний взаємовплив, що відбувається в умовах постійної взаємодії, перманентного діалогу між духовним життям народів різних країн; по-четверте, взаємодія між окремими ідеологічними формами, кожна з яких кореспондується з певною основною формою суспільної свідомості³.

У колі тих, хто прямо ставив питання про закономірність розвитку ідеологічного явища, – болгарський філософ В. Іванов. Доцільно нагадати, що він на практиці, крок за кроком, пройшов усі ланки ідеологічної роботи, включно з найвищими із них (у 60-ті роки ХХ ст. – завідувач Відділу пропаганди й агітації ЦК БКП), що дозволило йому на підставі реального життєвого досвіду всебічно підійти до осмислення ідеології як феномена мінливої соціальної дійсності, обіймаючи (вже у 70-ті роки) посаду професора Софійського університету Святого Климента Охридського (Болгарія). У своїй монографії «Ідеологія: характер і закономірності розвитку» він звертає увагу на факт недостатньої розробки питання про закони і закономірності розвитку суспільної свідомості й, насамперед, ідеології та виокремлює у зв'язку з цим у якості закономірності ідеологічного феномена, перш за все, соціально-економічну обумовленість останнього. Поряд із цим Іванов зазначає: «У рамках соціально-економічної обумовленості як найбільш загальної та головної закономірності розвитку ідеології формується й її відносна самостійність»⁴. Така самостійність теж позиціонується ним у якості закономірності ідеологічного явища. У контексті її осмислення дослідник робить деяке уточнення: «Формуючись і розвиваючись на основі матеріальних економічних умов, ідеологія набуває й певну самостійність, що виражає її внутрішній стан, її зміни та внутрішні закони розвитку, а також її роль у суспільстві. Точніше, самостійність полягає у наступності ідеологічного розвитку, у ідеологічній боротьбі, у взаємному впливі одні на одних окремих сторін ідеології, у нерівномірності ідеологічного розвитку. Однак найбільш сильний і яскравий вираз відносна самостійність ідеології знаходить у зворотному, активному впливі на об'єктивні матеріальні умови, у співвідношенні з суспільним буттям, яке вона може випереджати або відставати від нього»⁵. Подальший аналіз тексту вищевказаної праці показує, що її автор фактично відносить до ряду закономірностей ідеології і наступність ідеологічного розвитку, і ідеологічну боротьбу, і взаємовплив окремих сторін ідеологічного явища, взаємодію його форм, і нерівномірність ідеологічного розвитку, і соціальну активність ідеологічного феномена, його зворотній вплив на економіку й всю об'єктивну суспільну дійсність, що певним чином перегукується з ідеями, висловленими В. Ядовим.

Критично оцінюючи ці й подібні до них концепти щодо з'ясування закономірної природи ідеологічного явища як вияву вищого виміру суспільної свідомості, які, безперечно, мають низку раціональних зерен, не слід забувати, що вони народжувались у єдиному форматі концептуалізації ідеології як «теоретичної класової самосвідомості» (В. Ядов)⁶, або ж «класової систематизованої свідомості» (В. Іванов)⁷, у межах якого дані концепти були, дійсно, досить доречними й слушними. Однак, якщо під закономірністю розуміти форму прояву закону, тобто суттєвого, стійкого, повторюваного, внутрішнього, об'єктивного й необхідного зв'язку всіх предметів і явищ, а під ідеологією – теоретично обґрунтовану практичну свідомість, то більш правомірними виглядають думки іншого представника філософської думки, радянського й російського дослідника О. Уледова, який, осмислюючи взаємозв'язки суспільної свідомості й, відповідно, ідеологічного явища як її складової, приходять до висновку про те, що існують три види закономірностей суспільної свідомості: по-перше, загальні закономірності взаємозв'язку між суспільним буттям і суспільною свідомістю; по-друге, загальні внутрішні закономірності, що виражають суттєві зв'язки між сторонами суспільної свідомості; по-третє, специфічні закономірності, які притаманні тільки історичним типам суспільної свідомості⁸. Думається, що саме з них (трьох різновидів закономірностей) слід і починати роздуми щодо закономірностей розвитку ідеології як особливого теоретичного рівня суспільної свідомості й, відповідно, ідеології державотворення як різновиду ідеологічного феномена. До речі, цього не заперечує й В. Іванов⁹.

Пристаючи до осмислення первинного виду закономірностей суспільної свідомості, О. Уледов пише: «Притаманна суспільній свідомості відносна самостійність обумовлює необхідність пізнання закономірних зв'язків, існуючих між суспільною свідомістю й суспільним буттям, тобто тих закономірностей, що дозволяють зрозуміти виникнення свідомості, взаємодію буття й свідомості, результатом якої є як розвиток буття, так і розвиток свідомості. Мова йде у даному випадку насамперед про закономірність відповідності суспільної свідомості суспільному буттю. Така закономірність зазвичай не виділялася, будучи заслоненою надзагальною закономірністю «відносної самостійності ідеології», але вона-то дійсно існує. В силу її дії суспільна свідомість постійно прагне пристосуватися до суспільного буття, а пристосовуючись до нього, вона сама змінюється й сприяє зміні суспільного буття»¹⁰. До цих думок він додає, серед іншого, також тезу, що дія закономірності відповідності суспільної свідомості суспільному буттю пов'язана з проявом таких тенденцій, як відставання свідомості людей від їх буття, це по-перше, нерівномірність розвитку тих чи інших сторін свідомості, це по-друге, й, зрештою, «випередження» передовою теоретичною свідомістю ходу розвитку дійсності, по-третє. Не заперечуючи в цілому проти доцільності виділення й обґрунтування названої закономірності, відзначимо, що навряд чи хтось із поважних дослідників наважиться оскаржувати правомірність необхідності пізнання закономірних зв'язків, існуючих між суспільною свідомістю й суспільним буттям, оскільки вони, дійсно, виступають як універсальні детермінуючі лінії, що визначають магістральний рух соціальної

матерії, суспільної буттєвості й, водночас, відповідного духовного світу буття людини й суспільства. Не з'ясувавши, не усвідомивши їх, годі й сподіватись на продуктивний філософський й науковий пошук у царині ідеального, «...не можна правильно зрозуміти виникнення, функціонування й зміну свідомості, не можна правильно зрозуміти й внутрішні закономірності розвитку суспільної свідомості»¹¹, що обумовлюють виникнення й формування унікальних самобутніх соціально-духовних феноменів, у числі яких, як відомо, перебуває й ідеологія державотворення.

Щодо другого виду закономірностей суспільної свідомості, то, як висновок, Уледовим зазначається, що «внутрішні закономірності являють собою суттєві зв'язки між її (суспільної свідомості – О.К.) компонентами: видами, сферами, типами, станами. Вони тому й виступають як внутрішні, що їх дія обмежена лише областю свідомості. Особливість внутрішніх закономірностей полягає у тому, що вони виражають у знятому виді істотні зв'язки між видами діяльності людей та їх суспільними відносинами»¹². Серед внутрішніх закономірностей означеної свідомості дослідником виокремлюється передусім три групи: перша – закономірності взаємозв'язку між видами (основними формами) суспільної свідомості; друга – закономірності взаємозв'язку між сферами свідомості, що виявляються у взаємопроникненні їх змісту й взаємодоповнюваності функцій; третя – взаємозв'язки між історичними типами свідомості, що проявляються головним чином у наступності ідей, поглядів та інших духовних утворень¹³. Очевидно, що саме на ці внутрішні закономірності слід у першу чергу орієнтуватися у пошуках відповіді на питання про провідну закономірність розвитку державотворчого ідеологічного феномена як різновиду ідеології, а саме: закономірності взаємозв'язку між основними формами суспільної свідомості (у нашому випадку – політичної свідомості й правової). У зв'язку з цим цілком слушним виглядає, зокрема, висновок про те, що «...хоча суспільна свідомість і поділяється на різні види й сфери, однак вона діє, як правило, сукупно у реалізації тих чи інших своїх функцій. Наявність у неї такого зв'язку між сферами (й видами) дозволяє, по-перше, краще виконувати притаманні їй функції, а по-друге, сприяє збагаченню тих або інших її елементів (ідеології й, відповідно, ідеології державотворення – О.К.)»¹⁴.

І, нарешті, щодо третього різновиду закономірностей суспільної свідомості. «Кожний з історичних типів суспільної свідомості підпорядкований дії як загальних, так і специфічних закономірностей. Останні визначаються пануючим способом виробництва, суспільними відносинами даного суспільства. У якості специфічних закономірностей виступають як зв'язки між суспільним буттям і суспільною свідомістю, так і внутрішні закономірності, що виражають взаємозв'язки елементів свідомості. У першому й у другому випадку вони специфічні по відношенню до загальних закономірних зв'язків буття й свідомості та загальних закономірних зв'язків елементів свідомості, що проявляються у всіх типах суспільної свідомості»¹⁵.

У контексті вищевикладеного цілком прийнятною, на нашу думку, буде теза про те, що ідеологія державотворення як різновид ідеологічного явища, невід'ємної компоненти суспільної свідомості, у своєму розвитку

підпорядкована низці закономірностей. Перші з них – це загальні зв'язки суспільного буття й суспільної свідомості, другі – загальні внутрішні взаємозв'язки між сторонами (основними формами) суспільної свідомості, а треті, звісно ж, – специфічні зв'язки, що притаманні тільки історичним типам суспільної свідомості, практичної сферичної її складової (перші й другі закономірності, що проявляються, діють у специфічних умовах історичного буття). Причому основна, провідна закономірність феномена, що нас цікавить, перебуває, як уявляється, у системних координатах, духовних обрях загальних внутрішніх взаємозв'язків сторін суспільної свідомості, її основних форм.

До речі, зауважимо, що орієнтуючись на розроблену О. Уледовим тріаду видів закономірних зв'язків суспільної свідомості, деякі дослідники, зокрема В. Іванов, пропонують свою, менш вдалу, як нам уявляється, систему закономірностей ідеологічного явища. Солідаризуючись із Уледовим щодо доцільності виділення трьох різновидів відповідних закономірностей, Іванов приходить до висновку, що «так само й загальні закономірності ідеології можна розділити на три основні групи. До першої групи відносяться закони про соціально-економічну обумовленість ідеології та про її зворотній вплив на суспільне буття, до другої групи – закони зв'язку й взаємодії її з політикою, мораллю, наукою, соціальною психікою та ін., а до третьої – закони боротьби між новими й старими ідеями, наступності в ідеологічному розвитку, взаємодії ідеологічних форм та ін.»¹⁶. Очевидно, що використання даної мисленнєвої моделі щодо груп закономірних зв'язків ідеології навряд чи буде продуктивним у дослідженні царини ідеологічного буття, оскільки в ній фактично містяться, з одного боку, відхід від внутрішньої субординації розробленої Уледовим тріади, а з іншого, ототожнення понять «закономірність» і «закон», що, певна річ, не надто сприяє повноцінній концептуалізації ідеологічного явища, зокрема ґрунтовному дослідженню ідеології державотворення, її закономірного характеру розвитку.

Продовжуючи тезу про закономірності розвитку державотворчої ідеології, а також основну, провідну з них, яка кристалізується у внутрішніх взаємозв'язках основних форм суспільної свідомості й детермінує самотутню природу тієї ідеології, яка нас безпосередньо цікавить, доцільно нагадати, що дослідники-ідеологознавці найчастіше у своїх працях згадують про те, що ідеологічний феномен, разом із усіма своїми різновидами, народившись у далекі часи в глибинних надрах людської цивілізації, знаходиться у постійному розвитку, еволюційному поступальному русі. Тут класичною є думка засновників марксизму, зокрема Ф. Енгельса, який підкреслював, що «...раз виникнувши, всяка ідеологія розвивається в зв'язку з усією сукупністю існуючих уявлень, піддаючи їх дальшій переробці. Інакше вона не була б ідеологією...»¹⁷. Не забувають прихильники марксистських думок згадувати й про діалектичність процесу формування ідеологічного явища. «До формування ідеології, – наголошує відомий нам автор книги «Ідеологія: характер і закономірності розвитку», – необхідно підходити діалектично, і тоді вона буде представляти собою цілісну й вірну картину світу, усвідомлення якої сприяє з'ясуванню закономірності суспільного розвитку... За метафізичного або ж еkleктичного підходу до цього процесу створюється однобічне, викривлене,

таке, що закрістило, й суб'єктивістське уявлення про суспільний розвиток... Оскільки ідеологія виникає не як результат однократної дії, а внаслідок складної й тривалої роботи, в якій у тій чи іншій формі приймає участь безліч людей, роль їх велика»¹⁸. Від себе додамо: у цьому контексті, в утворенні ідеології, особливо велика й знаменна роль самої свідомості людей, суб'єктивних мисленневих образів об'єктивного світу, що генеруються окремими представниками людської спільноти, їхніми соціальними групами й змістовно наповнюють відповідні форми суспільної свідомості, у числі яких перебуває, насамперед, політична свідомість і правова. До речі, багато ідеологознавців прямо вказують на граничну близькість щойно названих форм свідомості, їх тісний контакт, зв'язок між ними (подекуди й зовсім непомітний для людського зору), а у працях окремих авторів можна знайти, серед іншого, й побічні вказівки про вплив політичної свідомості та правосвідомості на ідеологію, плин її буттєвості. Із цього приводу – декілька теоретичних концептів. «Правова свідомість, – нотує свої роздуми О. Уледов, – постаючи найважливішим елементом правової надбудови, безпосередньо примикає до політичної свідомості. На цій підставі правосвідомість іноді не виокремлюють із політичної свідомості»¹⁹. «Історичний розвиток суспільства свідчить, що на ідеологію великий вплив справляють політика (і, відповідно, політична свідомість – О.К.), право (й правосвідомість – О.К.)...»²⁰, – ділиться з читачами своїми думками В. Іванов.

Приймаючи до уваги той факт, що ці дві форми суспільної свідомості (політична свідомість і правова), як з'ясувалося раніше, мають від природи певний державотворчий потенціал і виступають невід'ємними складовими процесу формування ідеології державотворення (політична свідомість як утворююча складова, а правосвідомість – перетворююча наслідкова), то вказані концепти (про їх граничну близькість та ін.), видаються досить виправданими, доречними й навіть більше: на підставі їх цілком правомірно констатувати існування взаємозв'язку між політичною свідомістю й правосвідомістю, віднести останній до загальних внутрішніх взаємозв'язків основних форм суспільної свідомості та розглянути можливість позиціонувати його у якості провідної закономірності державотворчої ідеології, що детермінує закономірний характер її розвитку.

Отже, як бачимо, на порядку денному сьогодні – постановка питання про взаємозв'язок політичної та правової свідомості й розгляд його як закономірності становлення, розвитку ідеології державотворення.

З'ясувавши це й роблячи наступні кроки в осмисленні заявленого питання, логічно припустити, що вищевказаний взаємозв'язок в умовах реальної дійсності, державно-політичної буттєвості з необхідністю породжує взаємодію названих форм суспільної свідомості, наслідком чого є виникнення й подальше розгортання державотворчого ідеологічного буття, народження й розвитку державотворчої ідеології. Іншими словами, мова йде насамперед про те, що взаємозв'язок політичної свідомості та правосвідомості обумовлює їх взаємодію, через наявність якої і через яку безпосередньо й відбувається становлення, зміни, історичний плин досліджуваної ідеології. Спираючись на результати попереднього розділу, де останню концептуалізовано як

специфічний процес, сукупність політичного й правового державотворчо-ідеологічних станів, що послідовно змінюють один одного, знаходячись у взаємозв'язку, взаємопереходах попереднього й наступного, як оригінальний каузальний процесуальний феномен, котрий утворюють дві провідні форми суспільної свідомості – політична свідомість і правова свідомість, – що мають державотворчу потугу і взаємодіють між собою, віддзеркалюючи різновекторні моменти розбудови держави, можна із цілковитою впевненістю визнати правдивість щойно висловленої думки щодо наявності відповідної взаємодії та місця останньої у формуванні, протіканні, мінливій долі ідеологічного феномена, що нас цікавить. Враховуючи те, що у підґрунті такої взаємодії, яка твориться, як відомо, у вимірах державно-політичного буття, його історичних просторо-часових координатах, закладено причинний зв'язок політичної та правової форм суспільної свідомості, цілком доречно сформулювати каузальну модель ідеології державотворення й використати її у дослідженні взаємодії, відношенні цих двох форм, що допоможе, як уявляється, пізнати й повноцінно осмислити існуючий взаємозв'язок між ними.

Безумовно, знайдуться серед наукового загалу ті, хто продукуватиме сумніви в доцільності каузальної інтерпретації як ідеології державотворення, так і будь-якого феномена державно-політичної реальності, суспільної дійсності, керуючись, зокрема, тією підставою, що в об'єктивному світі надто важко виділити конкретні каузальні відносини між соціальними суб'єктами, позаяк наслідок може бути викликаний діями різних суб'єктів²¹. Критично реагуючи на ці та подібні до них зауваження, підтримаємо інших дослідників, які справедливо вказують на те, що «...багатомірність і складність соціального життя неминуче породжує проблему «повноти» («адекватності») будь-якого виду його пояснення й опису, підштовхуючи дослідників до врахування як можна більшої кількості факторів та умов»²².

Вельми очевидним є той факт, що в об'єктивній дійсності всі речі, явища, процеси знаходяться між собою у взаємозв'язку, загальній універсальній взаємодії, тобто прямо або опосередковано діють, впливають одні на інші, виступаючи навперемінно відносно один одного як «причина» і «наслідок». Про це свого часу писав Ф. Енгельс, стверджуючи, що в універсальній взаємодії «...причини і наслідки весь час міняються місцями; те, що тут або тепер є причиною, стає там або тоді наслідком і навпаки»²³. Не є виключенням із загального правила й державотворчий ідеологічний феномен, який, знаходячись у загальній універсальній взаємодії з іншими соціальними (соціально-духовними) явищами, постійно впливає на ці явища, а також випробовує на собі вплив останніх, змінюючись разом з ними, здійснюючи свій еволюційний поступ, розвиток. Однак для повноцінного вивчення й осмислення цього феномена необхідно відволіктися, абстрагуватися від зовнішніх впливів на ідеологію державотворення з боку інших соціальних явищ і розглядати теоретичну модель державотворчої ідеології немовби «закритою». Тим самим стає можливим виділення із цієї моделі тих її складових, які виступають відносно одна іншої як причина й наслідок і які зумовлюють специфіку вищевказаної ідеології як каузального процесуального явища, відношення соціально-духовної природи, що відображає об'єктивний взаємозв'язок двох

форм суспільної свідомості, а саме: політичної свідомості й правової. Це, в свою чергу, сприяє ґрунтовному аналізу провідної закономірності розвитку досліджуваного нами феномена, у якості якої виступає вищезначений взаємозв'язок. Тому в нас не залишається жодного сумніву щодо можливості, доцільності та продуктивності каузальної інтерпретації різновиду ідеології, що розглядається.

Формуючи й застосовуючи каузальну модель ідеології державотворення, спочатку потрібно скоригувати, уточнити співвідношення «причини» й «наслідку» в даному ідеологічному явищі, детально проаналізувати його як каузальне відношення, а також виділити, охарактеризувати основні елементи останнього, їх зв'язки між собою, що дозволить виявити взаємозв'язок політичної та правової свідомості й описати характеристики цього взаємозв'язку. Говорячи інакше, спочатку нами буде здійснено аналіз «закритої» теоретичної моделі державотворчої ідеології як особливого соціально-духовного відношення, що дозволить виявити взаємозв'язок між політичною формою свідомості й правосвідомістю в його «статичному» стані. Потім ми проаналізуємо особливості розвитку означеної ідеології – прояву зв'язку політичної та правової свідомості – на різних етапах історії людського суспільства і розглянемо, таким чином, у «динамічному» стані вищевказаний взаємозв'язок. Такий алгоритм дій дозволить послідовно здійснити дослідження основної, провідної закономірності розвитку державотворчого ідеологічного феномена: взаємозв'язку між політичною формою суспільної свідомості й правовою свідомістю, відповідно.

Як було з'ясовано раніше, причинність (каузація) – це категорія, що відображає один із видів об'єктивного зв'язку явищ, за наявності якого одне явище (причина) зумовлює інше явище (наслідок). Із визначення причинності випливає наявність в об'єктивній дійсності особливого роду відношень між явищами, а саме: причинних або каузальних відношень. Усі дослідники, мабуть, погодяться з тим, що причинне (каузальне) відношення – це вид зв'язку, відношення, між, як мінімум, двома явищами, одне з яких виступає в його співвіднесенні з іншим як причина. Так, у роботі відомого авторського тандему, зокрема, зазначається, що «причинний зв'язок або причинне відношення є відношенням між двома явищами, подіями, одне з яких виступає у якості причини, а інше у якості наслідку»²⁴. Причину, нагадаємо, зазвичай визначають як явище, що за певних умов із необхідністю викликає, зумовлює інше явище або ж обумовлює у ньому зміни, а наслідок – як явище, що спричиняється (породжується) або змінюється під дією відповідної причини. Отже, головна відмінність причинного відношення від інших видів відносин полягає у тому, що воно включає в себе ідею створення (породження) чогонебудь, впливу на щось. «Причина спричиняє, виробляє, породжує наслідок. Твердження «X є причина Y» означає, що X породжує Y»²⁵. Крім цього, причина породжує наслідок тільки за наявності певних умов. «Каузальне відношення – це таке відношення, в якому одне явище породжує інше явище (наслідок) за певних умов, воно характеризує перенос руху від причини до наслідку й виражає зв'язок джерела зміни з певним результатом»²⁶. Відповідно, за наявності певних умов, причина з необхідністю викликає й певний наслідок.

Таким чином, причинне відношення являє собою вид зв'язку, відношення між явищами, за якого одне явище, зване причиною, за наявності певних умов, із необхідністю породжує, спричиняє до життя інше явище, що зветься наслідком.

Зауважимо, що така проста схема причинного відношення деякою мірою робить грубішими реальні причинно-наслідкові відносини, які панують в об'єктивній дійсності, певним чином спрощує їх, охоплюючи лише сам загальний сенс останніх. «...Людське поняття причини і наслідку, – пише В. Ленін, – завжди трохи спрощує об'єктивний зв'язок явищ природи, лише приблизно відображаючи його, штучно ізолюючи ті чи інші сторони одного єдиного світового процесу»²⁷. У простій схемі причинного відношення одностороння дія (явища-причини на явище-наслідок) виходить, коли відвертається увага від зворотної дії (явища-наслідку на явище-причину), а також від взаємозв'язків, частиною яких така дія є. Адже, як слушно підкреслює державотворчий ідеолог, «каузальність, яку звичайно ми розуміємо, є лише мала частинка всесвітнього зв'язку... об'єктивно реального зв'язку»²⁸. Занурюючись глибше у суть даного зв'язку, розширюючи схему розгляду причинного відношення, закономірно виявляється, що останнє постає перш за все як взаємодія двох сторін, а саме: явища-причини й явища-наслідку. Тому діалектичний матеріалізм визнає об'єктивний, загальний характер причинності та розглядає причину й наслідок як моменти взаємодії, у котрій наслідок, первинно визначаючись причиною, у свою чергу відіграє активну роль і діє у зворотному напрямі, впливаючи на причину. «При цьому не можна собі уявити справу так, – відзначають окремі автори, – що лише причина активна, а наслідок пасивний і ніяк не бере участь у цьому процесі розвитку. Причина виступає активним началом в її відношенні... до наслідку, а причинно-наслідкове відношення залежить не тільки від діючого джерела, причини, але і від того явища, на яке дію спрямовано»²⁹. Тим самим діалектика причини й наслідку виявляється в їх взаємообумовленості, взаємозв'язку, у впливі причини на наслідок і, навпаки, наслідку на причину. Причинне відношення у такому ракурсі, тобто в плані взаємозв'язків, концептуалізується як взаємодія явищ (сторін), яка викликає відповідні зміни у взаємодіючих явищах (сторонах) або породжує нове явище³⁰.

Як свідчить дійсність, взаємозв'язки, зв'язки взаємодії відіграють особливу роль у надскладних соціальних системах, до яких відноситься насамперед усе людське суспільство в цілому, допомагаючи зберегти стійкість, стабільність, забезпечуючи розвиток таких систем. Так, «не може бути життєздатною соціальною системою, яка не змінюється залежно від результатів власної діяльності. І в цьому випадку органи державної влади взаємодіють із керованим об'єктом – суспільством, приймають рішення, що стають наслідком реакції суспільства на раніш запроваджені в життя управлінські впливи»³¹. І дійсно, владний феномен, як обґрунтовувалось нами раніше, постаючи найважливішим каузальним соціальним відношенням у товаристві людей, являє собою взаємодію сторін даного відношення, яка відображає об'єктивний взаємозв'язок між суб'єктом та об'єктом влади, який, до речі, й зумовлює динаміку, змінення, розвиток владного відношення загалом і державно-владних відносин, державного управління зокрема³². Взаємозв'язки й взаємодії, що

мають каузальне підґрунтя, своєрідний причинний окрас, притаманні суспільству як соціальній системі, владі як соціокультурному феномену – різновиду суспільних відносин, державі як політичній формі організації суспільного життя, державному управлінню як особливому типу управлінської практики, практичної діяльності з управління сферою державно-політичного буття; властиві вони, звісна річ, й ідеології державотворення як самобутньому виду ідеологічного явища, теоретично обґрунтованій практичній свідомості суб'єктів, що здійснюють державне будівництво, яка виступає у формі специфічного соціально-духовного відношення, що розгортається між політичною свідомістю й правовою, які взаємодіють одна з одною, відбиваючи існуючий об'єктивно взаємозв'язок між ними. Це, серед іншого, логічно випливає з особливостей концептуалізації досліджуваної ідеології як оригінального каузального процесуального феномена, який утворюють дві означені форми суспільної свідомості, що мають закладені від природи державотворчі потенції й взаємодіють між собою, віддзеркалюючи різновекторні сегменти розбудови держави, її творення. У чому ж полягає специфіка державотворчої ідеології як соціально-духовного відношення, що має каузальний характер, і в чому виявляється особливість взаємозв'язку між політичною свідомістю й правосвідомістю?

Закладаючи підвалини каузальної моделі ідеології державотворення, спочатку окреслимо межі причини й наслідку у даному каузальному явищі, соціально-духовному відношенні. Цілком правомірною буде початкова теза про те, що в останньому причина кореспондується у першу чергу з політичною свідомістю, а наслідок – із правосвідомістю. Це пояснюється передусім двома обставинами. По-перше, політична форма суспільної свідомості першою своєю активністю започатковує утворення, формування державотворчого ідеологічного процесу й, у зв'язку з цим, концептуалізується нами як первинна утворююча його складова, а, по-друге, політичне буття разом із політичною свідомістю, виникає на порядок раніше, ніж правове буття, й, відповідно, правова свідомість, які, як відомо, формуються одночасно лише з виникненням держави й права як невід'ємного елемента державного організму. Іншими словами, державотворча ідеологія як каузальний феномен являє собою таке соціально-духовне відношення, в якому приймають участь дві сторони: перша – політична свідомість, що виступає у якості причини, друга – правова свідомість, що постає як наслідок.

Отже, створюючи каузальну модель досліджуваної ідеології, почнемо свої роздуми з того, що політичну свідомість, яка, нагадаємо, виступає однією з основних форм суспільної свідомості й складається із певної сукупності ідеальних форм, що охоплюють і відображають політичне буття, суб'єктивних образів державного устрою, системи державної влади, напрямку розвитку держави, які формуються у суспільстві на відповідному етапі його історичного розвитку шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них, доцільно в загальних рисах концептуалізувати як причину у державотворчому ідеологічному явищі.

Серед аргументів на користь концептуалізації політичної свідомості у якості причини у державотворчому ідеологічному соціально-духовному

відношенні – низка визначальних моментів. У їх переліку центральне місце займають особливі характеристики вказаної свідомості, зокрема, такі, як: а) її ідеальний, похідний від політичного й суспільного буття характер; б) наявність у її змісті сукупності ідеальних форм, що охоплюють і відображають політичне буття, суб'єктивних образів державного устрою, системи державної влади, напрямку розвитку держави; в) формування зазначених ідеальних форм, суб'єктивних образів, з яких складається політична свідомість, на відповідному етапі історичного розвитку суспільства шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них; г) охоплення означеною свідомістю політичного буття, віддзеркалення його основних моментів, сторін і аспектів, виконання функції відображення політичної буттєвості; д) відносно самостійний від політичного буття характер, що зумовлює певне функціональне спрямування названої свідомості, пов'язане з її активною зворотною дією на суспільне буття, передусім, політичну його компоненту; е) виявлятися формою віддзеркалення економіки, своєрідною «сполучною ланкою» між формами суспільної свідомості; є) відображаючи специфічне поле зіткнення інтересів і цілей різних класів, соціальних груп, верств, окремих особистостей, окрему зону формування нових цілей, певний простір цілепокладання, що представлені у царині політичного буття, поставати духовним виміром народження, становлення новітніх цілей, пов'язаних із ними уявлень, ідей; ж) цілепокладання як здатність віддзеркалювати суспільне буття, політичну його компоненту, у вигляді «постановки цілей та завдань», якими керуються у своїй діяльності відповідні групи людей; з) здатність відігравати найактивнішу роль у суспільстві, впливаючи в цілому на перебіг суспільно-політичної життєдіяльності; и) наявність певного державотворчого потенціалу, іманентне спрямовання на процес формування держави, розгортання всього державного організму. Окрім перелічених особливих характеристик політичної свідомості, на її потенційну можливість виступати у ролі причини у згаданому соціально-духовному відношенні вказують, серед іншого, й основні функції даної свідомості: перша – відображення політичного буття, друга – активна зворотна дія політичної свідомості на політичне буття, третя – формування держави, її творення й розбудова (функція державотворення).

I, нарешті, ще один момент, завдяки якому можна стверджувати доцільність концептуалізації означеної свідомості як причини у державотворчому ідеологічному соціально-духовному відношенні – це наявність особливого вищого, теоретичного рівня практичної політичної свідомості, котрий уособлює політична ідеологія як систематизоване, теоретично обґрунтоване духовне відбиття об'єктивної реальності, сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу політичну дійсність і самого себе, державний устрій, систему державної влади, напрямок розвитку держави, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань політичної практики. На даному рівні, як зазначалося раніше, у теоретичній політичній свідомості її державотворчий потенціал отримує свій повноцінний прояв, забезпечуючи максимальну реалізацію її державотворчої функції, що й детермінує, кінець кінцем, буттєвість специфічних якостей цієї

форми суспільної свідомості, завдяки яким вона презентується як причина у відповідному відношенні, ідеологічному явищі.

Усі ці моменти, узяті разом, вказують на особливе місце, яке потенційно може займати політична свідомість у вимірах державно-політичної життєдіяльності, породжуючи складні явища об'єктивної дійсності, й, певна річ, на специфічну роль даної форми суспільної свідомості під час народження, розгортання державотворчого ідеологічного феномена, у спричиненні, організації внутрішньої механіки ідеології державотворення як різновиду теоретично обґрунтованої практичної свідомості суб'єктів, котрі здійснюють державне будівництво, створюють і перетворюють державний організм. Однак, як зазначалося раніше, причина відбувається як така, тобто постає до життя, з необхідністю викликаючи відповідний наслідок, лише за наявності певних умов. До речі, цікаво відзначити, що окремі дослідники в своїх роботах, присвячених феномену ідеології, з'ясуванню закономірного характеру його розвитку, з певною обережністю, але все ж таки намагаються торкнутися питання щодо ролі умов у розгортанні даного явища, підходячи поступово до усвідомлення складної причинної органіки ідеологічного поля навкружної дійсності. «Величезне значення для правильного розуміння формування, розвитку й функціонування ідеології має також питання про її взаємодію з багатьма іншими факторами, що діють у суспільстві... Історичний розвиток суспільства свідчить, що на ідеологію великий вплив справляють політика, право, моральна практика, релігійні рухи, а також усі більш або менш важливі історичні події, війни й революції, боротьба народів за соціальне та національне звільнення»³³.

Умови ідеології державотворення як специфічного каузального соціально-духовного відношення – це сукупність різноманітних факторів, які впливають на наслідок такого відношення (правосвідомість) тільки опосередковано, через причину. На підставі матеріалів дослідження, які були викладені вище, можемо стверджувати, що у колі означених умов виокремлюються, насамперед, такі чинники: перший – досягнення політичними акторами конкретного соціально-неоднорідного суспільства, що перебуває на певному етапі свого історичного розвитку, вищого рівня політичної самосвідомості (вищий рівень самосвідомості політичних суб'єктів); другий – проведення даними соціальними акторами політичної ідеологічно-державотворчої діяльності (політична ідеологічно-державотворча діяльність); третій – досягнення вищого рівня правової самосвідомості провідними соціальними акторами конкретно визначеного державно-організованого суспільства, що просувається по шаблям правової еволюції, які представлені суб'єктами права, носіями державної влади (вищий рівень самосвідомості суб'єктів права); четвертий – проведення означеними провідними презентантами державно-організованого суспільства правової ідеологічно-державотворчої діяльності (правова ідеологічно-державотворча діяльність) та ін. Підкреслимо, що у поданому переліку першість, безсумнівно, закріплюється за такими чинниками, як політична ідеологічно-державотворча діяльність і вищий рівень самосвідомості політичних суб'єктів, які її здійснюють, адже саме завдяки цим умовам й здатна розпочатися необхідна для творення

державотворчої ідеології активна робота політичної форми суспільної свідомості.

Зауважимо, що зазвичай під час осмислення складних феноменів державно-політичної дійсності, які мають так чи інакше певне каузальне забарвлення, причинний окрас, цілком правомірно поряд із розглядом умов цих явищ приділяється увага й аналізу їх приводів³⁴. У зв'язку з цим принагідно відзначимо, що умови ідеології державотворення як каузального соціально-духовного відношення разом з її причиною, а також її приводами, складають, так би мовити, причинну основу відповідного державотворчого ідеологічного явища (відношення).

Приводи ідеології державотворення як каузального відношення – це явища, події, які самі по собі, також як і її умови, не викликають наслідку цього ідеологічного відношення, але спрацьовують як «пусковий механізм», поштовх, імпульс, що розв'язує дію всієї причинної основи. Приводом державотворчої ідеології в широкому розумінні, на наш погляд, є «сигнал» суспільства як соціальної системи, що зумовлюється загальними потребами, системними якостями останнього й адресується всім акторам державно-політичного життя, суб'єктам державотворчого процесу, носіям державно-владних повноважень, і, у першу чергу, державотворчим ідеологам, який свідчить про необхідність теоретичного забезпечення існування однієї з провідних сфер соціальної практики, політичної діяльності, пов'язаної, як відомо, з участю у державних справах, відношенням до них, що спрямовує, зберігає або змінює державний устрій, визначаючи напрямок розвитку держави, обумовлює її формування, творення.

Як бачимо, причинна основа ідеології державотворення як каузального соціально-духовного відношення – це сукупність усіх обставин, за допомогою яких настає наслідок даного відношення. Причинна основа останнього включає в себе такі складові: власне причину, умови й приводи державотворчої ідеології як каузального утворення (відношення).

Очевидно, що за наявності цих складових активізується політична форма свідомості, її державотворчо-ідеологічні потенції, постає політична ідеологія як теоретично обґрунтована практична політична свідомість, якою керуються суб'єкти політики й яка спрямована на формування держави, її творення та розбудову, виконуючи притаманну вказаній формі суспільної свідомості державотворчу функцію. Тим самим формується особливий специфічно-історичний, державотворчо-ідеологічний стан, який, вбираючи у себе основні риси політологічного ідеологічного явища, народжується як політичний державотворчо-ідеологічний стан – складовий елемент, один із двох відомих нам станів процесу ідеології державотворення. Існування такого стану засвідчує, що на підґрунті причинної основи ідеології державотворення як каузального соціально-духовного відношення політична свідомість переходить у свою нову якість, виступає утворюючою складовою даного процесу, а разом із тим виконує й роль причини у названому ідеологічному відношенні.

Звідси випливає, що політичну свідомість, що знаходиться у стадії активності й формує відповідний державотворчо-ідеологічний стан, слід розглядати у якості вихідного, початкового утворюючого пункту і процесу

ідеології державотворення, і специфічного каузального соціально-духовного відношення, яке досліджується і в якому вона (вказана свідомість) постає як причина. Резолютивний момент даного пункту – наявність політичного державотворчо-ідеологічного стану, котрий виступає невід’ємним складовим даного процесуального явища.

Розглядаючи ідеологію державотворення як специфічне каузальне соціально-духовне відношення, як різновид каузального зв’язку між двома формами суспільної свідомості – політичною свідомістю й правовою, – ми, звісно ж, повинні вказати й на наслідок, своєрідний результат цього відношення. Цілком очевидно, що створювана за наявності відповідних умов певна активізація політичної свідомості, формуючи політичний державотворчо-ідеологічний стан, із необхідністю спричиняє певну активність правової свідомості, тобто другої утворюючої державотворчий ідеологічний процес форми суспільної свідомості, яка у своїй цілісності з’являється у названому каузальному відношенні як наслідок.

Таким чином, правову свідомість, що, нагадаємо, виступає однією з основних форм суспільної свідомості, яка утворюється із певної сукупності ідеальних форм, що охоплюють і відображають правове буття, суб’єктивних образів системного різноманіття правових відносин, норм права, на підставі яких ці відносини складаються, які (образи) формуються у суспільстві на відповідному етапі його історичного розвитку шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них, концептуалізуємо в загальних рисах як наслідок у каузальному соціально-духовному відношенні, що розглядається.

Що ж підсилює впевненість у думці, що у межах останнього певна активізація політичної свідомості (причина) спричиняє відповідну активність правової свідомості (наслідок)? Думається, що тут слід скористатися результатами осмислення процесуальної природи досліджуваної ідеології і наголосити зокрема на тому, що, по-перше, однією з особливих характеристик ідеології державотворення як процесу є її властивість бути інтегратором форм суспільної свідомості, що безпосередньо пов’язані з практикою державного будівництва – політичної свідомості й правової, і, враховуючи спільність духовної природи названих форм, цілком можливим виявляється факт того, що активізація однієї (політичної свідомості) породжує активізацію іншої (правосвідомості), по-друге, сам процес ідеології державотворення постає як сукупність державотворчо-ідеологічних станів (політичного державотворчо-ідеологічного стану й, відповідно, правового), що послідовно змінюють один одного, знаходячись у взаємозв’язку, а тому наявність одного з них (політичного державотворчо-ідеологічного стану) із необхідністю сприяє появі іншого (правового державотворчо-ідеологічного стану).

До цього додамо: близькість особливих характеристик правосвідомості до відповідних властивостей політичної свідомості, спорідненість основних функцій даних форм суспільної свідомості, існування тотожної, іманентної останнім державотворчої функції, а також наявність вищого, теоретичного рівня практичної правової свідомості, що представлений правовою ідеологією як систематизованим, теоретично обґрунтованим духовним відбиттям

об'єктивної реальності, сукупністю теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу правову дійсність і самого себе, правовідносини, норми права, на підставі яких ці відносини складаються, які (ідеї і погляди) сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних практичних завдань у правовій сфері, – усе це робить можливим перенесення активності однієї форми свідомості (політичної свідомості) на другу її форму (правосвідомість), спричинення активізації останньої.

У зв'язку з цим цілком закономірним виявляється те, що за наявності відповідних умов відбувається певна активізація політичної свідомості, що, утворюючи політичний державотворчо-ідеологічний стан, із необхідністю спричиняє активність правової свідомості, активізацію її державотворчо-ідеологічних потенцій, й, водночас, становлення правової ідеології як теоретично обґрунтованої практичної правосвідомості, якою керуються суб'єкти права, носії державно-владних повноважень, і яка спрямована на розбудову держави, розвиток, створення державного організму, виконуючи перманентно державотворчу функцію. Так, між іншим, формується особливий специфічно-історичний, державотворчо-ідеологічний стан, який органічно вбирає у себе основні риси державотворчого ідеологічного явища й постає як правовий державотворчо-ідеологічний стан – складовий елемент, другий із двох відомих нам станів процесу ідеології державотворення, що з необхідністю слідує за політичним державотворчо-ідеологічним станом. Народження правового державотворчо-ідеологічного стану тим часом свідчить, що під дією причинної основи ідеології державотворення як каузального соціально-духовного відношення у внутрішніх горизонтах правосвідомості відбувається певна її трансформація й дана форма свідомості переходить у свою оновлену якість, наслідковий вимір, виступаючи перетворюючою наслідковою складовою вказаного процесу, а разом з тим і як наслідок у названому ідеологічному відношенні.

Із поданих роздумів випливає, що правову свідомість, яка знаходиться у стадії належної активності й створює правовий державотворчо-ідеологічний стан, що зумовлюється в цілому певною активізацією політичної свідомості, слід розглядати у якості наслідкового пункту, з одного боку, процесу ідеології державотворення, а з іншого, специфічного каузального соціально-духовного відношення, яке розглядається і в якому вона (названа свідомість) постає як наслідок. Резолютивний момент даного пункту – наявність правового державотворчо-ідеологічного стану, що виступає невід'ємним складовим означеного процесуального явища. Існування такого стану, звісно, можна розглядати і як своєрідний результат вказаного причинного відношення.

Ґрунтуючись на вищевикладеному, можна з упевненістю констатувати, що причина в ідеології державотворення як каузальному соціально-духовному відношенні – це створювана за наявності відповідних умов (насамперед, політичної ідеологічно-державотворчої діяльності, вищого рівня самосвідомості політичних суб'єктів) певна активізація політичної свідомості, що, утворюючи політичний державотворчо-ідеологічний стан, із необхідністю спричиняє активність правової свідомості, а разом із нею й народження правового державотворчо-ідеологічного стану. Відповідно, наслідок у

державотворчому ідеологічному каузальному соціально-духовному відношенні – це належна активність правової свідомості, що створює правовий державотворчо-ідеологічний стан і зумовлюється в цілому активізацією політичної свідомості.

Із запропонованих концептів логічно виходить, що в ідеології державотворення як каузальному соціально-духовному відношенні активізована політична свідомість, утворюючи політичний державотворчо-ідеологічний стан, впливає безпосередньо на правосвідомість, внаслідок чого відбувається її активізація й створення правового державотворчо-ідеологічного стану. Причинний зв'язок між певною активізацією політичної свідомості, утворенням політичного державотворчо-ідеологічного стану, з одного боку, й активністю правосвідомості, створенням правового державотворчо-ідеологічного стану, з іншого, і є односторонньою дією причини на наслідок у каузальному відношенні. Тому такий зв'язок – це односторонній зв'язок між політичною й правовою формами суспільної свідомості, що виявляються сторонами державотворчого ідеологічного каузального соціально-духовного відношення, який зумовлює змінення даного відношення й, у той же час, розвиток державотворчої ідеології.

Варто наголосити, що під час осмислення одностороннього зв'язку між політичною та правовою свідомістю фактично констатовано, що розгляд ідеології державотворення як специфічного каузального соціально-духовного відношення вдало узгоджується із концептуалізацією даного різновиду ідеологічного явища у якості своєрідного процесуального феномена, котрий виступає у формі сукупності державотворчо-ідеологічних станів – політичного стану й правового, – що послідовно змінюють один одного, знаходячись у взаємозв'язку, взаємопереходах попереднього й наступного, яка об'єктивно складається і у якій знаходить свій вираз маюча певну спрямованість зміна суттєвих властивостей і відношень, притаманна державотворчій ідеології, що перебуває у розвитку. Крім цього, слід зауважити, що актуальний причинний зв'язок, який розгортається між утворюючими державотворчий ідеологічний процес формами суспільної свідомості і який зумовлює активність правосвідомості, народження відповідного державотворчо-ідеологічного стану, може розглядатися як реалізація відповідної здатності, потенції політичної свідомості активізуватись, утворивши політичний державотворчо-ідеологічний стан, і вплинути на правову свідомість, активувати її, забезпечуючи тим самим створення правового державотворчо-ідеологічного стану, спричиняючи його буттєвість. Іншими словами, ідеологія державотворення як каузальне соціально-духовне відношення може розглядатися як залежність між перетворенням потенціалу в реальність у наслідку (правовій свідомості) від перетворення потенції в реальність у причині (політичній свідомості).

В об'єктивній навкружній реальності кожна можливість прагне до своєї реалізації, до перетворення у дійсність, забезпечуючи рух, змінення, розвиток усіх явищ, процесів, відношень у всьому світі. Не є виключенням із цього, ясна річ, і ідеологія державотворення, яка, перебуваючи у постійному розвитку, зі стану потенції – потенційного свого буття (можливості свого реального існування) переходить у процес своєї реалізації – дійсне своє буття (своє

реальне існування), забезпечуючи актуалізацію причинного зв'язку між політичною свідомістю й правосвідомістю, реалізацію державотворчого ідеологічного процесуального явища, відповідного каузального соціально-духовного відношення, його динаміку, змінювання. Безперечно, з цієї точки зору, розвиток державотворчої ідеології являє собою нескінченний процес реалізації одних можливостей і виникнення нових можливостей, рух від причини до наслідку.

Враховуючи сказане вище, можемо стверджувати, що ідеологія державотворення як специфічне каузальне соціально-духовне відношення характеризується потенційним або актуальним процесом передачі руху від причини до наслідку, наявністю потенційного або актуального причинного зв'язку між політичною та правовою свідомістю.

Підсумовуючи викладені тези, присвячені аналізу державотворчого ідеологічного каузального соціально-духовного відношення, слід зацентувати увагу на тому, що причинний зв'язок між певною активізацією політичної свідомості (утворенням політичного державотворчо-ідеологічного стану) та активністю правосвідомості (створенням правового державотворчо-ідеологічного стану), який може бути потенційним або актуальним, і є односторонньою дією причини на наслідок у каузальному відношенні, виступаючи, тим самим, у ролі одностороннього зв'язку між двома позначеними формами суспільної свідомості. Діалектика ж причини й наслідку у каузальному відношенні, нагадаємо, передбачає зворотню дію на причину (у нашому випадку – політичну свідомість) із боку її наслідку (правової свідомості, відповідно).

Тому вельми актуальним вбачається осмислення зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість, що іманентний природі ідеології державотворення як специфічному причинному відношенню і що відображає невід'ємну частину їхнього взаємозв'язку й взаємодії, яка розгортається між ними. Адже, як слушно вказують окремі автори, представники ідеологічної думки, «для розуміння відносної самостійності та специфіки розвитку ідеології важливе місце займає й з'ясування взаємодії між різними ідеологічними формами»³⁵. З огляду на особливість нашого дослідження, пов'язаного з виявленням характеру розвитку державотворчої ідеології як самобутнього різновиду ідеологічного явища, – це передусім взаємодія між, з одного боку, політичним ідеологічним феноменом, що представлений політичною свідомістю загалом і, зокрема, політичним державотворчо-ідеологічним станом, а з іншого, правовим ідеологічним явищем, який репрезентований правосвідомістю й, відповідно, правовим державотворчо-ідеологічним станом.

Поряд з цим зазвичай вказується на те, що «діалектика ідеології знаходить свій вираз не тільки в її соціально-економічній обумовленості й у розглянутих формах відносної самостійності, але й в її соціальній активності, в її зворотному впливі на економіку та всю об'єктивну суспільну дійсність. У цьому й полягає велика сила та призначення ідеології»³⁶. Безумовно, навряд чи хтось із поважних дослідників наважиться заперечувати особливість вияву діалектики ідеології в тому, що ідеологічне явище, у будь-яких своїх проявах, у тому числі й у формі ідеології державотворення, чинить активний вплив на

навкружну дійсність. Ця теза логічно випливає з аналізу істотних характеристик даного феномена та його провідних функцій. На наш погляд, тут доречніше говорити про багатобічність вимірів діалектики ідеології як теоретично обґрунтованої практичної свідомості й виокремлювати, принаймні, два таких виміри: зовнішній та внутрішній. У межах першого з них діалектичний характер ідеологічного явища проявляється, насамперед, у тому, що воно зумовлюється навколишньою об'єктивною реальністю, практичною діяльністю, оскільки відображає їх у систематизованій теоретично обґрунтованій формі, це з одного боку, а з іншого, активно впливає на цю довколишню реальність, практику. У системних же координатах другого виміру діалектика ідеології виявляється, перш за все, у взаємовпливах і взаємодії між собою різних складових ідеологічного феномена, суспільної свідомості, у площині якої знаходить своє місце останній. Осмислення такої взаємодії, як уявляється, відкриває шлях до усвідомлення, досягнення особливостей закономірного характеру розвитку теоретично обґрунтованої практичної свідомості. Думається, що саме у форматі даного виміру, враховуючи результати аналізу державотворчого ідеологічного соціально-духовного відношення, слід вести мову про розгортання діалектичної взаємодії між основними утворюючими досліджуваної ідеології, про вплив політичної свідомості на правову свідомість (акцент на який робився вище) і, навпаки, дію правосвідомості на політичну свідомість.

Продовжуючи останній концепт, доцільно відзначити, що правова свідомість як одна із двох наявних сторін державотворчого ідеологічного каузального соціально-духовного відношення, що відіграє в ньому специфічну роль наслідку, з об'єктивною необхідністю чинить зворотній вплив на політичну свідомість, іншу сторону даного відношення, що концептуалізується в ньому як причина. Причому такий вплив, звісна річ, може бути як симетричний, так і асиметричний щодо односторонньої дії причини (політичної свідомості) на наслідок (правосвідомість) у вказаному каузальному відношенні. Проглядаються, як мінімум, три варіанти, різновиди зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість. Перший вид (симетричний) має місце тоді, коли і політичні суб'єкти, і суб'єкти права знаходяться на вищому щаблі, рівні своєї самосвідомості (політичні актори – на вищому рівні політичної самосвідомості, а суб'єкти права – на вищому рівні правової) і активно проводять кожен свою відповідну ідеологічно-державотворчу діяльність (політичну й правову). У цьому випадку правова свідомість, будучи активною під впливом активізованої політичної свідомості, впливає на останню, підштовхуючи її на наступний, новий, у порівнянні з попереднім, виток, крок активізації утворюючої складової державотворчого ідеологічного процесуального явища. До речі, саме через наявність такого симетричного зворотного впливу правової свідомості на політичну, й безпосередньо через нього, продовжується поступальний плин, змінення названого соціально-духовного відношення й, звісно, розвиток ідеології державотворення.

Другий і третій з означених різновидів відносяться до асиметричного зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість, який здатен значно ускладнити динаміку, перебіг, протікання державотворчого ідеологічного

каузального соціально-духовного відношення, створюючи істотні внутрішні перепони під час розгортання ідеології державотворення як процесу, на шляху її еволюційного розвитку. Так, другий різновид зворотного впливу має місце тоді, коли з тих чи інших причин рівень самосвідомості суб'єктів права дещо знижується й, відповідно, зменшується активність ідеологічно-державотворчої діяльності, що ними має ініціюватися й проваджуватися. Внаслідок такого порядку речей активована під впливом належного стану політичної свідомості правосвідомість поступово втрачає свою активність, так би мовити, своєрідний правовий державотворчо-ідеологічний запал, і з істотно меншою інтенсивністю чинить зворотній вплив на політичну свідомість, а подекуди й взагалі не виробляє ніякої активності, тим самим блокуючи природний плин вказаного каузального відношення, стримуючи активність тієї його сторони, що виступає у якості причини, активізацію утворюючої складової процесу формування державотворчої ідеології, фактично гальмуючи цей процес, зменшуючи, або ж навіть зводячи нанівець, державотворчі потуги політичної форми суспільної свідомості.

I, нарешті, третій вид впливу, що розглядається, відбувається, коли, навпаки, маємо певне підвищення ступеню, з одного боку, самосвідомості суб'єктів права, які еволюціонують у своєму розвитку, й активності їх ідеологічно-державотворчої діяльності, з іншого. У такому випадку рівень самосвідомості носіїв права, правової ідеологічно-державотворчої діяльності, що ними продукується, може навіть дещо випереджати самосвідомість політичних акторів та їх відповідну ідеологічну діяльність. За таких обставин правосвідомість, активована політичною свідомістю, нарошує свій активний стан і чинить інтенсивний зворотній вплив на останню, який залишається подекуди нею так і не сприйнятим у силу її певного відставання від рівня розвитку наслідкової перетворюючої складової державотворчого ідеологічного процесуального явища, що виступає як наслідок у відповідному каузальному соціально-духовному відношенні. Такий вплив за своєю суттю випереджає якісні характеристики сторони цього відношення, яка виступає у якості причини, вносячи в її буття певний дисбаланс, порушуючи тим самим природний ритм активізації утворюючої складової вказаного процесу, що логічно може призвести до редукції, зменшення державотворчого потенціалу правової форми суспільної свідомості, а разом з тим і до ускладнення динаміки державотворчого ідеологічного каузального відношення, розгортання відповідного процесу, що не може не відбитись, певна річ, на розвитку досліджуваної ідеології.

Зауважимо, що зазвичай специфіка зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість залежить від історичного часу, конкретного суспільства, його еволюційного розвитку, державно-політичного поступу, рівня політичної та правової культури, що панує у цьому суспільстві, еволюції суспільної свідомості в цілому й, зокрема, її основних інтегруючих форм, перш за все, політичної форми та правової, самосвідомості провідних соціальних акторів тощо. Наприклад, у суспільствах зі стабільним державно-політичним поступом, сталими демократичними державотворчими традиціями, високим рівнем розвитку політичної і правової культури, державотворчої практики, як правило,

спостерігається симетричний зворотній вплив правової свідомості на політичну, за посередництва якого відбувається поступальний рух державотворчого ідеологічного соціально-духовного відношення й, водночас, розвиток ідеології державотворення. Для тих же суспільних організацій, що лише розпочинають писати свій державно-політичний літопис, історію власної держави, не маючи вкорінених демократичних традицій державного будівництва, належного рівня політичної та правової культури, розвинутої самосвідомості провідних гравців, що діють у площині політико-правового поля, властивий здебільшого асиметричний зворотній вплив правосвідомості на політичну свідомість, що, відверто кажучи, не надто сприяє жвавому розгортанню й енергійному поступу вищевказаного відношення, а разом із ним, безперечно, й ідеології, що нас безпосередньо цікавить.

Як можна побачити, у державотворчому ідеологічному каузальному соціально-духовному відношенні правосвідомість чинить дію, зворотній вплив на політичну свідомість, що є відображенням зворотного зв'язку між даними формами суспільної свідомості. Такий зв'язок, також як і односторонній зв'язок між останніми, зумовлює змінення, розвиток названого відношення й, зрозуміло, досліджуваної ідеології.

Враховуючи це, цілком виправдано стверджувати, що у державотворчому ідеологічному каузальному соціально-духовному відношенні, з одного боку, політична свідомість в односторонньому порядку впливає на правову свідомість, що є свідченням прояву одностороннього зв'язку між ними, а з іншого, правосвідомість чинить зворотній вплив на політичну свідомість, що вказує на існування зворотного зв'язку між позначеними формами суспільної свідомості. А тому ідеологія державотворення як специфічне каузальне соціально-духовне відношення являє собою взаємодію сторін останнього й дана взаємодія є віддзеркаленням взаємозв'язку політичної та правової свідомості. Тобто між вказаними формами свідомості існує взаємозв'язок, що обумовлює динаміку, змінення, становлення й розвиток як означеного відношення, так і державотворчої ідеології, відповідно.

Очевидно, що для того, щоб виявити основні характеристики взаємозв'язку між політичною та правовою свідомістю, які дозволять презентувати вказаний взаємозв'язок як закономірність становлення й розвитку досліджуваної в даній роботі ідеології, слід звернутися до аналізу основних ознак державотворчого ідеологічного каузального соціально-духовного відношення. Принагідно відзначимо, що зазвичай дослідники виокремлюють цілу низку основних ознак, властивостей каузальних відносин³⁷. Як уявляється, для державотворчого ідеологічного відношення, що має каузальний характер, також характерні ці основні ознаки, властивості. У зв'язку з цим доречно розглянути їх більш детально, враховуючи специфіку соціально-духовного відношення, що осмислюється. Виділимо, як мінімум, п'ять його провідних ознак.

Перше. Основною ознакою державотворчого ідеологічного каузального соціально-духовного відношення є наявність між певною активізацією політичної свідомості, утворенням політичного державотворчого-ідеологічного стану (причиною), з одного боку, й активністю правосвідомості,

створенням правового державотворчо-ідеологічного стану (наслідком), з іншого, відношення генетичного «продукування» або «породження». «Причина не просто передує наслідку у часі, а породжує, викликає його до життя, генетично зумовлює його виникнення й існування. Це свідчить про те, що причинний зв'язок є субстанційним зв'язком»³⁸. Цілком слушне зауваження, адже на субстанційний характер причинного зв'язку у свій час одним із перших, як відомо, вказував Г. Гегель, концептуалізуючи причинність як «ходу субстанції». У контексті вищесказаного варто відзначити, що у процесі державотворчого ідеологічного відношення відбувається перенесення речовини, енергії та інформації від однієї форми суспільної свідомості (політичної форми) до іншої (правової), що обумовлює, породжує належну активність правосвідомості й створення правового державотворчо-ідеологічного стану. «Якщо ми виключаємо можливість існування між двома явищами відношення породження, то тим самим ми виключаємо й наявність між ними відношення спричинення. Як відзначають дослідники цих відносин, перенесення речовини, енергії або інформації у процесах спричинення пов'язане із перетворенням форми руху й структурних моментів відповідно до специфічного змісту об'єктів, які є причиною й наслідком; завдяки переломленню причинного впливу через специфічну природу матеріальної системи (або систем) наслідок виявляється таким, що не зводиться за своєю якістю до діючої причини»³⁹. Досить вірні слова. Щодо нашого випадку, то тут певна активізація політичної свідомості, що зводиться до утворення політичного державотворчо-ідеологічного стану, генетично зумовлює виникнення активності правосвідомості, а разом з тим і створення правового державотворчо-ідеологічного стану.

Існування відношення генетичного «продукування» або «породження» між певною активізацією політичної свідомості (утворенням політичного державотворчо-ідеологічного стану) й належною активністю правосвідомості (створенням правового державотворчо-ідеологічного стану) означає факт того, що державотворче ідеологічне каузальне відношення має суттєвий характер. Це логічно впливає із раніше запропонованої концептуалізації процесу ідеології державотворення. Адже остання як унікальне процесуальне явище постає у вигляді сукупності політичного й правового державотворчо-ідеологічних станів, що послідовно змінюють один одного, знаходячись у взаємозв'язку, взаємопереходах попереднього й наступного, яка, по-перше, об'єктивно складається і у якій знаходить свій вираз маюча певну спрямованість зміна суттєвих властивостей і відношень, притаманна державотворчій ідеології, що перебуває у розвитку, а, по-друге, перманентно твориться двома формами суспільної свідомості: політичною свідомістю (утворюючою складовою процесу формування ідеології державотворення) й правосвідомістю (перетворюючою наслідковою складовою відповідного процесу). Позаяк позначене соціально-духовне відношення – форма відображення взаємозв'язку між політичною та правовою свідомістю, то й даний взаємозв'язок, звісна річ, іманентно має суттєвий характер.

Отже, взаємозв'язок між політичною свідомістю й правосвідомістю має суттєвий характер, оскільки зумовлений процесуальною природою ідеології

державотворення, що виявляється в існуванні двох утворюючих державотворчій ідеологічній процес – політичної форми свідомості й правової, що продукують буття відповідних державотворчо-ідеологічних станів, які постають у вигляді певної сукупності, що об'єктивно складається і де знаходить свій вираз маюча певну спрямованість зміна суттєвих властивостей і відношень, притаманна державотворчій ідеології, що перебуває у розвитку, і які послідовно змінюють один іншого, знаходячись у взаємозв'язку, взаємопереходах попереднього й наступного.

Друге. Відношення генетичного породження, що фіксується між певною активізацією політичної свідомості й відповідною активністю правосвідомості, обумовлює існування ще однієї провідної ознаки державотворчого ідеологічного відношення як причинного, а саме: його однонаправленості або часової асиметрії. Це, між іншим, означає, що певна активізація політичної свідомості з утворенням політичного державотворчо-ідеологічного стану завжди передуює виникненню належної активності правової свідомості, але не навпаки, тому що «...причина передуює наслідку; часовий інтервал між причиною і наслідком може бути дуже малим, але він завжди є»⁴⁰. Вказане соціально-духовне відношення має певну направленість у часі від того, що є (певна активізація політичної свідомості), до того, що виникає, з'являється (відповідна активність правосвідомості й створення правового державотворчо-ідеологічного стану). Процес реалізації даного специфічного каузального відношення у цьому значенні безповоротний. Однак, щоправда, послідовність у часі є необхідною, але ж недостатньою умовою для реалізації ідеології державотворення як своєрідного причинного відношення. Тільки якщо певна активізація політичної свідомості й належна активність правосвідомості, з одного боку, слідує одна за іншою, а з другого, пов'язані відношенням породження, має місце позначена реалізація.

Третє. Серед основних ознак державотворчого ідеологічного каузального відношення є його внутрішній, необхідний характер. Цілком очевидно, що певна активізація політичної свідомості й утворення політичного державотворчо-ідеологічного стану, що виступає у якості причини у даному соціально-духовному відношенні, належить до так званих внутрішніх причин, які, незалежно від їх просторового місцезнаходження, призводять до виникнення істотно важливих подій, процесів, станів, характерних для внутрішньої сутності певних явищ⁴¹. У нашому випадку певна активізація політичної свідомості, тобто утворюючої складової процесу формування ідеології державотворення, обумовлюється внутрішньою природою державотворчого ідеологічного феномена й, природно, породжує, продукує належну активність правової свідомості, себто перетворюючої наслідкової складової вказаного процесу, що зумовлюється самою суттю ідеології державотворення як процесуального явища, а така активність, у свою чергу, призводить до створення правового державотворчо-ідеологічного стану, в якому знаходить свій вираз конкретний стан сутності державотворчої ідеології, що перебуває у розвитку. Тому вищеназване відношення носить внутрішній характер, оскільки реалізується між сторонами – політичною свідомістю й правовою, – існування й особливості яких зумовлені внутрішньою природою

ідеології, що нас цікавить. Оскільки таке відношення є формою відображення взаємозв'язку між політичною та правовою свідомістю, то й даний взаємозв'язок закономірно носить внутрішній характер. І цей концепт досить слушний, враховуючи те, що державотворча ідеологічна соціально-духовна взаємодія, яка виступає як вияв суті означеного взаємозв'язку, розгортається тільки між сторонами державотворчого ідеологічного відношення – політичною свідомістю й правосвідомістю – у внутрішньому форматі процесу ідеології державотворення, що виступає інтегратором двох форм суспільної свідомості, які спрямовані на розгортання державного будівництва, а саме: політичної форми свідомості й, відповідно, правової.

Таким чином, взаємозв'язок між політичною й правовою свідомістю має внутрішній характер, позаяк проявляє себе у взаємодії двох сторін державотворчого ідеологічного соціально-духовного відношення – політичної форми свідомості й правосвідомості, – наявне специфічне буття яких, у вигляді належних державотворчо-ідеологічних станів, впливає з глибинної природи ідеології державотворення й відбувається у внутрішніх горизонтах відповідного ідеологічного процесу.

Поряд з цим, як було відзначено, державотворче ідеологічне каузальне відношення має необхідний характер. Так, якщо певна активізація політичної свідомості (причина) виникає у відповідних фіксованих зовнішніх і внутрішніх умовах, то вона з об'єктивною необхідністю породжує, звісно, також і належну активність правосвідомості (наслідок), і це має місце незалежно від локалізації даного соціально-духовного відношення у просторі й часі. Необхідність активності правосвідомості у названому каузальному відношенні означає, що, по-перше, ця активність має внутрішню обумовленість, вона не може не відбуватися, й, по-друге, позначене відношення має необхідний характер і не є випадковим. Оскільки відповідне ідеологічне відношення носить необхідний характер і є формою відображення взаємозв'язку між політичною свідомістю та правосвідомістю, то й даний взаємозв'язок має необхідний характер і не є випадковим.

Зауважимо, що під час опису такої риси причинного відношення, як його необхідність, зазвичай вказується на те, що «відношення причини й наслідку має закономірний характер, а саме уявлення про необхідний характер зв'язку між причиною й наслідком включається до закону причинності. Формулювання закону причинності: рівні причини завжди породжують рівні наслідки»⁴². І, дійсно, у випадку державотворчого ідеологічного каузального відношення причина – активована політична свідомість, перебуваючи на піку своєї активізації й утворюючи політичний державотворчо-ідеологічний стан, який з'являється як перший стан процесу ідеології державотворення, із необхідністю породжує свій наслідок – активність правосвідомості й створення, врешті-решт, правового державотворчо-ідеологічного стану, котрий постає як другий стан відповідного ідеологічного процесу. У такому сенсі рівність причини й наслідку у названому соціально-духовному відношенні цілком очевидна.

До речі, необхідний характер взаємозв'язку між політичною та правовою формами суспільної свідомості, необхідними утворюючими державотворчого ідеологічного процесу, впливає безпосередньо зі складної, як мінімум,

дворівневої сутності ідеології державотворення, що зумовлює головне призначення позначеної ідеології: бути теоретично обґрунтованою практичною свідомістю, спрямованою на створення якісно нової держави. Безсумнівно те, що ідеологія державотворення, будучи різновидом ідеологічного явища, відіграє принципово важливу роль в існуванні, житті, буттєвості суспільства як соціальної системи, і, ясна річ, державного організму як форми буття суспільної матерії. Вона (така ідеологія), як вже зазначалося, виступає у якості «ідеального», духовного провідника реалізації завдання з оптимальної організації суспільної життєдіяльності, практичне здійснення якого покладається на суб'єкта державної влади, котрий керується у процесі своєї державотворчої діяльності певною теоретично обґрунтованою практичною свідомістю. Така ідеологія, між іншим, завдяки активному впливу на навкружну державно-політичну дійсність координує різноманітні процеси практики державного будівництва, здійснюючи тим самим місію духовного регулятора-координатора державотворчої практичної діяльності. Очевидно, що саме через наявність безпосередньої державотворчої ідеологічної взаємодії, що розгортається між сторонами відповідного соціально-духовного відношення, стає можливим виконання вказаної ролі. Тому взаємозв'язок політичної свідомості й правосвідомості, виявляючи свою суть у названій взаємодії, має необхідний характер, бо виражає внутрішню взаємообумовленість того, що не відбуватися не може.

Із щойно викладеного випливає, що взаємозв'язок між політичною свідомістю й правосвідомістю носить необхідний характер, оскільки виражає внутрішню взаємообумовленість того, що не відбуватися не може, а саме: взаємодії цих двох форм суспільної свідомості.

Четверте. Наступною ознакою державотворчого ідеологічного каузального відношення є його просторова й часова безперервність. «Будь-яке причинне відношення при уважному його розгляді фактично виступає як певний ланцюг причинно пов'язаних подій»⁴³. Дійсно, адже кожне вищезазначене соціально-духовне відношення, якщо його детально осмислити й проаналізувати, виглядає як відповідний ланцюг пов'язаних між собою каузальним зв'язком подій: певна активізація політичної свідомості – належна активність правосвідомості, наступний акт необхідної активізації політичної свідомості – відповідна активність правосвідомості і так далі. Якщо причина (певна активізація політичної свідомості) і наслідок (належна активність правосвідомості) у державотворчому ідеологічному каузальному відношенні розділені просторовим проміжком, то цей причинний ланцюг відбувається у просторі, поступово розгортаючись у ньому. Якщо ж, навпаки, причина й наслідок у позначеному відношенні співіснують в одній локальній точці простору, то вони, звісна річ, розділені часовим інтервалом; тут причинний ланцюг реалізовується у часі. Щоправда, як свідчить дійсність, в об'єктивній соціальній реальності, в її духовних вимірах маємо де-факто і один випадок, і інший.

Акцентуємо увагу, що просторова безперервність вказаного ідеологічного відношення означає те, що коли певна активізація однієї його сторони, політичної свідомості, й належна активність іншої, правосвідомості, розділені

просторовим інтервалом, то цей інтервал мусить бути заповнений безперервним ланцюгом необхідно пов'язаних причинних подій. Причому розривів у цьому ланцюжку подій, пов'язаних каузальним зв'язком, не повинно бути. Позаяк по цьому ланцюгу якраз і відбувається перенесення речовини, енергії та інформації від певної активізації політичної свідомості до відповідної активності правосвідомості й, зрештою, до створення правового державотворчо-ідеологічного стану. Часова безперервність позначеного каузального відношення має місце тоді, коли в ньому причина й наслідок одночасно існують в одній точці соціального простору, але при цьому розділені кінцевим часовим інтервалом. Вимоги такої безперервності означають, що між причиною й наслідком у державотворчому ідеологічному відношенні існує безліч інших подій, пов'язаних каузальним зв'язком і суміжних у часі. Оскільки причинний зв'язок між певною активізацією політичної свідомості й належною активністю правосвідомості завжди розгортається у часі, то завжди має місце, безперечно, й часова суміжність, безперервність.

I, нарешті, останнє (п'яте). У колі провідних ознак державотворчого ідеологічного каузального відношення слід назвати також його об'єктивний характер. Це, передусім, означає, що становлення, змінення й розвиток цього відношення відбувається в об'єктивній соціальній реальності. Така ознака витікає зі самої сутності навколишньої дійсності: як об'єктивно існує соціальний світ, так об'єктивно існують і його закони, зв'язки, відносини, у тому числі глибинні відносини у царині ідеології державотворення. Державотворче ідеологічне відношення – це, насамперед, соціально-духовне каузальне відношення між політичною та правовою свідомістю реальних, насправді існуючих малих і великих груп людей, конкретних суспільств, усього людства в цілому. Тому воно об'єктивне, як і об'єктивні ці соціальні групи, суспільства, культурні зв'язки між ними, взаємозв'язки їхніх духовних світів. Позаяк позначене соціально-духовне відношення, існуючи об'єктивно, є формою відображення взаємозв'язку політичної свідомості та правової, то й даний взаємозв'язок, певна річ, має об'єктивний характер.

I, дійсно, взаємозв'язок між політичною та правовою свідомістю існує, проявляється в об'єктивному світі, пануючи, поряд з іншими зв'язками, у державно-політичній реальності, змінюючи її формат, творячи буттєвість того чи іншого державного організму. Даний взаємозв'язок відображає, серед іншого, реальні односторонні й зворотні зв'язки, що зустрічаються у самій дійсності між сторонами державотворчої ідеологічної соціально-духовної взаємодії, означеними формами суспільної свідомості. Крім цього, він, проявляючись у соціальному світі у формі вказаної об'єктивної взаємодії, сприяє породженню реальних істотних змін на глобальних картах соціального всесвіту, у самій об'єктивній державно-політичній дійсності, що з'являються як результат тієї чи іншої практики державного будівництва, створення й перетворення держави, яка народжується за посередництва своєрідного «діалогу» певних державотворчо-ідеологічних станів, що складають відповідну теоретично обґрунтовану практичну свідомість, державотворчу ідеологію, й впливають, без сумніву, на життєдіяльність усього суспільства, людства, кінець кінцем. Виходячи з даних обставин, можна із цілковитою впевненістю

стверджувати, що взаємозв'язок названих форм свідомості носить об'єктивний характер.

Як бачимо, взаємозв'язок між політичною свідомістю й правосвідомістю має об'єктивний характер, оскільки відображає, виражає реальні зв'язки, відносини, взаємодії, що зустрічаються в самій дійсності, а також взаємообумовленість реального існування двох сторін державотворчого ідеологічного соціально-духовного відношення: політичної та правової форм суспільної свідомості.

Отже, встановлено, що взаємозв'язок між політичною та правовою свідомістю має суттєвий, внутрішній, необхідний, об'єктивний характер і зумовлює змінення, становлення й розвиток державотворчого ідеологічного соціально-духовного відношення, ідеології державотворення. Проте даний взаємозв'язок як закономірність розвитку державотворчого ідеологічного феномена повинен мати, окрім істотного, внутрішнього, необхідного, об'єктивного характеру, також і стійкий, повторюваний характер. І на підтвердження цього – декілька тез.

По-перше, повторюваний характер взаємозв'язок між політичною та правовою свідомістю має, бо повторюється на різних етапах історії соціально-неоднорідного суспільства, у різні часи історичного розвитку такої людської спільноти, у ті чи інші епохи її буття. Так, вказаний взаємозв'язок повторюється на кожному етапі історії класового суспільства: і в період Стародавнього світу, і в період Середньовіччя й Відродження, і в період Нового часу, і в період Новітнього часу. У рамках кожного із цих історичних періодів спостерігається духовна практика одностороннього впливу політичної свідомості на правосвідомість, що є свідченням існування одностороннього зв'язку між цими формами суспільної свідомості, й відповідна практика зворотного впливу правової свідомості на політичну, що підтверджує існування зворотного зв'язку означених форм, а, значить, має місце взаємозв'язок між ними, який зумовлює державотворчу ідеологічну взаємодію, змінення, розвиток відповідних соціально-духовних відносин і історичний плин ідеології державотворення в цілому.

На різних етапах історії, починаючи з прадавніх часів, із сивої давнини, коли зароджувались перші-ліпші більш-менш стабільні форми організації політичної матерії, взаємозв'язок між політичною свідомістю й правосвідомістю, зумовлюючи розвиток державотворчих ідеологічних соціально-духовних відносин, детермінує становлення унікальних типів ідеології державотворення, конкретно-історичних ідеологічно-державотворчих парадигм, що характерні тільки для певного історичного простору й часу, в межах яких формується відповідне ідеологічне поле, ідеологічний простір творення держави, де відбуваються необхідні державотворчі ідеологічні взаємодії, що роблять можливим буття теоретично обґрунтованої практичної свідомості, якою керуються будівничі державних форм, і що вносять зміну в суспільно-політичну життєдіяльність конкретного соціуму, впливаючи на процеси державного будівництва, створення й перетворення тих чи інших держав, державних монолітів. Наприклад, такі типи й парадигми зустрічаємо в країнах Стародавнього Сходу – в період Стародавнього світу, у країнах

середньовічної Європи – в період Середньовіччя й Відродження, в сучасному європейському державно-політичному просторі – у період Новітнього часу тощо.

Вказаний взаємозв'язок, постаючи в соціальній реальності, повторюється і на початкових етапах історії – у періоди Стародавнього світу, Середньовіччя й Відродження, – коли формуються певні передумови для становлення демократії в людській цивілізації, з відповідним їй ідеологічно-державотворчим супроводом, пов'язані, передусім, із розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, культури (у першу чергу – політико-правової) всього суспільства в цілому й практики державотворення зокрема, і на подальших історичних етапах – у періоди Нового й Новітнього часів, – коли відбувається становлення, утвердження демократії як цивілізованої форми організації державно-владних відносин, розвиток демократичних систем, відповідних структур і комунікацій⁴⁴, а разом з тим і необхідного для цього державотворчого ідеологічного забезпечення (демократична ідеологічно-державотворча парадигма). Насправді, можна вести мову про те, що взаємозв'язок між політичною та правовою свідомістю повторюється протягом двох основних історичних епох: а) в епоху Стародавнього світу, Середньовіччя й Відродження, коли формуються об'єктивні передумови для становлення й розвитку демократії в людській цивілізації і належного ідеологічно-державотворчого супроводу; б) в епоху Нового й Новітнього часів, коли відбувається становлення й утвердження демократії, відповідного державотворчого ідеологічного забезпечення.

Логічний висновок із щойно викладеного буде таким: позаяк взаємозв'язок між політичною свідомістю й правосвідомістю відтворюється на різних етапах історії соціально-неоднорідного суспільства, у різні історичні періоди, епохи розвитку такого соціального організму, то цілком правомірно вважати, що даний взаємозв'язок носить повторюваний характер.

По-друге, стійкий характер вищевказаний взаємозв'язок має тому, що він проявляється у життєдіяльності соціально-неоднорідного суспільства за різних об'єктивних умов: за досить різного історичного простору й часу, рівня соціально-економічного й політичного розвитку, різноманітного соціокультурного середовища тощо. Так, взаємозв'язок між політичною та правовою свідомістю, повторюючись на різних етапах історії людства, проявляється в життєдіяльності класового суспільства, незважаючи на такі об'єктивні, мінливі фактори, як історичний простір і історичний час. Даний взаємозв'язок існує у період Стародавнього світу (IV – I тис. до н.е.), у період Середньовіччя й Відродження (II – XVI ст.ст. н.е.), у період Нового часу (XVII ст. – перша половина XIX ст.) і, звісно, в період Новітнього часу (друга половина XIX ст. – початок XXI ст.), маючи при цьому певні особливості свого прояву протягом кожного з цих історичних періодів, рамки яких обмежені відповідними параметрами історичного простору й часу. У межах кожного із названих вище періодів спостерігаються відповідні види, типи ідеології державотворення, які виникають, формуються, розвиваються, розпадаються, відходячи у небуття, відроджуються шляхом певної державотворчої ідеологічної соціально-духовної практики, державотворчої ідеологічної

взаємодії, що з'являється як відображення, прояв взаємозв'язку позначених форм суспільної свідомості в умовах конкретного історичного простору-часу. Оскільки взаємозв'язок між політичною свідомістю й правосвідомістю проявляється у вигляді державотворчої ідеологічної взаємодії у різному історичному просторі й часі, можна припустити, що він має певну стійкість.

На підтвердження цього можна навести той факт, що даний взаємозв'язок проявляється у суспільному середовищі за різного рівня соціально-економічного й політичного розвитку суспільства, що позбавилось соціальної однорідності. У межах майже всіх суспільно-економічних формацій – рабовласницької, феодальної, капіталістичної, соціалістичної, – які характеризуються певним рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, соціально-економічних і політичних інститутів, взаємозв'язок між політичною й правовою свідомістю зумовлює державотворчу ідеологічну взаємодію, її динаміку, розвиток відповідних соціально-духовних відносин, тих або інших видів аналізованого нами ідеологічного феномена (державотворчої ідеології рабовласницької держави, феодальної, капіталістичної, соціалістичної), внаслідок чого відбувається становлення унікальних, самобутніх системних утворень ідеології державотворення, ідеальних структур, що надихають своїм подихом, живлять собою безмежні горизонти практичної свідомості творців могутніх державних конструкцій (монархій, республік, імперій тощо) і що, звичайно, несуть на собі відбиток певного типу формації.

До того ж взаємозв'язок, що розглядається, проявляється й у різноманітному соціокультурному середовищі. Детермінуючи державотворчу ідеологічну взаємодію та розвиток відповідних соціально-духовних відносин, взаємозв'язок політичної та правової свідомості проявляється у життєдіяльності різних країн і західної цивілізації, і східної, незважаючи на те, що країни цих двох цивілізацій значно відрізняються між собою, передусім, укладом культури і побуту, традиціями й нормами суспільно-політичної діяльності, політики, права, особливостями менталітету. Поряд з цим слід зауважити, що означений взаємозв'язок, маючи певну стійкість, проявляється у соціальному світі у вигляді державотворчого ідеологічного каузального відношення, державотворчої ідеологічної взаємодії, і тоді, коли тільки формуються об'єктивні передумови для становлення, розвитку демократії в людській цивілізації і належного ідеологічно-державотворчого супроводу побудови демократичної державності (епоха Стародавнього світу, Середньовіччя й Відродження), і тоді, коли виникають об'єктивні фактори, наприклад, відносно високий рівень розвитку соціально-економічних, політичних інститутів та ін., що сприяють становленню й утвердженню демократії, державно-владних демократичних систем із відповідним державотворчим ідеологічним забезпеченням (епоха Нового й Новітнього часів).

Позаяк взаємозв'язок політичної та правової свідомості проявляється у життєдіяльності соціально-неоднорідного суспільства за різних об'єктивних умов (за різного історичного простору-часу, рівня соціально-економічного й політичного розвитку, різноманітного соціокультурного середовища і т.п.), то цілком справедливою є теза, що даний взаємозв'язок носить стійкий характер.

Усе сказане дає змогу зробити узагальнюючий висновок, що взаємозв'язок політичної та правової свідомості має: по-перше, суттєвий характер, оскільки зумовлений процесуальною природою ідеології державотворення, що виявляється в існуванні двох утворюючих державотворчий ідеологічний процес – політичної форми свідомості й правової, що продукують буття відповідних державотворчо-ідеологічних станів, які постають у вигляді певної сукупності, що об'єктивно складається і де знаходить свій вираз маюча певну спрямованість зміна суттєвих властивостей і відношень, притаманна державотворчій ідеології, що перебуває у розвитку, і які послідовно змінюють один іншого, знаходячись у взаємозв'язку, взаємопереходах попереднього й наступного; по-друге, стійкий характер, оскільки проявляється у життєдіяльності соціально-неоднорідного суспільства за несхожих об'єктивних умов (за різного історичного простору-часу, рівня соціально-економічного й політичного розвитку, різноманітного соціокультурного середовища і т.п.); по-третє, повторюваний характер, бо відтворюється на різних етапах історії соціально-неоднорідного суспільства, у різні історичні періоди, епохи розвитку такого соціального організму; по-четверте, внутрішній характер, бо проявляє себе у взаємодії двох сторін державотворчого ідеологічного соціально-духовного відношення – політичної форми свідомості й правосвідомості, – наявне специфічне буття яких, у вигляді належних державотворчо-ідеологічних станів, впливає із глибинної природи ідеології державотворення й відбувається у внутрішніх горизонтах відповідного ідеологічного процесу; по-п'яте, об'єктивний характер, позаяк відображає, виражає реальні зв'язки, відносини, взаємодії, що зустрічаються в самій дійсності, а також взаємообумовленість реального існування двох сторін державотворчого ідеологічного соціально-духовного відношення (політичної та правової форм суспільної свідомості); і, насамкінець, по-шосте, необхідний характер, позаяк виражає внутрішню взаємозумовленість того, що не відбуватися не може, а саме: взаємодії двох основних форм суспільної свідомості, політичної свідомості й правосвідомості.

Таким чином, взаємозв'язок між політичною свідомістю й правовою свідомістю носить у цілому суттєвий, стійкий, повторюваний, внутрішній, об'єктивний і необхідний характер, а тому може бути охарактеризований як провідна закономірність державотворчого ідеологічного феномена, що зумовлює становлення й розвиток цього явища. Тобто названий взаємозв'язок, виступаючи як провідна закономірність досліджуваної ідеології, що належить до загальних внутрішніх взаємозв'язків сторін суспільної свідомості, її основних форм, і формує закономірний характер розвитку ідеології державотворення.

З'ясувавши провідну закономірність становлення й розвитку досліджуваного ідеологічного феномена, доцільно перейти до розгляду особливостей її прояву на різних етапах історії.

3.2. Особливості прояву взаємозв'язку політичної та правової свідомості на різних етапах історії людства

Приймаючи за концептуальний дороговказ єдність формаційного й цивілізаційного підходів до осягнення всесвітньо-історичного процесу, принагідно виокремимо дві історичні епохи, у масштабних горизонтах яких цілком можливо, як уявляється, виявити найбільш загальні особливості прояву взаємозв'язку політичної форми суспільної свідомості й правосвідомості на різних етапах історії людства, а разом з тим зафіксувати, проаналізувати специфіку розвитку ідеології державотворення на фоні еволюційного поступу людського суспільства. Так, якщо у межах першої історичної епохи, що охоплює періоди Стародавнього світу, Середньовіччя й Відродження, вказаний взаємозв'язок має один свій якісно визначений прояв, детермінуючи плин державотворчої ідеології у відповідному конкретно специфічному тренді, який чітко прослідковується й фіксується, то в рамках другої епохи, що охоплює періоди Нового й Новітнього часів, цей взаємозв'язок набуває іншого свого вияву, що є досить очевидним, обумовлюючи розвиток державотворчого ідеологічного явища відповідно до дещо інакшого, у порівнянні з попередніми часами, тренду, нової державотворчо-ідеологічної тенденції, яка залишає свій відбиток у реальних державно-політичних матрицях суспільного буття, у форматах яких відбуваються наявні процеси державного будівництва, творення й перетворення держав, тих чи інших державних конструкцій. Керуючись принципом історизму, видається правомірним розпочати осмислення особливостей прояву взаємозв'язку політичної та правової свідомості, розвитку досліджуваної ідеології на різних етапах історії людства з розгляду першої історичної епохи: доби Стародавнього світу, Середньовіччя й Відродження.

Доцільно нагадати, що на зорі людської цивілізації, у первіснообщинному суспільстві, соціальна влада здійснювалася головним чином на найпростішому примітивному рівні, патрунуючи своїм владним впливом первісну спільноту, що не знала ані приватної власності, ані класової диференціації – незмінних супутників соціально-неоднорідного суспільства. У такій первісній спільноті, на початкових етапах первіснообщинного ладу, не було чіткої межі між носієм і об'єктом влади. Таке органічно цілісне людське коло, товариство саме було і суб'єктом влади, і її об'єктом. При цьому владний вплив відбувався на основі звичаїв, традицій, моралі, забезпечуючи цілісність і стабільність первісного загалу¹. Зрозуміло, що за таких умов перші владні носії спиралися у своїх діях на іще недиференційовану певним чином суспільну свідомість, що тільки-но зароджувалась і, звісна річ, не мала чіткого поділу на форми (політичну форму свідомості й правову), що закономірно з'являлись лише разом із політичним поступом суспільства, державно-політичною еволюцією соціальної матерії. До речі, з ускладненням соціально-політичної життєдіяльності, появою приватної власності, соціальної нерівності й розшаруванням людського загалу на класи зростає протиріччя між суспільними та індивідуально-груповими інтересами, зумовлюючи поступове виокремлення, виділення суб'єкта влади від її об'єкта. Паралельно з цим із об'єктивною необхідністю відбувається становлення й такої політичної форми організації суспільного буття, як держава; формуючись у материнському лоні суспільної свідомості, відправляються у відносно

самостійне духовне плавання політична й правова свідомість, маркуючи в ідеальних горизонтах магістральні шляхи свого руху. Такий процес, себто виокремлення владного суб'єкта від його об'єкта, становлення держави, у стародавніх народів протікав по-різному, маючи кожного разу свої унікальні, неповторні, своєрідні форми, але на своєму завершальному етапі він, як правило, завжди вступав в однакову фазу: стадію легітимації владних повноважень суб'єкта влади, який отримував загальновизнане право здійснювати державне будівництво, створювати й перетворювати державний організм. Означений процес набув свого осмислення у державотворчій думці у вигляді договірної моделі походження держави й державно-владних відносин у соціально-неоднорідному суспільстві, концептуальні положення якої були представлені у різні часи творчістю А. Августина, Т. Гоббса, Г. Гроція, І. Канта, Каутільї, Дж. Локка, Мо-цзи, Дж. Роулза, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спінози, інших видатних мислителів усіх часів і народів. Згідно з теоретичними імперативами вказаної моделі, у ході історичного процесу у тому або іншому соціумі укладається певний суспільний договір між членами соціальної спільності, що знаменує утворення певної державної конструкції, визначає взаємні права й обов'язки суб'єктів і об'єктів державно-владних відносин, цілковиту легітимність повноважень верховного суб'єкта влади в державі, що розповсюджується, у першу чергу, на здійснювану ним практику державно-будівничих справ, удосконалення державно-політичної життєдіяльності конкретної людської спільності.

Варто наголосити, що вказана мисленнева модель допомагає осмислити момент становлення як державно-владних відносин, початок закономірного характеру розвитку державної влади у соціально-неоднорідному суспільстві, так і державотворчого ідеологічного явища у людській спільності, що позбавилась соціальної однорідності й стала на шлях будівництва державно-політичних форм. Адже якщо у цілісному первіснообщинному суспільстві, де не було соціальної диференціації й роздільного існування сторін владної взаємодії, взаємозв'язок суб'єкта й об'єкта влади, маючи в соціальному середовищі «ідеальний» прояв, забезпечує розвиток такої взаємодії на найпростішому рівні підпорядковуючої сили, то в соціально-неоднорідному державно-організованому суспільстві, в якому сторони владної взаємодії відокремлені одна від іншої, мають різні, а часом протилежні, інтереси, позначений взаємозв'язок зумовлює становлення й розвиток повноцінних державно-владних відносин, сторони яких чітко визначені. Це по-перше. Окремо зауважимо, що вже на завершальному етапі первіснообщинного ладу – у соціумах общинної колективності, де більш-менш виразно відзначилися перші ознаки соціальної нерівності й досить чітко намітилася класова диференціація, поступово почався й процес становлення повноцінних владних відносин, передусім, влади політичної. Він активізувався у період розпаду первіснообщинного ладу й формування інститутів класового суспільства, у першу чергу, інституту приватної власності, закладаючи підмурки переможної ходи тернистими стежками західної та східної цивілізацій такої політичної форми організації суспільного життя, якою виявилась держава. І, по-друге, якщо первісна громада – природний носій владних повноважень на світанку

людської цивілізації спиралася у своїх діях на недиференційовану, примітивно організовану суспільну свідомість, найпростіший практичний її конструкт, то її наступник – політично-організована державна спільність в особі перших будівничих державних конструкцій під час здійснення відповідних державотворчих практик уже спиралася головним чином на дві форми суспільної свідомості – політичну свідомість і правосвідомість, – що мали закладений від природи державотворчий потенціал, іманентне державотворче спрямування, взаємозв'язок яких обумовлював становлення й розвиток державотворчих ідеологічних соціально-духовних відносин, а разом з ними й нового, якісно визначеного сегменту практичної свідомості, а саме: ідеології державотворення.

Як бачимо, ускладнення соціально-політичної життєдіяльності суспільства, зростаюче протиріччя між суспільними та індивідуально-груповими інтересами зумовлюють нарівні із відокремленням суб'єкта й об'єкта влади також і процес поступового формування такої політичної форми організації суспільства, як держава. Разом із виникненням держави на тлі політичної влади відбувається становлення й розвиток державної влади, державно-владних структур, інститутів, органів, тобто апарату держави, що покликаний за посередництва державно-владного впливу забезпечувати розбудову державного організму й життєдіяльність соціально-неоднорідного суспільства. Поряд із цим закономірно формується й право як система правил поведінки, норм, які встановлені або санкціоновані державою, мають загальнообов'язковий характер, виражають волю домінуючої у суспільстві частини населення, спрямовані на регулювання суспільних відносин і дотримання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю державного апарату. Як відомо, першим за хронологією у Стародавньому світі відбувається виникнення держав у східній цивілізації.

До речі, солідаризуємось у думці², що принципи відмінності східного й західного цивілізаційних шляхів розвитку полягали у тому, що на Сході, на відміну від Заходу, де приватна власність відігравала пануючу роль, відносини приватного товарного виробництва, орієнтованого на ринок, не займали визначного місця. Це, у свою чергу, не могло не позначитись на застійному характері східних соціальних структур, на відсутності на Сході умов для розвитку політичних і правових інститутів, покликаних обслуговувати потреби громадянського суспільства, що народжувалось: демократичне суспільне самоврядування із правами та обов'язками кожного повноправного громадянина, члена поліса-республіки, правові гарантії його приватних інтересів, прав і свобод. Вищезгадані особливості східної цивілізації – відсутність домінуючої ролі приватної власності, застійний характер розвитку – були головними визначальними рисами держав Стародавнього Сходу, основою типологічної схожості останніх, на відміну від античних країн, що динамічно розвивались, а потім і країн Західної Європи, наступника античної цивілізації.

Очевидно, що загальна специфіка, самотній державно-політичний бренд суспільств Стародавнього Сходу визначались, як мінімум, двома основними детермінантами. Перша з них – це сільська громада, община, як традиційна первинна клітинка, форма співжиття членів східних соціумів

прадавніх часів (як приклад, патронімії у Стародавньому Китаї), що багато в чому зберігала риси патріархально-родової організації, визначаючи в загальних рисах характер політичного буття, особливості того чи іншого державного організму, наявних правових систем цих суспільств. Друга – традиційність як іманентна риса останніх, що знайшла свій яскравий вираз, зокрема, в їх стійкій багатоукладності, історичній наступності соціальних, політичних, правових форм і інститутів східної цивілізації сивої давнини, а також пануючого впливу релігійної свідомості, її ідеологічного сегменту у відповідному цивілізаційному просторі.

У цілому ж політичну організацію стародавніх країн Сходу ілюструє низка визначальних моментів. По-перше, досить різнобарвний соціальний склад тієї чи іншої східної спільноти, що обумовлювався багатоукладним устроєм її господарського життя й утворювався головним чином у межах трьох основних соціально-класових груп: а) тих осіб, що були позбавлені засобів виробництва, а також залежних підневільних трудівників, до яких відносились, звичайно, й раби; б) вільних дрібних виробників, тобто селян-общинників і ремісників, що жили своєю працею; в) пануючого соціального прошарку, куди входили зазвичай придворна аристократія, керуючий склад армії, заможна верхівка землеробської общини тощо. По-друге, відсутність чіткої соціально-класової структури східних суспільств, конкретно визначених меж між основними верствами населення. По-третє, наявність у державно-політичній буттєвості країн Стародавнього Сходу специфічного аттрактору, де продукувався унікальний спосіб існування політичної матерії – східна деспотична державно-політична форма. Це підтверджує, зокрема, й концепція «східної деспотії», яка пронизує собою тисячоліття й сягає своїм корінням концептів давньогрецького мислителя Геродота Галікарнаського (V ст. до н.е.), який з легкої руки одного зі своїх славетних нащадків М. Цицерона отримав титул «батька історії», що й досі неодмінно додається до імені великого грека. Відповідно до її положень «східна деспотія» – це, з одного боку, форма правління із необмеженою владою спадкового монарха, владарювання котрого всіляко обожнювалось, який виступав одноосібним законодавцем і вищим суддею, а з іншого, централізована держава з жорстким тоталітарним режимом, всеохоплюючим надзором за безправними підданими розгалуженого державного апарату, що підпорядковувався верховному володарю в особі деспота. Яскравий тому приклад – централізована імперія Стародавнього Китаю й царства Стародавнього Єгипту. Щоправда, подекуди у прадавніх східних суспільствах влада державних керманічів обмежувалась радою знаті чи народними зборами, або ж самоуправними міськими общинами. Одначе, такі винятки лише підтверджують загальний тренд формування державних пірамід країн Сходу, що впливав із дії вищезазнаного аттрактору державно-політичного буття тих далеких прадавніх часів. По-четверте, наявність у всіх стародавніх країнах східної цивілізації єдиного спільного вектору політичного розвитку, у фарватері якого вони просувалися загальним напрямом державно-політичної еволюції: від невеликих племінних утворень, окремих міст-держав до провідних царств, а потім і до централізованих імперій, переважно багатоетнічних, що створювались за рахунок насильницького приєднання

суміжних територій. По-п'яте, формування фундаменту політичної організації країн, що розглядаються, здебільшого на морально-етичних, релігійних цінностях, що відводили верховному можновладцю особливу місію: поєднання державно-політичної спільності, закріплення єдності соціально-неоднорідного загалу на певній території. По-шосте, посилення державно-владних повноважень східних правителів супроводжувалось активною правотворчістю, створенням писаних правових судебників, кодексів (наприклад, Звід законів Хаммурапі, або ж Кодекс Хаммурапі, створений у Стародавньому Вавилоні у XVIII ст. до н.е.).

Проілюстрована політична організація країн Стародавнього Сходу, які за своєю глибинною природою являли собою той чи інший варіант рабовласницького суспільства, зумовлювала разом із народженням такої політичної форми організації суспільного буття, як держава, становлення й системи правових норм, стародавнього права східної цивілізації, що закономірно несло на собі відбиток відповідного політично-організованого суспільства. Таке право, по-перше, закріплювало соціальну нерівність, що виявлялося, насамперед, у приниженому положенні рабів, а також у становій нерівності вільного люду; по-друге, було тісно пов'язано з релігією, релігійною мораллю, практично кожна його норма мала відповідне релігійне обґрунтування; по-третє, мало за основне своє джерело на протязі сторіч звичаї, які зберігали певну актуальність навіть тоді, коли з'явилися писані судебники, брахманські компіляції та інші джерела писаного права, що загалом закріплювали найбільш розповсюджені звичаї, вкорінену судову практику.

Означена специфіка політичної організації прадавніх суспільств Сходу, відповідного права, на підставі якого в останніх творилися якісно визначені правові відносини, звісно ж, визначала й особливості двох форм суспільної свідомості – політичної форми й правової, – що тільки-но поставали до життя на територіях східних соціально-неоднорідних спільнот, безпосередньо віддзеркалюючи наявне політико-правове буття, розвиваючись, еволюціонуючи разом із ним. Так, зокрема, в суб'єктивних образах навкружної політичної реальності закріплювалося особливе міфологічне, містично-релігійне відношення до владного феномена, державної влади й, водночас, до державності, царственості, особистої персони правителя-державотворця. «Визнання вищого, божественного авторитету, що органічно впливає із сущого світопорядку, а отже, й необмежених деспотичних повноважень правителя, було основоположним елементом східної духовної культури, релігійної ідеології, визначаючим значною мірою різні сторони життєдіяльності давньосхідних суспільств»³, – пишуть окремі автори. Із їхніми думками, у принципі, погоджуються й інші: «Чільне місце у політичній свідомості ранньокласових суспільств займали міфи про божественне, надприродне походження суспільних порядків. Із цими міфами були тісно пов'язані традиції обожнення існуючої влади та її приписів. Царі, жерці, судді та інші представники влади вважалися нащадками або намісниками богів і наділялися священними рисами»⁴. Зазвичай підмурки політичної свідомості східного люду стародавніх часів зберігали морально-етичні, релігійні імперативи, що всіляко звеличували вищу державно-владну персону, котра уособлювала земну

державну єдність, першого очільника держави, підносячи його велич у височину, до самих небес. До речі, як свідчить історія, іще у Стародавньому Єгипті епохи давнього царства (III тис. до н.е.) державним керманічам, фараонам, став надаватися священний титул «сина бога Сонця», а у Стародавньому Китаї кожного імператора, правителя-деспота, найменували не інакше, як «син неба». Аналогічне ставлення до державних володарів спостерігалось і в Стародавній Індії та Стародавньому Вавилоні.

Погоджуємось із думкою⁵, що політична свідомість мешканців Сходу періоду сивої давнини надіяла правителів всесильними, деспотичними повноваженнями не тільки в силу божественного характеру державної влади, але також у силу тієї одноосібної ролі цих владарів у підтриманні безпеки, правосуддя, соціальної справедливості, єдності в суспільстві, яка традиційно закріплювалася за ними у певних ідеальних формах. Стійкість патріархально-общинних відносин, на підґрунті яких формувались первинні державно-деспотичні конструкції, створювала у суспільній свідомості, політичній її формі, образ правителя-отця, захисника слабких і знедолених. Тому приклад – конфуціанство як панівна ідеологія Стародавнього Китаю. Звичайно, такі уявлення про благі, богоугодні діяння правителів повинні були підтримуватися їх державно-владною соціально-значимою діяльністю, яка, до речі, була особливо притаманна Вавилонії. Тут доречно згадати, зокрема, про існуючу у цій прадавній країні практику царських наказів, що звільняли бідняків від їхніх боргів, правових приписів, що обмежували боргове рабство трирічним строком, встановлення процентів лихварського займу тощо.

Закономірно було те, що прадавні правові погляди східної цивілізації, нарівні з політичними, тісно перепліталися зі світоглядними, моральними, релігійними й іншими уявленнями. Адже прадавні правові заборони поставали одночасно і як загальносвітоглядні принципи, і як релігійні заповіді, і як моральні приписи, якими керувалися у повсякденному житті жителі сивої давнини. Такі ідеальні конструкції можна спостерігати, між іншим, гортаючи сторінки Зводу законів Хаммурапі, правових приписів Талмуду, індійських релігійних книг, інших стародавніх пам'яток права, політико-правової думки Сходу.

В умовах зародження політичної матерії, її державно-політичного поступу теренами Стародавнього Сходу, необхідності творення перших державних форм закономірно відбувалась взаємодія нещодавно народжених політичної свідомості й правосвідомості, обумовлюючи утворення вищого сферичного компоненту практичної свідомості, ідеології державотворення, якою керувалися відчайдушні піонери державного будівництва, творці найперших молодих держав. Вельми очевидним є те, що дана взаємодія проходила головним чином у форматі такої найбільш загальної схеми: з одного боку, односторонньої дії політичної свідомості на правову свідомість, а з іншого, асиметричного зворотного впливу другої форми суспільної свідомості на першу. У контексті вищеназваних умов провідні політичні гравці пануючого соціального прошарку, котрі одночасно виступали у ролі ключових суб'єктів права, досягають вищого рівня політичної, і, певна річ, правової, самосвідомості й з об'єктивною необхідністю ініціюють, проводять

ідеологічно-державотворчу діяльність, що має, безперечно, як політичний контент, так і правовий. Наочний приклад конкретних результатів означеної ідеологічної діяльності – це державотворчі концепти Каутільї у Стародавній Індії, Конфуція, Лао-цзи, Мо-цзи, Шан Яна у Стародавньому Китаї тощо. Державотворчі концепції, які з'являлися внаслідок відповідної діяльності, були, як правило, суцільно прикладними, це по-перше, такими, що не тільки зберігали, але й розвивали релігійно-міфологічні уявлення, це по-друге, а також, по-третє, тими, що не надто відокремлювалися від моралі й являли собою переважно етичні політико-правові доктрини. «Підвищений інтерес до проблем моралі взагалі характерний для ідеології класів, що формувалися... Перетворення в суспільстві й державі у багатьох давньосхідних вченнях пов'язувались із змінами морального вигляду людей. Саме мистецтво управління часом зводиться до морального вдосконалення государя, до управління силою особистого прикладу»⁶. Зазначені концепції, по-четверте, продукувались ідеологами пануючих соціальних верств і «...освячували соціальну нерівність, привілеї знаті, владу верхівки. Основи суспільства проголошувались божественними установленнями, й будь-яка спроба посягнути на них розглядалась як виклик богам. Народним масам прагнули вселити благоговійний страх перед божественною владою государя, привити смиренність і покірність»⁷. На тлі розгорнутої політичної ідеологічно-державотворчої діяльності активізується утворююча складова процесу формування ідеології державотворення (політична свідомість) і цілком закономірно з'являється політичний державотворчо-ідеологічний стан конкретно-історичного рабовласницького суспільства Стародавнього Сходу, що з необхідністю спричиняє активність перетворюючої наслідкової складової вказаного процесу (правосвідомості), а разом з тим і появу правового державотворчо-ідеологічного стану позначеного суспільства, у лоні якого закріплювались цивілізаційні підмурки східної рабовласницької держави, що мала досить виразний деспотичний характер.

Таку дію політичної свідомості на правову слід розглядати, ясна річ, як вияв одностороннього зв'язку між ними. Зворотному ж впливу правосвідомості на політичну свідомість, що виступав як результат прояву зворотного зв'язку відповідних форм суспільної свідомості, судилося бути у ті далекі часи лише тільки асиметричним, тобто таким, що стримував подальші державотворчі потуги утворюючої складової процесу формування ідеології державотворення. І тут показовими є тези, які частково проливають світло на глибинні духовні процеси, у тому числі державотворчо-ідеологічну взаємодію, що відбувалися в надрах суспільної свідомості східних спільнот Стародавнього світу, в яких, зокрема, йдеться про те, що «пануючій ідеології протистояли політичні погляди пригноблених. Вони критикували офіційні релігійні догми, шукали нові форми віри (наприклад, ранній буддизм), виступали проти гніту й свавілля, висували вимоги на захист справедливості. Їх ідеї чинили значний вплив на розвиток політичної теорії. Панівні круги завжди були вимушені враховувати в ідеології вимоги експлуатованої більшості»⁸. Проте такі політичні погляди, що свідчили про зростання рівня політичної самосвідомості пригноблених соціальних прошарків, тих, хто волею долі не займав вищого пануючого місця в ієрархії

того чи іншого східного стародавнього рабовласницького суспільства, не змогли істотним чином змінити вже певним чином закріплені, вкорінені контури правового державотворчо-ідеологічного стану вищеозначеного суспільства, передусім, через обмеженість природи останнього, слабкість правової культури його головних політико-правових акторів, доволі консервативний характер правової ідеології, що домінувала в ньому. Внаслідок такого стану речей, а точніше – неможливості повноцінної реалізації політично забарвлених думок, концептів різних соціальних шарів щодо їхньої посиленої участі у державних справах, певної консервації правової ідеологічно-державотворчої діяльності й раніш утвореного відповідного державотворчо-ідеологічного стану, в соціумах Стародавнього Сходу мали місце чисельні акції соціального протесту, що так чи інакше впливали на перебіг державно-політичної життєдіяльності певних спільнот, персональний склад верховного суб'єкта влади, але ж, що цікаво, не змінювали істотним чином підвалини буття рабовласницького суспільства й держави, прямо не посягаючи на них. Примітно, що під час викладення специфіки політики й права, політичних і правових вчень східних країн часів сивої давнини зазвичай говориться про те, що «...посилення деспотичних рис давньосхідної держави відбувається часто у процесі боротьби не з народом, а зі знаттю, з аристократичними й жрецькими колами, сепаратизмом»⁹, або ж що «багато акцій соціального протесту проходили під гаслами морального змісту й були направлені проти конкретних носіїв чи узурпаторів влади. Народні маси виступали головним чином за відновлення справедливості, перерозподіл багатства, але не піддавали сумніву економічні й політичні основи суспільства»¹⁰.

Із вищесказаного випливає, що духовний взаємозв'язок, який нас безпосередньо цікавить, в умовах розгортання буття соціально-неоднорідного, державно-організованого суспільства Стародавнього Сходу обумовлював взаємодію відповідних форм суспільної свідомості, що відбувалась у форматі односторонньої дії політичної свідомості на правову свідомість і, водночас, асиметричного зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість і що ілюструє особливість прояву даного взаємозв'язку у часи існування вказаного суспільства. Такий формат позначеної взаємодії створював оригінальну державотворчо-ідеологічну матрицю, в межах якої закономірно поставала до життя, утворювалась ідеологія державотворення, формуючи в процесі свого розвитку відповідний різновид державотворчого ідеологічного явища – державотворчу ідеологію східної рабовласницької держави. Такою ідеологією, теоретично обґрунтованою практичною свідомістю, й керувалися верховні носії державно-владних повноважень, суб'єкти державної влади, створюючи, перетворюючи, вдосконалюючи ті чи інші конструкції східних державних організацій, що поставали у славетному минулому далекої сивої давнини.

Із певною цікавістю відзначимо той факт, що глибинний світ духовного життя країн Стародавнього Сходу, практичної компоненти суспільної свідомості державно-організованого люду, будівничих державних форм (ідеології державотворення), багато в чому перегукувався із навколишньою державно-владною дійсністю тих часів, відповідаючи, зокрема, особливостям

виявленого нами раніше тренду розвитку державно-владних відносин, державної влади¹¹, носії якої під час здійснення своїх державотворчих справ керувалися, звісна річ, щойно названим типом ідеології державотворення.

Нагадаємо, що у державах Стародавнього Сходу (Стародавньому Єгипті, Стародавній Індії, Стародавньому Китаї, Вавилонії тощо) державно-владні відносини розвивалися шляхом активізації постійних легітимних односторонніх дій суб'єкта державної влади на її об'єкт і зворотної нелегітимної дії останнього на відповідного владного носія, здійснюваної у стихійній, довільній формі. Внаслідок практики легітимної односторонньої дії державно-владного суб'єкта на його об'єкт як прояву одностороннього зв'язку між ними у кожній державі Стародавнього Сходу поступово складалася могутня система державної влади, побудована на жорсткому підпорядкуванні об'єктів державно-владних відносин суб'єктам, що реалізовувалося за допомогою примусу, покарання. «Сильна, караюча влада, – стверджувалося в «Артхашастрі», – це єдине, що забезпечує нинішнє й майбутнє існування»¹². Така владна система була досить ефективною при формуванні й становленні стародавніх держав Сходу. Однак, вона виявилася доволі непродуктивною, коли ці державні організми досягали свого більш-менш стабільного існування. Оскільки тоді в державно-політичній життєдіяльності країн Стародавнього Сходу на перший план реалізації виходили індивідуально-групові інтереси суб'єкта влади в державі, котрі неодмінно вступали у протиріччя зі суспільними інтересами, зумовлюючи активний прояв негативного соціального начала владного феномена й зростаюче невдоволення з боку об'єктів державно-владних відносин. У таких умовах спостерігається активний прояв зворотного зв'язку між суб'єктом і об'єктом влади, що зумовлював наявність у стародавніх державах Сходу зворотної дії владного об'єкта на його суб'єкт, яка здійснювалася у стихійній, довільній формі. Так, у країнах Стародавнього Сходу неодноразово відбувалися збройні виступи найбільш вразливих верств населення, які були спрямовані проти політики певних державних керівників. Тут доречно згадати і повстання найбільш вразливого населення у Стародавньому Єгипті наприкінці періоду Середнього Царства, і повстання сільських жителів у Стародавньому Китаї (збройні виступи «червонобрових», «жовтих тюрбанів» та ін.) у період правління династії Хань. Поряд із цим у стародавніх країнах Сходу нерідко відбувалася протидія верховному суб'єкту влади з боку державного апарату середньої ланки. Дана протидія протікала в основному у формі сепаратизму (зокрема, тенденція до сепаратизму в Стародавній Індії у часи імперії Маур'їв). Як правило, у всіх випадках зворотної дії об'єкта влади на її суб'єкт у країнах Стародавнього Сходу відбувалося значне ослаблення могутності державного можновладця, зменшення ступеня інтенсивності односторонньої дії суб'єкта на об'єкт державно-владних відносин, що призводило до руйнування системи державної влади у тій або іншій давньосхідній державі й до поступового ослаблення останньої.

Отже, як бачимо, у країнах Стародавнього Сходу державно-владні відносини розвивалися шляхом активізації легітимних односторонніх дій суб'єкта державної влади на її об'єкт і зворотної нелегітимної дії такого владного об'єкта на його суб'єкт, здійснюваної у стихійній, довільній формі.

Позначений державно-владний плин зумовлювався об'єктивним взаємозв'язком державного можновладця як владного суб'єкта, з однієї сторони, й об'єкта державної влади, з іншої, і в цілому кореспондувався із моторикою існуючої у той час державотворчо-ідеологічної матриці, у межах якої формувалась ідеологія державотворення східної рабовласницької держави, якою керувалися у своїх діях творці відповідних державних будов: міст-держав, царств, імперій тощо.

Із часом пальма першості у питаннях державного будівництва й формування ідеології державотворення стала переходити від східної цивілізації до її природного партнера на Заході – західної цивілізації. Зауважимо, що остання за часів античності просувалась шляхом поступу, який в силу низки об'єктивних обставин багато в чому відрізнявся від шляху, що був подоланий у далекій давнині східною цивілізацією. Справа у тому, що специфіка становлення державно-політичного буття й, водночас, державності в античному світі зумовлювалася значною мірою своєрідними природно-географічними чинниками, які, як у випадку Стародавньої Греції, створювали сприятливі умови для розвитку ремесла, у тому числі металообробки. Широкий розвиток обмінних, торгівельних відносин, особливо морської торгівлі, сприяв еволюції ринкового господарства, що прискорено набирала обертів, зростанню приватної власності, а разом з тим розшаруванню античних спільнот на класи й, звісно, формуванню класичного рабовласницького суспільства, що «...виникло як результат розподілу праці, який породив клас панів і рабів, експлуататорів і експлуатованих»¹³. Розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, соціальна диференціація, що посилювалася, обумовлювали поступове формування унікальної полісної політичної системи, у лоні якої цілком природно поставали сильні рабовласницькі держави з республіканською формою правління, яка змогла забезпечити на протязі певного історичного часу стабільність розвитку соціально-економічних і політико-правових інститутів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. «Природні умови, – відзначається в окремих джерелах, – вплинули на організацію державної влади у Греції і в іншому відношенні. Гірські хребти й заливи, що розсікали морське узбережжя, де мешкала значна частина греків, виявилися істотною перешкодою для політичного об'єднання країни й тим більш робили неможливим і непотрібним централізоване управління. Таким чином, самі природні бар'єри зумовлювали виникнення чисельних, відносно невеликих за розміром та достатньо ізольованих одні від одних міст-держав – полісів. Полісна система була однією з самих значних, практично унікальних рис державності, що характерні не тільки для Греції, але й для всього античного світу. Географічна й політична замкненість полісу (у материковій частині й на островах) за розподілу праці, що далеко зайшов, робила його залежним від вивозу ремісничих виробів, від ввозу зерна й рабів, тобто від загальногрецької та міжнародної морської торгівлі. Море відіграло величезну роль у житті античного (передусім – грецького) полісу. Воно забезпечувало його зв'язок із зовнішнім світом, із іншими полісами, з колоніями, зі східними країнами і т.п. Море й морська торгівля пов'язували в єдину полісну систему всі міста-держави, створювали відкриту загальногрецьку й середземноморську політичну культуру, цивілізацію»¹⁴.

І далі. «Із точки зору своєї внутрішньої організації античний поліс являв собою закриту державу, за бортом якої залишалися не тільки раби, але й чужаки-іноземці, навіть вихідці з інших грецьких полісів. Для самих же громадян поліс був свого роду політичним мікрокосмосом зі своїми священними для даного міста формами політичного устрою, традиціями, звичаями, правом і т.д. Поліс замінив у давніх греків земельно-общинні колективи, що розпалися під впливом приватної власності, громадянською й політичною общиною»¹⁵.

Разом із поступом політичного буття, державно-політичної буттєвості, й виникненням первісної плеяди рабовласницьких держав західної частини людської цивілізації формувалася й відповідна система загальнообов'язкових правил поведінки, античне рабовласницьке право, що детально регламентувало систему суспільних відносин, які склалися у відповідному соціально-неоднорідному, державно-організованому просторі, і стрімко розвивалося, стверджуючись у внутрішніх горизонтах своєї еволюції, кореспондуючись у цілому із тими процесами, що протікали у навкружній дійсності, державно-політичній матерії. «Розвиток права в античних Греції та Римі здійснювався в рамках окремих полісів, і рівень розвитку демократичних інститутів в окремих містах-державах знаходив своє відображення й у праві. Ствердження полісної системи мало результатом активізацію правотворчої діяльності та її поступове звільнення від релігійно-міфологічної оболонки. На зміну неписаним звичаям, тлумачення яких нерідко доволіно здійснювалось світською або грецькою аристократією, приходив закон, що має світський характер, і виражений зазвичай у письмовій формі. Право в античному світі, таким чином, постає у своєму чистому вигляді як авторитетний та обов'язковий регулятор полісного життя, позбавлений будь-якої містичної чи релігійної сили»¹⁶.

Тут доречно відзначити, що розвиток права й утвердження законодавства в античну добу відбувалися у загальному тренді кодифікації правових звичаїв, що склалися у більш далекі прадавні часи, у руслі якої відбувалась одна з найперших кодифікацій права, яку проводив Залевк у Локрах, проходила кодифікація Харонда у Катані, поставали Закони Драконта в Афінах тощо. Із плином часу в афінському місті-державі славнозвісними реформами Солон й Клісфена (VI ст. до н.е.) були закладені підмурки нової демократичної конституції Афін, що передбачала процедуру прийняття законів Народними зборами. До речі, у Стародавньому Римі Закони XII таблиць (V ст. до н.е.), що склалися із творчо перероблених правових звичаїв, також передбачали правило, згідно з яким законодавчим актом (законом) вважалось рішення Народних зборів. Поступово у центральних, знакових містах античного світу (Афінах, Римі) стверджувалась демократична система законодавства, належні правовідносини, що їй відповідали, закріплювалась провідна роль права у впорядкуванні суспільно-політичної життєдіяльності того чи іншого полісу, вкорінювались його характеристики як доречного, розумного й справедливого, цивілізаційно-нормативного регулятора життя полісної громади, держави-міста, а разом з тим поставала до життя своєрідна правова державність – із відповідним рівнем політичної та правової культури, – благами й преференціями якої, ясна річ, не могли користуватися раби й іноземці. Її

загальний дух, зв'язаність держави й державно-організованого люду законом, правом, вдало передають концепти практично всіх славетних репрезентантів державотворчої думки тих далеких часів, зокрема, й давньогрецького філософа Платона, який, серед іншого, висловив таку тезу: «Там же, де закон – влади́ка над правителями, а вони – його раби, я вбачаю спасіння держави й всі блага, які тільки можуть дарувати державам боги»¹⁷. Із плином часу, його давньоримський колега М. Цицерон, творчо доопрацювавши теоретичні мисленнєві моделі своїх попередників, у тому числі й славнозвісні платонівські концепти, прямо вказав на те, що «...держава є надбання народу, а народ не будь-яке поєднання людей, зібраних разом яким би то не було образом, а поєднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою у питаннях права та спільністю інтересів»¹⁸. Тому скоріше за все, «не випадково, що саме у римському суспільстві, де закони розглядалися здавна як священні, була вироблена найбільш досконала в умовах стародавнього світу правова система, що мала цілісний й всеохоплюючий характер. Римське право вперше в історії виступило у якості системного, ретельно розробленого, власне правового утворення. Класичне римське право – це вершина в історії права античності й стародавнього світу в цілому. Воно являє собою одне з величніших надбань античної культури, вплив якого на наступний розвиток європейського права й цивілізації важко переоцінити. Воно набуло певною мірою позачасовий, позаісторичний характер»¹⁹.

Безумовно, як і у випадку прадавніх суспільств Сходу, своєрідність політичного буття й правової буттєвості Стародавньої Греції та Стародавнього Риму визначали в кінцевому рахунку якісну специфіку політичної свідомості й правосвідомості античного світу, що відображали відповідні сегменти (політичний та правовий) навкружної об'єктивної реальності, суспільної дійсності західної цивілізації тих часів, цементуючи в ідеальних політико-правових формах, суб'єктивних образах цієї дійсності підвалини стрімко зростаючого рабовласницького суспільства. «Поліс не тільки фундамент політичних теорій, – пише М. Михальченко, – але й основа всіх систем цінностей рабовласницького суспільства (у всякому разі на території Європи). Навіть політична ідеологія давнього Риму періоду імперії не виходила за межі системи цінностей римської громадянської общини, хоча й такої, що перетворилася у велику імперіалістичну державу»²⁰. Далі у цьому ж контексті дослідник стверджує: «...у полісі народилися, розвивалися й дісталися у спадок людству багато політичних ідей, що стали загальнолюдським надбанням. Можна вказати на три самі великі політичні ідеї – ідея громадянина суспільства, ідея демократії та ідея республіканізму. Усвідомлення себе членом громадянського суспільства, своїх прав та обов'язків, почуття громадянського обов'язку, відповідальності перед колективом общини, почуття співпричетності до життя усієї общини, визнання суспільної думки як вирішального регулюючого фактору суспільного життя і т.д. – усе це було притаманно громадянину полісу. У полісі вперше в історії (наскільки відомо з письмових джерел) виникло уявлення про народне право й народовладдя як причетності кожного громадянина до прямої участі в управлінні (народні збори) або через представницькі органи влади, обов'язковість участі кожного громадянина в

суспільному житті і т.д. – ось сутність ідеї демократії, що зародилася в рабовласницькому полісі й втілилася у формі правління. У полісі вперше в історії зародилася й розвивалася ідея республіканізму, тобто принцип виборності усіх органів управління й підзвітності органів управління народу, колегіальність управління й чіткі строки діяльності виборних осіб. Ця ідея в полісі завжди протиставлялася як позитивна ідеї негативній – монархії та деспотизму, як і відповідним їм формам правління. Зрозуміло, як ці ідеї, що зародилися у полісі, так і політичні реальності, а саме ідеї, що втілилися у принципах політичного життя, являли цінність лише для вільних громадян... У полісах уперше народилися політичні вчення, що намагалися представити життя суспільства у загальній, систематизованій формі як цілісного організму»²¹.

Зазвичай цілком слушно підкреслюється, що багатоманітність політичного досвіду, накопиченого у державах-полісах, стимулювало на теренах античного світу, зокрема, на грецьких землях, теоретичні узагальнення практики здійснення влади й створення політичних теорій, вчень, в яких підіймалися проблеми виникнення держав, їх класифікації, найліпшої форми державного устрою тощо. Поряд із цим правова думка Стародавньої Греції постійно зверталась до порівняльного вивчення законів, які встановлювали у полісах перші законодавці (Лікурґ – у Спарті, Солон – в Афінах)²².

І взагалі-то, осмислюючи горизонти політичної свідомості й правосвідомості часів античності, слід погодитись у цілому з тезами, що політико-правові вчення Стародавнього Риму й Стародавньої Греції, які у своїх концептуальних вимірах передають загальну суть, специфіку означених форм суспільної свідомості, мали багато спільного. Зокрема, «схожість політичної думки давніх греків та римлян визначалась не тільки тим, що ідеологічні концепції у цих країнах формувалися на основі однотипних соціально-економічних відносин, але й глибокою наступністю у розвитку їх культури. Стародавній Рим, що довгий час залишався на периферії Античного світу, змушений був підтягуватися до рівня передових полісів Греції, переймати її культуру»²³.

В умовах еволюції політичного буття, необхідності творення стародавніх державних конструкцій в античному світі, як і на безмежних просторах Стародавнього Сходу, закономірно відбувалась взаємодія політичної та правової свідомості, обумовлюючи утворення й ствердження ідеології державотворення, якою керувалися будівничі перших-ліпших державних утворень, доволі розпоршених, але ж системно пов'язаних між собою міст-держав античності – «колиски» державності західної цивілізації. Очевидно, що дана взаємодія протікала, з одного боку, шляхом односторонньої дії політичної свідомості на правосвідомість, а з іншого боку, переважно шляхом асиметричного зворотного впливу правової форми суспільної свідомості на політичну її форму. На тлі поступу державно-політичної буттєвості провідні політичні актори й, водночас, ключові суб'єкти права античного соціально-неоднорідного суспільства досягають вищих рівнів політичної та правової самосвідомості й з об'єктивною необхідністю ініціюють, патронують, проводять ідеологічно-державотворчу діяльність як політичного змісту, так і

правового. Конкретні результати такої діяльності зберігають концепти Антифонта, Аристотеля, Гіппія Елідського, Горгія, Демокріта Абдерського, Платона, Полібія, Протагора, М. Цицерона та інших славетних античних любомудрів, з яких склалися оригінальні державотворчі концепції, що обґрунтовували необхідність розвитку, ствердження рабовласницького суспільства й побудови відповідного державного організму, суміжного з ним по духу. На фоні ініційованої політичної ідеологічно-державотворчої діяльності активізується політична свідомість як утворююча складова процесу формування ідеології державотворення й, одночасно ж, причина у державотворчому ідеологічному каузальному соціально-духовному відношенні, а разом з тим цілком природно з'являється політичний державотворчо-ідеологічний стан конкретно-історичного рабовласницького суспільства західної цивілізації періоду сивої давнини. Наявність цього факту з об'єктивною необхідністю спричиняє активність правосвідомості як перетворюючої наслідкової складової вказаного процесу, що, у той же час, ясна річ, виступає у якості наслідку вищезначеного соціально-духовного відношення, а разом з нею (такою активністю), й появу правового державотворчо-ідеологічного стану названого суспільства, у серцевині якого закріплювались цивілізаційні підмурки західної рабовласницької держави, яка, до речі, протягом певного часу свого існування, у часи розквіту античного світу, мала республіканській устрій і змогла набути яскраво виражених демократичних рис державності. Описану односторонню дію активізованої політичної свідомості на правосвідомість слід позиціонувати як прояв одностороннього зв'язку між певними сторонами відповідного ідеологічного відношення. При цьому зворотний вплив правової свідомості на політичну, що виступав виявом зворотного зв'язку відповідних форм суспільної свідомості, був у прадавні античні часи переважно асиметричним.

Так, на світанку античності, коли з'являлися, розвивалися, розпадалися перші державні форми грецько-римської давнини, що будувалися, існували в умовах досить низького рівня політико-правової культури їх головних архітекторів, пониженої активності правової державотворчо-ідеологічної діяльності, що ними ініціювалася й здійснювалася, зворотній вплив правосвідомості на політичну свідомість був виключно асиметричним, таким, що стримував державотворчі потуги утворюючої складової процесу формування ідеології державотворення, ускладнюючи динаміку, перебіг державотворчого ідеологічного соціально-духовного відношення, державотворчо-ідеологічної взаємодії. Своєрідним відлунням утримання, блокування державотворчого потенціалу політичної свідомості стали перманентні акції соціального протесту, постійна боротьба між шарами античного соціально-неоднорідного суспільства, що знаходилося на стадії формування: «загальною рисою полісного життя VII – V ст.ст. до н.е. була боротьба між родовою аристократією, яка переростала у рабовласницьку спадкову знать, і торгово-ремісничими кругами, що утворювали разом з окремими верствами селянства табір демократії»²⁴.

У той же час така боротьба сприяла ствердженню самосвідомості основних прошарків означеного суспільства, його поступу, що привів, урешті-

решт, до розквіту античного світу, буття якого відзначилось, як відомо, високим рівнем розвитку соціально-економічних, політико-правових інститутів, піднесенням політичної та правової культури античної громади, що не могло не відбитися, зокрема, на пошвавленні, зростанні активності правової державотворчо-ідеологічної діяльності (найбільш зрілі класичні результати якої сконцентровано у концептах Платона та інших видатних його сучасників) і на зміні характеристик зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість у державотворчо-ідеологічній взаємодії, котрий поступово набуває симетричного характеру. Таким чином, за стародавніх часів у західній цивілізації вперше в історії людства складається ситуація, за якої відбувається симетричний зворотній вплив правової свідомості на політичну в специфічному полі державотворчого ідеологічного каузального соціально-духовного відношення й, водночас, його поступальний плин, розвиток ідеології державотворення західної рабовласницької держави, що набувала в період апогею античності, а точніше – у часи Класичної Греції (V – IV ст.ст. до н.е.), ознак державотворчої ідеології республіканської рабовласницької державності.

Захід античності, її закономірне земне завершення, неминучий плин у небуття, знов спричинив асиметричність зворотного впливу правової свідомості на політичну свідомість у специфічному форматі державотворчо-ідеологічної взаємодії, що відбувалась у духовних вимірах суспільної свідомості грецько-римської стародавності. Цьому сприяли загальне піднесення й поступове згасання, відхід з історичної авансцени рабовласницької формації, обмеженість природи західного стародавнього рабовласницького суспільства, консерватизм політичної ідеології, що домінувала у ньому, міцно вкорінені контури політичного державотворчо-ідеологічного стану названої спільноти тощо. На тлі цього зазначений зворотній вплив формувався у контексті підвищення ступеню самосвідомості суб'єктів права, що еволюціонували у своєму розвитку, а також активності їх ідеологічно-державотворчої діяльності (про що красномовно свідчать ґрунтовні праці М. Цицерона й, звичайно, давньоримських юристів, знаних і шанованих на всіх наступних етапах історії). Відповідно, рівень самосвідомості носіїв права, правової ідеологічно-державотворчої діяльності, що ними продукувалася, дещо випереджав самосвідомість політичних акторів та їх відповідну ідеологічну діяльність. За таких обставин правосвідомість, активована політичною свідомістю, нарощувала свій активний стан і чинила інтенсивний зворотній вплив на останню, який залишався переважно без належного новаторського сприйняття нею в силу її певного відставання від рівня розвитку наслідкової перетворюючої складової державотворчого ідеологічного процесуального явища, що виступав як наслідок у відповідному каузальному соціально-духовному відношенні. Позначений вплив за своєю суттю випереджав якісні характеристики сторони цього відношення, що виступала у якості причини, вносячи в її буття певний дисбаланс, порушуючи тим самим природний ритм активізації утворюючої складової вказаного процесу, що логічно призводило до редукції, зменшення державотворчого потенціалу правової форми суспільної свідомості й, водночас, до ускладнення динаміки державотворчого ідеологічного каузального відношення, розгортання відповідного процесу, що

не могло не відбитись, звісно ж, на розвитку досліджуваної ідеології, що поступово, на заключній стадії античної доби, трансформувалась у державотворчу ідеологію монархічної рабовласницької державності (Римської імперії). Це й виявилось, до речі, своєрідним результатом редукції державотворчих потенцій правосвідомості, а разом з тим й політичної свідомості у пізній античний час.

«Можна виділити два кола ідеологічних уявлень, – доречно відзначають окремі автори, – в яких найбільш ярко виявилась своєрідність римської політико-правової думки. До першого з них слід віднести зміни у політичній теорії, що обумовлені розвитком відносин приватної власності й рабства. Виникнення великої земельної власності й концентрація багатства, що супроводжувалася поглибленням соціальних конфліктів, поставили пануючі класи перед необхідністю посилити правовий захист майнових відносин. Усвідомлення цієї потреби викликало в них підвищений інтерес до правових засобів закріплення свого панування, породжувало уявлення про те, що держава слугує для захисту майна й тримається на згоді громадян відносно права. У творах прихильників рабовласницької знаті загальним місцем стають визначення раба як речі, як «знаряддя, що говорить»... До другого кола слід віднести зміни у політичній теорії, що відображають перебудову державного механізму в епоху імперії, коли республіканська форма правління була замінена промонархічним режимом. Правляча верхівка відмовлялась у цей період від політичних ідеалів, яким слідувала полісна аристократія. Для офіційної ідеології Римської імперії характерні ідеї космополітизму, світового володарювання римлян, а також концепції необмеженої імператорської влади й державний культ правлячого імператора»²⁵.

З огляду на вищевикладене, цілком правомірною буде теза про те, що взаємозв'язок політичної та правової свідомості в умовах існування соціально-неоднорідного суспільства західної цивілізації періоду античності обумовлював взаємодію позначених форм суспільної свідомості, що відбувалась у форматі односторонньої дії політичної свідомості на правову й, водночас, переважно асиметричного зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість, у чому й полягає найбільш загальна особливість прояву даного взаємозв'язку в далекі античні часи. Вказаний формат означеної взаємодії створював оригінальну державотворчо-ідеологічну матрицю, в межах якої закономірно поставала до життя, стверджувалась ідеологія державотворення, формуючи в процесі свого розвитку відповідний вид державотворчого ідеологічного явища, а саме: державотворчу ідеологію західної рабовласницької держави. Цією ідеологією як теоретично обґрунтованою практичною свідомістю й керувалися державотворці античності, носії державної влади, створюючи, перетворюючи, вдосконалюючи класичні античні державні форми.

Поряд із цим у період розквіту античності, за умов високого рівня розвитку соціально-економічних, політико-правових інститутів, піднесення політичної та правової культури античної громади, закладається й якісно інший, більш досконалий формат державотворчо-ідеологічної взаємодії як прояву взаємозв'язку, що нас безпосередньо цікавить: з одного боку, одностороння дія політичної свідомості на правову, а з іншого, симетричний

зворотний вплив правосвідомості на політичну свідомість. У руслі даного формату поставала унікальна державотворчо-ідеологічна матриця, що на протязі певного часу свого існування робила можливим поступальний розвиток ідеології державотворення західної рабовласницької держави, яка поступово трансформувалася у державотворчу ідеологію республіканської державності.

У контексті сказаного варто зробити наголос на тому, що внутрішній світ теоретично обґрунтованої практичної свідомості творців тих чи інших державних організмів античної цивілізації, як і країн Стародавнього Сходу, багато в чому був схожий з навкружною державно-владною дійсністю тих далеких часів, кореспондуючись у загальних рисах з особливостями розвитку державної влади епохи античності²⁶, владні носії якої під час здійснення своїх державотворчих справ керувалися відповідним різновидом державотворчого ідеологічного явища: ідеологією державотворення західної рабовласницької держави. У зв'язку з цим мусимо нагадати, що наприкінці II тис. до н.е., про що вказується й у гомерівських поемах, в античному світі спостерігалася порівняно спільна тенденція до посилення влади царя, що призвело до виникнення ряду давньогрецьких і давньоримських монархій. При цьому державно-владні відносини розвивалися шляхом активізації легітимних односторонніх дій суб'єкта державної влади на її об'єкт і нелегітимної зворотної дії даного об'єкта на його суб'єкт, яка протікала в стихійній формі. Такий розвиток державно-владних відносин був зумовлений об'єктивно існуючим взаємозв'язком між суб'єктом і об'єктом влади в державі. Внаслідок багаторазової зворотної дії об'єкта державної влади на її суб'єкт як прояву зворотного зв'язку між ними, а цьому, до речі, сприяло зростаюче протиріччя між індивідуально-груповими і суспільними інтересами, у Стародавній Греції та Стародавньому Римі відбувалося знищення царської влади, що іноді навіть супроводжувалось убивством самого царя як вищого владаря й верховного керманича.

Усунення з античної авансцени монархії призвело до утвердження у часи грецько-римської давнини республіканського устрою й вкорінення полісної системи організації держави, що існувала аж до епохи кризи та розпаду рабовласницького суспільства. Втім, на ранньому етапі республіканського буття демократичний потенціал, притаманний полісній системі, що відкрито передбачала елементи безпосередньої демократії (наприклад, Народні збори та ін.), не отримав у силу низки об'єктивних причин повного розвитку. Надалі процес демократизації державно-політичного життя в античних містах-державах супроводжувався загостренням боротьби між аристократією, що тримала в своїх руках владу й прагнула законсервувати старі полісні порядки, й народом (демосом), який все більш усвідомлював свою громадянську єдність і у зв'язку з цим активізував свій вплив на владного суб'єкта (аристократію). Результатом такої боротьби – евпатридів і демосу в Афінах, патриціїв і плебеїв у Римі тощо – стала серія законодавчих реформ, що підірвали монополію аристократії в органах державної влади й створили основу для розвитку демократичних інститутів. Такими інститутами, що репрезентували органи державної влади, в античному світі змогли стати: в Афінах – Рада (Буле), Народні збори (агора) і виборні посадові особи (стратегі, архонти та ін.); у Римі – Народні збори (коміція), Сенат і Магістратура. У межах їх силового поля в

античному просторі-часі, зокрема, у грецьких містах-державках, поступово формувалася наступна модель розвитку державно-владних відносин: активізація легітимних односторонніх дій суб'єкта державної влади на її об'єкт як прояв одностороннього зв'язку між державно-владним суб'єктом і його об'єктом, з одного боку, й легітимних зворотних дій об'єкта на суб'єкт цієї влади як прояв зворотного зв'язку між ними, з іншого. Причому активізація зворотних дій владного об'єкта на його суб'єкт здійснювалася через різноманітні демократичні процедури, серед яких, перш за все, – це вибори, що прямо передбачалися нормами права західної цивілізації періоду сивої давнини. Як бачимо, у період розквіту античного світу, коли спостерігається відносно високий рівень розвитку соціально-економічних і політико-правових інститутів у Стародавній Греції та Стародавньому Римі, розвиток державної влади відбувався шляхом активізації легітимної взаємодії суб'єкта й об'єкта державно-владних відносин. І дана взаємодія, звісна річ, найбільш повно відображала об'єктивний взаємозв'язок між суб'єктом і об'єктом державно-владного відношення, який поступово формував закономірний характер розвитку державної влади.

Солідарні з думкою, що причиною загибелі давньогрецької державності, зокрема, Стародавніх Афін, які стали відмінним класичним зразком демократичної держави, яка ґрунтується на автономії приватного власника як повноправного члена громадянської общини, є не стільки рабство, скільки внутрішня слабкість самого державного устрою, позаяк останній, пов'язаний зі заздальгідь даними територіальними та політичними параметрами, не мав простору для політичного маневру й шансу бути використаним у подальшій поступальній еволюції²⁷. Природно, що до I ст. до н.е. вичерпала себе й полісна система у Стародавньому Римі, коли став очевидним факт того, що республіка-місто не може справитися з повстаннями рабів і не в змозі забезпечити внутрішню громадянську єдність. У таких умовах збереження республіканської системи, що була розрахована на управління державою-містом, виявлялося зайвим, непотрібним, таким, що неабияк стримувало наявну державно-політичну дійсність. А тому на зміну республіці, що перетворилася до I ст. до н.е. у світову державу, приходить імперія (Римська імперія), яка на пізніх етапах свого існування остаточно пориває з республікансько-полісною демократією й все більше набуває, особливо у східній своїй частині, рис середньовічної державності. Державно-владні відносини у Римській імперії знову, як і багато століть тому, у період царів, починають розвиватися шляхом активізації легітимних односторонніх дій суб'єкта державної влади на її об'єкт і нелегітимної зворотної дії об'єкта на суб'єкт цієї влади, здійснюваної в стихійній формі.

Відповідно до висловлених тез, слід відзначити, що за часів античності розвиток державної влади здійснювався, як правило, шляхом активізації легітимних односторонніх дій державно-владного суб'єкта на його об'єкт і нелегітимної зворотної дії цього об'єкта на наявний владущий суб'єкт, яка проходила у стихійній формі. Така модель розвитку державно-владних відносин, що чітко фіксується на ранніх етапах існування країн Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, а також у Римській імперії, відображала у

загальних рисах найбільш істотні особливості прояву взаємозв'язку між суб'єктом і об'єктом державної влади в античну добу, це по-перше, й, по-друге, відповідала в цілому тогочасній державотворчо-ідеологічній матриці, у межах якої формувалась ідеологія державотворення західної рабовласницької держави, якою керувалися на Заході суб'єкти державного будівництва сивої давнини. Водночас розквіт античної громади, який супроводжувався відносно високим рівнем розвитку соціально-економічних і політико-правових інститутів, сприяв формуванню й підмурків нової моделі розвитку державно-владних відносин (у Класичній Греції, Римській республіці), яка полягала в активізації легітимної взаємодії відповідного владарюючого суб'єкта та його об'єкта, що найбільш повно відображало взаємозв'язок між ними, і яка досить вдало співвідносилась із державотворчою ідеологією республіканської рабовласницької державності, що тільки-но пробивала собі шлях у духовних обрядах державно-організованої людської спільноти.

Із плином часу падіння Західної Римської імперії (V ст. н.е.) ознаменувало крах античних державно-політичних порядків і, відповідно, ідеології державотворення західної рабовласницької держави, а разом з тим загибель античної цивілізації, яка, безумовно, являла собою одне з найвищих надбань Стародавнього світу. На зміну античності з об'єктивною необхідністю наближалось Середньовіччя, за часів якого західноєвропейське суспільство надовго було відкинуто назад і вимушено було робити новий виток політичного розвитку від примітивних протодержав до доволі крупних, конгломеративних «варварських» королівств, а у кінцевому рахунку – до централізованих національних держав²⁸. Думається, що такий історичний перебіг був цілком природним, адже, як слушно зауважував один із знаних державотворчих ідеологів, «...уявляти собі, що всесвітня історія йде плавно і акуратно вперед, без велетенських іноді стрибків назад, недіалектично, ненауково, теоретично неправильно»²⁹.

Разом із Середньовіччям і Відродженням поставала, опановуючи соціальний світ, феодална формація, для якої була характерна, звичайно ж, своя ідеологія й своєрідна державотворчо-ідеологічна матриця. «Перехід від рабовласницького суспільства до феодалного, – резюмує свої думки М. Михальченко, – супроводжувався болісним і суперечливим процесом ломки старої рабовласницької ідеології панівних класів (ідеології державотворення рабовласницької держави – О.К.) і народження нової ідеології майбутнього феодалного суспільства (ідеології державотворення феодалної держави – О.К.). Цей процес був болісним тому, що феодална ідеологія (що виступала по суті у всіх типах феодалного суспільства за формою як релігійна ідеологія, але вже не язичницька, а християнська, ісламська і т.д.) народжувалась у жорстокій ідейній боротьбі з ідеями античного світу»³⁰.

Переконані й одноголосні у думці, що однією з провідних детермінант історичного розвитку, що визначала самобутність західної цивілізації у подальші сторіччя, включаючи період панування феодалної формації, були успадковані від античності, з одного боку, приватна власність, що виступала у середні віки, насамперед, у вигляді феодалних маєтків, а з іншого, християнська релігія.

Зазвичай авторитетні джерела звертають увагу на те, що у підґрунті феодалізму як суспільно-економічної формації закладено панування села над містом, а з економічного боку дана політико-правова система характеризується протиріччям між великою земельною власністю й дрібним господарством, якому відповідають у соціальній сфері антагоністичні протиріччя між землевласниками-феодалами й залежними від них селянами³¹. При цьому робиться наголос, що відносини панування й підпорядкування традиційно складались у межах політичного буття феодального суспільства одночасно в двох основних напрямках: з одного боку, політична влада виникала у надрах феодальної вотчини, оскільки сам феодал як власник землі й безпосередній експлуататор привласнював відробіткову й продуктивну ренту, сконцентровуючи тим самим на своїх теренах політичну владну міць, необхідні владні ресурси, а з іншого, – політична влада являла собою певний апарат центральної державної влади в особі короля, царя і т.д. та їх найближчого оточення (феодальна Росія). Безумовно, означені напрями складають єдиний цілісний процес становлення феодалізму, адже королівська (царська) влада виокремлювалася як центральна державна влада у тій мірі, в якій вона тісно була зв'язана з тими верствами феодального суспільства, що формувалося, які її висували, надсилаючи до неї своїх представників, презентантів, і час від часу підживлювали відповідну державно-владну буттєвість, роблячи її можливою³².

Поряд із цим «...увесь хід суспільного розвитку держави, інтереси економіки й політики вимагали зміцнення абсолютної влади государів. У феодальному суспільстві діяли центробіжна й центрострімкі політичні сили: з одного боку, це основна маса феодалів, що не бажала зміцнення державної влади, підвищення ролі государя в ім'я збереження своїх феодальних привілеїв, а з іншої – государі, які прагнули до посилення та створення сильної державної влади й були підтримуванні духовенством; буржуазією, яка народжувалась у надрах феодального суспільства; дрібною феодальною знаттю, яка стояла на службі у государів і була зацікавлена у зміцненні державної машини як джерела посад, а значить, і засобів існування; дворянством та іншими верствами»³³.

Для розвиненого середньовічного західноєвропейського суспільства з більш-менш усталеними феодальними відносинами, вкоріненою експлуатацією селянства була притаманна низка особливостей. Найголовніші з них викладено у працях класиків діалектико-матеріалістичної думки. Так, зокрема, Ф. Енгельс досить слушно акцентував увагу на тому, що «феодальне панування в середні віки спиралося на господарство дрібних самодовліючих селянських громад, які самі виробляли майже всі необхідні предмети свого споживання, майже не знали обміну і яким войовниче дворянство давало захист від зовнішніх ворогів і національний або принаймні політичний зв'язок...»³⁴.

У таких специфічних умовах із розвитком продуктивних сил і виробничих відносин у межах політичного буття відбувається ствердження феодальної формації, у рамках якої з об'єктивною необхідністю виникає монархічна державність, що поступово трансформується в абсолютну монархічну державну форму, проходячи закономірно ряд фаз свого розвитку, серед яких – ранньофеодальна монархія (перша фаза), сеньйоріальна монархія (друга), станovo-представницька монархія (третья) і, нарешті, абсолютна

монархія (четверта). Класова сутність середньовічної феодальної держави була свого часу досить чітко підмічена В. Леніним, на сторінках творів якого можемо знайти вдалий опис цієї державної конструкції, згідно з яким остання є «організована сила» або «машина» для панування поміщиків над кріпосними селянами³⁵, що покликана утримувати останніх у підпорядкуванні й підкоренні. Із цими концептами погоджуються й інші мислителі, доповнюючи їх такими тезами: «У політичному й економічному житті феодального суспільства, що побудоване на жорсткій експлуатації незаможних, нерідко закріпачених прошарків населення, царював принцип панування й підпорядкування, принцип пригноблення трудящих привілейованими станами, жорстока сваволя можновладців проти безправних експлуатованих класів та соціальних груп. У цих умовах церква не тільки не турбується про поліпшення положення експлуатованих, а сама становиться одним із найбільших експлуататорів»³⁶.

Останній концепт цілком доречний, адже, як відомо, починаючи з XI – XII ст.ст., із моменту так званої папської революції, коли римські папи починають наполегливо, із завидною завзятістю зазіхати на керівництво всім християнським світом, політичним простором західної цивілізації, римсько-католицька церква перетворюється у своєрідну надтериторіальну й загальноєвропейську теократичну монархію зі своїми політичними, фінансовими, судовими органами, дипломатичною службою, що і визначало особливе місце церкви у політичній буттєвості Середньовіччя, її провідну роль у впорядкуванні суспільно-політичної життєдіяльності тих часів. «Особливе місце у феодальному суспільстві Західної Європи займала католицька церква. Церкві належало біля третини земель, населення яких знаходилось від неї у феодальній залежності. Сама церква була організована за феодальним зразком на підставі принципу суворої ієрархії, на монархічних началах очолювалась римським папою. У католицькій церкві були свої суди, військові сили; ряд норм, встановлених церквою, мав юридичне значення (канонічне право). Духовенство було привілейованим станом феодального суспільства, а церква – важливою частиною феодальної структури»³⁷.

Враховуючи дані обставини, водночас слід таки загалом погодитись із думкою, що «незважаючи на характерну, особливо для певних періодів західноєвропейського середньовіччя, розосередженість політичної влади, головним інститутом у політичній системі все більшою мірою ставала держава. Її політичне значення й вага визначались тим, що королівська влада, навіть в епоху глибокої феодальної роздробленості, виявлялась єдиним загальноновизнаним представником країни й народу в цілому. Закріплюючи феодальні форми поземельної власності, станові привілеї феодалів, середньовічна держава, як будь-яка інша держава, здійснювала загальносоціальні функції (підтримання миру, традиційного правового порядку і т.д.). У середні віки у країнах Західної Європи склалася й набула загальносоціальну цінність національна державність, яка за всіх її відмінностей у різних країнах стала стрижнем єдиної європейської культури й цивілізації»³⁸.

Відомо, що період Середньовіччя й Відродження – це доба, за якої у межах утворених національних держав поступово формуються контури майбутніх національних правових систем. Такий доволі тривалий процес

завершується у більшості країн, як правило, вже у період Нового часу. Проте саме у середні віки закладаються підмурки загальносвітових правових систем, так званих сімей права (континентальної та англосаксонської), складаються притаманні їм своєрідні правові інститути, традиції. Очевидно, що первинний матеріал, з якого будувалися правові норми й створювалася правова матерія, середньовічне право переносило з правових звичаїв – основного джерела права Середньовіччя, закріплюючи існуючі на той час феодальні відносини, пануючі порядки, у тому числі державотворчу практику. «Правові звичаї достатньо органічно інтегрувались у феодальні відносини, закріплювали всі їх основні види. Насамперед звичай (часто звичай-договір) регулював особистісні й поземельні зв'язки між самими феодалами-сеньйорами й васалами (ленне право). В однаковій мірі правові звичаї охоплювали відносини між феодалами (власниками землі) й селянами, її держателями. Ця частина правових звичаїв (маноріальне право) у найбільшій мірі відображала залежне положення селян, прив'язаних до землі й змушених працювати на власника (манора)»³⁹. Зрозуміло, що з перебігом часу правові звичаї отримували письмову форму й включалися до хартій та інших жалуваних грамот, у зміст яких сеньйори вносили привілеї та обов'язки васалів, городян, селян. А з початком другого тисячоліття, передусім, у середньовічних містах Європи, з'являються перші правові збірники, що містили основні принципи феодального права, переосмисленні правові звичаї і діяли аж до епохи буржуазних революцій, і які стали, безсумнівно, одним із елементів національної правової культури у загальноєвропейському масштабі (наприклад, «Барселонські звичаї» у Барселоні, а у більш пізній час – «Саксонське зерцало» у Німеччині, «Кутюми Бовезі» у Франції тощо).

Крім цього, особливе значення для становлення правової буттєвості й культури на європейському континенті мало міське право (право середньовічних міст), яке по формі було загалом, як правило, писаним: його положення фіксувалися міськими статутами, королівськими або іншими сеньйоральними хартіями, жалуваними місту. Слід зауважити, що таке право, закріплюючи у загальних рисах первинні феодальні інститути, відповідні суспільні відносини, за своїм внутрішнім змістом часто-густо відривалося від моделі феодального права й, випереджаючи час, наближалось до концептуальних положень буржуазного права, готуючи міцну основу для його стрімкої еволюції, злету правових інституційних форм уже у період Нового часу.

У той же час слід визнати, що центральне місце у системі правового буття Середньовіччя, у формуванні загальноєвропейської правової культури середніх віків займало канонічне право, яке в своїй глибинній основі виникло, між іншим, як право християнської церкви у цілому. І це пояснюється низкою принципових моментів. По-перше, позначене право продукувалося й підтримувалося римсько-католицькою церквою й інститутом папства, які мали досить потужну політичну вагу у тогочасній навкружній реальності державно-організованого суспільства. По-друге, право, що розглядається, відрізнялося універсальністю й екстраординарністю, позаяк його норми мали чинність у всіх країнах католицького світу. По-третє, право, що нас цікавить, відоме широтою

регулювання ним суспільних відносин, у тому числі відносин у сфері державотворення. «Середньовічне канонічне право охоплювало широке коло питань і відіграло важливу роль у правовому житті західноєвропейських країн. Воно регламентувало організацію церковної влади (право римського папи призначати на церковні посади, процедуру розгляду спорів між священиками і т.п.), а також відносини церкви зі світською владою, статус церковної власності та режим володіння й користування церковними землями, джерела доходів церкви і т.д.»⁴⁰. Далі. По-четверте, канонічне право вигідно вирізнялося своєю традиційністю, оскільки заглиблювалося своїм корінням у античність, її філософську, політико-правову культуру. По-п'яте, дане право, починаючи з моменту свого виникнення, мало чинність протягом багатьох століть і лише тільки часи Реформації (XVI ст.) змогли підірвати позиції католицизму й послабити вплив канонічних норм на навколишню політико-правову дійсність.

Природно, що навкружне політичне буття й навколишня правова буттєвість періоду Середньовіччя й Відродження обумовлювали своєрідний характер, загальні риси політичної та правової форм суспільної свідомості, що існували у ті часи й відображали відповідні сторони, аспекти об'єктивної суспільно-політичної реальності, мінливої політико-правової дійсності, закріплюючи у певних ідеальних формах, суб'єктивних образах цієї дійсності (судженнях, почуттях, уявленнях, поглядах, поняттях, ідеях, теоріях, концепціях тощо) основи феодалізму, підмурки середньовічного феодального суспільства, наявні в ньому відносини, серед яких і відносини в сфері державного будівництва й державотворення. І оскільки, як відзначалося раніше, у політичній системі вищеозначеного суспільства церква займала провідні позиції, то цілком закономірним виявилось й домінування, панування релігії, її імперативів, догматів, аксіом у всіх формах суспільної свідомості соціально-неоднорідної середньовічної спільноти й, у першу чергу, політичній свідомості та правосвідомості, ідеальні конструкції яких у переважній своїй кількості несли чітку, вельми виразну печатку богословського, теологічного світогляду. «Релігія, пронизуючи політичні концепції ідеологів феодалізму, визначаючи політичну поведінку народу, захищала й обґрунтовувала абсолютну владу государів у середньовічних державах і в умовах відсутності ідеологічної опозиції тим самим виступала дублікатом політичної ідеології у феодальному суспільстві, оскільки релігійний світогляд, пануючий у цьому суспільстві, не допускав існування політичних ідей, ідеалів, програм політичного розвитку за межами релігійного світорозуміння. У феодальних державах середньовіччя панування релігії поширилося на всі сфери суспільної свідомості... Церква як соціальний інститут, постаючи потужною економічною та політичною силою й пануючи у духовній сфері у середні століття, в особі римських пап претендує на світове панування... Релігія виступає як вчення, що об'єднує своїх прихильників духовно й не допускає виникнення та розповсюдження прогресивних наукових поглядів. Вона насаджує ідеї класового «миру», рівності перед богом, підпорядкування правителям як його «помазаникам» і т.д., тобто виступає як засіб політичного пригноблення трудящих, забезпечуючи ідеологічне обґрунтування природності й законності існуючого

суспільного ладу, існуючих соціальних відносин. Релігійна ідеологія... наскільки глибоко й широко проникала у свідомість людей, що ідеї божественного встановлення держави і її правителів, ідеї вічності й незмінності існуючих відносин чинили найсильніший вплив на пригноблені класи аж до епохи буржуазних революцій. Тим самим цілком виразно видна претензія релігії відігравати роль і політичної ідеології. Релігійна ідеологія підкорила собі всі інші форми ідеологій. Політична ідеологія у феодальному суспільстві являлась продовженням і розвитком релігійних догматів стосовно сфери політики (й, звісно, права – О.К.)»⁴¹.

Скоріше за все, з огляду на чітко виявлений теологічний характер, богословський окрас середньовічних політичної та правової форм суспільної свідомості, а також відповідних різновидів ідеологічного явища, що панували за часів існування феодального суспільства, Ф. Енгельс констатував таку думку: «В руках попів політика і юриспруденція, як і всі інші науки, залишались звичайними галузями богослов'я і до них були застосовані ті самі принципи, які панували в ньому. Догмати церкви стали одночасно і політичними аксіомами, а біблійні тексти дістали в усякому суді силу закону. Навіть тоді, коли утворився окремих стан юристів, юриспруденція ще довгий час залишалася під опікою богослов'я. А це верховне панування богослов'я в усіх галузях розумової діяльності було в той же час неминучим наслідком того становища, яке займала церква як найбільш загальний синтез і найбільш загальна санкція існуючого феодального ладу»⁴².

У той час, коли в межах феодальної формації політична матерія здійснювала свій еволюційний поступ соціальними просторами спочатку Середньовіччя, а потім і Відродження, поставала нагальна необхідність розбудови середньовічних державних організмів і тому цілком природно, як і у випадку Стародавнього світу, відбувалась взаємодія політичної свідомості й правосвідомості, обумовлюючи утворення особливого різновиду теоретично обґрунтованої практичної свідомості – ідеології державотворення, на яку спиралися у своїй державотворчій діяльності ті, хто здійснював державотворчий процес епохи феодалізму. З очевидністю констатуємо, що позначена взаємодія протікала загалом у форматі односторонньої дії політичної свідомості на правову свідомість і асиметричного зворотного впливу правосвідомості на політичну форму суспільної свідомості, відповідно. У вказаному контексті головні політичні гравці тогочасного соціально-неоднорідного суспільства, що уособлювали собою пануючий клас феодалів і, звісно ж, виступали у ролі ключових суб'єктів феодального права, досягають вищого рівня політичної самосвідомості й аналогічного рівня правової, а разом з тим із об'єктивною необхідністю ініціюють, проводять, усіляко підтримують належну ідеологічно-державотворчу діяльність політичного змісту й правового. Наочні плоди такої діяльності зберігають концепти спочатку А. Августина, Т. Аквінського та ін., потім, у більш пізній час, насамкінець історичного періоду, що розглядається, – Ж. Бодена, Н. Макіавеллі та інших мислителів, з яких склалися самобутні державотворчі концепції, що обґрунтовували необхідність розвитку, ствердження, розбудови феодальної державної машини. Вкотре заново переосмислюючи їх, погоджуємось із думками, що вони – ці

концепції – протягом століть мали переважно релігійне забарвлення (так званий релігійний напрям аналізу державного утворення). І це зовсім не дивно, адже «ідеологічне панування релігії та церкви обумовило ту обставину, що основні напрями політико-правової ідеології феодального суспільства Західної Європи виступали в релігійному облаченні. Загальною ідейною основою усіх політичних і правових доктрин Середньовіччя були релігійні уявлення, тексти священного писання. Ідеологи панівних станів посиленнями на Біблію прагнули обґрунтувати стану нерівність, привілеї феодалів, залежний стан селян. Цій меті слугували тексти про «покірність рабів своїм панам», «богоустановленість влади», «непротилежність злу насиллям», що містилися у Новому завіті»⁴³. Внаслідок цього, «у суспільстві панувала політична ідеологія класу феодалів, що мала теологічний характер, тобто по суті релігійна ідеологія підпорядкувала собі усі інші форми ідеології»⁴⁴.

Тут слід підкреслити, що в умовах розгортання тогочасної політичної ідеологічно-державотворчої діяльності активізувалася, певна річ, утворююча складова процесу формування ідеології державотворення – політична свідомість, що, як відомо, відіграла роль причини у державотворчому ідеологічному каузальному відношенні, й цілком закономірно з'явився політичний державотворчо-ідеологічний стан конкретно-історичного феодального суспільства, що з необхідністю спричиняло активність, з одного боку, перетворюючої наслідкової складової вказаного процесу – правової свідомості, що поставала як наслідок позначеного соціально-духовного відношення, а з іншого (як логічне продовження активності правосвідомості), й появу правового державотворчо-ідеологічного стану вказаного суспільства, підґрунтя якого міцно закріплювало феодальну державність, що іманентно зберігала монархічну форму правління. Даний (односторонній) вплив політичної свідомості на правосвідомість слід розцінювати, безсумнівно, як прояв одностороннього зв'язку між названими формами суспільної свідомості.

Зворотній же вплив правосвідомості на політичну свідомість, що цілком природно поставав як вияв зворотного зв'язку між відповідними формами, був у період, що нас безпосередньо цікавить, як і у далекі прадавні часи зародження Стародавнього світу, тільки асиметричним, себто таким, який стримував подальші державотворчі потуги утворюючої складової процесу формування ідеології державотворення, створюючи перепони у розгортанні державотворчого ідеологічного відношення, державотворчо-ідеологічної взаємодії. Таку ситуацію робили можливою досить низький рівень політико-правової культури творців середньовічних держав, це по-перше, мінімальна активність їх правової державотворчо-ідеологічної діяльності, це по-друге, консерватизм феодальної правової ідеології, це по-третє, й, врешті-решт, по-четверте, природна обмеженість життєздатних сил суспільства за умов феодалізму. За наявності таких обставин відбувалося, з одного боку, блокування роботи політичної свідомості тогочасної спільноти, її різних прошарків, тих верст населення, які не перебували біля можновладного державного керма й продукували досить цікаві, вельми актуальні, насущні, але ж практично нездійсненні на той час ідеї «всезагальної зрівняльності» тощо, а з іншого, консервування наявного правового державотворчо-ідеологічного стану,

що призводило до постійних протестів простого люду, які виявлялися головним чином у формі єретичних рухів: «селянство й городяни свій протест проти феодального ладу виражали в єретичних рухах»⁴⁵. Як стверджують знавці ідеологічного феномена, «боротьба селян у середньовіччі проти феодального землеволодіння та класової експлуатації у політичній сфері виливалася в ідеї «всезагальної зрівняльності», здатної начебто дати свободу й право на дрібну власність... Вимога такої рівності у феодальному суспільстві була утопічна й нездійсненна. Проте заради здійснення утопічного ідеалу селяни боролися проти нерівності у політичному житті, за ліквідацію феодального землеволодіння та всіх привілеїв феодалів, за свободу дрібного виробника від феодального гніту... Всі ці стани (привілейовані стани – О.К.) були зацікавлені у збереженні їх тодішнього положення, а самі селяни, не маючи своєї ідеології, здатної дати їм програму політичної боротьби, не маючи політичної партії, здатної очолити й організувати цю боротьбу, спроможні були лише на стихійні озброєні виступи локального масштабу, розмір яких часто визначався популярністю та військовими здібностями селянських лідерів»⁴⁶.

Зважаючи на щойно викладені тези, із цілковитою упевненістю можна констатувати, що взаємозв'язок політичної та правової свідомості за умов еволюційного поступу державно-організованого суспільства періоду Середньовіччя й Відродження зумовлював взаємодію даних форм суспільної свідомості, що принагідно відтворювалась у форматі, з одного боку, односторонньої дії політичної свідомості на правову свідомість, а з іншого, асиметричного зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість, який (формат державотворчо-ідеологічної взаємодії) дає, серед іншого, чітке уявлення про специфіку прояву позначеного взаємозв'язку у часи існування відповідного конкретно-історичного суспільства епохи феодалізму. В означений історичний час у рамках вказаного формату специфічної соціально-духовної взаємодії виникала самотуття державотворчо-ідеологічна матриця, що робила можливим подальшу ходу ідеології державотворення тернистими шляхами людської цивілізації, продукуючи відповідний різновид державотворчого ідеологічного явища – державотворчу ідеологію феодальної держави, яку як теоретично обґрунтовану практичну свідомість якраз і використовували державні керманічі, можновладці, творячи й, відповідно, перетворюючи конкретні форми середньовічних державних організмів, що поставали у соціальному просторі земної кулі на протязі багатьох століть чинності нової ери буття людської цивілізації.

Як і в стародавні часи, внутрішні координати, духовні виміри теоретично обґрунтованої практичної свідомості суб'єктів державотворення доби Середньовіччя та Відродження, багато в чому були схожі з тогочасною державно-владною реальністю, кореспондуючись загалом з особливостями розвитку державної влади тієї епохи⁴⁷, в історичних цивілізаційних межах якої верховні можновладці, владарі-феодалі, здійснюючи середньовічні державотворчі практики, із цілком природною закономірністю керувалися ідеологією державотворення феодальної держави, що одночасно виступала як державотворча ідеологія монархічної державності.

Так, разом із розвитком монархічної державності у середньовічних країнах Західної Європи відбувається формування, як і у випадку країн Стародавнього Сходу, наймогутнішої системи державної влади, що будувалася за принципом беззаперечного, жорсткого підпорядкування об'єктів державно-владних відносин їхнім суб'єктам і не припускала випадків легітимної зворотної владної дії. Позначена владна система, як вірно відзначав свого часу Н. Макіавеллі, була ефективною на етапі становлення середньовічної державності, але виявилася цілком нездатною забезпечити стабільний державний розвиток у країнах тогочасної Європи. Очевидним є те, що монархічна державність, яка базувалася на системі влади в державі, де легітимізувався лише односторонній зв'язок між суб'єктом і об'єктом державно-владних відносин, породжувала в країнах середньовічної Європи ситуацію, коли на перший план реалізації виступали індивідуально-групові інтереси верховного носія влади, зумовлюючи активний прояв негативного соціального начала владного феномена й поглиблення протиріччя між суспільними та індивідуально-груповими інтересами. Вказане протиріччя сприяло зростанню міри інтенсивності нелегітимної зворотної дії об'єкта державної влади на її суб'єкт, як прояву зворотного зв'язку між ними, яка відбувалася в стихійній ненормованій формі. Означена нелегітимна зворотна державно-владна дія у західній цивілізації періоду Середньовіччя й Відродження знаходила свій вияв у низці явищ суспільно-політичного життя: по-перше, масових повстаннях сільських жителів, спрямованих проти верховних очільників і місцевих феодалів (передусім, у таких середньовічних країнах, як Англія, Франція, Німеччина та ін.); по-друге, русі єретиків у континентальній середньовічній Європі; по-третє, боротьбі середньовічних міст за політичне самоврядування, вольності й незалежність. Зрозуміло, що такі досить своєрідні, різні стихійні форми нелегітимної зворотної дії об'єкта на суб'єкт влади сприяли в цілому ослабленню загальної системи державної влади у тій або іншій середньовічній державі, падінню інтенсивності односторонньої дії суб'єкта на об'єкт державно-владних відносин, що значно підірвало сукупну міць позицій верховних владних носіїв, державних керманців, моральні підвалини правлячої еліти, а разом з тим і майбуття, долі династій монархів Європи⁴⁸. Тому, підсумовуючи думку, доречно відзначити, що у період Середньовіччя та Відродження в Західній Європі розвиток державно-владних відносин здійснювався шляхом активізації легітимних односторонніх дій суб'єкта державної влади на її об'єкт і нелегітимної зворотної дії цього об'єкта на його суб'єкт, здійснюваної в стихійній формі. Такий державно-владний розвиток обумовлювався взаємозв'язком суб'єкта й об'єкта влади в державі й в цілому відповідав існуючій на той час державотворчо-ідеологічній матриці, у внутрішніх координатах якої формувалась ідеологія державотворення феодальної держави, якою керувалися будівничі середньовічних державних утворень, в абсолютній своїй більшості – монархічних, за формою правління.

Планомірно розглянувши епоху, поглинаючи в своїх внутрішніх масштабних горизонтах історичні періоди Стародавнього світу, Середньовіччя й Відродження, охопивши її, як іноді здається, безмежні простори

концептуальним соціально-філософським поглядом, можемо тепер не небезпідставно, а з цілковитою впевненістю стверджувати, що взаємозв'язок політичної та правової форм суспільної свідомості у межах даної епохи мав один свій якісно визначений прояв, котрий відтворювався, як правило, у форматі односторонньої дії політичної свідомості на правову свідомість і, водночас, асиметричного зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість, що забезпечувало на протязі досить тривалого часу – протягом тисячоліть – своєрідну державотворчо-ідеологічну взаємодію, а разом з нею й специфічний шлях розвитку державотворчого ідеологічного феномена, що цілком закономірно призводив до утворення окремих різновидів цього досить важливого щодо навкружного державно-політичного буття соціально-духовного явища, що поставало як самобутня теоретично обґрунтована практична свідомість, а саме: ідеології державотворення рабовласницької держави як першого різновиду означеного явища (за часів існування Стародавнього світу) і державотворчої ідеології феодальної держави як другого його різновиду (у період Середньовіччя й Відродження).

Ознайомлюючись із вищевикладеним матеріалом, аналізуючи й неупереджено оцінюючи його, неважко помітити, що між державно-владним розвитком, який відбувався за часів Стародавнього світу, Середньовіччя та Відродження, й державотворчо-ідеологічним, існуючим у той самий час, як і між навколишньою державно-владною дійсністю й, відповідно, духовним виміром теоретично обґрунтованої практичної свідомості суб'єктів державного будівництва розглянутої історичної епохи, є багато спільного, суміжного, того, що кореспондується, гармонійно співвідноситься у загальних рисах одне з одним. І це зовсім не випадково, адже і державна влада як цілісне синтетичне уособлення множини реальних державно-владних відносин, і ідеологія державотворення як сумарне утворення наявного спектру державотворчих ідеологічних соціально-духовних відношень мають від природи своєрідний причинний характер, специфічне каузальне внутрішнє забарвлення, в основі якого закладено причинний зв'язок між державним можновладцем – суб'єктом державної влади та її об'єктом (якщо мова йде про державно-владні відносини), а також між політичною формою суспільної свідомості й правосвідомістю (у випадку державотворчих ідеологічних відносин).

Так, між іншим, заявлений формат державотворчо-ідеологічної взаємодії, що відтворювався в означену епоху, разом із відповідним плином державотворчої ідеології тих часів, що здійснювався шляхом односторонньої дії політичної свідомості на правосвідомість і, звісно ж, асиметричного зворотного впливу правової свідомості на політичну, відповідав у цілому найбільш загальній тенденції розвитку державно-владних відносин тогочасної доби: активізації легітимних односторонніх дій суб'єкта державної влади на її об'єкт і нелегітимної зворотної дії останнього на відповідний владний суб'єкт, що проходила у стихійній формі⁴⁹. Причому цілком очевидним є те, що одностороння дія суб'єкта на об'єкт у державно-владному розвитку кореспондується загалом із односторонньою дією політичної свідомості на правосвідомість у державотворчо-ідеологічному перебігу, а характер зворотної

дії об'єкта державної влади на її суб'єкт – із характером зворотного впливу правової свідомості на політичну.

У зв'язку з цим уявляється цілком доречним продовжити аналіз особливостей прояву взаємозв'язку названих форм суспільної свідомості у наступну історичну епоху з висвітлення специфіки розвитку державної влади, державно-владної реальності доби Нового й Новітнього часів. Думається, що ці кроки допоможуть з'ясувати, наглядно представити й наявні формати лінії державотворчо-ідеологічної взаємодії, починаючи з XVII ст. і включаючи наш час, сьогодні.

Безсумнівною в своїй основі є теза, що «перехід людства від середньовіччя до нового часу бере свій початок іще у XV – XVI ст.ст., тобто в епоху Відродження й Реформації. Саме в цей час розпочинається переворот насамперед у політичній та правовій свідомості людей та в економіці, яка все більш орієнтується на капіталістичне підприємництво»⁵⁰. Проте, як правило, «...новий час обчислюється зазвичай з англійської та французької революцій XVII – XVIII ст.ст. Саме з цього рубежу світової історії йде процес ствердження сучасної держави... Ця держава, незважаючи на чисельні перепони на її шляху, у тому числі й на назадні рухи, визначила магістральний шлях розвитку цивілізації – шлях до вільного підприємництва, демократії, законності, до правової держави, яка ґрунтується на громадянському суспільстві»⁵¹.

Принагідно відзначимо, що становлення нової епохи у розвитку людства, якій судилося об'єднати у своїх межах спочатку період Нового, а потім і Новітнього часів, відзначилося, як відомо, гострими протиріччями між суспільними та індивідуально-груповими інтересами, яскраво вираженим проявом негативного соціального начала владного феномена у життєдіяльності передових західноєвропейських країн⁵². Такий стан речей обумовлювався насамперед розпадом у країнах Західної Європи феодальної формації, на зміну якій з відповідним рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин із неминучістю приходила капіталістична формація. Формування підвалин нових капіталістичних відносин у тій або іншій державі Західної Європи вимагало нормативного, законодавчого закріплення основоположних прав, свобод людини, громадянина й, звісно ж, демократичних гарантій їх забезпечення, а також розвитку й вдосконалення соціально-економічних, політичних, правових інститутів. На тлі цього особливо активно проявляв себе зворотний зв'язок між об'єктом і суб'єктом влади в державі, детермінуючи високу міру інтенсивності зворотної дії об'єкта на суб'єкт державно-владних відносин, що протікала в стихійній, довільній, нелегітимній формі. Інтенсивна нелегітимна зворотна дія об'єкта державної влади на її суб'єкт у передових країнах періоду Нового часу закономірно призводила до виникнення цілої низки буржуазних революцій, серед яких доречно назвати Англійську революцію XVII ст. (Англійську громадянську війну), Велику французьку революцію XVIII ст., Американську революцію, що відбувалась практично одночасно з великими революційними подіями на старому континенті, у Франції, лише на декілька років випередивши їх. Позначені революції у період Нового часу заснували процес легітимації зворотної дії об'єкта державної влади на її суб'єкт, тобто суспільно-

політичного визнання, нормативного, законодавчого закріплення права об'єкта державно-владного відношення чинити зворотну дію, впливати на суб'єкт цього відношення шляхом регламентованих демократичних процедур, зокрема, виборів. Дане право передбачалося, передусім, у нових конституційних законодавчих актах відповідних буржуазних держав⁵³, твердий державно-владний поступ яких чітко фіксується у зазначений час.

Як свідчить історія, із настанням перших буржуазних революцій було закладено підмурки представницькому, республіканському правлінню, яке по мірі свого розвитку забезпечувало участь широких верств населення у державно-політичній життєдіяльності й робило можливим формування та еволюційний поступ республіканської державності. У провідних державах людина й громадянин отримала небачені раніше в історії людства політичні права та громадянські свободи⁵⁴, що, дійсно, неабияк сприяло більш повній реалізації політичного, правового (а разом з тим і економічного) потенціалу суспільства, стабільному розвитку й вдосконаленню політико-правових та соціально-економічних інститутів. У таких умовах процес легітимації зворотної дії об'єкта державної влади на її суб'єкт у період Нового часу протікав поступово, часто-густо залежачи від зміни політичної форми правління (монархії або ж республіки) у тій або іншій країні. Так, у зазначений історичний період у цілому кола державних утворень (наприклад, у французькій державі) державно-владні відносини розвивалися, з одного боку, за монархічної форми правління, шляхом активізації легітимних односторонніх дій суб'єкта державної влади на її об'єкт і нелегітимної зворотної дії відповідного владного об'єкта на його суб'єкт, здійснюваної стихійно, а з іншого боку, за республіканської форми, шляхом активізації легітимних односторонніх дій суб'єкта влади в державі на її об'єкт і, відповідно, легітимної зворотної дії об'єкта на суб'єкт державно-владної взаємодії. Зауважимо, що розвитку процесу легітимації зворотної дії об'єкта на суб'єкт державної влади у той час сприяла активна діяльність широких верств населення у тому або іншому регіоні світу, яка була спрямована на боротьбу за ствердження своїх політичних та соціально-економічних прав і свобод, одночасно виступаючи невід'ємною складовою процесу буржуазного державотворення, що активно набирив обертів, особливо на світанку XIX ст. Яскраві тому приклади – це і визвольна війна у Латинській Америці (1810-1826 рр.), що призвела, як відомо, до утворення низки незалежних держав у названій частині світу західної півкулі Землі, і ліонські повстання робочих у Франції (1831-1834 рр.), і повстання сілезьких ткачів у Німеччині (1844 р.), і славнозвісний чартистський рух – чартизм у Англії (1836-1848 рр.), і насамкінець, напевно, найголовніше – славетні буржуазно-демократичні революції в Європі (1848-1849 рр.).

Загалом же у період Нового часу розвиток державно-владного феномена, відповідних владарюючих відносин відбувався згідно з такою, найбільш загальною тенденцією: з одного боку, активізація легітимних односторонніх дій суб'єкта державної влади на її об'єкт як прояв одностороннього зв'язку між суб'єктом і об'єктом державно-владного відношення, а з іншого, легітимація зворотної дії об'єкта на суб'єкт цієї влади як вияв зворотного зв'язку між сторонами даного відношення. Звідси логічно випливає, що у період, що нас

безпосередньо цікавить, чин державно-владних відносин обумовлювався так само, як і на попередніх історичних етапах, існуючим об'єктивно взаємозв'язком між владним суб'єктом, іманентно присутнім у державній організації, і, певна річ, його об'єктом. І цей взаємозв'язок із належною необхідністю детермінував перебіг, розвиток даних відносин у зазначений час шляхом активізації легітимних односторонніх дій суб'єкта державної влади на її об'єкт і, відповідно, легітимації зворотної дії такого об'єкта на його суб'єкт.

Зважаючи на те, що, по-перше, між державно-владним розвитком далекої давнини, середніх віків і тогочасним державотворчо-ідеологічним поступом була зафіксована певна спільність (як, до речі, й довкола державно-владної дійсності та державотворчої ідеології тих часів), по-друге, одностороння дія суб'єкта на об'єкт у державно-владному розвитку кореспондується загалом з односторонньою дією політичної свідомості на правосвідомість у державотворчо-ідеологічному плині, а характер зворотної дії відповідного владного об'єкта на його суб'єкт – із характером зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість, по-третє, практика зворотної нелегітимної дії об'єкта на суб'єкт державної влади, що здійснювалась у стихійній формі й мала місце у державно-владному розвитку, відповідала в загальних рисах асиметричному зворотному впливу правової свідомості на політичну в межах державотворчо-ідеологічної взаємодії, соціально-духовного перебігу, який нас цікавить (як приклад – Стародавній Схід, Середньовіччя й Відродження), з одного боку, а з іншого, практика легітимних зворотних дій об'єкта державної влади на її суб'єкт як складова державно-владної взаємодії співвідносилась у цілому зі симетричним зворотним впливом правосвідомості на політичну свідомість, котрий виступав невід'ємним фрагментом державотворчо-ідеологічного плину (Класична Греція, Римська республіка), правомірним буде припущення, що вищеназваній тенденції розвитку державно-владних відносин у період чинності Нового часу відповідали такі дві форматні лінії оновленої, певною мірою більш досконалої, державотворчо-ідеологічної взаємодії: перша з них – це, безумовно, одностороння дія політичної свідомості на правову свідомість, друга ж – це нарощення й ствердження симетричного зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість.

І дійсно. Адже з настанням Нового часу, що цілком природно ніс із собою закономірну зміну суспільно-політичного устрою, новий формаційний тип суспільства й держави, виникала насущна потреба будівництва капіталістичних державних утворень, фактичного народження й переможної ходи сучасної державності й, як відповідь на цю потребу, неминучий відгук на неї, закономірно відбувалась взаємодія двох форм суспільної свідомості – політичної свідомості й правосвідомості, що дзеркально відбивали своєрідний характер відповідного навкружного політичного буття, а також правової буттєвості, обумовлюючи подальшу спіраль еволюції державотворчої ідеології, на яку спиралися головні суб'єкти практики тогочасного державотворення, провідники буржуазного державотворчого процесу. Ними, як свідчить історія, виявились представники пануючого на той час у суспільстві класу – буржуазія. Вона як головний діючий актор на політичному просторі тогочасної людської спільноти, виконуючи з об'єктивною необхідністю роль центрального носія

буржуазного права, що поставало до життя й поступово стверджувалось у якісно оновленому соціально-неоднорідному середовищі, із плином часу досягає вищого рівня політичної самосвідомості, а разом з тим і відповідного рівня правової, водночас ініціюючи, проводячи й посилено підтримуючи вкрай необхідну, першочергову в плані здійснення нового державно-політичного поступу ідеологічно-державотворчу діяльність, що, як відомо, перманентно була наділена, з одного боку, політичним контентом, з іншого, правовим. Результати даної ідеологічної діяльності містять мисленнєві теоретичні моделі Б. Спінози й Дж. Локка, Ш. Монтеск'є й І. Канта, а також, безперечно, Г. Гегеля, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо та інших видатних філософів-любомудрів, що виступали досить цікавим потужним духовним матеріалом, з якого формувалися унікальні, іноді до сих пір так і неперевершені за формою, та й за змістом, державотворчі концепції, котрі по суті, у своїй першооснові, обґрунтовували необхідність вкорінення, творення, розвитку й піднесення буржуазної держави, модерної державної організації, що здатна крокувати в ногу із наступаючою новою добою історії людства.

«Буржуазія як клас, що виходить на історичну арену, була зацікавлена у ліквідації феодальних відносин та створенні держав із сильною централізованою владою, здатною розвинути промисловість і торгівлю, зберігати внутрішньополітичну стабільність і слугувати опорою для зовнішньополітичної та економічної експансії. Ця історична потреба знайшла прояв у політичних вченнях ідеологів буржуазії – Н. Макіавеллі, Б. Спінози, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гроція, Т. Джефферсона, Дж. Локка, Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є та ін. Вони своїми ідеями сприяли руйнуванню феодальних відносин й утвердженню капіталістичного способу виробництва. Незважаючи на значні відмінності у поглядах на виникнення держави вони, як правило, пояснювали її сутність у руслі природно-правової теорії та теорії суспільного договору; ідеологічно обґрунтовували буржуазні виробничі відносини, хоча у політичному плані їх вимоги нерідко йшли далі вимог буржуазного демократизму»⁵⁵. Із цими думками, до речі, погоджуються у цілому й інші дослідники, зокрема, Ф. Енгельс⁵⁶.

Цілком вірно, на нашу думку, позиціонується теза про те, що формування буржуазної політичної ідеології відбувалося одночасно із ростом політичної та економічної моці буржуазії⁵⁷, позаяк, дійсно, всюди й повсякчас – і історія тому яскравий свідок, – де крупна промисловість приходить на зміну мануфактурі, промислова революція надзвичайно примножує багатство й політичну могутність буржуазної верхівки, дає в її руки всі можливі важелі для політичного перевороту й відповідної перебудови, внаслідок чого буржуазія стає наймогутнішим суспільним класом, отримує можливість здійснювати буржуазну політичну революцію та цю можливість принагідно використовує.

Доречно зауважити, що в свій час державотворчими ідеологами, класиками діалектико-матеріалістичної думки, було детально проаналізовано шлях буржуазної верхівки до політичної влади, а разом з тим і до державно-владної машини: «Буржуазія все більше й більше знищує роздробленість засобів виробництва, власності і населення. Вона згустила населення, централізувала засоби виробництва, концентрувала власність в руках

небагатьох. Необхідним наслідком цього була політична централізація. Незалежні, зв'язані майже тільки союзними відносинами області з різними інтересами, законами, урядами і митами, були з'єднані в одну націю, з одним урядом, з одним законодавством, з одним національним класовим інтересом, з одним митним кордоном»⁵⁸. Як справедливо пише М. Михальченко, «така політична концентрація стала можлива не тільки на економічній основі, хоча це й вирішальна причина, але й на підставі встановлення панування політичної ідеології буржуазії, що розбила у ході ідеологічної боротьби феодальну політичну ідеологію, відкинула ідеологічні принципи феодалізму й патріархальності, норми, цінності, ідеали пануючих за феодалізму станів. Буржуазія встановлює нові ідеологічні й політичні відносини, що відображають зміни у сфері матеріального та духовного виробництва»⁵⁹.

За умови ініційованої народженими буржуазними колами й інтенсивно проваджуваної політичної ідеологічно-державотворчої діяльності активізувалася політична свідомість, що виступала у ролі, по-перше, утворюючої складової державотворчого ідеологічного процесу, а, по-друге, причини у відповідному ідеологічному каузальному відношенні, й з об'єктивною закономірністю поставав політичний державотворчо-ідеологічний стан конкретно-історичного буржуазного суспільства, що з необхідністю викликало активність, з одного боку, правосвідомості як перетворюючої наслідкової складової названого процесу й, відповідно, наслідку вказаного специфічного соціально-духовного відношення, а з іншого, появу правового державотворчо-ідеологічного стану даного суспільства, у підґрунті якого закарбовувалась буржуазна державність, що принагідно несла в собі потенціал республіканської форми правління. Ймовірно, маючи на увазі саме ці моменти, зокрема, виникнення правового державотворчо-ідеологічного стану тогочасної буржуазної спільноти, знаний ідеологознавець, ґрунтуючись на теоретичних конструкціях своїх легендарних попередників⁶⁰, обдарованих проникливим розумом і синтетичним мисленням, констатує таке: «Знищивши політичну владу панівних прошарків феодального суспільства, буржуазія проголосила себе першим класом у політичній області. Вона зробила це шляхом введення буржуазної представницької системи, заснованої на буржуазній рівності перед законом, в якому виявилася закріпленою воля панівного класу, на законодавчому визнанні вільної конкуренції»⁶¹.

Із щойно викладеного видно, що активізована у період Нового часу політична свідомість певним чином впливає на правосвідомість, викликаючи її належну активність, і цей вплив у контексті державотворчо-ідеологічної взаємодії доречно розглядати як односторонню дію політичної свідомості на правову свідомість (першу форматну лінію державотворчо-ідеологічної взаємодії), котра виступає як вияв одnobічного зв'язку між означеними формами суспільної свідомості, що мають від природи неабиякий державотворчий потенціал і іманентно представлені як невід'ємні утворюючі компонентні ідеальні складові у такому складному соціально-духовному явищі, яким виявляється ідеологія державотворення.

Раніше ніж перейти до опису характеристики зворотного впливу правової свідомості на політичну, тобто другої форматної лінії державотворчо-

ідеологічної взаємодії, слід вказати на доцільність думки про те, що відсутність справжньої демократії для широких народних мас в епоху феодалізму буржуазія принагідно використала у доленосний щодо майбуття людства момент здійснення буржуазних революцій, які відбувалися на хвилі лозунгів «Свободи, Рівності й Братства», спрямованих на повалення основ феодалізму, встановленої за часів Середньовіччя державно-політичної феодальної конструкції. «Ці гасла допомогли буржуазії підняти на боротьбу з феодалізмом пригноблені класи, що завоювали для неї політичну владу. Особливо ярко видна роль демократичних лозунгів під час Великої французької революції, що встановила буржуазну демократію у розвинутій формі»⁶².

До речі, тезу про те, що французька революція поклала початок демократії на європейському континенті, можна знайти у працях багатьох мислителів. Серед цих праць, насамперед, виокремлюється творчість Ф. Енгельса, який, як відомо, одним із перших акцентував увагу на буржуазному характері тогочасної демократії, її природних протиріччях⁶³. Його ідейний наступник – В. Ленін, піддаючи загальній критиці природу буржуазної демократії, справедливо вбачав у ній, між тим, і ряд прогресивних моментів, відповідно до яких буржуазна республіка, парламент, загальне виборче право сприяли робочому класу в усвідомленні себе революційним класом, сприяли організації робітничих партій, які свідомо керували боротьбою трудящого люду, і надалі виступали як надійне підґрунтя для системного об'єднання широких народних мас, згуртування сил пролетаріату. «Демократична республіка і загальне виборче право, – говорив він, – порівняно з кріпосницьким ладом були величезним прогресом: вони дали можливість пролетаріатові досягти того об'єднання, того згуртування, яке він має, утворити ті струнки, дисципліновані ряди, які ведуть систематичну боротьбу з капіталом»⁶⁴.

Усе це – підйом, мобілізація на боротьбу з феодалізмом різних прошарків населення, встановлення буржуазної демократії, республіки, парламенту, загального виборчого права тощо – спричиняло піднесення самосвідомості основних груп тогочасного соціально-неоднорідного суспільства, його поступальний розвиток, укорінення капіталістичної формації, яка, порівняно з попередньою (феодальною формацією), яскраво вирізнялась високими темпами розвитку соціально-економічних, політико-правових інститутів, а разом з тим загальним зростанням політичної та правової культури, що цілком природно, як і у часи Класичної Греції, викликало підвищення активності правової державотворчо-ідеологічної діяльності й закономірну зміну характеристик зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість у державотворчо-ідеологічній взаємодії, який відбувався шляхом нарощення й ствердження такої його якості, як симетричність. Наявні, беззаперечні докази позначеної діяльності, її активного характеру протягом усієї історичної доби, що розглядається, ґрунтовних духовних напрацювань, які мають якісний правовий державотворчий ідеологічний контент, містять мисленнєві моделі, теоретичні погляди Г. Гегеля, І. Канта, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спінози та інших знаних мислителів, філософів, учених-юристів Нового часу. Слід зауважити, що одну з головних горизонтальних рисок, що резюмували правову

державотворчо-ідеологічну діяльність в означений час, розпочав намічати, окреслювати, підводити, на нашу думку, не хто інший, як родоначальник німецької класичної філософії І. Кант, який презентуючи й розвиваючи концепцію правової державності, призначення якої пов'язувалось із торжеством ідеї свободи й права кожного громадянина, прямо вказує на те, що держава (*civitas*) – це «...об'єднання множини людей, підпорядкованих правовим законам»⁶⁵ і вона як системне державно-владне утворення завдяки наявності трьох різних гілок влади володіє повною автономією у державотворчому процесі, тобто «...сама себе створює та підтримує у відповідності із законами свободи»⁶⁶.

Отже, маємо підстави стверджувати, що за доби Нового часу в західній цивілізації вдруге в історії людства (й вперше після часів Класичної Греції) спостерігається ситуація, коли зворотній вплив правосвідомості на політичну свідомість набуває ознак симетричності шляхом її поетапного нарощення й ствердження у контексті розгортання державотворчого ідеологічного каузального соціально-духовного відношення, що породжує, спонукає його поступальний плин, а разом з ним, певна річ, і еволюційний розвиток ідеології державотворення буржуазної держави, що з часом набувала рис державотворчої ідеології республіканської буржуазної державності.

Спираючись на ці роздуми, можна ствердно заявити про те, що взаємозв'язок, який нас безпосередньо цікавить, на тлі поступу державно-організованого суспільства періоду Нового часу детермінував взаємодію двох досліджуваних у даній роботі форм суспільної свідомості, що закономірно відтворювалась у форматі державотворчо-ідеологічної взаємодії, з одного боку, односторонньої дії політичної свідомості на правову свідомість (перша форматна лінія державотворчо-ідеологічної взаємодії), а з іншого, нарощення й ствердження симетричного зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість (друга форматна лінія відповідної взаємодії), що якраз і дає, як нам уявляється, чітку картину, конкретне зображення особливостей прояву позначеного взаємозв'язку в означений період буття буржуазної спільноти. Саме тоді у лоні такого формату завдяки наявності двох його специфічно-історичних ліній утворювалась особлива державотворчо-ідеологічна матриця, що з необхідністю спричиняла природний поступальний плин ідеології державотворення, продукуючи формування окремого виду досліджуваної ідеології, суміжного з тогочасним історичним простором-часом – ідеології державотворення буржуазної держави, якою керувалися суб'єкти державного будівництва, що створювали та розбудовували нові форми буржуазних держав, і яка у розвинутих, провідних регіонах світу за наявності там низки супутніх сприятливих обставин починає поступово трансформуватися у державотворчу ідеологію республіканської буржуазної державності.

Таким чином, до речі, й відбувалося духовне ствердження ідеології державотворення буржуазної держави, а також здійснювався її поступ як теоретично обґрунтованої практичної свідомості, котра належала тим людям і їх соціальним групам, насамперед, буржуазним колам, які волею долі, знаходячись на вищих щаблях державної ієрархії, владної конструкції, змушені були займатися питаннями розбудови тогочасної державної машини,

впроваджувати новий державотворчий процес, здійснюючи одночасно організацію державно-політичної життєдіяльності в значно оновленому, порівняно з попередніми часами, просторі суспільного буття. Тому цілком очевидно, що «разом із економічним і політичним пануванням буржуазія здійснює класове панування й у духовному виробництві (зокрема, продукуванні ідеології державотворення – О.К.). Політичні знання (й, звісно, правові – О.К.) залишаються майже виключною монополією нового пануючого класу, який в змозі оплачувати своїх ідеологів і пропагандистський апарат, розробляти, поширювати й нав'язувати трудящим ідеї та теорії, що відповідають інтересам буржуазії по закріпленню існуючого буржуазного порядку»⁶⁷.

Розглянувши специфіку динаміки державно-владної реальності Нового часу, а разом з тим існуючий тоді формат державотворчо-ідеологічної взаємодії, прояву взаємозв'язку політичної та правової свідомості, логічно перейти до висвітлення особливостей тренду розвитку державної влади у період Новітнього часу, що дасть змогу змалювати картину вказаної взаємодії, характерні її форматні лінії, що з необхідністю отримували свою буттєвість, духовно відтворювались у новітній відрізок історичного часу буття людської спільноти й державних форм її організації.

Саме у цей час, як відомо, можна спостерігати подальше зростання, триумф капіталістичної формації і паралельно із цим становлення й розвиток її прямої суперниці – соціалістичної формації, у лоні яких закономірно формуються, з одного боку, капіталістична держава, що згодом, починаючи з другої половини ХХ ст., подекуди трансформується фактично у новітній державний тип – посткапіталістичний (посткапіталістичну державу), а з іншого, соціалістична державність, честь розбудови якої випала на долю громадян колишнього СРСР й радянської України, відповідно. Значно інтенсивніше, ніж у попередні століття, не кажучи вже про минулі тисячоліття, відбуваються загальні процеси еволюції соціальної матерії, у тому числі державно-політичної буттєвості, які набувають стрімкого, до сих пір практично небаченого за формою, характером, динамікою вигляду. До речі, еволюційний характер розвитку людської цивілізації в означений час зумовлює, серед іншого, появу на політичній карті світу нових повноправних членів світової спільноти – цілої плеяди молодих незалежних держав, формування яких відбувалося після закінчення першої, а потім, звісно, й другої світових воєн. Удосконалення соціально-економічних, політико-правових інститутів, що проходило в досліджуваний період і супроводжувалось розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, створювало сприятливий ґрунт для повноцінного прояву взаємозв'язку між суб'єктом і об'єктом державної влади, що сприяло завершенню процесу легітимації зворотної дії об'єкта на суб'єкт державно-владних відносин. Як підтверджує аналіз деяких джерел⁶⁸, поступово протягом століття, що минуло, перебіг цих відносин починає здійснюватись шляхом активізації і легітимних односторонніх дій державно-владного суб'єкта на його об'єкт, і легітимних зворотних дій цього об'єкта на відповідний суб'єкт. Іншими словами, державно-владні відносини у Новітній час, також як і за стародавніх часів, у період розквіту античного світу, набувають такої тенденції свого розвитку, як активізація легітимної взаємодії суб'єкта й об'єкта

державної влади. Такому стану речей, на нашу думку, сприяє відносно високий рівень розвитку і соціально-економічних інституціональних форм, і політико-правових, що закономірно поставали до життя на тлі планомірного поступу людської цивілізації⁶⁹.

Слід наголосити на тому, що у процесі легітимної взаємодії суб'єкта й об'єкта державно-владних відносин поступово в багатьох країнах світу формується демократична система державної влади, в якій владущі суб'єкти, ґрунтуючись насамперед на правових нормах, набувають право й можливість чинити односторонню дію на відповідні об'єкти, а останні, спираючись також на правові та інші суспільні норми, закріплюючи принцип соціальної відповідальності, володіють правом і можливістю здійснювати зворотну дію, вплив на державних можновладців. Тим самим у даній системі, що має наявні демократичні риси, є уособленням реальної демократії, себто дійсно «влади народу», владарюючої сили широких народних мас, владний об'єкт має право здійснювати на основі соціальної відповідальності зворотну дію на відповідного суб'єкта, носія державно-владних повноважень, впливати на нього, контролювати його дії, вчинки, певні наслідки державно-владної діяльності. Така зворотна владна дія у державно-політичній життєдіяльності конкретно-визначеної спільноти за Новітнього часу реалізується, як правило, у процесі проведення демократичних виборів, або ж референдуму як безпосереднього волевиявлення громадян певної країни. При цьому легітимність державно-владної взаємодії у провідних країнах світу в означений час гарантується, передусім, конституціями цих країн⁷⁰. І якщо центральним ресурсом влади у державному утворенні в епоху Стародавнього світу, Середньовіччя й Відродження є примус, безпосередня фізична сила, у період Нового часу – багатство, грошовий капітал, то в період Новітнього часу основним засобом реалізації владних повноважень суб'єкта у системі державної влади як легітимної владної взаємодії, а особливо наприкінці минулого століття, на початку нинішнього, як і пророкував відомий американський футуролог Е. Тоффлер⁷¹, стає інформація, знання в його різноманітній формі.

Очевидно, що в міру розвитку й вдосконалення вищезначеної владної системи, у підмурки якої закладено, з одного боку, легітимну взаємодію суб'єктів і об'єктів державно-владних відносин, а з іншого, принцип соціальної відповідальності, у період Новітнього часу державна влада активно виступає формою вирішення суперечностей між індивідуально-груповими й суспільними інтересами, згладжуючи тим самим гостроту протиріччя між позитивним і негативним соціальними началами влади, що забезпечує поступальний плин державно-владних відносин, а разом з тим і збереження цілісності всієї суспільної системи, її оптимального функціонування. Виходячи з цих позицій, зокрема із щойно викладеного, вважаємо достатньо обґрунтованим звучання тези про те, що розвиток державно-владних відносин у період, що розглядається, здійснюється в цілому шляхом активізації легітимної взаємодії суб'єкта й об'єкта державної влади, що найбільш повно відображає існуючий об'єктивно взаємозв'язок між ними і складає найбільш загальну специфіку

тренду розвитку означеної влади в нинішній, вельми буремний, стрімко плинний час.

У зв'язку з низкою нещодавно з'ясованих обставин, а саме з тим, що протягом тисячоліть між державно-владним розвитком і державотворчо-ідеологічним поступом фіксувалася певна спільність, причому одностороння дія суб'єкта на відповідний об'єкт у такому владному розвитку кореспондувалася загалом із односторонньою дією політичної свідомості на правосвідомість у державотворчо-ідеологічному перебігу, а характер зворотної дії відповідного владного об'єкта на його суб'єкт співвідносився із характером зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість, це з однієї сторони, з іншої ж, – що практика легітимних зворотних дій об'єкта державної влади на її суб'єкт як складова державно-владної взаємодії, що спостерігалась, до речі, за часів Класичної Греції, Римської республіки, співвідносилась у цілому зі симетричним зворотним впливом правосвідомості на політичну свідомість, який виступав невід'ємним фрагментом державотворчо-ідеологічного плину тих далеких стародавніх часів, доцільною, як уявляється, буде думка, що позначеному вище тренду розвитку державно-владних відносин у період Новітнього часу відповідали, як правило, дві форматні лінії новітньої державотворчо-ідеологічної взаємодії: одностороння дія політичної свідомості на правову свідомість (перша лінія) і симетричний зворотний вплив правосвідомості на політичну свідомість (друга). І на користь цієї думки – ряд тез, що її логічно підтверджують і розвивають.

Зрозуміло, що Новітній час історії людства, відлік якого у філософській традиції прийнято вести з початку другої половини XIX ст. і майже до сьогодення, перших кроків чинного сторіччя, вимагав подальшого вдосконалення суспільно-політичного устрою, форм державно-політичної життєдіяльності населення Земної кулі. Тому цілком закономірно відбувається подальший розвиток капіталістичної формації, відповідного суспільства й держави, а разом з тим формування підмурків новітнього формаційного типу людської спільноти, державної форми її співжиття: соціалістичного суспільства й соціалістичної державності. У таких умовах теж закономірно і прогнозовано виникала насущна потреба, з одного боку, розбудови й перетворення вже існуючих на той час буржуазних державних утворень, а з іншого, створення й будівництва нових, молодих соціалістичних державних організмів, вгамувати яку була покликана оригінальна серія знов відтворюваної взаємодії двох відомих нам форм суспільної свідомості, що мали від природи необхідний для здійснення процесу новітнього державотворення духовний потенціал і з необхідністю відображали навколишню державно-політичну дійсність, ті зміни, що відбувалися у політичному й правовому аспектах суспільного буття. Маємо на увазі, безперечно, державотворчо-ідеологічну взаємодію, що розгорталася між, з одного боку, політичною свідомістю, що поставала як одна з основних форм суспільної, складалася із певної сукупності ідеальних форм, що охоплювали й віддзеркалювали політичне буття, суб'єктивних образів державного устрою, системи державної влади, напрямку розвитку держави, які формувалися у суспільстві на новітньому етапі його розвитку шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них,

а з іншого боку, звісна річ, правосвідомістю, котра з'являлася теж як одна із провідних форм суспільної свідомості, утворювалась із певної сукупності ідеальних форм, що охоплювали та відбивали правове буття, суб'єктивних образів системного різноманіття правових відносин, норм права, на підставі яких ці відносини склалися, які (образи) формувалися в надрах людства протягом останнього етапу його розвитку. За посередництва даної соціально-духовної взаємодії і продовжувався в означений час природний еволюційний рух ідеології державотворення, головне призначення якої, як і у попередні століття й тисячоліття людської історії, полягало у тому, щоб бути фактично теоретично обґрунтованою практичною свідомістю державних очільників – суб'єктів державотворчого процесу, котра спрямована на створення якісно нової держави, яка здатна за своїми внутрішніми потенціями відповідати всім новітнім викликам мінливої реальності.

Як відомо, провідниками новітнього державотворчого процесу, що мав, безсумнівно, у кожному окремому регіоні світу свою яскраво виразну локальну специфіку, були представники провідних верств населення тієї чи іншої соціально-неоднорідної спільноти. У капіталістичному суспільстві – це насамперед буржуазні, капіталістичні кола, що перебували біля державного керма, а у соціалістичному – передусім робітничий клас. Саме ці провідні політичні гравці пануючих за того чи іншого суспільного устрою соціальних прошарків, які одночасно виступали у своїх країнах у ролі ключових суб'єктів права (капіталістичного права – за капіталізму, або ж, навпаки, соціалістичного права – за соціалізмом), зберігають чи здобувають для себе вищий щабель політичної самосвідомості, а разом з тим і відповідний рівень правової самосвідомості, й з об'єктивною необхідністю для духовного забезпечення відповідного державотворення ініціюють, проваджують, патронують ідеологічно-державотворчу діяльність як політичного змісту, так і правового. Конкретні, досить результативні плоди такої ідеологічної діяльності сконцентровано у концептах потужної плеяди мислителів: а) від Ф. Енгельса й К. Маркса, з одного боку, до М. Бухаріна, А. Грамші, В. Леніна, Д. Лукача, Р. Люксембург, Й. Сталіна, Л. Троцького, а також Е. Бернштейна, К. Каутського, Г. Плеханова, з іншого; б) від М. Драгоманова й І. Франка, з одного боку, до В. Гессена, Б. Кістяківського, М. Ковалевського, С. Котляревського, П. Новгородцева, а також В. Винниченка, М. Грушевського, С. Дністрянського, Д. Донцова, В. Липинського, М. Міхновського, М. Туган-Барановського, з іншого; в) від М. Вебера й Г. Спенсера до Ф. Гаєка, Р. Даля, Л. Дюгі, Дж. Кейнса, М. Крозьє, К. Поппера та багатьох інших. Ці концепти, іноді досить поодинокі серед множини теоретичних моделей, а іноді старанно вплетені у стрункі системні ряди мисленневих концептуальних пірамід, були, насправді, своєрідними державотворчими цеглинками, з яких утворювались величні концепції, що переконливо обґрунтовували необхідність вдосконалення буржуазної держави, розвитку капіталістичної державності, суміжної з вимогами сьогодення, або ж створення, будівництва соціалістичного державного утворення, новітнього формаційного типу держави як політичної форми організації суспільного буття – соціалістичної державності.

Самі ж ці державотворчі концепції, у свою чергу, були відправною точкою зростання політичної та правової ідеологій новітнього капіталістичного суспільства, а також формування відповідних різновидів ідеологічного явища соціалістичної людської спільноти, що народжувалась, природного суперника капіталістичної. Тут слід зауважити, що найбільш яскраво дух суперництва соціалістичного та капіталістичного суспільств виявлявся у політичних ідеологіях, що з плином історичного часу закономірно займали кожна своє, окремо визначене, пануюче місце у відповідному суспільстві (соціалістична політична ідеологія – у соціалістичній громаді й капіталістична, певна річ, – у капіталістичному суспільстві), котрий обумовлював значною мірою характер, внутрішній зміст, структуру, особливості цих ідеологій. Зокрема, як відзначали дослідники політичного ідеологічного явища, «для ідей, теорій, принципів буржуазної політичної ідеології характерно те, що за їх допомоги захищається й виправдовується право приватної власності на засоби виробництва, обґрунтовується політичне панування класу буржуазії у капіталістичному суспільстві... Політична ідеологія буржуазії обґрунтовує загальнополітичну лінію експлуаторської меншості й включає: а) уявлення про існуючий капіталістичний (а з виникненням соціалізму й про соціалістичний) суспільний та державний лад; б) оцінку існуючих систем державного ладу з точки зору класу буржуазії (капіталістичний лад, як правило, оцінюється позитивно, хоча й можуть вказуватися його окремі несуттєві недоліки, а соціалістичний – негативно, хоча при цьому можуть відзначатися деякі його достоїнства); в) загальну програму дій або заходів, спрямованих на збереження та зміцнення капіталістичного ладу, влади буржуазії; г) стратегію й тактику вирішення проблем міжнародних відносин із врахуванням мирного співіснування та боротьби різних соціально-політичних систем. Це лише основні складові частини буржуазної політичної ідеології. Окрім них містяться й інші положення, що визначаються основними. Наприклад, характеристика й оцінка ідеологічного та політичного противника у класовому аспекті й аспекті міждержавних відносин, міри зі зміцнення впливу власної політичної ідеології і з підризу впливу політичної ідеології класового супротивника всередині окремих капіталістичних країн, капіталістичної системи у цілому та за її межами як у країнах «третього світу», так і в країнах соціалістичної співдружності і т.д. При цьому оцінки, характеристики, програми постійно варіюються, пристосовуються до політичної ситуації в світі»⁷².

На противагу даній ідеологічній платформі, на підґрунті праць класиків діалектико-матеріалістичної думки – К. Маркса й Ф. Енгельса, – де практично робилися чи не найперші спроби розкрити історичне призначення робочого класу як творця нової людської спільноти, науково обґрунтувати її ідеали та цілі, пов'язати їх із класовою боротьбою пролетаріату за своє звільнення, за встановлення політичної влади трудящих, виникали контури соціалістичної політичної ідеології як прямого антиподу капіталістичного політично-ідеологічного явища, що існував одночасно з останнім в одному історичному просторі-часі й перманентно зберігав у своїй основі значну дозу критики на адресу цього ідеологічного феномена з чіткими рисами капіталізму й, звісно ж, на саму капіталістичну систему. Так, зокрема, із самого першого моменту свого

виникнення соціалістична політична ідеологія як «політична ідеологія робочого класу розкриває трудящим причини різкого контрасту між положенням експлуатованих і положенням експлуататорів; демонструє картину політичних та економічних змін, що будуть зроблені після повалення капіталізму; висуває програму революційних перетворень і вказує політичну силу (революційна партія пролетаріату), яка здатна очолити революційний рух і привести його до перемоги; науково обґрунтовує історичну неминучість соціалістичної революції та виробляє у трудящих впевненість у своїх силах, яка виявляється у готовності до напруженої, самовідданої боротьби. Марксистсько-ленінська політична ідеологія дає розуміння сенсу індивідуального й суспільного життя, про місце людини у політичних рухах сучасності; інтегрує трудящих у політичні партії пролетаріату, згуртовує робітничий клас і селянство й інтелігенцію, що перейшли на його класові позиції, в єдину соціальну спільність; обґрунтовує політичну владу трудящих, що ствердилась у суспільстві після перемоги соціалістичної революції; стверджує комуністичну направленість соціальних норм і цінностей; виступає ідейною зброєю пролетаріату у боротьбі з буржуазією; дає програму політичного розвитку соціалістичного суспільства у сьогоденні та майбутньому і т.д.»⁷³.

Очевидно, як і на попередніх історичних етапах, у період Новітнього часу на тлі політичної ідеологічно-державотворчої діяльності, що активно проваджувалась провідними політичними акторами того чи іншого – капіталістичного, або ж соціалістичного – соціально-неоднорідного суспільства активізувалася політична форма свідомості, її державотворча міць, що робило із цієї форми утворюючу складову державотворчого ідеологічного процесу й, відповідно, причину у певному каузальному соціально-духовному відношенні. Разом із цим з об'єктивною закономірністю поставав політичний державотворчо-ідеологічний стан конкретно-історичного суспільства (капіталістичної спільноти, чи, навпаки, соціалістичної), що з необхідністю викликало активність правової форми свідомості як перетворюючої наслідкової складової названого процесу й наслідку вказаного специфічного соціально-духовного відношення, а також появу правового державотворчо-ідеологічного стану даного суспільства, внутрішні горизонти якого закріплювали сучасну державність головним чином у двох її варіаціях: як капіталістичну державу (а згодом – посткапіталістичну), з одного боку, а з іншого, як соціалістичну державу. Безперечно, позначений вплив активізованої політичної свідомості на правосвідомість, що зумовлює активний характер буття останньої, слід позиціонувати як односторонню дію політичної свідомості на правову свідомість, тобто як першу форматну лінію державотворчо-ідеологічної взаємодії, пам'ятаючи про те, що ця лінія в означений час постає певним проявом однобічного зв'язку вищеназваних форм суспільної свідомості.

Щодо другої лінії формату ідеологічної взаємодії, що нас безпосередньо цікавить, необхідно підкреслити те, що ствердження, зміцнення й переможне просування тернистими стежками людської цивілізації сучасної державності з її невід'ємними демократичними цінностями, рівно як і піднесення самосвідомості провідних верств населення, що розпочалося ще за минулої історичної доби й з тих пір невпинно набирало обертів, робило можливим

подальший поступальний рух сучасного суспільства, яке протягом усього періоду чинності Новітнього часу зберігало стрімкі темпи розвитку соціально-економічних і політико-правових інститутів, особливо нарощуючи їх у другій половині минулого сторіччя, що супроводжувалось, ясна річ, зростанням загальної політичної та правової культури у тому чи іншому регіоні світу. Зрозуміло, що ці обставини, як і у далекі часи Класичної Греції, не могли не відбитися на поживленні активності правової державотворчо-ідеологічної діяльності, а разом з тим і на характеристиці зворотного впливу правової свідомості на політичну у відповідній державотворчо-ідеологічній взаємодії, в якому, зрештою, закріплюється симетричність, завдяки чому такий вплив сповна набуває симетричного характеру. Як приклад активного духу вказаної ідеологічної діяльності, що панував протягом зазначеного історичного періоду, як зразок якісного духовного продукту з правовим державотворчим ідеологічним контентом, можуть служити теоретичні напрацювання вітчизняних мислителів кінця XIX – початку XX століть, з яких формувалися унікальні концепції правової держави, коріння яких сягає поглядів Платона й Канта. Маємо на увазі, насамперед, інтелектуальні напрацювання В. Гессена, Б. Кістяківського, М. Ковалевського, С. Котляревського, П. Новгородцева та інших славетних синів нашої Батьківщини. Окрім них, активними провідниками правової державотворчо-ідеологічної діяльності в зазначений час стали також Г. Берман, Р. Дворкін, С. Дністрянський, Л. Дюгі, Г. Еллінек, Ф. Енгельс, Г. Кельзен, М. Коркунов, Ж. Марітен, К. Маркс, Є. Пашуканіс, М. Рейснер, П. Стучка, Л. Фуллер, Б. Чичерін, Г. Шершеневич, О. Яценко та багато інших дослідників, теоретиків правового явища, вчених-юристів.

З огляду на обрис другої форматної лінії державотворчо-ідеологічної взаємодії, що закономірно пробивала собі шлях в ідеальних обрядах суспільної свідомості доби Новітнього часу, можемо цілком впевнено заявити про те, що в досліджуваний історичний період, як і за часів апогею античності, розквіту Стародавньої Греції, у духовних вимірах буття людської цивілізації відбувається симетричний зворотній вплив правосвідомості на політичну свідомість, що проходить у лоні державотворчого ідеологічного каузального соціально-духовного відношення й з об'єктивною необхідністю породжує, викликає його поступальний плин і, водночас, виштовхує ідеологію державотворення на новий виток її еволюційного розвитку, внаслідок чого формується державотворча ідеологія сучасної держави, що постає головним чином у двох своїх інтегруючих видах: як ідеологія державотворення капіталістичної (посткапіталістичної) державності, а також як ідеологія державотворення соціалістичної держави.

Таким чином, досліджуваний у даній роботі духовний взаємозв'язок в умовах поступу державно-організованого суспільства періоду Новітнього часу зумовлював державотворчо-ідеологічну взаємодію двох відомих нам форм суспільної свідомості й ця взаємодія закономірно поставала у форматі односторонньої дії політичної свідомості на правову свідомість (перша форматна лінія державотворчо-ідеологічної взаємодії) і симетричного зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість (друга форматна лінія відповідної взаємодії), що й складає загальну картину особливостей

прояву названого взаємозв'язку в означений час життєдіяльності людства. У такому форматі й створювалася модерна державотворчо-ідеологічна матриця, що робила можливим природний поступальний плин державотворчого ідеологічного явища, продукуючи формування ідеології державотворення сучасної держави, яка поставала до життя, розвивалася, еволюціонувала в двох своїх іпостасях, формах, видах. Перший із цих видів – це державотворча ідеологія капіталістичної державності (посткапіталістичної держави), якою як теоретично обґрунтованою практичною свідомістю керувалися суб'єкти процесу державотворення капіталістичного світу, створюючи досить різноманітний ряд капіталістичних державних конструкцій, серед яких, перш за все, виокремлюються Німеччина, Франція, Велика Британія як ключові держави-члени Європейського Союзу на Старому континенті (у Старому Світі), а також Сполучені Штати Америки як надпотужний світовий гравець, світова «наддержава», що була утворена вже у Новому Світі. Другий з означених різновидів – державотворча ідеологія соціалістичної держави, на яку як на вищий теоретичний вимір практичної свідомості спиралися будівничі соціалістичних державних форм, які, взяті всі разом, утворювали у другій половині минулого століття державно-політичне поле так званих «соціалістичних країн», до якого свого часу (у середині 80-х років ХХ ст.) входило близько двадцяти держав, у тому числі й одна велична наддержава – Союз Радянських Соціалістичних Республік (1922-1991 рр.). Зараз же у цьому полі залишилося фактично лише декілька державних утворень, серед них, зокрема, й могутня Китайська Народна Республіка, що із завидною завзятістю набирає обертів на шляху до розбудови нового світового наддержавного організму з унікальним «китайським обличчям», який на порозі третього тисячоліття готовий наздогнати у глобальній цивілізаційній гонці визнаного світового лідера – США й навіть випередити їх практично в усіх відношеннях, різноманітних сферах людського буття.

Ґрунтуючись на роздумах, які пов'язані із результатами осмислення державотворчого ідеологічного руху, що мав місце в епоху Нового й Новітнього часів, можемо, нарешті, зробити узагальнюючий висновок про те, що взаємозв'язок політичної та правової свідомості має тут специфічний, якісно визначений, найбільш повноцінний прояв, який за своїми внутрішніми параметрами й характеристиками відрізнявся від вияву даного взаємозв'язку в минулу історичну епоху, відтворюючись, як правило, у форматі односторонньої дії політичної свідомості на правосвідомість і, водночас, симетричного зворотного впливу правової свідомості на політичну, що забезпечувало протягом більш ніж двох століть своєрідну державотворчо-ідеологічну взаємодію, а разом із нею й оригінальний модерний шлях поступального розвитку державотворчого ідеологічного феномена, що цілком закономірно призводив до утворення й подальшої еволюції окремих історичних різновидів цього вкрай необхідного для життєдіяльності суспільства й всієї людської цивілізації соціально-духовного явища, що поставало у різні часи й у різних народів як самобутня теоретично обґрунтована практична свідомість: у Новий час – як ідеологія державотворення буржуазної держави (перший різновид означеного явища даної епохи), у Новітній час – як державотворча ідеологія

капіталістичної, або ж посткапіталістичної держави (другий його різновид), а також як ідеологія державотворення соціалістичної державності (третій різновид, відповідно). Варто зауважити, що виявлений формат державотворчо-ідеологічної взаємодії, який принагідно відтворювався в досліджувану епоху, разом із відповідним плином державотворчої ідеології позначених часів, що здійснювався, як можна побачити, головним чином шляхом односторонньої дії політичної свідомості на правову, з одного боку, й симетричного зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість, з іншого, відповідає в цілому найбільш загальній тенденції розвитку державної влади, що спостерігається, починаючи з другої половини XIX сторіччя й практично до сьогоднішнього дня: активізації легітимної взаємодії державно-владного суб'єкта та його об'єкта⁷⁴.

На закінчення розгляду питання, яке нас безпосередньо цікавить, зазначимо, що взаємозв'язок політичної свідомості й правосвідомості обумовив виникнення, формування двох провідних державотворчо-ідеологічних тенденцій, основних трендів розвитку ідеології державотворення в історії людства: перший тренд – це одностороння дія політичної свідомості на правосвідомість і асиметричний зворотній вплив правової свідомості на політичну (епоха Стародавнього світу, Середньовіччя й Відродження), другий – це одностороння дія політичної свідомості на правову й симетричний зворотній вплив правосвідомості на політичну свідомість (епоха Нового й Новітнього часів). Означені тренди як ключові державотворчо-ідеологічні тенденції в узагальненій формі віддзеркалюють найбільш істотні особливості прояву взаємозв'язку позначених форм суспільної свідомості й, водночас, розвитку державотворчої ідеології на різних етапах історії людської спільноти, що позбавилась соціальної однорідності.

Очевидно, що досліджуваний у даній роботі духовний взаємозв'язок набуває свого максимального, найбільш повного прояву у життєдіяльності соціально-неоднорідного, державно-організованого суспільства, коли спостерігається високий рівень розвитку соціально-економічних, політико-правових інститутів, піднесення політичної та правової культури, що цілком природно сприяє активності правової державотворчо-ідеологічної діяльності, а разом з тим закономірному вкоріненню симетричності зворотного впливу правової свідомості на політичну у специфічній державотворчо-ідеологічній взаємодії, що, врешті-решт, обумовлює формування повноцінного формату останньої і, відповідно, поступальний розвиток ідеології державотворення шляхом односторонньої дії політичної свідомості на правову й симетричного зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість. Із цього логічно випливає те, що цивілізовані форми суспільного буття, організації державно-політичної матерії, що ґрунтуються на високому рівні розвитку соціально-економічних, політико-правових інституційних утворень, політичної та правової культури, сприяють найбільш повному вияву взаємозв'язку політичної та правової свідомості, що детермінує оптимальний перебіг державотворчого ідеологічного каузального соціально-духовного відношення, плин державотворчо-ідеологічної взаємодії, що робить можливим загальне зростання, хід природної еволюції державотворчого ідеологічного явища,

внаслідок чого закономірно постає, формується ідеологія державотворення сучасної держави.

Виявивши найбільш загальні особливості прояву взаємозв'язку політичної та правової свідомості на різних етапах історії людства, а разом з тим зафіксувавши, проаналізувавши специфіку розвитку ідеології державотворення на фоні еволюційного поступу людського суспільства, перейдемо тепер до заключного блоку нашої соціально-філософської розвідки, пов'язаного безпосередньо зі з'ясуванням стану й основних детермінант оптимізації розвитку даної ідеології в українському суспільстві на етапі його трансформації.

РОЗДІЛ 4

СТАН І ОСНОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ОПТИМІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ІДЕОЛОГІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ НА ЕТАПІ ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЇ

Оптимальним, на наш погляд, може вважатися такий розвиток ідеології державотворення як специфічного соціально-духовного феномена, у процесі якого вона здійснює своє сходження від нижчого етапу до вищого, коли, насправді, у реальній дійсності, відбувається її вдосконалення й фіксується певна поступальність, тобто прогрес. Тому під час розгляду заключного розділу монографії цілком доцільно, як уявляється, спочатку зосередити увагу на осмисленні сучасного стану державотворчого ідеологічного явища, з'ясуванні особливостей державотворчо-ідеологічного поля, його основних проблемних моментів в Україні на етапі її трансформації, а потім, виходячи з отриманих результатів, направити аналітичні зусилля на вироблення ключових детермінант, тих факторів, за допомогою яких стає можливим оптимальний рух, плин, поступальний розвиток державотворчої ідеології в українському суспільстві на сучасному історичному етапі його буття. Зрозуміло, що виявити абсолютно всі ці чинники – завдання титанічне, архіскладне й, як іноді видається, практично непосильне. Проте, все ж таки, спробуємо презентувати хоча б деякі з них, провідні, інтегративні, які здатні оптимізувати перебіг державотворчого ідеологічного каузального відношення, державотворчо-ідеологічної взаємодії на теренах сучасної України й, у той же час, сприяти формуванню ідеології державотворення української державності, суміжної з вимогами сьогодення, спрямованої на створення якісно нової держави, про сам факт існування, життєдіяльність якої прагнуло багато поколінь українців.

4.1. Сучасний стан ідеології державотворення в Україні на етапі її трансформації

Як і кожне явище мінливої соціальної дійсності, ідеологія державотворення сучасної незалежної України не могла виникнути спонтанно, сама по собі, так би мовити, на пустому місці. Незважаючи на багатовікові, тисячолітні державотворчі традиції, що народжувалися, розвивалися й панували у різні часи на її родючих землях, підтримуючи своїм життєдайним подихом цілу низку різнобарвних, доволі строкатих державних утворень, що з плином історії калейдоскопом змінювали одне одного, знаходячи собі затишний притулок на українських теренах, а також на існування досить пристойного інтелектуального доробку, що був націлений на їх підтримання, впровадження й практичну реалізацію, вказана ідеологія постала до життя сповна лише наприкінці минулого століття, у буремні 90-ті, що принесли Україні омріяну в віках її мислителями державну незалежність. А до цього її контур, початковий матеріал визрівали, звісно ж, як складові об'ємних, повноцінних державотворчо-ідеологічних парадигм, що духовно владарювали у відповідному соціальному просторі, державно-політичному його сегменті, до якого волею долі входив історично й український простір, наступницею якого,

у свою чергу, є територія, яку займає зараз самостійна Україна. Так, у Новітній час, протягом бурхливого ХХ ст., на територіях останньої мали чинність, фактично діяли як унікальні конкретно-історичні державотворчо-ідеологічні утворення спочатку державотворча ідеологія капіталістичної державності – Російської держави (ідеологія державотворення монархічної державності – до Лютневої революції 1917 року в Російській імперії), а потім, після славнозвісних революційних подій жовтня 1917 року в Російській республіці, Великої Жовтневої Соціалістичної Революції, – ідеологія державотворення радянської соціалістичної державності (до розвалу Радянського Союзу й єдиного силового поля Радянської держави, відповідно).

Безумовно, як і перший історичний різновид ідеологічного явища, що був націлений на розбудову монархічної державної форми – величної Російської імперії (а з настанням революційного 1917 року – республіканської форми), яка, до речі, була третьою за площею із коли-небудь існуючих держав (після Британської та Монгольської імперій)¹, займаючи 1/6 частину суходолу Земної кулі, разом із відповідним державним організмом, так і другий вид ідеологічного феномена, іманентно спрямований на будівництво соціалістичної державної конструкції, могутньої світової наддержави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік (четвертої за площею із коли-небудь існуючих держав), що постала на теренах колишньої Російської імперії та була першою за територією країною світу майже протягом усіх років свого існування й, відповідно, радянський державний світ, союзна соціалістична державність, мали ряд визначних моментів, позитивних рис, раціональних духовних перлин, самобутніх ідеологічних зерен та ідеальних державотворчих «родзинок», з'ясувати реальну вагу, цінність, сенс і значення яких можливо лише завдяки проведенню серії окремих об'єктивних неупереджених всебічних ґрунтовних досліджень, насамперед, соціально-філософських розвідок, про необхідність чого так невтомно благає час і що, дійсно, може стати надійною платформою для впевнених, успішних кроків у майбуття тих народів і націй, які мешкали колись на безмежних просторах цілісних всесильних державних монолітів – Російської імперії, а згодом і Радянського Союзу, – а зараз ведуть відлік самостійним державотворчим крокам, просуваючись, хто з більшим успіхом, хто з меншим, тернистими стежками державної незалежності, кожен у своїй, окремо взятій, історично сформованій державі, достойній, без сумніву, одночасно визнання й підтримки, шани й поваги всієї світової спільноти.

У даному контексті обстоюємо думку, що розпад Російської імперії, знецінення, вихолощення, втрата державотворчо-ідеологічної моделі, що панувала за часів її існування, примножуючи велич православного християнського державно-владного утворення, соціального світу, що ним продукувався й підтримувався, а також розвал, крах Радянського Союзу, відмова від його доволі продуктивної державотворчої ідеології, відповідної духовної практики, позитивних ідеальних державотворчих напрацювань, що народжувалися під час героїчного будівництва, створення першої в світовій історії соціалістичної держави, – це, без перебільшення, найбільш масштабні геополітичні, духовно-ідеологічні катастрофи ХХ ст., без яких сучасний світ, державно-політичний земний всесвіт, а з ним, звісно ж, і духовний вимір

людського життя, був би значно досконалішим, більш гармонійним. Недаремно думки щодо катастрофічних наслідків розпаду СРСР все частіше звучать із вуст лідерів держав пострадянського простору², що красномовно висвітлює настрої широких народних мас, буденний рівень суспільної свідомості відповідних країн; і все більш переконливі у своїх аргументах із цього приводу теоретичні праці вітчизняних науковців, філософів, носіїв державотворчих поглядів сьогодення³.

Напевно, осмислюючи саме це, трагічні процеси суспільної дезінтеграції, що з настанням лихих 90-х накрили руйнівною хвилею майже весь простір колишньої союзної держави, у тому числі рідну Україну, В. Воловик занотував таке: «Дискомфортність, сум'яття й тривога – так коротко можна охарактеризувати наш духовний стан. І причин тому немало. Буквально на наших очах народи, що десятиліттями, віками жили пліч-о-пліч у мирі, раптом пересварилися, законфліктували й ось вже навіть світова спільнота виявляється безсилою погасити вогнища міжнаціональної ворожнечі, які спалахують то в одному, то в іншому регіоні, погрожують злитися у всесвітню пожежу. Під акомпанемент ґрунтовно набридлої парламентської тріскотні, закликів до турботи про благо народу в Україні, та й практично у всіх країнах СНГ, Східної Європи, йде неприкрито пограбування народних мас, зубожіння найбільш чисельних і найменш захищених верств суспільства. Вимоги й обіцянки культурного відродження обертаються застоєм у розвитку культури, котрий лякає своєю незламністю. Більше того, набирає темпів процес здичавіння – втрати багатьох із раніш створених культурних цінностей. Справді. Ми поступово починаємо звикати до того, що військові зведення стають невід'ємним елементом нашої щоденної інформації, що розриви ракет, снарядів і бомб стирають із обличчя землі не тільки окремі пам'ятники, архітектурні споруди, але й цілі міста, що зажурені нашим буттям замовкають музи»⁴.

Ці строки були оприлюднені вперше майже 20 років тому, у середині останнього десятиліття минулого сторіччя. Проте, як бачимо, вони практично повністю відтворюють загальну картину й передають дух того, що, на превеликий жаль, мало місце протягом цих двох десятиліть на пострадянському просторі, у наших сусідських, багато в чому спільних державних домівках, і що неабияк спотворювало, викривляло прийдешній, завтрашній день, майбуття й, водночас, наше з вами сьогодення.

Чи могли уявити, передбачити собі такий, м'яко кажучи, вельми нерайдушний, а якщо більш точніше, – то доволі сумний розвиток подій творці першої у світовій історії соціалістичної держави, її державотворчі ідеологи? Ймовірно, що так: уявляли, передбачали, попереджаючи своїх сучасників і прийдешні покоління про небезпеку регресу державно-політичного життя й суспільної буттєвості, одночасно із цим певним чином утішаючи їх. І однією з показових у цьому плані є теза В. Леніна, згідно з якою, «...уявляти собі, що всесвітня історія йде плавно і акуратно вперед, без велетенських іноді стрибків назад, недіалектично, ненауково, теоретично неправильно»⁵.

Проте, як відомо, суще завжди прихильне до своїх створінь і якщо воно щось десь забирає, відправляючи його у небуття, то водночас із необхідністю дарує інше, не менш досконале й прекрасне. У цьому, на наш погляд, і

проявляється велика любов Всевишнього до навкружного світу, соціальної матерії, людей, незмінних супутників останньої, у земних обличчях, поведінці яких вона відіграє, виблискує всіма своїми барвами. Так волею долі трапилось і з Україною, її багатомільйонним народом, що століттями чекав на шанс отримати власну державну незалежність, розбудувати самостійну державу й, нарешті, отримав його в останні дні й місяці буття Союзу РСР. А як українці ним сповна скористалися, «взявши його на абордаж», покаже час. І очевидно, що остаточна відповідь на це питання, підсумовуюча історична державотворча резолюція, на жаль, – не за горами, її невпинно наближають швидкоплинні місяці й роки, що ведуть відлік такої дорогої серцю кожного справжнього українця державної незалежності.

Ось як оцінює державотворчі події, що розгорнулися на теренах України у тепер уже далекому 1991 році, український історик, академік НАН України, відповідальний редактор фундаментальної праці «Державотворчий процес в Україні, 1991-2006», що побачила світ наприкінці 2007 року, В. Смолій: «24 серпня 1991 р. відбулася подія, про яку мріяли багато поколінь українців. На карті Європи з'явилася незалежна Україна – держава, що перевищувала за територією (603 тис. кв. км.) будь-яку іншу європейську країну, за винятком євразійських (Росії і Туреччини). До цієї події український народ йшов довгі століття. В його більш ніж тисячолітній історії смуги бездержавного існування межували з періодами державності. Державотворча традиція наших предків сягала раннього середньовіччя. Легенди про славетну Київську Русь відбилися в билинах, які зберігалися в народі від покоління до покоління... Для українського народу здобуття незалежності є однією з найбільш важливих подій у його історії. Такою ж подією воно є і в житті всіх інших незалежних держав – колишніх республік Радянського Союзу... Український народ знайде в собі волю та сили, щоб подолати труднощі й утвердити свою державу як високорозвинену, соціальну й демократичну»⁶. Такі концепти, до речі, є характерними для мисленевих теоретичних моделей багатьох представників вітчизняної наукової та філософської думки. А ось і думка з цього приводу одного із поважних духовних провідників України, архиєпископа-емерита, колишнього предстоятеля Української греко-католицької церкви (2005-2011 рр.), учасника ініціативної групи «Першого грудня» Любомира Гузара: «Господь Бог дав нам Україну. Ми самі її не здобули, крові не пролили. Ніхто з людей нам її не дарував. То була воля Господня, ласка Божа. Обставини мусять описувати історики. Але Україна постала, вона є. Я переконаний, що інакше бути не могло... Треба усвідомити: нам іще тільки належить збудувати справжню, вільну Україну, підмурком якої слугуватимуть внутрішня свобода кожного та повага до свободи кожного. Свобода нам потрібна для того, аби ми нарешті стали собою. Не тими, ким є нині, а ким покликані бути»⁷. Досить мудрі й вірні слова, і такі, що гармонійно доповнюють вищеподані теоретичні концепти.

Незалежна Україна постала фактично на уламках СРСР. Її утворення відбувалося в доволі складних соціально-економічних, політико-правових умовах, що визначалися його крахом. Поступово більш-менш успішно визрівав необхідний для цього політичний ґрунт, а разом з ним продукувалося

відповідне правове підґрунтя, що якраз принагідно й обумовлювали чітко визначену державотворчу якість політичної та правової свідомості новітнього українського суспільства, активний характер цих форм суспільної свідомості та їх вихід на певний державно-утворюючий рівень функціонування, внаслідок чого виокремлювалася, відбруньковувалась від радянської державотворчої-ідеологічної парадигми й розпочинала самостійний відлік свого існування, духовного плавання ідеологія державотворення сучасної незалежної України, намагаючись взяти на себе непросту роль ідеального навігатора процесів розбудови держави на українських просторах, керуючи створенням, вдосконаленням, просуванням по безмежним хвилям світового геополітичного океану нового політичного організму, державного корабля, ім'я якому «Україна».

Своєрідність політичного буття України напередодні, під час і на світанку її незалежності визначалися низкою факторів, головну скрипку в яких відігравала проголошена Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим так звана «перебудова» як новий вектор розвитку Радянського Союзу в дусі демократичного соціалізму, сукупність політичних і економічних реформ, які проводилися в СРСР у 1985-1991 роках і які, за задумом їх головного архітектора, повинні були оновити, вдосконалити життєдіяльність союзної радянської держави, а фактично, де-факто, спричинили інтенсивний процес її руйнації. «Саме за його (М. Горбачова – О.К.) ініціативою розпочалася перебудова в СРСР (з квітня 1985 р.). Поступово у верхніх ешелонах влади була в загальних рисах сформульована, узгоджена, а згодом і оприлюднена стратегічна тріада перебудови: нове політичне мислення; радикальна економічна реформа; демократизація всієї політичної структури. Перебудова пройшла чотири основних етапи: 1-й етап (березень 1985 р. – січень 1987 р.) – перебудова здійснюється під гаслом «більше соціалізму»; 2-й етап (1987-1988 рр.) – основний лейтмотив – «більше демократії»; 3-й етап (1989-1990 рр.) – розмежування й розкол у таборі організаторів перебудови; 4-й етап (1991 р.) – перемога радикал-реформізму; розпад СРСР»⁸.

Як усім добре відомо, складовими частинами горбачовської перебудови були⁹: а) в економіці – введення елементів ринкових відносин; б) у внутрішньополітичній сфері – демократизація суспільного життя; в) у зовнішній політиці – відмова від надмірної критики країн капіталістичного світу, значне поліпшення відносин зі США та демократичними країнами Західної Європи, визнання загальнолюдських цінностей і глобальних проблем. Внаслідок активного впровадження цих реформ руками горезвісних «виконробів перебудови», з одного боку, різко зросла політична активність народу, широких народних мас, сформувалися масові рухи й організації, включаючи радикальні й націоналістичні, що (у кращому випадку) пожвавили відцентровий регіональний рух у багатонаціональній радянській країні, у тому числі на теренах УРСР, і (у гіршому) спричинили подекуди низку національних конфліктів та протистоянь, з іншого ж боку, розпочалися процеси системної дезінтеграції всіх сфер суспільного буття, насамперед, економіки й політики, що супроводжувалось, за дивного збігу обставин, рядом техногенних катастроф (вибух на Павлоградському хімічному заводі, Чорнобильська катастрофа, крах

радянського пасажирського пароплаву «Адмірал Нахімов», авіакатастрофи тощо), які неабияк посилювали загальну кризу, з невпинністю наближаючи останні часи земного життя колись, як здавалось, непереможної союзної держави. «Аварія на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 р.) сприяла поживленню суспільно-політичного руху в республіці. 13 листопада 1988 р. в Києві відбувся перший за роки радянської влади масовий мітинг (20 тис. учасників), присвячений екологічним проблемам. Крім розгляду питань екології, на мітингу гостро критикували посадових осіб, винних у Чорнобильській трагедії та її наслідках. У 1989 р. по Україні пройшла хвиля шахтарських страйків, які разом із економічними питаннями гостро ставили й політичні питання – висловлювали недовіру номенклатурі та чиновникам-бюрократам. У вересні 1989 р. утворилася масова політична організація – Рух («Народний Рух України за перебудову»). Одна за одною створюються політичні партії України (Українська республіканська партія, Демократична партія України, Партія зелених, Партія демократичного відродження України та ін.). Навесні 1990 р. відбулися перші демократичні вибори до Верховної Ради України, які посилювали розшарування політичних сил. Спроба консервативних сил здійснити державний переворот 19-21 серпня 1991 р., що закінчилась їх поразкою, фактично перекреслила плани реформаторів, викликала глибокі зміни в державному та суспільному житті країни, значно посиливши центробіжні тенденції в СРСР. 24 серпня 1991 р. ВРУ прийняла Акт про державну незалежність України. Цей юридичний документ став одним із переконливих свідчень провалу процесу перебудови у СРСР, а також важливим фактором подальшого розпаду Радянського Союзу»¹⁰.

Слід зауважити, що абсолютна більшість дослідників відзначає пряму залежність між серпневим путчем, діями путчистів у Москві в серпні 1991 р., з одного боку, а з іншого, остаточним розпадом СРСР, утворенням ряду молодих незалежних державних організацій, серед яких знайшла своє місце й новітня Українська держава. І це цілком очевидний факт. Ось яку думку із цього приводу висловив український політик, історик, академік НАН України В. Литвин: «Між путчем найближчих соратників М. Горбачова і розпадом Радянського Союзу на 15 незалежних держав існував прямий і безпосередній зв'язок: розпад впливав з путчу»¹¹. Цікаво й те, що саме зі згадки про сумнозвісні події, пов'язані зі спробою здійснення державного перевороту в СРСР, розпочинається й головний державо-утворюючий юридичний документ України – Акт проголошення незалежності України, – з якого фактично розпочинається її незалежний історичний поступ, модерний державотворчий процес¹².

У той же час, поряд із політичною буттєвістю, закономірно розвивалося, еволюціонувало правове буття України як суверенної, незалежної держави. Воно формувалося головним чином на підставі цілої плеяди, піраміди державотворчих документів, як правового характеру, так і політичного (політико-правового), серед яких передусім слід назвати, по-перше, Конституцію Української РСР 1978 р., до тексту якої за невблаганними веліннями часу (починаючи з кінця 80-х і аж до середини 90-х, моменту прийняття нової Конституції України) постійно вносились зміни й доповнення,

необхідність яких обумовлювалася, диктувалася швидкоплинною державно-політичною дійсністю, об'єктивною навкружною реальністю модерного українського суспільства, що випробовувало свій незалежний державотворчий поступ; по-друге, Декларацію про державний суверенітет України, прийняту Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р.; по-третє, Акт проголошення незалежності України, прийнятий Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 р. і схвалений народом на Всеукраїнському референдумі 1 грудня цього ж року; по-четверте, Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України (про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України) від 8 червня 1995 р.; і, нарешті, по-п'яте, нині діючу Конституцію – Основний Закон України, котрий, врешті-решт, був ухвалений Верховною Радою України 28 червня 1996 р. і покладений тим самим в основу функціонування конституційно-правових відносин, у тому числі відносин у сфері державотворення й державного будівництва, сучасної України.

Одну із перших загально визнаних перемог на шляху до ствердження правового поля своєї незалежності Україна здобула, проголосивши свій державний суверенітет 16 липня 1990 р., ставши тим самим повноправним учасником досить цікавого політико-правового феномена – «параду суверенітетів», тверду ходу якого можна було спостерігати на союзних радянських теренах у 1988-1991 рр. Серцевину правової частини змісту цього явища складав конфлікт республіканського й союзного законодавства, пов'язаний із проголошенням пріоритету республіканських законів над союзними. Вже згаданий нами дослідник зауважує й констатує: «Розпочався т. зв. парад суверенітетів. У цьому явищі виявилася нова структуризація влади в СРСР після вільних виборів 1990 р., які привели до утворення нових легітимних центрів влади в союзних республіках... Двовладдя у Москві давало шанс на безболісне завоювання суверенітету. Національно-визвольний рух, який розгортався в Україні, доводив компартійно-радянській еліті, що вона може втратити владу, яка дісталась їй через безпорадність (тимчасову, як усі розуміли) Москви. Тому очолювані О. Морозом депутати ВР вперше знайшли спільну мову з опозицією й розпочали 28 червня 1990 р. розгляд питання про державний суверенітет України... Добре усвідомлюючи його значення (документа, що утверджував суверенітет республіки – О.К.), депутати багаторазово зважували кожне формулювання, а за дебатами стежила вся республіка. Остаточний текст було ухвалено 16 липня поіменним голосуванням. Він здобув схвалення майже всіх членів ВР, які брали участь в обговоренні. Проти висловилося 4 депутати, один – утримався.

Верховна Рада проголошувала, що від імені народу України може виступати тільки вона сама. Державний суверенітет визначався як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою.

Щоб наповнити поняття економічної самостійності конкретним змістом, ВР проголошувала намір створити власні банки, включно із

зовнішньоекономічним, а також цінову, фінансову, митну й податкову системи. Україна повинна була самостійно формувати державний бюджет, а за необхідності – впровадити власну грошову одиницю.

У декларації проголошувалося бажання держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя – політичній, соціально-економічній, культурній.

Усім національностям, що проживали на території республіки, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

Декларація проголошувала право України на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Вказувалося на те, що Українська держава самостійно визначає порядок проходження військової служби громадянами республіки. Проголошувався намір України стати в майбутньому нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не нагромаджувати ядерну зброю»¹³.

Як можна побачити, усе це – проголошені парламентом країни 16 липня 1990 р. державотворчі тези, концепти – фактично і є первинні контури сучасної української державності, перші пробні абриси її майбутньої незалежності, що були тріумфально зафіксовані у Декларації про державний суверенітет України, конституційна державотворча природа якої як документа політичного характеру принагідно освячена результатами парламентського голосування, а також вплив якої на розвиток сучасної правової системи України всі ці роки вирізняється своєю унікальністю, масштабністю і його, дійсно, за справедливою думкою окремих авторів¹⁴, не слід недооцінювати. І це зовсім не дивно, адже в останньому абзаці вказаного документа знаходимо таке веління-дороговказ: «Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод»¹⁵. Нагода ж реалізувати це веління, проголошені парламентом державотворчі тези, як відомо, не забарилася.

Наступний ключовий прорив України на правовому державно-політичному полі – це, безумовно, проголошення Верховною Радою УРСР Акту незалежності України, що ознаменував її вихід на історичну авансцену як незалежної демократичної держави, що самостійно обирає свій власний державотворчий курс. «24 серпня на позачерговій сесії ВР України з доповіддю про політичну ситуацію виступив Л. Кравчук. Співдоповіді зробили народні депутати О. Мороз – від більшості, та І. Юхновський – від опозиції.

У доповіді й співдоповідях висловлювалася одна думка: про необхідність вжиття рішучих заходів щодо захисту суверенітету України. Мова йшла про структури суверенітету та механізм його практичної реалізації. Голова ВР запропонував створити Раду оборони України та Національну гвардію. Пропонувалось ухвалити закон про статус військ, розташованих на території України, вирішити питання про департизацію правоохоронних органів республіки, вжити заходи для забезпечення економічного суверенітету. Зокрема, уряд мав організувати перехід у власність України підприємств і організацій союзного підпорядкування.

У серпні ці заходи означали утвердження незалежного статусу України. УРСР припиняла своє існування, народжувалася самостійна Україна. Щоб надати цілковитої легітимності цим доленосним рішенням, І. Юхновський від імені Народної ради запропонував проголосити акт, в якому мав бути зафіксований новий державний статус України, а потім підтвердити цей акт на Всенародному референдумі. Одночасно Народна рада виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії України.

У другій половині дня Верховна Рада проголосила Акт незалежності України»¹⁶.

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, – говорилося в державотворчому Акті, – продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України»¹⁷.

Державотворчий Акт, що урочисто проголошував незалежність знов народженої Української держави, набирав юридичної сили з моменту його публічного схвалення, визнавав територію України неподільною й недоторканою, такою, на якій мають чинність виключно Конституція та закони України. Одночасно з цим Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України»¹⁸ передбачала проведення 1 грудня 1991 року республіканського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності, що був суміщений у часі з виборами Президента України.

Цікаво відзначити той факт, що на доленосному для життєдіяльності країни грудневому Всеукраїнському референдумі 1991 р. за проголошення незалежності України, створення самостійної української держави проголосувало 90 % громадян, які взяли у ньому участь; брали ж участь у ньому, як відомо, – 84 % тих, хто на той час мав таке право та їм принагідно скористався. Тобто за незалежність України та її власне самобутнє державотворення висловилися 76 % усіх дієздатних, активних її громадян, котрі на гребні загальної хвилі патріотизму, яка охопила їх Батьківщину, явили світу свою волю: жити й господарювати на порозі третього тисячоліття у вільній самостійній державі. «Проте несерйозно було б уважати, що всі вони, – пише В. Литвин, – переконані її прихильники. Ніхто не спромігся ще заперечити висновки аналітиків, що з'явилася ця цифра внаслідок унікального збігу обставин. Переляканий рішучими заходами російського керівництва щодо декомунізації, український номенклатурний істеблішмент поспішно заангажував ідею державної незалежності й кинув на пропаганду всі підконтрольні засоби; вперше дістали простір для фронтального пропагандистського наступу демократи; спрацював «рязанський синдром»: економічна криза в Росії створила відчутний розрив між життєвим рівнем Російської Федерації та України, що виявилось в результатах референдуму»¹⁹.

Через декілька років після цих епохальних для українського народу державотворчих подій на теренах тепер уже де-юре незалежної України – знов перемога. На п'ятий рік після прийняття Акту проголошення її незалежності й, відповідно, шосту річницю Декларації про державний суверенітет, 28 червня 1996 року о 9 годині 19 хвилин національний парламент, Верховна Рада України, після майже 24 годин безперервної титанічної праці героїчно прийняла й переможно ввела в дію Основний Закон Української держави – Конституцію України, логічно завершивши тим самим доволі складні, суперечливі первинні стадії тернистого новітнього вітчизняного конституційного процесу, заклавши міцні правові підмурки розбудови сучасної української державності, модерного вітчизняного державотворення. «Це була перемога, велика перемога, – згадує безпосередній учасник тих парламентських подій, колишній народний депутат України, професор В. Яблонський. – Люди на вулиці нас вітали, дякували за наполегливість, бажали дальших успіхів. За час прийняття Конституції змужнів і депутатський корпус, люди наче вирости. Багато з тих, хто на початках блокував прийняття Конституції в кінці голосував за неї. Прийняттю нами Конституцію високо оцінили експерти, міжнародні спостерігачі, бо це справді був витвір українського народу. Прикро, що з часом можновладці не розкрили її можливостей повністю, вдалися до її переписування, а вірніше – до її погіршення. Та такі ми є, у кожного своя мета в житті, не всі українці відчули себе українцями, а це боляче. Що ж, будемо сподіватися на краще»²⁰.

Дійсно. Адже Конституція України як правовий витвір українського народу, його миролюбної державотворчої волі й розуму чи не найперше у новітній вітчизняній історії однозначно проголосила, закріпивши де-юре, пріоритетний вектор розвитку України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави (стаття 1 Конституції), унітарної, за своєю формою (стаття 2). Людина, її життя й здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнавалися в Україні найвищою соціальною цінністю. Закріплювалося, що права, свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідальна перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини – головний обов'язок держави (стаття 3).

Силою конституційних норм Україна визначалась і підносилась як республіка. «Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, – наголошувалося у статті 5 Конституції України. – Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування»²¹. Сама ж державна влада в Україні, за конституційно-правовим велінням її Основного Закону, здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (стаття 6). Окрім цього, як істотний визначальний момент організації державно-політичного життя розглядався, закарбовуючись на подальшу перспективу, правовий чинник. «В Україні визнається і діє принцип верховенства права»²², – велично закріплювала стаття 8 Конституції країни. Її гармонійно доповнювала стаття 19: «правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України»²³.

Таким чином утворювалося, формувалося правове буття сучасного українського суспільства, невпинно наздоганяючи у своїх горизонтах швидкоплинну політичну буттєвість відповідного суспільного організму, який на початку 90-х років ХХ століття прийняв доленосне щодо власного майбуття рішення: крокувати шляхом розбудови самостійної державності. Багато що змінилося з тих пір, за більш ніж 20 років, – і в політиці, і в праві, – але ж незмінними залишаються (хвала Всевишньому!) державотворчий тренд України, її намір, можливість будувати незалежність, самобутню Українську державу.

Разом із сучасним політико-правовим буттям України оновлювались, стихійно формуючись в ідеальних обрях життя, розвивалися, еволюціонували, повторюючи у духовних вимірах майже кожен рух вказаної буттєвості, з одного боку, політична свідомість, що поставала як одна з основних форм суспільної свідомості, складалася з певної сукупності ідеальних форм, що охоплювали й віддзеркалювали політичне буття, суб'єктивних образів державного устрою, системи державної влади, напрямку розвитку держави, які формувалися в українському суспільстві на новітньому етапі його розвитку шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них, а з іншого боку, правосвідомість, що з'являлася теж як одна з провідних форм суспільної свідомості, утворювалась із певної сукупності ідеальних форм, що охоплювали та відбивали правове буття, суб'єктивних образів системного різноманіття правових відносин, норм права, на підставі яких ці відносини склалися, котрі (образи) формувалися в надрах вказаного суспільства протягом останнього, модерного етапу його життєдіяльності (теж, до речі, шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них).

Нагадаємо, що напередодні проголошення незалежності України, а особливо в часи її поступу як самостійного державного утворення, у світ виходить доволі пристойна кількість праць вітчизняних науковців, філософів, що присвячені, так чи інакше, осмисленню політичної та правової свідомості, їх специфіки на теренах Батьківщини, в сучасному українському суспільстві на етапі його трансформації. Тут слід згадати, зокрема, роботи В. Васютинського, В. Воловика, С. Вонсовича, Л. Данилюк, В. Дем'яненко, М. Дідуха, В. Додонової, І. Жданова, М. Жулинського, О. Заславської, В. Кременя, Л. Левченко, М. Люзняка, С. Матвієнків, М. Михальченка, Ю. Руденко, П. Сергієнка, Д. Табачника, В. Ткаченка та інших, пов'язані з дослідженням політичної свідомості. Не слід забувати й про дослідницькі розвідки А. Бови, Н. Бури, В. Войтова, Н. Волковицької, Л. Герасіної, І. Голосніченка, О. Данильяна, О. Деменко, В. Демічевої, О. Дзьобаня, В. Жадька, Ю. Калиновського, Г. Клімової, Н. Коваленко, Н. Манойло, В. Мухіна, Н. Осипової, О. Стовби, В. Тимошенка, І. Тімуш, Л. Удовики, М. Цимбалюка, М. Черкас і, звісно ж, багатьох інших, в яких автори намагаються досягнути такої провідної форми свідомості, як правосвідомість. У загальних рисах цілий ряд творців перших робіт і розробників других пов'язують – прямо чи

опосередковано – політичну свідомість (у першому випадку), або ж правосвідомість (у другому) із процесами державного будівництва, солідаризуючись у думці про неабиякий вплив тієї чи іншої ідеальної форми на державотворення, певну державотворчу практику. Підкреслимо абсолютну вірність цього концепту. Адже, як було з'ясовано нами раніше, обидві форми суспільної свідомості мають від природи відповідні державотворчі потенції, непересічну державотворчу міць, і у своїх цілісних оригінальних вимірах спрямовані на процес формування держави, розгортання всього державного організму, виконуючи спільні за змістом функції творення даної, напрочуд доволі масштабної, політичної одиниці, що організує суспільну життєдіяльність.

Сучасна Україна не стала виключенням із загальних правил організації духовного життя. Політична свідомість українського народу, з одного боку, й, звісна річ, із іншого боку, його правосвідомість, що були у конкретно визначений час піднесені у своїй державотворчій активності, принагідно сформували окрему ідеологію, що має безпосереднє відношення до державного будівництва: ідеологію державотворення незалежної України.

Наприкінці 80-х і початку 90-х років минулого століття поступово, разом із крахом СРСР, руйнувався в силу низки об'єктивних і суб'єктивних причин світ державотворчої ідеології радянської соціалістичної державності, на місто якої з природною необхідністю приходила ідеологія державотворення сучасної незалежної України, знаходячи собі затишний притулок у межах життєвого простору буття українського народу, що у доленосному 1991 р. підтримав незалежність своєї країни, ставши на самобутній шлях творення власної держави.

Цікаво відзначити, що не останню роль у руйнуванні своєрідної, доволі продуктивної, як наголошувалося раніше, системи державотворчого ідеологічного явища, що панувала на теренах колишнього Радянського Союзу, а отже, й одну із головних скрипок у загибелі єдиного союзного державного організму, відіграли свідомо обрані останніми радянськими керманічами концептуальні позиції щодо власне самого ідеологічного феномена, негативного ставлення до ідеології взагалі. «Серед дослідників-марксистів бачимо й тих, – пише В. Воловик, – хто, позначаючи поняттям «ідеологія» перекручену, спотворену, ілюзорну свідомість, зникають в його тлумаченні з приборниками соціології знання, концепції «деідеологізації». Ця точка зору, міцно підтримана з боку відомих «прорабів перебудови», свого часу сприяла формуванню негативного ставлення до ідеології, перетворенню поняття, що позначає даний феномен, майже на лайку»²⁴.

Необачно зародившись і набравши сили у період вельми сумних часів горбачовської перебудови, ці й подібні до них концептуальні позиції щодо негативної оцінки ідеології як такої, на жаль, іще певний час здійснювали свою транскордонну подорож безмежним пострадянським простором, та й зараз подекуди її не без успіху здійснюють (що гріха таїти!), зухвало знаходячи для себе то тут, то там, так би мовити, м'яку нішу в не зовсім тверезих головах деяких політиків, чиновників, представників іноді навіть самого вищого ешелону влади, тим самим фактично руйнуючи сам розум можновладців, а

разом із ним – оптимальні цивілізовані моделі державно-владних дій, можливість розумного теоретично обґрунтованого облаштування ввірених у їх руки доль конкретних народів, держав, майбуття останніх.

«Розпад ідеології радянського марксизму був настільки стрімкий, а ліберальні ідеї звільнення від ідеологічних догматів так привабливі, – зауважує у своїй нещодавно опублікованій монографії Б. Голованов, – що на недовгий період виникло відчуття, що передбачення Д. Белла про «смерть ідеології» нарешті збулися. Учасникам «бархатних революцій» початку 1990-х років здавалося, що ідеологічні доктрини, котрі затемнювали здоровий глузд, швидко відійдуть у минуле, а на їх місце прийде безпристрасна наука, яка точною логікою цифр пояснить, що відбувається в суспільстві.

Найбільш радикальні реформатори стверджували, що ринок і гроші замінять ідеологію. Так, колишній міністр іноземних справ Росії А. Козирев, згадуючи пострадянську ситуацію, сказав, що ось ми все думали-думали в 1992 році, що нам робити, яку ідеологію придумати, а потім рішили, що будь-яка ідеологія веде до диктатури, тому не буде ніякої ідеології, «місце ідеології займуть гроші». Коментуючи цей виступ А. Козирєва, відомий політолог С. Кургінян справедливо зауважив, «що коли місце ідеології займають гроші, то виходить класична формула формування кримінальної держави»²⁵.

Між тим, долаючи руйнівну міць позначених концептуальних позицій, пов'язаних із негативною оцінкою ідеологічного явища, наполегливо пробивала собі дорогу в світі ідеального, поступово стверджуючись у ньому, державотворча ідеологія незалежної України. В умовах поступу політичної матерії, її державно-політичного сходження теренами Української Республіки, необхідності творення в межах останньої самотньої державної форми закономірно відбувалась взаємодія політичної та правової свідомості новітнього українського суспільства, обумовлюючи утворення вищого сферичного компоненту практичної свідомості, ідеології державотворення, якою керувалися провідники державного будівництва, творці молодого державного організму, що поставав під егідою народженого історією культурно-цивілізаційного бренду «Україна». Причому навіть на перший погляд неозброєного ока цілком очевидно, що дана взаємодія відтворювалась головним чином у форматі односторонньої дії політичної форми суспільної свідомості на правову, з одного боку, й, водночас, переважно асиметричного зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість, з іншого.

У контексті позначених умов провідні політичні гравці українського суспільства, що вступало на модерний шлях своєї трансформації, обережно виходячи у ролі самостійного актора на історичну авансцену геополітичного театру сучасності, які одночасно, звісно ж, виступали у ролі ключових суб'єктів права й які на початку 1990-х років у стінах національного парламенту були представлені державно-владними управлінськими колами, що впливали з так званої «компартиїно-радянської еліти», й опозиційними, демократично налаштованими проукраїнськими патріотичними колами, досягають вищих рівнів політичної та правової самосвідомості й з об'єктивною необхідністю ініціюють, проводять, підтримують і патронують ідеологічно-державотворчу діяльність, що іманентно мала, безперечно, й політичний зміст і правовий.

Позначена ідеологічна діяльність, як правило, апелювала до державницьких концептів вітчизняних мислителів минулих часів, насамперед, уславлених репрезентантів вітчизняної державотворчої думки кінця ХІХ – першої половини ХХ століть (від мисленнєвих моделей М. Драгоманова, Л. Українки, І. Франка й до багатьох інших), до створених ними оригінальних концепцій правової державності (В. Гессен, Б. Кістяківський, М. Ковалевський, С. Котляревський, П. Новгородцев та ін.), формування, розвитку самобутнього українського державного утворення, на чому у свій час наполягали знані ідеологи української державності (В. Винниченко, М. Грушевський, С. Дністрянський, Д. Донцов, В. Липинський, М. Міхновський, М. Туган-Барановський та ін.). Окрім того, у ході її проведення використовувались тексти, мисленнєві теоретичні конструкції провідних українських представників дисидентського руху (І. Дзюби, В. Лісового, Л. Лук'яненка, Є. Сверстюка, В. Чорновола та ін.), що мав місце, як відомо, в СРСР у другій половині минулого сторіччя; принагідно включались у процес розгорнутої ідеологічно-державотворчої діяльності й самі колишні дисиденти. Її конкретні результати – у чисельних публікаціях (статтях у періодиці, книжкових виданнях тощо), що виходили в світ наприкінці 80-х і початку 90-х. Певні спроби систематизації цих робіт, узагальнення їх змісту, підбиття своєрідних підсумків даної діяльності, її оцінки й осмислення подальшої перспективи у цьому напрямі з боку наукового й філософського загалу фіксується вже у грудні 1992 р.²⁶ Надалі посильний вклад у розвиток духовної діяльності, що нас цікавить, вносили праці українських науковців і філософів, політиків і державних діячів (М. Амосова, В. Андрущенко, Л. Губерського, В. Кременя, В. Кудіна, В. Литвина, В. Медведчука, М. Михальченка, О. Скрипнюка, Д. Табачника, В. Ткаченка, А. Толстоухова, Ю. Шемшученка та ін.)²⁷. Принагідно використовуючи напрацювання інтелектуальних кіл, не забували взятися за перо із цього приводу й практично всі Президенти України. Найбільш активну позицію у даному питанні виявили Л. Кравчук²⁸ і Л. Кучма²⁹. Від них намагався не відстати, як відомо, й В. Янукович³⁰, якому на рубежі новітніх десятиліть випала нагода підлаштовувати під себе президентське крісло.

Тим не менш, мусимо визнати, що ідеологічно-державотворча діяльність, яка була розгорнута спочатку в межах Української Радянської Соціалістичної Республіки наприкінці її життєвого циклу, а потім уже на теренах незалежної України, що випробовувала важку ношу суспільної та державної трансформації, проходила нелегко, перманентно стикаючись на своєму шляху з низкою перешкод, наявність яких обумовлювалась складними процесами, що протікали в навкружній об'єктивній дійсності. В якомусь сенсі, незважаючи навіть на досить пристойний державотворчо-ідеологічний доробок минулих часів, тисячолітні традиції державотворення та його духовного забезпечення на українських землях, сучасна Україна виявилась певним чином не зовсім готовою повноцінно проваджувати, активно вести вищевказану ідеологічну діяльність. Причин цьому – немало. І головну з них, як не дивно, слід шукати, осмислюючи сам момент народження незалежної України, а вірніше – історичний простір-час, обставини здобуття країною її самостійності. Так,

порівняно з іншими народами, що часто-густо протягом років і десятиліть «потом» і «кров'ю» здобували собі право й можливість жити в незалежній державі, маркувати власними силами її подальшу долю, плекаючи в собі для цього національний державницький дух, духовні сили, які так необхідні для вдалого протікання ідеологічної діяльності, спрямованої на розбудову нового державного організму, й фактично проваджуючи цю діяльність ще задовго до здобуття власної незалежності, український народ отримав останню відносно легко й мирно, відбувшись, як то кажуть, досить «малою кров'ю», адже, нагадаємо, за влучним виразом Любомира Гузара, «то була воля Господня, ласка Божа». І у такій легкості отримання доленосного державотворчого подарунку – державної незалежності, крім беззаперечних плюсів, є, як виявляється, й очевидні мінуси. Найголовніше: ми, українці, завчасно не змогли, на жаль, підготувати свій національний дух, ідейний державотворчий запал, своєрідний «духовний вогонь» для здійснення процесів національно-культурного відродження й державотворення, сповна накопичити духовні сили, яких потребує оптимальна хода ідеологічно-державотворчої діяльності.

Напевно, саме цим, зокрема, можна пояснювати її певну кволість, розпорошеність у просторі й часі, безсистемність, відсутність у ній чіткого ядра, «мозкового центру», специфічної національної «фабрики державотворчої думки», що має яскраві українські обличчя, де б відбувалась генерація й провадження даної ідеологічної діяльності. Напрочуд дивний факт: усі ці роки вона проходила ніби наперекір усьому. В умовах відсутності національних героїв і авторитетних загальноновизнаних лідерів сьогодення її перші суб'єкти, розпочинаючи свою роботу, змушені були звертатися за порадами до минулих часів, запозичуючи теоретичні конструкції носіїв вітчизняної державотворчої думки якнайменш столітньої давності, або ж мисленнєві моделі українських дисидентів, забуваючи іноді про те, що на порозі – XXI століття, й вже постала нова Україна, нове українське суспільство й зовсім нова Українська держава, що потребують для свого подальшого розвитку свіжих ідей, нестандартних розумових підходів і новаторських рішень. Очевидним є те, що ідеологічно-державотворча діяльність у країні, як правило, не випереджала час, а його наздоганяла (у гіршому випадку), іноді крокуючи з ним нога в ногу (у найкращому). Цілком очевидно також, що всі ці роки нам вкрай бракувало такого простого й, водночас, такого насущного, життєво необхідного для здійснення оптимального державотворення так званого людського чинника – патріотично налаштованої, державницько-орієнтованої еліти суспільства, вихованої в повазі до національного духу, не вистачало дійсно яскравих, непересічних, обдарованих розумом особистостей, справжніх двигунів державотворчих процесів, а саме: вітчизняних суспільствознавців і філософів зі світовим ім'ям, озброєних глобальним і, водночас, глибинним мисленням, рівня К. Маркса й Ф. Енгельса, це по-перше; вітчизняних державотворчих ідеологів і керманів, вільно, сміливо, з особливим «вогником» генеруючих модерні теоретичні концепції з невідкладним втіленням їх у життя, рівня В. Леніна, це по-друге; і, нарешті, по-третє, дійсних Батьків Вітчизни, безмежно відданих державотворчій справі й закоханих у своє державотворче дітище, рівня Петра I

– засновника Російської імперії, чи Дж. Вашингтона – провідного батька-засновника США.

Як тут не погодитись, до речі, зі словами справжньої «акули пера» української журналістики, головного редактора одного з найвпливовіших аналітичних видань в Україні Ю. Мостової: «Розбираючи кожную з наших проблем, ми обов'язково, рано чи пізно, прийдемо до пункту «якість людського матеріалу». Ми обов'язково упремося не в «москалів», не в «жидів», не в «піндосів» – у самих себе»³¹.

«Варто згадати і про те, що тут (у національно-демократичному таборі – О.К.) не було ні масштабних мислителів, здатних виробити ідеологію державного і національного будівництва, ні крупних політиків, котрі володіють сильними організаторськими здібностями і могутньою харизмою, здатною об'єднати маси і самих націонал-демократів»³², – ділиться своїми думками відомий історик, фахівець із питань новітньої історії України Г. Касьянов.

Ідемо далі. На тлі розгорнутої вітчизняними політичними гравцями, ключовими суб'єктами права, їх парламентськими репрезентантами, про яких говорилося вище, й такої, що складно протікає, але ж все ж таки більш-менш вдало проваджуваної політичної ідеологічно-державотворчої діяльності активізувалася політична свідомість, що виступала у ролі, по-перше, утворюючої складової державотворчого ідеологічного процесу, а, по-друге, причини у відповідному ідеологічному каузальному відношенні, й з об'єктивною закономірністю поставав політичний державотворчо-ідеологічний стан сучасного українського суспільства, що із необхідністю викликало активність, з одного боку, правосвідомості як перетворюючої наслідкової складової названого процесу й, відповідно, наслідку вказаного специфічного соціально-духовного відношення, а з іншого боку, появу правового державотворчо-ідеологічного стану даного суспільства, духовні виміри якого закріплювали сучасну державність незалежної України, що під впливом геополітичного катаклізму горбачовської перебудови, піддавшись оманливим словам про «солодкий» капіталістичний рай, що часто-густо зривались із вуст то закордонних «златоустів», то їх вітчизняних прихвоснів, колись у чомусь необережно обділених долею й тому бажаючих за будь-яку ціну звести власний рахунок із радянським минулим, якимось зовсім необачно для себе – і на злу втіху недругів – змінила формаційний вектор свого розвитку й після небезуспішних десятиліть розбудови соціалістичної державності, що принесли (визнаємо чесно!) неабияку кількість позитивних моментів, істотних зрушень у життєдіяльності всього населення країни, зростання суспільного блага, стала фактично на шлях, яким мандрують тернистими стежками соціального світу капіталістичні держави.

Іншими словами, активізована на етапі трансформації України політична свідомість певним чином впливала на правосвідомість, викликаючи її належну активність, і цей вплив у контексті державотворчо-ідеологічної взаємодії необхідно концептуалізувати як односторонню дію політичної свідомості на правову свідомість, яка є першою форматною лінією вказаної взаємодії, виступає як вияв одностороннього зв'язку між означеними формами суспільної свідомості, що мають від природи потужний державотворчий потенціал і

іманентно представлені як невід'ємні утворюючі компонентні складові у духовній царині ідеології державотворення, яку слід розглядати в якості особливого різновиду теоретично обґрунтованої практичної свідомості тих суб'єктів, які, перебуваючи на певних ієрархіях суспільного буття, в силу свого статусу змушені були створювати й перетворювати молодий державний організм, яким волею долі випало бути незалежній Українській державі.

Поряд із першою форматною лінією державотворчо-ідеологічної взаємодії цілком природно, звісно ж, поставала й друга. Її специфіка виявилась у тому, що зворотній вплив правової свідомості на політичну, що поставав як прояв зворотного зв'язку між відповідними ідеальними формами, був переважно асиметричним, таким, який стримував подальші державотворчі потуги утворюючої складової процесу формування ідеології державотворення, створюючи певні перепони у розгортанні державотворчого ідеологічного відношення, протіканні державотворчо-ідеологічної взаємодії. Зрозуміло, що така особливість другої форматної лінії позначеної взаємодії була своєрідним наслідком, відбиттям досить нелегкої загальної ходи ідеологічно-державотворчої діяльності, її доволі бляклого, невиразного характеру на теренах сучасної України. Отримавши від політичної свідомості первинний державотворчий заряд, бажаний творчий градус, імпульс активності, правосвідомість спромоглася працювати в оптимальному ідеологічному режимі, на жаль, лише на зорі становлення державної незалежності.

Особлива активність вітчизняної правової ідеологічно-державотворчої діяльності фіксується у перші роки розбудови молодого державного організму, коли країна проходила первинні стадії новітнього конституційного процесу. Щоб уявити собі сповна весь тогочасний масштаб її розгортання, достатньо звернути увагу на ряд видань, які певною мірою відображали її відлуння. Серед них, зокрема, виокремлюється видання у трьох книгах «Конституція незалежної України»³³, що містить матеріали (документи, коментарі, статті тощо), пов'язані з прийняттям Основного Закону України, а також матеріали науково-практичної конференції «Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність» (листопад 1996 р.)³⁴, яка певним чином була покликана підбити підсумки означеної ідеологічної діяльності й намітити її подальші перспективи на майбутнє. Намічався, до речі, й яскравий ряд її провідників: старше покоління, певною мірою досвідчене й мудре (Ю. Шемшученко, Л. Юзьков та ін.), і більш молодше, енергійне й амбітне (В. Медведчук, О. Скрипнюк та ін.). Однак, чим ділі просувався час від дня прийняття нової Конституції Української держави, тим усе меншою ставала належна активність вищевказаної діяльності на її території, знижувався рівень ініціативи, підтримки й впровадження такої діяльності з боку провладних сил, зменшувалась, втрачалась її загальносуспільна користь, прогресивність, і, водночас, із природною неминучістю збільшувався, наростав консерватизм правової ідеології, відповідного державотворчо-ідеологічного стану, а разом з тим усе більш примарними виглядали досягнення країни на правовій ниві державного будівництва.

Недаремно у згадуваній нами вище праці «Державотворчий процес в Україні, 1991-2006», яка присвячена аналізу витоків та історії сучасного

державотворення в Україні, що охоплює аналітичним поглядом практично всі сфери державної життєдіяльності, так і не знайшлося місця для розгляду національних успіхів у питаннях правового забезпечення створення й перетворення молодого Української держави³⁵. Як іноді здається, крім прийнятої Конституції, цих успіхів просто не існує. Безумовно, в країні приймається безліч законів, у тому числі конституційних, а також підзаконних нормативно-правових актів, на підставі яких функціонує державний організм. Але ж у розумних, тверезомислячих громадян виникає резонне питання (чи, вірніше, низка таких запитань), а саме: 1) наскільки вони забезпечують поступальність національного державотворення, його оптимальний рух, творення дійсно незалежної, демократичної, соціальної, правової державності; 2) чи узгоджуються вони із національною моделлю ідеології державотворення; 3) наскільки прийняті правові акти відображають думку українського народу щодо розбудови його держави, де він, згідно з конституційним велінням, – «єдине джерело влади»; 4) яка, врешті-решт, державотворча якість цих актів і чи насправді вони правові по суті й духу? Як бачимо, питання непрості й, на наш погляд, цілком доречні й вельми актуальні.

Річ у тім, що з початку 90-х кожен новорічний бій Головного годинника країни на Майдані сповіщав українське суспільство про все нові й нові разючі, стрімкі зміни його життя, соціальної структури: країну хутко опановував капіталізм. Внаслідок запровадження державно-владними колами неоліберальних ринкових реформ у суспільстві різко набирали обертів процеси майнової, класової диференціації, загострювалась проблема соціальної нерівності, катастрофічно поглиблювалась прірва між багатими й бідними, максимально зміцнював свої позиції в суспільній системі мізерний за своєю кількістю вищий клас, що формувався з олігархічних кіл, які поступово зрощувались із державною верхівкою. Ось який висновок робить із цього приводу В. Скворець, досліджуючи у своїй монографії, що побачила світ зовсім недавно, питання сучасного стану життєустрою українського народу: «...ринкові реформи скалічили соціальну структуру населення радянського типу, яка характеризувалася повною зайнятістю населення, в якій кожна людина мала роботу і, працюючи, примножувала національне багатство та забезпечувала свій добробут... Україні в спадщину від УРСР дісталася соціальна структура, що мала в основі людей середнього достатку, тобто тих, хто на Заході позначається як «середній клас». Із 1988 до 2001 р. чисельність нижчих прошарків зросла від 5, 7 % до 88, 2 %, середніх скоротилася з 75, 0 % до 9, 8 %, вищих – з 19, 3 % до 2 %...»³⁶.

Ледве оговтавшись від суспільних катаклізмів, суцільного розгулу соціальної ентропії, приходила у відповідність із новими реаліями самооцінка населення країни, малих і великих соціальних груп, людей, включених до них. Так, на рубежі 2004-2005 рр., за рівнем матеріального добробуту в 2004 році до заможного прошарку відносило себе лише 0, 2 % домогосподарств, до середнього класу – 21, 2, до бідних – 77, 5³⁷.

Зрозуміло, що кожний новосформований соціальний клас, прошарок, мав власні судження, почуття, уявлення, погляди, ідеї щодо державного устрою, системи державної влади, напрямку розвитку держави, які генерувалися в

духовних обрях його політичної свідомості й які іноді по змісту були зовсім протилежні ідеальним формам своїх візаві, інших класів і прошарків. Виникла ситуація, коли, з одного боку, абсолютна більшість населення, що утворювала чисельний нижчий й набагато менший за нього середній прошарки, в своїх політичних поглядах виступала за реальні позитивні суспільні й державно-політичні зрушення, справедливий розподіл суспільного багатства, за дійсне будівництво нової країни, демократичної, соціальної, правової держави, що не на словах, а на ділі піклується про своїх громадян, за поступальний рух України від незалежності де-юре до незалежності де-факто, що, безумовно, потребувало подальшого коригування правового поля вітчизняного державотворення, а з іншого боку, мізерна меншість, що складалась із декількох сотень заможних і найбагатших сімей, представлена вищим класом, безроздільно пануючим у межах соціального простору країни, продукувала ідеальні форми, спрямовані на збереження існуючої суспільно-політичної ситуації, юридично унормованого режиму роботи й життєдіяльності державного організму, що, звісна річ, приносило їй неабиякі преференції, допомагаючи в накопиченні матеріальних та інших благ.

Внаслідок ряду обставин (безроздільного панування вищого класу, недостатнього рівня його політико-правової культури, мінімальних потуг з ініціації, підтримки й впровадження прогресивної ідеологічно-державотворчої діяльності тощо) відбувалось блокування роботи політичної свідомості української спільноти, широких народних мас, тих верств населення, які не складали верхівку сімейно-кланової, державно-владної піраміди, й паралельно з цим цілком очікувано протікало консервування наявного правового державотворчо-ідеологічного стану, що, врешті-решт, викликало, як і у випадку минулих історичних епох у різних держав і народів, перманентні народні протести, які здебільшого проходили у формі різноманітних Всеукраїнських політичних акцій – «Україна без Кучми» (2000 – 2001 рр.), «Помаранчева революція» (2004 р.), «Україна проти Януковича» (2012 р.), «Вставай, Україно!» (2013 р.) та ін., – організованих опозиційними політичними колами й спрямованих проти політики державних керманів, які уособлювали державну машину, її владну силову вертикаль, що іноді, як у випадку «Помаранчевої революції», переростали у більш велелюдні знакові події, що призводили до помітних, але ж несуттєвих, змін у суспільно-політичній життєдіяльності країни, змінюючи переважно лише обличчя, персональний склад можновладців, що перебували біля центрального державного керма, а незмінним, на жаль, залишався сам можновладний розум, стиль і моделі державно-владної, державотворчої діяльності.

До речі, майже всіх Президентів України, починаючи від Л. Кучми, їх найближче оточення, можна запідозрити у егоїстичних намаганнях, спробах, або ж реальних діях щодо руйнації конституційно-правової матерії, зміни Основного Закону, його волюнтаристського перепису, облаштування під себе за сумнозвісним принципом «взув і забув», що, безумовно, ще більше посилювало консервування наявного правового державотворчо-ідеологічного стану. Неначе забуваючи про свій високий статус гаранта Конституції, заплющуючи фактично на нього очі, практично кожний голова Української

держави, прикриваючись пафосною парасолькою «конституційної», або ж, даруйте, «політичної реформи», брався тишком-нишком перекраювати Основний Закон в угоду собі й свого найближчого кола, геть забуваючи про мрії і чаяння десятків мільйонів своїх громадян, навіть тих, хто віддано голосував за нього, що щиро плекали надію й думку, дійсно, «не про нову Конституцію під чергового монарха за принципом «взுவ і забув», а справді про новий державний лад країни, гармонію прав та обов'язків громадян, баланс інтересів усіх верств суспільства. Державу, ефективність якої вимірюється не тільки збиранням податків у скарбницю та відсотками зростання ніким не досягнутого ВВП, а якістю життя наших громадян, насамперед їхнім здоров'ям та освітнім рівнем»³⁸. Ось і четвертий Президент України, господар найвищого владного кабінету Банкової, натхненний успіхом повернення собі всієї повноти президентських повноважень, що випливала з оригінального тексту Конституції 1996 р., так і не спромігся спуститись із захмарних державних висот на грішну землю й, не відчувши серцем і душею настрою широких народних мас, не почувши голосу й думки простого люду, не усвідомивши все це розумом, у своїх указах, виступах, інтерв'ю тощо за усталеною звичкою тривалий час продовжував апелювати до рішень ним же створеної Конституційної Асамблеї як спеціального допоміжного органу при голові держави³⁹, діяльність якої зі самих її початків ризикувала перетворитися у черговий раз на трамплін для посилення й без того всесильної державно-владної вертикалі, юридичного унормування своєрідної «родинної приватизації» найвищих державних посад, а разом з тим бетонування вищевказаного ідеологічного стану й унеможливлення еволюційного руху державотворчо-ідеологічної взаємодії.

Зважаючи на вищевикладені думки, пов'язані з описом другої форматної лінії державотворчо-ідеологічної взаємодії, що цілком природно з'являлась в ідеальних обрях суспільної свідомості країни на етапі її трансформації, видається можливим констатувати, що в духовних вимірах буття сучасного українського суспільства відбувався переважно асиметричний зворотній вплив правосвідомості на політичну свідомість, що проходив у лоні державотворчого ідеологічного каузального соціально-духовного відношення й з об'єктивною необхідністю породжував, викликав його перебіг, плин, внаслідок чого формувалася ідеологія державотворення сучасної незалежної України, що поставала водночас як державотворча ідеологія капіталістичної державності.

Отже, маємо всі підстави стверджувати, що взаємозв'язок політичної та правової свідомості за умов розвитку новітнього державно-організованого українського суспільства обумовлював взаємодію названих форм суспільної свідомості, що принагідно відтворювалась у форматі, з одного боку, односторонньої дії політичної свідомості на правову, а з іншого, переважно асиметричного зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість.

Думається, що за допомогою позначеного формату державотворчо-ідеологічної взаємодії можна скласти, зокрема, чітке уявлення і про специфіку прояву позначеного взаємозв'язку, і про розвиток досліджуваної в даній роботі ідеології в Україні на етапі її трансформації. Тут у рамках вказаного формату специфічної соціально-духовної взаємодії виникала самобутня вітчизняна

державотворчо-ідеологічна матриця, що робила можливим подальшу ходу українським модерним простором-часом державотворчого ідеологічного явища, продукуючи формування відповідного локального різновиду даного феномена, що оформлювався фактично як один із підвидів державотворчої ідеології капіталістичної державності, – ідеології державотворення сучасної незалежної України, якою як теоретично обґрунтованою практичною свідомістю якраз і керувалися вітчизняні державні керманічі, можновладці, суб'єкти державного будівництва, створюючи й, водночас, перетворюючи молодий державний організм, самостійну Українську державу, що постала на теренах колишньої Радянської України.

Як і будь-який державотворчий ідеологічний феномен, означена ідеологія виникала й стверджувалась у світі духовного у формі певної сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової держави (у нашому випадку – суверенної, незалежної України).

Тому ідеологію державотворення сучасної незалежної України цілком правомірно визначити як сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової Української держави. Наслідуючи загальні суттєві риси державотворчого ідеологічного явища, вказана ідеологія вже на початкових стадіях самостійного життя, життєствердної ходи духовним простором нашої країни цілком природно мала такі істотні характеристики: по-перше, ідеальний характер; по-друге, вторинний, похідний від державно-політичного буття України, діяльності й практики зі створення та перетворення Української держави, характер; по-третє, віддзеркалювала наявне державно-політичне буття, практичну діяльність зі створення й перетворення відповідної держави у систематизованій, теоретично обґрунтованій формі, насамперед, у вигляді ідей і поглядів; по-четверте, аксіологічний, ціннісний характер, оскільки теоретично обґрунтовані ідеї та погляди, котрі її утворювали, сприймалися суб'єктом у якості правильних, потрібних, необхідних у вирішенні практичних завдань, пов'язаних із процесами національного державного будівництва; по-п'яте, відносно самостійний характер, що проявлялося, передусім, в активному впливі на державно-політичне буття, державотворчу практику незалежної України; по-шосте, магістральну орієнтацію на створення якісно нової Української держави, суверенного й незалежного державного організму, демократичної, соціальної, правової державності.

Виходячи з цього, викристалізовувалось головне призначення вказаної ідеології: бути теоретично обґрунтованою практичною свідомістю, спрямованою на створення якісно нової України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Слід підкреслити, що ідеологія державотворення сучасної незалежної України як ідеальна складова свідомості українського суспільства, відтворюючи в своїх обрях загальну природу державотворчого ідеологічного явища, перманентно була запрограмована на виконання в межах життєвого

простору відповідного суспільного організму двох основних функцій: перша з них – це, ясна річ, відображення державно-політичного буття України, практичної діяльності зі створення й перетворення Української держави у систематизованій, теоретично обґрунтованій формі (у першу чергу, звичайно, у вигляді ідей і поглядів), а друга – це, безумовно, активний вплив на навкружну вітчизняну державно-політичну дійсність, національну державотворчу практику з метою створення якісно нової Української держави, як суверенної та незалежної, з одного боку, й демократичної, соціальної, правової, з іншого.

Поряд з ними ідеологія, що нас безпосередньо цікавить, мала іще цілу низку інших функцій, які генетично впливали з функцій державотворчого ідеологічного феномена: по-перше, інтегруючу функцію, оскільки в межах своєї матриці інтегрувала, об'єднувала все різноманіття теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття України, що сприймалися суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової Української держави; по-друге, регулюючу функцію, оскільки завдяки активному впливу на довколишню вітчизняну державно-політичну дійсність координувала різноманітні процеси практики національного державного будівництва, виступаючи тим самим у ролі духовного регулятора-координатора державотворчої практичної діяльності на українських теренах; по-третє, організаційну функцію, позаяк виступала у якості «ідеального», духовного провідника реалізації завдання з оптимальної організації суспільної життєдіяльності на території України, практичне здійснення якого іманентно покладалося на відповідного суб'єкта державної влади, що й керувався у процесі своєї державотворчої діяльності теоретично обґрунтованою практичною свідомістю; по-четверте, мобілізаційну функцію, бо готова була мобілізувати всі наявні життєдайні сили свого суб'єкта, усю його творчу потугу на виконання поставлених перед ним практичних завдань, пов'язаних, передусім, із створенням, перетворенням молодого державного організму – незалежної України.

Принагідно відзначимо, що суб'єкт досліджуваного різновиду державотворчої ідеології був представлений у першу чергу самим народом як єдиним джерелом влади в країні, її громадянами, утвореними ними об'єднаннями, носіями державної влади, які уособлювали державні органи, їх інституції, іншими соціальними групами, котрі певною мірою брали участь у практичній реалізації теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття України, що сприймалися цими верствами, відповідними колами людей як правильні й потрібні під час створення якісно нової Української держави. До речі, доцільно нагадати, що первинний абрис суб'єктності модерного вітчизняного державного будівництва, а разом з тим сучасної ідеології державотворення незалежної України, закріпив чинний Основний Закон останньої, проголосивши високе веління, строгу конституційну норму, згідно з якою повноцінним носієм суверенітету й єдиним джерелом влади в країні є народ, який здійснює свої владні повноваження безпосередньо, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування⁴⁰.

Тут логічно звернути увагу й на не менш важливу річ, а саме: під обрисом об'єкта вищевказаної ідеології виступала певна сфера практичної діяльності, на яку скеровувалась активність позначеного суб'єкта. Такою сферою в узагальненому вигляді поставала діяльність зі створення якісно нового молодого державного утворення у всьому різноманітті проявів останньої, насамперед, практика зі створення, будівництва, розгортання й перетворення модерної Української держави.

Тепер щодо місця, яке посідає ідеологія державотворення сучасної незалежної України в загальній класифікації державотворчого ідеологічного явища. Якщо брати такий критерій, як ступінь його науковості, то слід визнати, що зазначена ідеологія, скоріше за все, відноситься до, так би мовити, проміжного виду, який суміщає в собі, у своїх обрях і відносно істинну державотворчу ідеологію й ілюзорну.

Дійсно. Ідеологія державотворення, що поставала до життя у нелегкі часи проголошення й розвитку незалежної України, будучи реальним соціально-духовним явищем, народженим під впливом доволі складної суспільної дійсності, де протікали масштабні політичні трансформаційні процеси, фактично мала у собі, два контенти, виміри, державотворчо-ідеологічні кластери: з одного боку, науковий ідеологічний кластер, а з іншого, ненауковий, ілюзорний. В окремі часові періоди, коли в результаті перебігу відповідної ідеологічної діяльності продукувалися погляди й ідеї, що спотворено, викривлено відбивали наявне вітчизняне державно-політичне буття й потім хутко просувалися у практичну свідомість українського народу, принагідно знаходячи там більш-менш затишний притулок, сприяючи становленню міфологізованого компонента, контенту цієї свідомості, відбувалось становлення й підживлення ілюзорного кластеру даної ідеології, що, звісно ж, ніяк не міг мати наукової якості, був однозначно її позбавлений.

І, навпаки, тоді, коли піднесена у своїй державотворчій активності політична й правова свідомість новітнього українського суспільства в особі окремих обдарованих представників останнього генерувала ідеальні форми, що адекватно відображали вітчизняну державно-політичну буттєвість і вчасно бралися на озброєння учасниками національного державотворчого процесу, зумовлюючи формування відносно істинного контенту практичної свідомості позначеної людської спільноти, відбувалось зародження й просування духовними ідеологічними стежками наукового кластеру конкретно визначеної ідеології державотворення.

Зрештою, ідеологія державотворення сучасної України, країни, яка проходила етап своєї трансформації, фактично мала у своїх внутрішніх горизонтах одночасно доволі масштабні як відносно істинні елементи, так і ілюзорні, займаючи, відповідно, проміжне видове місце між науковою державотворчою ідеологією й ненауковою. І це, в принципі, цілком природно. Як відзначають знавці ідеологічного явища, «у будь-якому, в тому числі й нашому українському суспільстві, ідеологія, а тим більше ідеологія державотворення не може існувати, так би мовити, в «чистому вигляді». Інакше вона не змогла відігравати роль практичної свідомості. Помилково було б намагатися сьогоднішню ідеологію державотворення як українського

суспільства в цілому, так і певної його соціальної групи вважати або повністю науковою, або тільки ілюзорною, міфологізованою. При оцінці їх мова, на нашу думку, повинна вестись про співвідношення зазначених частин, що при певних обставинах, під впливом відповідних факторів може змінюватись»⁴¹. Так, якщо до державно-владного керма в країні приходять духовно розвинені суспільні верстви та їх окремі презентанти, які мають відповідну освітню підготовку, інтелектуальний вишкіл, є носіями високої культури, у тому числі перш за все політико-правової, тоді на перший план щодо реалізації виходить переважно науковий кластер конкретно визначеної ідеології державотворення, зміст якого досить легко проникає в керуючий можновладний розум, засвоюється ним і надалі має всі шанси неабияк еволюціонувати в його лоні, а якщо ж ні, – державно-політичний престол не освячений духовно-культурним людом, – тоді державотворчо-ідеологічна ситуація в країні може розгортатися у протилежному напрямку, з точністю до навпаки.

У той же час варто розглядати ідеологію державотворення сучасної незалежної України крізь призму й інших критеріїв класифікації державотворчого ідеологічного явища. Зокрема, залежно від формаційного критерію, вказана ідеологія цілком однозначно відноситься до так званої державотворчої ідеології капіталістичної державності, на чому вже акцентувалася увага раніше. Крім цього, позаяк політично й конституційно Україна визначалась і підносилась як республіка, що мала свій національний парламент – Верховну Раду України, котрий виступав єдиним органом законодавчої влади в країні, а також інститут глави держави – Президента України як гаранта її державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання її Основного Закону, прав і свобод людини й громадянина, то у концептуальному вимірі такого критерію, як форма державного правління, позначену ідеологію, що поставала на українських теренах, можна сміливо віднести до державотворчої ідеології республіканської державності, а якщо більш точніше, – до ідеології державотворення змішаної (президентсько-парламентської) республіканської державності.

Як можна побачити, ідеологія державотворення, що стверджувалась на території незалежної України, цілком природно оформлювалась у самотній різновид державотворчого ідеологічного явища, котрий поставав у духовному просторі країни як певна сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової Української держави. Даний різновид ідеологічного феномена мав низку генетично обумовлених істотних характеристик, особливу роль у життєдіяльності суспільного організму, що визначалась його головним призначенням, ряд основних і додаткових функцій, які логічно випливали із цього, й, врешті-решт, свого унікального носія – суб'єкта й, ясна річ, відповідний об'єкт. Він (даний різновид) і був фактично тією цариною практичної свідомості, на яку спиралися дійові особи вітчизняного новітнього державного будівництва.

Які ж основні риси сучасного стану ідеології державотворення незалежної України? Які її сьогоденні характеристики, властивості, ознаки? Думається, що для того, аби більш повно підійти до розуміння цього питання,

дати максимально вичерпну відповідь на нього, нам необхідно звернути дослідницький погляд на державно-політичну реальність сьогодення, нинішнє буття Української держави, результати її життєдіяльності. Справді, виникає ціла низка вельми актуальних питань, суміжних із першим. Це питання, зокрема, і щодо реальних успіхів країни на ниві розбудови своєї державності, сумарних вихідних потуг вітчизняного державного будівництва, і ефективності дій його архітекторів, провідників, і повноцінного використання ними потенціалу державотворчої ідеології тощо. А головне: яку державу ми маємо? І наскільки вона відповідає по суті тому суспільно-політичному ідеалу, з яким наші співгромадяни йшли на грудневий Всеукраїнський референдум 1991 року, масово голосували за незалежність своєї країни?

Гортаючи сторінки багатьох печатних видань, присвячених процесу новітнього державного будівництва України, аналізуючи теоретичні концепти з цього приводу, й осмислюючи сучасну вітчизняну державно-політичну дійсність, результати національного державотворення й життєдіяльності Української держави, мимоволі ловиш себе на думці про досить суперечливу, архіскладну й доволі нерайдужну, м'яко кажучи, картину, що вимальовується у зв'язку з цим. Так, безперечно, ми маємо певні здобутки на ниві творення нової держави, але ще більше нараховуємо державотворчих втрат, промахів, поразок, а, найголовніше, – відкритих, оголених ран на суспільному організмі країни. Перш за все, Україна як самобутня суверенна держава постала в своїх традиційних кордонах, її політичну незалежність визнав світ. І це великий плюс. Вона має свої державні символи (Державний Прапор України, Державний Герб України й Державний Гімн України), три гілки органів державної влади – законодавчу, виконавчу та судову, відповідні державно-владні інститути, має свої збройні сили (Збройні Сили України), власну грошову одиницю – гривню й, відповідно, центральний банк (Національний банк України), створений для забезпечення її стабільності. Маємо, нарешті, Президента України, який є главою держави й виступає від її імені, а також Основний Закон країни, що конституційно її унормовує, й національну систему законодавства, на підставі якої функціонує молодий державний організм, роботу якого забезпечує майже трьохсоттисячна армія вітчизняних державних службовців⁴², які часто-густо, за традиційною звичкою бюрократичної системи, рапортують про чергові успіхи, прориви на державно-будівничому майданчику, що працює вже двадцять із лишнім років.

І все це, так би мовити, – лише одна сторона медалі, та, яка виблискує навкруги золотим сяйвом. Одначе, як відомо, «не все те золото, що блищить». Є, звісно ж, і інша, затемнена сторона, про яку багато хто з державних очільників і вітчизняних дослідників воліють не згадувати, принагідно відгороджуючись від неї.

Якщо ж спробувати відвести погляд від красномовних рекламних проспектів, відеоматеріалів, що хутко тиражуються під патронатом держави, з'являючись то тут, то там напередодні святкування чергової річниці Дня Конституції України, Дня її незалежності тощо, або від глянцевих агіток, плакатів, білбордів, що масово продукуються провладними (можновладними) силами, їх сателітами, так званими «незалежними» кандидатами, й рясним

дощем вкривають українську землю під час тих чи інших виборчих компаній, ставлячи під приціл свідомість її безпосередніх мешканців, і подивитись на державно-політичний світ, навкружну вітчизняну реальність очами останніх, десятків мільйонів простих громадян, які волею бездарних державних керманців лихих 90-х опинилися на нижчих, щільно утрамбованих щаблях суспільної піраміди, бо навіть більше – спробувати жити їхнім життям, перебуваючи в реальному українському просторі-часі й посилено осмислюючи його, то виявляється, що майже ніяких практичних досягнень у плані будівництва дійсно суверенної та незалежної, демократичної, соціальної, правової державності ми не маємо: вони швидко зникають як мильні бульбашки, танучи як перший сніг. Якщо подумки просуватись далі, мисленнево переходячи від явищ об'єктивної суспільно-політичної дійсності до їх сутності, суті того, що відбувається, то виявиться, постане гірка правда українського сьогодення: по-перше, держава практично не виконує своє пряме функціональне призначення, свою первинну провідну «суспільну» функцію, яка полягає, як відзначалося раніше, у забезпеченні збереження суспільства та його оптимізації, вдосконалення; по-друге, носії державної влади не здатні повноцінно впоратись зі своїм головним завданням, тобто оптимально організувати суспільну життєдіяльність, практичну діяльність зі збереження суспільства та його перетворення, вдосконалення; по-третє, можновладні кола, здійснюючи процес національного державного будівництва, неспроможні повноцінно використати духовні потенції ідеології державотворення.

Незважаючи на задекларовану в державі демократію, череду виборів, що проходять до органів влади різних рівнів, говорити про повне вкорінення тенденції до активізації легітимних зворотних дій владного об'єкта на його суб'єкт у рамках державно-владної взаємодії та динаміки, ще дуже зарано, адже в країні невблаганно царює, проявляючись час від часу, практика маніпулювання думкою виборців, спотворення результатів їхнього волевиявлення, реальної картини народної волі, владного представництва народу, що, в принципі, аж ніяк не суміщається з принципами організації демократичного життя цивілізованого світу. Яскравий тому приклад – національний парламент зразка 1998 та 2002 років, обраний за «доби Леоніда Кучми»⁴³, де внаслідок міжфракційних переходів окремих депутатів, що здійснювались за вельми утаємничених, доволі непрозорих схем і обставин, змінювалось співвідношення парламентських сил, штучно формувалась під той чи інший президентський (можновладний) інтерес парламентська більшість, тим самим грубо ігноруючи формат народного інтересу, викривляючи суть вияву волі народу, виданого ним депутатського мандату. Як добре відомо, випадки міжфракційних переходів, що підживлюють феномен так званих парламентських «тушок» (і похідних від нього – «тушкування» парламенту тощо), відбувалися, мають місце, на жаль, і в стінах Верховної Ради України VII скликання.

З огляду на це, в очах наших громадян Українська держава як новітнє капіталістичне державне утворення, радше за все, постає у вигляді чогось на кшталт «страхотливого чудовиська», чи «потворного павука», що паразитує на тілі суспільного організму, висмоктуючи з нього всі життєві сили, розкладаючи

соціальну матерію, відрізаючи їй шанс на подальший еволюційний розвиток, внаслідок чого суспільство фактично не живе, а ледве-ледве животіє.

Про ситуацію, що склалася, говорять сьогодні практично всі, хто небайдужий до долі країни. І, в першу чергу, голосно лунають думки з цього приводу української інтелігенції, яка ще – як це не дивно – залишилась на Батьківщині. Відчайдушно намагаються донести свої роздуми до широкої громадськості й державних очільників вітчизняні філософи, науковці, суспільні та культурні діячі, журналісти.

Так, на погляд представників філософської думки, «наряд чи можна вважати, що Україна надалі змогла забезпечити собі незалежність як у зовнішній, так і у внутрішній політиці, оскільки керівництву країни, приймаючи те або інше серйозне політичне рішення, постійно приходиться лавірувати між США, Європейським союзом і Росією. Та й у військовому відношенні про будь-яку незалежність не доводиться говорити. А хіба нам вдалося знайти духовну незалежність?... Для того, щоб це відбулося, наша країна повинна пройти шлях від де-юре до де-факто – шлях, безумовно, надзвичайно трудний та довгий, долаючи складні проблеми у всіх областях суспільного життя – економічній, політичній, соціальній і духовній»⁴⁴.

А цих проблем за лаштунками державно-політичної авансцени з кожним роком, як показує дійсність, накопичувалося все більше й більше. Ось який висновок, що, до речі, підтверджує раніш викладені нами думки, робить молода генерація вітчизняних громадських діячів: «22 роки незалежності. Країна з 45 млн. жителів (30-те місце у світі), рівень освіти яких сягає понад 99 %, із 25 % світових запасів чорноземів, найбільша за територією на Європейському континенті, посідає 53-тє місце у світі за рівнем ВВП, 106-тє – за рівнем ВВП на душу населення, 78-ме – в Індексі людського розвитку, 128-ме – за тривалістю життя... Продовжувати можна до нескінченності, але всі цифри підтверджують: показники України в дослідженнях ООН, Світового банку, інших міжнародних організацій за останні 10 років невпинно погіршувалися. Це цілком об'єктивна оцінка, яка свідчить про інституційну та функціональну неспроможність держави Україна забезпечити розвиток на тлі світу, який швидко розвивається»⁴⁵.

Із концептами молодого покоління погоджуються представники старшого, більш досвідченого, у колі якого, зокрема, й репрезентант економічної науки, всесвітньовідомий статистик А. Ревенко, який мовою цифр фактично підтверджує вищевикладену думку. Науковець переконливо констатує: «За даними статистичного департаменту Секретаріату ООН, за 1990-2011 рр. світовий ВВП зріс у 1, 74 разу. А в Україні він у 2011 р. становив лише 69, 3 % від рівня 1990 р. Напевно, неможливо собі навіть уявити, щоб в Україні, наприклад, у 1966 р. (тобто через 21 рік після закінчення війни, під час якої, крім інших руйнівних лих, було затоплено шахти, підірвано Дніпрогес, зруйновано тисячі заводів і сотні тисяч житлових будинків), ми були б ще далекі від досягнення навіть довоєнного рівня розвитку економіки. Серед 209 країн, щодо яких є дані ООН про динаміку реального ВВП за 1990-2011 рр., за цей період лише в Молдові (61, 1 %) і крихітній Наурі в Мікронезії з 10-тисячним населенням ці показники були нижчими, ніж в Україні. Тобто

Україна за цим найважливішим економічним показником – на 207-му місці! Навіть у країнах, що пережили руйнівні внутрішні конфлікти, він був вищим, ніж в Україні: у Грузії – 73, 8 %, Таджикистані – 88, 8, Киргизстані – 105, 2, Сербії – 73, 8, Косово – 77, 0, Чорногорії – 109, 7, колишній Югославській Республіці Македонії – 129, 7, а в Афганістані – 191, 9 %»⁴⁶.

Іще більш жорсткі в оцінці нинішнього стану держави, її наявного буття представники так званої четвертої влади. «Державної влади в Україні фактично немає, – авторитетно й сміливо заявляють вони. – Різноманітні політики, що змінювалися біля різнорівневих штурвалів, своїми «чистками» фактично знищили шар професіоналів, які забезпечували інституційну пам'ять у галузях. За більш ніж 20-літню історію правителі України так і не зрозуміли різниці між політиком та чиновником. Багатократні зміни міністрів передбачали багатократні заміни заступників, керівників департаментів та управлінь. І кожен приходив зі своїм штатом. Знищення пласту ефективних управлінців дозволило увійти в некерованість. Масштабні ротації, курс на деінтелектуалізацію, політизацію та комерційну лояльність, зрештою, призвели до знищення механізму імунного захисту держави. Віруси перемогли, знищивши організм»⁴⁷.

Осмыслиючи ці й подібні до них концепти, ми знов і знов повертаємось до усвідомлення важливості людського фактору, місії тих людей, які вступають на малі й великі капітанські мостики єдиної флотилії державно-політичного утворення, необхідності їх всебічного виховання, попередньої духовно-культурної підготовки, практичної прокрутки по коліщатам механізму держави з метою становлення вітчизняної когорти сильних розумом, волею й духом державотворців, реальних творців державних справ, оптимального налаштування практичної свідомості можновладних носіїв на хвилі державотворчої ідеології, під'єднання їх до своєрідного національного державотворчо-ідеологічного егрегора. Адже без цього поступальний рух даної флотилії буде практично неможливий, а разом з ним, певна річ, і еволюційний розвиток усього суспільства, що трансформується.

«Як же так сталося, – продовжує свої думки автор попередньої цитати, охоплюючи аналітичним поглядом стан державних справ, що склався в країні й виразно проявився у 2013 р., – що на цей момент провідні ролі в українському політикумі дісталися найгіршим представникам старої школи і водночас найбільш непідходящим випускникам нової? Шляхом протиприродного добору до управління країною прийшов ряд людей, котрі не мають ані найменшого досвіду соціальної відповідальності й ані найменшого уявлення про призначення держави. Хто такий, наприклад, Сергій Арбузов? Спеціаліст з оптимального розміщення чужих грошей, вирощений висококласним спеціалістом того ж профілю? А згодом підхоплений «царським нащадком» для тих-таки потреб, але вже в іншому масштабі? Які книжки він читав? Які пісні співав? Яких кумирів мав у юності? Під яким прапором у війнушку грав? За скількох людей відповідав? У якій воді тонував, в якому вогні горів? Та й не тільки в Арбузові річ... Він просто символ цілої плеяди безкорневих державних босів, які повиснули на бороді «бога». Для таких необхідність ділитися з суспільством продиктована не метою й не потребою, а обов'язком

пам'ятати про «божий» рейтинг. Біля економічного керма України стоять не люди, котрі самі себе зробили, а люди, котрі самі себе запропонували і присягнули: «любє»! З таких не виростають батьки-засновники. З таких виходять державовбивці»⁴⁸.

Такий доволі сумний стан державних справ, відсутність прогресу у просуванні України від юридичної незалежності до фактичної, будівництві якісно нової Української держави як дійсно демократичного, соціального, правового державного утворення, спроможного оптимально виконувати в суспільній системі своє пряме функціональне призначення, підводить деяких авторів, представників наукових кіл, до хибних уявлень і думок про те, що сьогодні в країні державотворча ідеологія відсутня взагалі як така. До речі, нещодавно думки такого змісту у своїй статті під промовистою назвою «Всеукраїнська ідеологія державотворення: де вона?» висловив, зокрема, й провідний науковий співробітник Інституту регіональних досліджень НАН України С. Вовканич⁴⁹. Критикуючи дані думки, зауважимо, що ідеологія державотворення, будучи теоретично обґрунтованою практичною свідомістю, в Україні, безумовно, є, але ж вона, як і навкружна вітчизняна державно-політична буттевість, перебуває у досить критичному стані.

А взагалі-то, незважаючи на те, що ще у 1996 році вітчизняною Національною академією наук була визнана нагальна потреба введення ґрунтовної всебічної розробки проблеми ідеології державотворення⁵⁰, що передбачало, звісно ж, осмислення її у розрізі новітньої України, тим не менш, як показує аналіз, серед і так невеликої кількості праць, що з'явилися за останні роки й підіймають цю проблему, маємо фактично одиниці тих, де аналізується сучасний стан державотворчої ідеології в українському суспільстві на етапі його трансформації. Говорити й писати про це зараз якось немодно: дане питання в країні, так би мовити, поза філософським і науковим дискурсом. І зрозуміло чому: реальних позитивних зрушень у наявному державотворчо-ідеологічному полі, стані державотворчого ідеологічного феномена в Україні – обмаль, куцо, а проблемних моментів – хоч відбавляй.

І все ж таки певні концептуальні напрацювання з даного питання є. Так, осмислюючи державотворче ідеологічне явище й приступаючи до пошуку надійного механізму його вдосконалення на теренах України, В. Воловик виділяє п'ять основних рис нинішнього стану ідеології державотворення нашого суспільства⁵¹: по-перше, відсутність чітко вираженої спрямованості розвитку суспільства; по-друге, внутрішня суперечливість, роздвоєння; по-третє, клаптиковість і різновекторність ідеологій державотворення провідних соціальних шарів і груп українського суспільства; по-четверте, зростання соціального песимізму; по-п'яте, синдром дива. Думається, що в цілому можна погодитись із запропонованими мисленнєвими концептами. Щоправда, вказані риси тісно переплетені між собою, подекуди їх важко відділити одну від іншої. І це, в принципі, зовсім не дивно, адже вони відображають єдину складну реальність буття державотворчої ідеології країни, що трансформується. Спробуємо ж виявити й обґрунтувати правильність поданих думок щодо основних рис, які нас цікавлять.

Риса перша: відсутність чітко вираженої спрямованості розвитку суспільства. Автор даної тези насамперед висловлює думку й своє переконання у тому, що більшість громадян країни не можуть відповісти на доволі просте, як іноді видається, питання щодо того, яке суспільство, з яким державним устроєм в Україні створюється й яке вона прагне побудувати. Дійсно, попри чітку з'ясовану нами концептуальну визначеність державотворчої ідеології сучасної незалежної України як певної сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової Української держави, переважна більшість її (ідеології) носіїв, круто розпорошених по різноманітним ієрархіям соціальної структури суспільного буття, немає на протязі вже багатьох років чіткого уявлення про наявний та бажаний для всіх вектор розвитку державно-організованого суспільства. Серед різних причин цього виокремлюється одна, і доволі суттєва. Вона пов'язана, передусім, із тим, що відносно монолітне колись, ще за радянських часів, українське суспільство внаслідок запровадження горезвісних реформ 90-х виявилось майже по-звірячому розшматоване на малі й великі групи, верстви, прошарки, що віддалились одні від інших на нечувані до сього часу соціальні дистанції, прірви, знаходячи собі волею долі й випадку вельми різні місця в соціальній структурі молодого суспільного організму, з позиції яких у цих групах цілком природно складалося й різне уявлення про модерну Україну, перспективи розвитку позначеного організму. Інакше кажучи, усі ми вийшли з однієї України, єдиної спільної суспільної домівки, а тепер маємо кожен своє місто під сонцем і, відповідно, кожен свою Україну всередині себе, дотичну займаному місцю, таку, що впливає з нього, обмежуючись мисленнево переважно лише ним.

Не відкриємо великої таємниці, якщо зауважимо, що досить різні погляди на країну, суспільство, їх подальшу долю мають, зокрема, з одного боку, вузькі корпоративні кола вітчизняних мільйонерів і мільярдерів, перелік яких останнім часом поповнюється все новими й новими іменами, і які стурбовані головним чином тим, як зберегти свої поважні персони у рейтингах тих чи інших версій журналу «Форбс», а з іншого боку, цілі армії простого люду, складені з мільйонів українських пенсіонерів, змушених перераховувати копійку до копійки, отримуючи від держави злиденну пенсію, на яку практично неможливо прожити достойно, або ж широкі ряди півмільйонної когорти лише тільки офіційно зареєстрованих у країні безробітних (2013 р.)⁵². Різні погляди щодо зазначеного питання мають, між іншим, керівники вищої ланки в державному управлінні й низової; «золота молодь» вітчизняного бомонду, яка навчається, як правило, за кордоном і часто-густо там залишається, й випускники вітчизняних вузів, наперед обездолені своєю країною українські студенті. Прикладів, звісно, тут може бути безліч. І всі вони, на жаль, вказують на відсутність мисленневої, духовної єдності в цьому питанні (поглядах на країну, суспільство, їх подальшу долю тощо), що унеможлиблює й буття чітко вираженого тренду розвитку суспільства. Проте, навіть незважаючи на це, абсолютна більшість наших громадян, оцінюючи те, що відбувається, реальний напрямок розвитку подій в країні, схиляється останнім часом до думки, – хто

більш свідомо, хто менш, – що країна слідує неправильним курсом⁵³, що зайвий раз підтверджує відсутність успіхів України на державотворчій ниві.

Проблему тренду розвитку суспільства, відсутність його чітко вираженого абрису, одними з перших, безпорадно розводячи руками, озвучили вітчизняні державні очільники й політики. Серед них – майбутній Президент України Л. Кучма, який у жовтні 1992 року, вступаючи на пост Прем'єр-міністра країни, з високої трибуни промовив слова, які згодом стали крилатими, а саме: «Скажіть, яке суспільство ми збираємось будувати, і я його буду будувати»⁵⁴. До речі, аж через десять років своєї державотворчої діяльності автор цієї фрази неабияк потішив, здивував світ і співгромадян, випустивши під своїм ім'ям книжку з доволі промовистою назвою «Україна – не Росія» (2004 р.)⁵⁵, а згодом – іще одну, не менш красномовну, «Зламане десятиліття» (2010 р.)⁵⁶. Так і робились у країні державні справи: творці держави спочатку задавали класичне питання «Що ж робити?», працювали, створюючи щось, потім, навздогін, креслили поспіхом у багатотиражних виданнях її схеми (як правило, під чергові вибори й не без сторонньої допомоги), які, часто-густо, ніхто і не сприймав всерйоз, а після відходу від державотворчих справ – жалкували й розмірковували над тим, що було не зроблено. Повертаючись до фрази, що була наведена вище, слід зауважити, що вона надалі міцно в'їлась у політичну свідомість, стала своєрідним кліше, ментальним «паразитом», державотворчо-ідеологічним «прокляттям», «вірусом», який стримував рух вітчизняної ідеології державотворення й який був підхоплений свідомістю майже кожного українського політика, що вступав на державний престол. Через невизначеність контурів тренду суспільного розвитку Україну неабияк штурмило, хитаючи, наклонюючи її корпус усі ці роки то в один геополітичний бік, то в інший. Під впливом цього формувався, зокрема, й державотворчий стиль мислення, дій перших дійових осіб державного будівництва: державотворча лінія славнозвісної «проміж крапельками» Л. Кравчука, з одного боку, а з іншого, відповідна лінія одіозної «багатовекторності» Л. Кучми. Штурмило й хитало країну, за традиційною звичкою, і в 2013 році, коли її найвище керівництво обертало голови то у бік Заходу й Європейського Союзу, то у бік Російської Федерації і, відповідно, Митного союзу (Білорусі, Казахстану й Росії), киваючи одночасно керманичам і одних, і інших.

«Більшість наших співгромадян, – пише В. Воловик, – не можуть відповісти на запитання: яке ж суспільство, з яким державним устроєм ми прагнемо побудувати й будуюмо в Україні. Це стосується не лише рядових робітників і селян, а й представників інтелігенції, нашої духовної еліти. Більше того, його іноді можна чути з високих трибун, з вуст досить відповідальних, якщо не найвідповідальніших осіб, яким, здавалось би, самим Богом дано відати, куди вони ведуть свій народ, якої мети прагнуть досягти»⁵⁷.

Безумовно, є ряд тих, небайдужих, хто, не дивлячись на сьогоднішні труднощі, веде філософський й науковий пошук, інтелектуальну роботу, практичну діяльність, що пов'язані з усвідомленням, виробленням і реалізацією чітко вираженої спрямованості розвитку нашого суспільства. Але ж цих людей в країні мало, критично мало. І їх голос часто губиться у сірості повсякденного життя, так і не доходячи до тих, хто неабияк сьогодні його потребує як глоток

свіжого повітря чи промінь сонця в царстві тьми, хто питає, іноді тихо, про себе, а іноді голосно й завзято. Дійсно. «Куди ти йдеш, Україно?», – питають час від часу ще живі, тверезомислячі, свідомі прості її громадяни, обережно озираючись навкруги, і, підвівши очі в гору, на державно-владний олімп, так і не почувши звідти нічого, що могло б задовольнити допитливий розум, потупцювавши на місці, мовчки продовжують іти, понурив голову, кожен своєю стежкою по грішній українській землі, як видається іноді, назавжди покинуту Богом.

Напередодні двадцятиліття незалежності України відомий український публіцист С. Рахманін у своїй статті «20 років самотності» поділився з країною та її громадянами своїми роздумами. Ось вони. «У пронизливому фільмі «Вітер, що гойдає верес» (англ. «The Wind That Shakes the Barley», фільм ірландського виробництва британського режисера К. Лоуча, що отримав «Золоту пальмову гілку» на Каннському кінофестивалі у 2006 р. – О.К.), який оповідає про трагічні події громадянської війни в Ірландії, є драматичний епізод. Головному героєві від імені керівництва ІРА наказано розстріляти підозрюваного у зраді підлітка, якого він знав ще з дитинства, з яким ділив дах і стіл. Перед виконанням страшного вироку кат мимоволі промовляє: «Сподіваюся, Ірландія, за яку ми боремося, варта цього...»⁵⁸.

«Можливо, ми не знаємо, чого для кожного з нас варта Україна, бо ми за неї не боролися?, – риторично запитує у співгромадян автор статті. – Невже мають рацію ті, хто каже, що лише пролита кров мала розбудити в нас поклик крові? Адже, усвідомлюючи, з якої країни ми втікаємо, ми так і не зрозуміли, в яку країну прагнемо. І в нас не виявилось нічого, здатного об'єднати. Розірвати нашу самотність у багатомільйонному натовпі... Ми скептично ставимося до спроб Європи відстояти спільні цінності, наче забуваючи про те, що своїх цінностей ми ще не тільки не сформуvalи, а й не сформулювали. Що нас єднає? Конституція? Покалічена, осквернена, ніким не виконувана і всіма проклята? Мова, яку дозволено ігнорувати, перекручувати, називати телячою й заперечувати сам факт її існування? Герб, що ось уже п'ятнадцять років чекає законодавчого затвердження? Історія, яка так і не написана, але вже всіх пересварила? Церква? Яка саме? Можливо, державний прапор?... Ми занадто довго ховалися в собі. Можливо, настав час із себе вийти? Хоча б для того, аби нарешті побачити й почути одне одного. І спільно відповістити на давнє запитання Леоніда Кучми – що будуватимемо?»⁵⁹.

На черзі – риса друга: внутрішня суперечливість, роздвоєння ідеології державотворення сучасної України. Під час опису даної риси, як правило, вказується на те, що вона зазвичай знаходить свій прояв у юридичному проголошенні України незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою й усвідомленні її значної фактичної залежності, передусім у сфері економічній, від провідних держав світу, країн Європейського Союзу, Росії та інших активних геополітичних суб'єктів, численних фактах нехтування демократією, відсутності важливих соціальних гарантій, порушеннях прав і свобод людини й громадянина, які трапляються перманентно, на кожному кроці; виявляється вона «...і в падінні рейтингу різного рівня владних структур, керівників різних рангів, чиї розпорядження і публічні обіцянки часто-густо

залишаються невиконаними»⁶⁰. Дійсно. Про відірваність, розбіжність статусу України у вимірах де-юре й де-факто вже говорилось. Безперечно, такий стан речей знаходив і продовжує, на жаль, знаходити своє відображення у свідомості наших співгромадян, розриваючи її практичну складову, поділяючи, викривляючи, розшматовуючи державотворчу ідеологію, ускладнюючи й без того непросте буття ідеального поля останньої.

Дозволимо собі привести ряд цифр, даних соціологічних опитувань всеукраїнського масштабу, що проводились останніми роками й певним чином проливають світло на духовний світ державно-політичного життя української громади, нашої з вами країни, а разом з ним і на державотворчо-ідеологічний його вимір. Так, на питання «Чи вважаєте Ви Україну дійсно незалежною державою зараз, через 21 рік (20, 19 тощо) після проголошення незалежності?» схвально «Так» відповідало менше половини респондентів, що є стійким трендом на протязі більш ніж десяти останніх років. Найменший відсоток схвальних відповідей зафіксовано у серпні 2002 р. (32, 4 %), а найвищий – у серпні 2005 р. (49, 4 %); у 2012 р. цього ж місяця позитивну відповідь дали лише 39, 6 % респондентів, негативну ж – 45, 2. Трішки більше у відсотках набирала всі ці роки відповідь «Ні» (мінімум – 37, 2 % у 2005 р., максимум – 56, 3 у 2002)⁶¹.

Далі. На прохання щодо оцінки (за п'ятибальною шкалою) рівня демократії в українському суспільстві найбільша серед інших когорта його співтворців, що давала від 30, 7 до 37, 5 % усіх відповідей, виставляла їй лише трійку (дані динаміки 2010 р.)⁶². Така сама оцінка – у середньому трійка була дана людьми у розрізі дотримання в країні базових прав особистості, а також політичних і культурних прав (більш ствердна – за базові права й свободи, менш ствердна – за решту); по двійці громадяни стабільно виставили за дотримання соціально-економічних і екологічних прав (динаміка 2006-2009 рр.)⁶³. На запитання «Чи порушувались Ваші права протягом минулого року?» схвальну, однозначну, а отже, й чітко усвідомлену відповідь «Так» давали від 21, 7 % у лютому 2008 р. до 34, 7 % у березні 2009 р. (дані динаміки 2007-2009 рр.)⁶⁴. Можна наводити у цьому плані й інші дані по різним рокам, що минули, але загалом картина висвітлюється, так би мовити, більш-менш ясно й своїми барвами втішати аж ніяк не може.

Тепер щодо громадської підтримки діяльності державно-владних структур: своєрідна «родзинка» до картини. Коментуючи дані опитування аналітичного Центру Разумкова, проведеного у серпні 2012 р. у всіх регіонах України, порівнюючи їх з результатами інших досліджень, директор його соціальних програм Л. Шангіна в контексті розгляду рівня означеної підтримки відзначає серед іншого певну традиційність падіння рейтингу голови держави й кричуще низьку підтримку зі сторони громадян вищих інституцій гілок влади. Аналітик констатує: «Повністю підтримують президента країни близько 13 % громадян, не підтримують – 47 %. Починав Віктор Федорович (В. Янукович – О.К.), нагадаємо, з майже 40 % проти 23 % відповідно (травень 2010 р.). Підтримка знизилася втричі, кількість тих, хто не підтримує, зросла вдвічі. Втрати приблизно такі самі, як у Віктора Андрійовича (В. Ющенко – О.К.), який, почавши з 47 % проти 27 % (лютий і травень 2005 р.) до середини

каденції мав 15 % повної підтримки і 49 % – його діяльності не підтримували. З парламентом і урядом – просто лихо. Повністю підтримують діяльність першого – 4 %, другого – 7 %; не підтримують – 54 і 48 % відповідно. Але це все ще нічого. І не з такою підтримкою уряди правили. Прикметно інше. Громадян попросили оцінити, наскільки незалежні в Україні гілки влади... Додали й головний інститут влади – президента. І отримали такі оцінки. Більшість (65 %) громадян країни впевнені, що незалежний у нас ні від кого і ні від чого тільки президент. Бачать його залежним від законодавчої влади 9 %; від виконавчої або судової – по 4 %. З усіма владними гілками картинка інша. На думку більшості або відносної більшості громадян, усі вони залежать від Віктора Федоровича: і уряд (63 %), і парламент (52 %), і судова влада (42 %). У тому, що суд в Україні незалежний, як йому й належить бути, впевнені тільки 23 % громадян. 14 % вважають його залежним від виконавчої влади, 13 % – від парламенту, які (див. вище) залежать від президента, коло замкнулося⁶⁵.

За цими рядами відсотків, цифр, множини даних, які іноді, справді, дещо ускладнюють дослідницький текст і, в силу цього, непрості у сприйнятті, за що принагідно просимо вибачення у наших візаві, відсутністю консолідованої, більш-менш чіткої позиції громадян із багатьох питань їх суспільно-політичного життя, наявністю солідного відсотка відповідей, що прямо й безпосередньо ідуть у розріз із конституційно задекларованим положенням країни, криються більш складні процеси, що протікають у духовних вимірах життя українського суспільства й свідчать, насамперед, про критичний стан його практичної свідомості, внутрішню суперечливість, викривлення, роздвоєння ідеології державотворення сучасної України. Такий стан речей дає нам усі підстави говорити про те, що вказана ідеологія знаходиться у полоні, концептуальних вимірах так званого когнітивного дисонансу (лат. «dissonans» – неструнко звучний; «cognitio» – знання, пізнання)⁶⁶.

Як зауважують автори деяких праць⁶⁷, поняття дисонансу з його музичною семантикою не є для соціальних і гуманітарних наук чимось стороннім. Справді, адже ще наприкінці 50-х років минулого століття американський психолог Л. Фестінгер ввів у науковий обіг поняття-концепт «когнітивний дисонанс»⁶⁸, ставши тим самим «праотцем» досить цікавої однойменної теорії, що виявила достатньо потужний евристичний потенціал даного концепту для описів і досліджень цілої низки феноменів духовного життя особистості, вписаного в навкружний соціум, які безпосередньо були пов'язані з пізнавальними процесами. Зазвичай авторами робиться наголос на тому, що когнітивний дисонанс являє собою такий стан індивідуальної свідомості, коли в ньому зіштовхуються в єдиній значеннєвій площині два протилежних уявлення про один об'єкт чи факт, що не узгоджуються між собою, але здаються суб'єкту в однаковій мірі переконливими. Протиріччя між ними, будучи джерелом внутрішнього дискомфорту, змушує шукати шляхи узгодження протилежностей, підбирати різні засоби ослаблення, згладжування гостроти виниклого дисонансу, перетворити його в консонанс. Музична термінологія, що звичайно підходить для характеристик неясних, суперечливих станів духу в його невиразних або ж, навпаки, різко контрастних проявах і переходах, фіксує в подібних випадках стривоженість, із одного боку, чи

умиротворення, врівноваженість, із іншого. Відповідно до мисленнєвих моделей самого Фестінгера, когнітивний дисонанс відіграє в духовно-практичному житті особистості переважно негативну роль і стоїть набагато нижче консонантного стану.

Водночас, порівнюючи різні варіанти понятійної трактовки даного явища, відзначимо й змістовний лаконізм його визначення як певного інтелектуального конфлікту, який виникає тоді, коли наявним поглядам і уявленням суперечить нова інформація⁶⁹. У будь-якому разі, і ті, і інші спроби понятійно-категоріального визначення позначеного феномена, що зустрічаються сьогодні в наявній літературі, більш-менш вдало намагаються відкрити завісу над його сутністю. Проте, тут слід зробити деяке зауваження, а саме: застерегти окремих дослідників, представників наукових кіл, від випадків згубної практики розгляду індивідуальної свідомості, так би мовити, самої по собі, без співвідношення зі суспільною. Будь-яка людина як особистість, соціальний суб'єкт (носій індивідуальної свідомості), невід'ємно вписана у буттєвість різних соціальних груп, малих та великих, наділених своєю суб'єктністю, і, зрештою, у життя всього суспільства, творця соціального, а отже, якщо допускати існування когнітивного дисонансу на рівні індивідуальної свідомості, то не слід забувати й про інші рівні, зокрема, рівень суспільної. Тому відстоюємо думку, що він (когнітивний дисонанс) у різних своїх видах може мати місце на всіх ієрархіях світу ідеального, проявляться в усіх основних формах суспільної свідомості, торкаючись безпосередньо практичного виміру останньої, ідеологічного явища, включаючи й державотворчий його різновид. Оскільки названі вище характеристики стану ідеології, яка нас цікавить, – внутрішня суперечливість, роздвоєння – у загальних рисах вкладаються у концептуальні абрисы когнітивного дисонансу, то видається цілком правомірним стверджувати про існування в модерному українському суспільстві такого феномена, як когнітивний державотворчо-ідеологічний дисонанс.

Останній може з'являтися як такий стан державотворчої ідеології, коли в ньому зіштовхуються в єдиній значеннєвій площині два протилежних уявлення про один об'єкт чи факт, які не узгоджуються між собою, але здаються суб'єкту в однаковій мірі переконливими.

Думається, що розгляд вищеназаних характеристик кризь призму проблеми когнітивного дисонансу дасть змогу більш повно осмислювати теперішній стан ідеології державотворення сучасної незалежної України й залучати в процесі розробки програм його оптимізації досить цікаві напрацювання, мисленнєві теоретичні моделі дослідників даної проблеми.

Розглянувши першу й другу риси такого стану, перейдемо до третьої, не менш важливої, пов'язаної з клаптиковістю й різновекторністю ідеологій державотворення провідних соціальних шарів і груп українського суспільства. Ця риса має генетичний зв'язок із першою, тобто відсутністю чітко вираженої спрямованості розвитку суспільства. Так, посідаючи вельми різні місця в соціальній структурі молодого суспільного організму, будучи незграбно розпорощеними по ній на неосяжні одні від інших соціальні дистанції, наші співгромадяни в силу цього цілком природно мають різне уявлення про

модерну Україну, перспективи розвитку позначеного організму, а разом з тим і неоднакову, й навіть більше того – часто-густо протилежну одну одній, сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття, які сприймаються ними як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової Української держави. Як наслідок такого стану речей – маємо цілковиту мозаїчність, фрагментарність вітчизняного державотворчо-ідеологічного поля, різноплановість і строкатість його напрямків. «Як всім добре відомо, різняться, і при цьому суттєво, оцінки нашого державного устрою сучасними заможними власниками заводів і фабрик, будівельних організацій і транспорту, торговельних фірм і навчальних закладів, що нерідко придбані не зовсім чесним шляхом за кошти, хоч і відмиті якимось, але все ж сумнівної чистоти, і рядових трударів; високооплачуваних робітників окремих галузей економіки (металургія, морський транспорт, фінансові, банківські, страхові організації тощо) і тих, хто живе на мізерну заробітну плату – вчителів, медиків. Різняться ідеологія державотворення і різних національних груп, релігійних конфесій і напрямків. Адже не секрет, скажімо, що віруючі, а особливо духовенство, чисельність якого зросла у десятки разів, УПЦ Московського і Київського патріархатів прагнуть одержати від держави особливі привілеї, претендують на якусь особливу роль у суспільстві. А з цими претензіями навряд чи погоджуються євангелістські християни-баптисти або ж свідки Іегови тощо»⁷⁰.

Така ситуація, що складалася на державотворчо-ідеологічній «шахівниці», розмивала духовні потенції ідеології державотворення країни, неабияк знесилюючи її, зводячи майже до мінімуму роль даного державотворчого ідеологічного явища в суспільній життєдіяльності, виконання ним його прямих безпосередніх функцій, пригнічуючи положення сукупного носія названої ідеології, девальвуючи роботу його розуму, через що, за наявності сприятливих умов, вкорінювався то тут, то там відповідний ідеологічний кластер ілюзорного забарвлення. У свою чергу це відкривало шлях для просування й безмежного панування в ідеальному світі сумнозвісного в земних реаліях принципу «розподіляй і володарюй», яким керувались не надто дбайливі й сумлінні вітчизняні політики, політтехнологи (як місцевого розливу, так і закордонного), отримуючи від своїх спонсорів, так званих «грошових мішків», можновладних кіл певні дивіденди на майбуття, створюючи інформаційні продукти досить сумнівної якості, що підривали й не без цього слабкий ґрунт державотворчої ідеології певних соціальних верст і прошарків українського суспільства.

Досить згадати із цього приводу ті гасла, лозунги, провідні концепти, від яких так і віяло неприкритим популізмом, з якими не соромились перед громадою йти на парламентські вибори 2012 р. більшість вітчизняних політиків, що виявляли бажання зі стін національного парламенту приймати участь у державотворчих справах країни. Наприклад, вельми потішні як для поверхового сприйняття й досить невтішні з точки зору змістовного наповнення концепти-кліше на кшталт «Вони нас – гривнею, а ми цих паразитів – вилами!» чи «Вила наготові!» і т.п., що були вкладені свого часу в уста одного з відомих «радикалів», неодмінного «героя» різноманітних телевізійних

політичних ток-шоу, перетворених останнім часом майже на циркові майданчики, або ж «Україна – Вперед!», слоган безмежно гламурної, гранично відірваної від життя реклами політичної сили, що увійшла у модерний політикум під такою ж самою назвою.

Тепер щодо четвертої риси нинішнього стану ідеології державотворення суспільства й країни, що виявляється, як відзначалося раніше, у зростанні соціального песимізму. Цілком вірним, на нашу думку, є зауваження⁷¹, що такий стан речей обумовлюється, у першу чергу, розбіжністю між політичними обіцянками, що давались представниками політичних партій та рухів напередодні грудневого Всеукраїнського референдуму й проголошення незалежності України, під час виборів президента, парламентських виборів, з одного боку, а з іншого, – реальною соціальною дійсністю. Тобто вражаючою невідповідністю між колись красномовно обіцяним із боку вітчизняного політичного бомонду у процесі тих чи інших виборчих компаній, що чередою йшли одна за одною як на виставі, де гравці виходять кожного разу у своєму традиційному амплуа, і невтішним жалюгідним реальним, тим наявним державно-політичним життям, яке було потім, після них, і є, на жаль, і зараз. До речі, така ситуація зайвий раз свідчить про неналежний, а якщо більш точніше, – низький рівень політико-правової культури українського суспільства, й передусім, його провідних політичних акторів.

«Це (зростання соціального песимізму – О.К.) простежується у зростаючій втраті віри наших співгромадян у можливість будь-яких відчутних змін у житті суспільства, власній безпорадності, безвихідності, безрезультатності політичної активності. І найприкріше, що це дається взнаки насамперед у найбільш мобільній частині суспільства – серед людей середнього віку і молоді»⁷².

І це зовсім не дивно, адже, за даними авторитетного джерела, нині (на момент 2012 р.) «72 % громадян не відчувають себе господарями своєї держави. Відчувають себе ними тільки 17 %, які особливо оптимістично дивляться на світ. Кожен дев'ятий нічого відчути не зміг. По регіонах: на Заході і в Центрі, попри все, господарями почуваються чи хочуть себе ними почувати по 22 % жителів, на Півдні – тільки 14 %, на Сході – і поготів 11 %. Більшість (59 %) громадян країни не бачать сьогодні в ній своєї соціальної перспективи. Бачать – 30 %. Кожен дев'ятий усе ще вдивляється, роздивитися не може. Причому це стосується і громадян молодих, і тих, хто становить основну масу трудових ресурсів (30 – 49 років): тільки близько третини представників цих вікових груп бачать соціальну перспективу для себе в рідній країні. Більш як половина – ні»⁷³.

Іще наведемо низку деяких даних, результатів соціологічних опитувань, проведених по всій території країни, що так чи інакше підтверджують зростання соціального песимізму як певної риси, показового штриху до зображення стану її державотворчої ідеології протягом останніх років. Так, на питання «Чи задоволені Ви своїм становищем у суспільстві?» чітку позитивну відповідь дали тільки 29, 4 % респондентів, а негативну – 53, 3 % (2008 р.)⁷⁴. На запитання ж «Яким чином протягом минулого року змінилася упевненість громадян у завтрашньому дні?» відповідь «Змінилося на гірше» набирала

абсолютну більшість відсотків три роки поспіль: від 57, 1 % у 2006 р. і аж до 89, 1 у 2008 (2006-2008 рр.)⁷⁵. Теж абсолютну більшість відсотків набирали у сукупності песимістичні відповіді «Пізніше» (після трьох років), «Ніколи» і «Важко відповісти», які давали представники дорослого населення України, відповідаючи на майже класичне запитання «Коли почне покращуватися економічна та політична ситуація в Україні?» (2009 р.)⁷⁶. Якщо ж подивитись на інші дані відповідних опитувань, то присутність такого, досить критичного поля песимістичних відповідей стає цілком зрозумілою. Адже маємо як зафіксований факт тотальну девальвацію місії політики в цілому й політиків, очолюваних ними політичних сил, зокрема: цілковита більшість наших співгромадян протягом більш ніж десяти років поспіль перманентно недовіряє таким важливим інституціям державно-організованого суспільства, як політичні партії (дані динаміки 2001-2013 рр.). На початок 2013 р. скоріше не довіряло останнім 42, 8 % громадян, а повністю були позбавлені довіри до політичних партій – 27, 3 % респондентів, тобто у сукупності на нинішній час маємо показник народної недовіри до цих інституцій на рівні 70 %⁷⁷.

І заключний штрих. Він дозволяє певним чином зрозуміти, чому складається загальна ситуація недовіри до вітчизняного політикуму й навіюється соціальний песимізм. Отже, на запитання «Якою мірою Ви впливаєте на владу?» переконлива більшість українського люду кричуще констатує, що зовсім аж ніяк не впливає на державно-владні структури та їх діяльність: на центральну владу зовсім не впливають 72, 4 %, на місцеву – 62, 8 (2009 р.)⁷⁸. І тут, у контексті вкорінення цієї недовіри й навіювання песимізму, безперечно, дається взнаки невідповідність, вірно відзначена свого часу більшістю респондентів (листопад 2005 р.)⁷⁹, між практичними діями політичної команди, що зайняла в державі високі владні кабінети внаслідок перемоги у ході відомої «Помаранчевої революції», і тими гаслами, які проголошувались її лідерами на велелюдному засніженому київському Майдані наприкінці 2004 р., який багато хто сприймав тоді як переможну ходу демократії теренами країни. Така невідповідність – проголошеного й реального – породжувала розчарування, що несло з собою, звісна річ, збільшення хвиль недовіри до політиків, а разом з тим і соціального песимізму. Згодом до лав розчарованих, зневірених і песимістично налаштованих співгромадян вливались і інші. Так, невпинно зростала кількість тих, хто вважав, що нова влада, що змінила у 2010 р. «помаранчеві» владні кола, аж ніяк не виправдала їх сподівань⁸⁰. Прикметно, до речі, що у 2011-2012 рр. серед інших вітчизняних політичних діячів опитані респонденти називали найчастіше розчаруванням року саме діючого, на той час – нещодавно обраного, Президента України⁸¹.

Поряд з цим, говорячи про нинішній стан ідеології державотворення суспільства й країни, торкаючись, зокрема, такого його нюансу, як зростання соціального песимізму, називаючи у якості причин цього розбіжності між зобов'язаннями політиків й реальною державно-політичною дійсністю, низький рівень політико-правової культури українського суспільства, його провідних політичних акторів, перманентну недовіру до останніх із боку народних мас, віддалення влади від народу тощо, ми не повинні забувати намагатися

зазирнути в глибину суспільних процесів, що відбувалися й відбуваються зараз, побачити в них об'єктивну передумову буття вищезазначеного стану в цілому й відповідного його нюансу зокрема. Іншими словами, слід назвати першопричину наявності соціального песимізму як стану державотворчої ідеології. Вона, на наш погляд, була зумовлена двома моментами: по-перше, зміною під впливом неоліберальних ринкових реформ соціальної структури українського суспільства, співвідношення його класів, наростанням соціальних дистанцій між ними, про що вже говорилось і що неабияк загострювало проблему бідності, посилюючи песимістичні настрої серед широких верст населення, а, по-друге, руйнуванням традицій життєустрою народу, що відбувалось паралельно разом із запровадженням цих реформ.

Традиції життєустрою народу, на думку окремих дослідників, постають як ретрансльовані від покоління до покоління стійкі, повторювані, загальноприйнятні соціальні форми й способи життя людей, що історично утворилися внаслідок життєдіяльності певного етносоціального організму, пройшли випробування та відбір суспільно-історичною практикою, отримали логічне обґрунтування свого існування й забезпечують самовідтворення цього організму. Висловлюється переконання, що національні традиції життєустрою народу слід розглядати як одну з визначальних властивостей цивілізаційної природи суспільства⁸².

Однією з таких традицій, що підживлювали життєдіяльність суспільства, країни, а разом із ними й відповідних ідеальних світів, у тому числі й світу державотворчої ідеології, були трудові колективи, традиція буття яких міцно укорінилася протягом минулого століття на теренах буття бувшого Радянського Союзу, радянської спільноти, включаючи й територію України, життєвий простір існування українського народу, знаходячи собі затишний притулок на ґрунті суспільної, соціалістичної власності на знаряддя праці та засоби виробництва. Трудові колективи були фактично тією первинною соціальною клітиною державного організму, реальною суспільною матрицею, де відбувалась повноцінна державно-політична соціалізація індивіда, народження спаяних колективних об'єднань громадян як носіїв ідеології державотворення, їх підключення до державотворчо-ідеологічного поля, внаслідок чого кожна людина мала шанс не бути покинутою напризволяще, ба більше того – відчувати себе співтворцем навкружної буттєвості, своєї Вітчизни, хоча й маленьким, але все ж таки дійсним будівничим державного утворення, спільної державної домівки. Причому люди входили у відповідні трудові колективи, як правило, вже попередньо підготовленими до життя в них. Цьому сприяла розгорнута мережа колективних об'єднань молодих громадян на кшталт дитячих садочків, середніх загальноосвітніх шкіл, піонерських таборів, професійно-технічних училищ, вузів та ін., в яких проходило життя й відбувалась соціалізація дітей та молоді.

Згадуючи високі патріотичні почуття, які неабияк допомагали радянським людям жити й творити разом свій унікальний світ протягом багатьох десятиліть, унаслідок чого примножувалась спільна надія на щасливе майбутнє, скріплювалась упевненість колективного розуму у завтрашньому дні, представники старшого покоління наших співгромадян, яким пощастило

приймати участь у радянському державному будівництві й розбудові Радянської України, стверджують такі концепти: «Свято й торжество трудової людини стали можливі лише за умови, що вона почуває себе господарем країни, в якій живе, приймає участь в її справах, управлінні нею. Стрижень же, економічну основу такого стану, як відомо, складала суспільна, соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва – найважливіше завоювання людей труда, досягнуте в результаті встановлення Радянської влади, що проголосила лозунг: «Хто не працює, той не їсть». На цій основі формувалася й первинний осередок соціалістичного суспільства (а разом з ним і земна матриця державотворчої ідеології – О.К.), всього господарського, політичного та соціального організму країни, яким був трудовий колектив.

Трудові колективи брали участь в обговоренні й вирішенні державних та суспільних справ (а отже, були повноцінними носіями ідеології державотворення – О.К.), у плануванні виробництва й соціального розвитку, у підготовці й розстановці кадрів, в обговоренні вирішення питань управління підприємствами та установами, поліпшення умов праці й побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також спрямованих на соціально-культурні заходи та матеріальні заохочення, всебічний розвиток суспільно значимих здібностей людини.

Трудовий колектив, його партійна, профспілкова, комсомольська організації могли підтримати людину у добрих справах і, за необхідності, побатьківські строго спитати з неї, якщо вона оступилася. Саме тут відбувалося злиття почуттів любові до Батьківщини та любові до існуючого ладу (залучення до духовного світу державно-організованої радянської спільноти, скріплення під'єднання до його державотворчого ідеологічного виміру – О.К.), формування любові до Вітчизни, що складало сутність радянського патріотизму. Вітчизна піклувалася про людину праці, а трудящі, відчуваючи це піклування, яке проявлялось у гарантії права на працю всім без виключення громадянам, наданні права на отримання житла за символічну плату, безкоштовних медичного обслуговування та освіти, пенсійного забезпечення, виявляючи свою любов, свій патріотизм, готові були захищати не тільки свою Батьківщину, рідну землю, свій народ, але й існуючий суспільний лад, Радянську владу (відповідну державотворчу ідеологію, примножуючи її духовну міць – О.К.)»⁸³.

Реформи ж, що були необдумані, невміло розпочаті вищим керівництвом СРСР, а згодом по суті продовжені горе-реформаторами в незалежній Україні, завдаючи нищівного удару по економічній основі радянського життя – суспільній власності, руйнували складені трудові колективи, ці усталені первинні осередки життєдіяльності українського суспільства, які б змогли виконувати ще на протязі багатьох років, якщо не десятиліть, відповідальну місію під'єднання своїх членів до вже оновленого державотворчо-ідеологічного поля, «приземлення», вкорінення ідеального світу державотворчої ідеології нової країни, якою не забарилася стати свого часу Україна. Іншими словами, беручи курс на роздержавлення економіки, відправляючи трудові колективи країни напризволяще, державні керманічі навіть не усвідомлювали, як уявляється, що тим самим вони піддають руйнації реально працюючі суспільні матриці, завдяки яким стверджується в навкружному матеріальному світі

ідеологія державотворення, отримуючи ідеальну підпитку від своїх первинних носіїв – широких народних мас, зростає, набирає сили державотворчо-ідеологічне поле суспільства, роблячи можливим, урешті-решт, незалежний державний поступ відповідної людської спільноти.

«Одні з них, – розмірковуючи над долею трудових колективів, констатує В. Воловик, – такі, як колективи колгоспів і радгоспів, просто ліквідовувались єдиним розчерком пера чиновників, що відкривав шлях до дерибану майна, а інші, такі, як колективи заводів і фабрик, хоча й продовжували вважатися такими, насправді втрачали свою колишню сутність. Замість соціалістичного власника з'явився приватник, якого цікавили два питання: 1) як отримати максимальний прибуток і 2) як менше витратити його на потреби інших, насамперед трудящих. Заводське житло, палаци, дома культури, бібліотеки, спортивні споруди, профілакторії, інші лікувальні заклади, їх обслуговування новим хазяїнам тепер в тягар, оскільки вони «висять гирями» на собівартості продукції, що випускається, а отже, знижують прибуток. Його можна збільшити, «скинувши» соцкультпобут і змусивши з максимальною віддачею трудитися найманих працівників, зберігаючи при цьому мінімальну заробітну плату. Невдоволенням загрожує звільнення, втрата роботи. Скаржитися? Але кому? Мати партійні й інші політичні організації (комсомольські, наприклад), в які можна було прийти, заборонено законом нашої держави, а що ж стосується профспілок, то підприємці у більшості своїй знаходять засоби й методи, як із ними домовитися. Таким чином, руйнується осередок суспільства (земна матриця ідеології державотворення – О.К.), що забезпечує злиття воедино любові до Батьківщини, і якщо не любові, то поваги до державного устрою (залучення до духовного світу конкретної державно-організованої спільноти – О.К.). Любов до останнього тепер зберігають лише власники розграбованих народних багатств, товстосуми, в яких є що захищати і, слід визнати, є чим захищати, окрім української держави, що і без того стоїть на їх варті й наділена всіма ознаками буржуазної»⁸⁴.

Після цих думок і всього вищесказаного чи не виникає у когось ще питань щодо того, чому сьогодні понад 70 % громадян не відчують себе господарями своєї держави й чому в кордонах останньої зростає соціальний песимізм? Думається, що будь-які питання та коментарі тут, як кажуть, будуть зайвими.

Підавши концептуальному аналізу більшість із названих вище рис нинішнього стану ідеології державотворення нашого суспільства, з'ясувавши деякі чинники, що їх породжують, і уявивши більш-менш чітку картину державотворчо-ідеологічного поля країни, стає цілком очевидним і, так би мовити, не викликає природного подиву факт того, що на ґрунті цього поля поступово визрівав так званий «синдром дива», що й складає п'яту рису сучасного стану ідеологічного явища, що розглядається.

На тлі вкорінення в ідеальних обрях суспільства то тут, то там ілюзорного державотворчо-ідеологічного кластеру все більше приростав до його практичної свідомості синдром дива, вдосталь паразитуючи на ній, знесилюючи волю людей до життя, послаблюючи їх прагнення бодай щось навкруги змінити на краще, внаслідок чого у вітчизняну державно-політичну

дійсність принагідно увійшло, чи майже увірвалось, «...занадто багато найманих продавців ілюзій»⁸⁵, ціле покоління відповідних політиків і політтехнологів. Вони ж своєю діяльністю не забарилися перетворити можливість у дійсність: скріпити становлення позначеної риси державотворчої ідеології. Ця риса проявлялася протягом минулих років незалежності, як правило, у традиційній для нашого народу, та й не тільки для нього, бездіяльній замріяності, необґрунтованій надії на зміни в житті, очікувані месії, що ось-ось має з'явитись і зразу ж розв'язати всі проблеми⁸⁶, яких, як відомо, в суспільстві, на ниві розбудови державного організму накопичувалось усе більше й більше.

Виявлений своєчасно державотворчою думкою⁸⁷, цей синдром на всі сто відсотків дався знаки напередодні та під час президентських виборів 2004 і 2010 рр. Так, перебуваючи в полоні цього синдрому, одна частина наших співгромадян на велелюдних «помаранчевих» майданах 2004 року наївно вірила в швидкі зміни на краще і під впливом принадних гасел (з одного боку, «Свободу не спинити!», «Закон один для всіх!», «Бандитам – тюрми!», «Ні – брехні!» тощо, а з іншого, «Ющенко – так!», «Кучму – геть!» і т.п.) натхненно скандувала ім'я свого кандидата, «народного президента», невпинно наближаючи час і мить його перемоги, приходу до владної вертикалі держави, її вершини, де, як з'ясувалось потім, він не спромігся мати ані злагодженої команди, ані чіткого плану змін і перетворень державної машини. Розчарування не забарилось. Для більшості людей воно було болючим і безжальним. Особливо для тих, хто щиро стояв на Майдані. Згадуючи події «Помаранчевої революції», один з його відомих «польових командирів» із неприхованим присмаком жалю констатує: «Одного разу ми вже так президента обрали. Дякую, більше так не хочу...»⁸⁸.

Поступово, на фоні дрейфуючої в сторону нестабільності державно-владної системи, розчарування «помаранчевого» електорату, в практичній свідомості української громади, перманентно окутаній пеленою позначеного синдрому, закріплювався концепт-кліше «сильного лідера», або ж «сильної руки» (його чи її), що зможе якнайшвидше навести порядок в державі. Як відзначають джерела, «у серпні 2008 року 72 % громадян країни заявили, що для успішного розвитку України важлива поява сильного лідера, який має широкі владні повноваження. Щоправда, заявники вважали, що ці широкі владні повноваження належить використати насамперед для: державотворення (90 % прибічників сильного лідера); гарантування цією правовою державою соціального захисту громадян (92 %); втілення ідей рівності та справедливості (85 %)»⁸⁹.

З огляду на зневіру одних мешканців країни, їх певну деморалізацію та розпорошення по електоральному полю, інші наші співгромадяни під час президентських виборів 2010 р., не без допомоги славнозвісного синдрому, зробили вибір у бік концепту «сильної руки» й обрали нового голову держави, плекаючи надію на стабільний розвиток їх Батьківщини. Розчарування теж виявилось неминучим (про що, зокрема, свідчать наведені вище дані відповідних соціологічних опитувань). «Зрештою, одних обдурив Ющенко, інших обдурив Янукович. Ми – квити. Є чудовий привід спільно поговорити

про майбутнє спільної країни», – продовжує свої думки згаданий «польовий командир»⁹⁰.

Зауважимо, що сама постановка питання щодо того, хто кого ввів в оману, ошукав, «обдурив», «кинув» тощо, якщо вона стосується ситуації, коли в практичній свідомості соціуму владарює синдром дива, є спірною, адже жертви, або ж носії зловісного синдрому самі порою раді попастися на гачок омани, іноді так і прагнуть вскочити на нього, заплющуючи час від часу очі, немов у летаргічному сні, а з ними й розум, на досить очевидні щодо тверезомислячої людини речі навкружного буття.

Можливо, когось сьогодні, дійсно, може втішати думка, що «в умовах, коли країна дедалі більше скидається на в'язницю, процес прозоріння прискорюється (вивільнення від синдрому дива – О.К.). Зрештою, всім хочеться бути громадянином країни, в якій не страшно народитися, не страшно жити й не страшно померти»⁹¹.

Проте дозволимо собі не погодитись із концептом відомого українського політика-гострослова, колишнього високопосадовця, нині ж громадського діяча Ю. Луценка, який стверджує, що зараз «...люди дозріли до усвідомлення того, що вони не обирають вождя, а наймають будівельника нового будинку (країни, держави – О.К.)»⁹². Не погоджуємось насамперед тому, що на сьогоднішній день, як і на протязі останніх років державної незалежності, наші громадяни, звільнившись від оманливих пуд одних наспіх так-сяк створених під чергові вибори малозмістовних політичних проєктів та їх блискучих глянцевого обгорток, майже з дитячою радістю потрапляють в обійми інших, других, як іноді видається, дещо оновлених за формою, але ж по суті, як правило, не більш надійних і усталених, чим перші, попередні.

Яскравий тому приклад – парламентські вибори 2012 року й, звісно ж, склад новообраного тоді національного парламенту, до стін якого увійшли деякі політичні сили на чолі з маловідомими, із точки зору їх реальної участі у державотворчих справах, політиками, які під брендом своєї політичної «парасольки» провели у вищій законодавчий орган держави іще менш відомих політиків, а часто-густо й зовсім невідомих країні та її народу людей. Маємо на увазі серед них, перш за все, ту політичну силу, яка тісно асоціюється у громадян із концептом «удар», персональний рейтинг лідера якої останнім часом стійко тримається на висоті⁹³, що дає багатьом привід розглядати відповідного партійного боса як одного з основних претендентів на президентську булаву. Зважаючи на це, слід відзначити, що В. Кличко, безперечно, – талановитий український боксер, який приніс країні багато спортивних перемог, уславлюючи її на весь світ. Але ж, як до рейтингового українського політика, до нього виникають цілком резонні запитання, пов'язані, передусім, зі змістом його державотворчої ідеології, відповідної ідеології його команди, тих ключових мисленневих теоретичних моделей, що знаходяться в їх підґрунті, наявністю теоретично обґрунтованого плану розбудови держави, який пропонує відповідна політична сила й готова взяти на озброєння під час практичної діяльності, якістю персонального складу цієї сили тощо. Як відомо, чітких відповідей на ці питання і по сей день немає. І це, до речі, стосується, на жаль, не тільки Віталія та його партії.

Над цими та й іншими дотичними нюансами державно-політичного життя повинні замислюватись наші співгромадяни, критично зважуючи всі «за» та «проти», для того, аби кожного разу під час чергового свята народовладдя усвідомлено, з чітким адекватним розумінням дійсності дарувати тій чи іншій колективній партійній улюбленці, або ж одноосібному політичному лідеру, чи то на парламентських виборах, чи то на президентських, свій виборчий голос, з якого складається, кінець-кінцем, доля країни. Адже, дійсно, «без цього розуміння зміниться портрет на стіні, та не обличчя країни (і не її розум – О.К.)»⁹⁴.

Таким чином, вищевикладені тези підтверджують, що нинішній стан ідеології державотворення сучасної незалежної України характеризується: а) відсутністю чітко вираженої спрямованості розвитку суспільства; б) внутрішньою суперечливістю, роздвоєнням (існуванням когнітивного державотворчо-ідеологічного дисонансу); в) клаптиковістю й різновекторністю ідеологій державотворення провідних соціальних прошарків і груп українського суспільства, або ж фрагментарністю державотворчо-ідеологічного поля й різноплановістю його напрямків; г) зростанням соціального песимізму; д) існуванням синдрому дива.

Окрім того, на підставі решти матеріалів проведеного аналізу можемо виокремити іще чотири, як мінімум, інших основних рис сучасного стану державотворчого ідеологічного явища в Україні, про існування яких красномовно свідчать досягнуті результати нашої соціально-філософської розвідки.

Перша з них має безпосереднє відношення до тієї ідеологічно-державотворчої діяльності, що утворює позначений соціально-духовний феномен, і яка характеризується, як правило, певною квалістю, розпорошеністю у просторі й часі, безсистемністю, відсутністю в ній чіткого ядра, «мозкового центру», специфічної національної «фабрики державотворчої думки», де б відбувалась генерація та провадження даної ідеологічної діяльності.

Друга ж має пряме відношення до характеристики певного формату специфічної соціально-духовної взаємодії (двох її форматних ліній), в рамках якого виникала самотутня державотворчо-ідеологічна матриця, що продукувала формування ідеології державотворення сучасної незалежної України, яка оформлювалась фактично як державотворча ідеологія капіталістичної державності, а саме: з одного боку, одностороння дія політичної свідомості на правову свідомість (перша форматна лінія державотворчо-ідеологічної взаємодії), а з іншого, переважно асиметричний зворотній вплив правосвідомості на політичну свідомість (друга форматна лінія відповідної взаємодії).

У зв'язку з відсутністю повноцінної практики активізації легітимної взаємодії між суб'єктом і об'єктом державно-владних відносин, редукацією демократії, послабленням демократичної культури в суб'єктності державотворчої ідеології відбувається, з одного боку, просування на перший план носіїв державної влади, які уособлюють державні органи, їх інституції, а з іншого, відхід на другі плани інших суб'єктів цієї ідеології і, перш за все,

широких народних мас, українського народу як такого, що й складає, як уявляється, третю рису, що нас цікавить.

І, нарешті, четверта риса виявляється у тому, що на тлі вкорінення в ідеальних обрях суспільства ілюзорного державотворчо-ідеологічного кластеру залишається переважно осторонь інший, більш вищий та визначальний – науковий державотворчо-ідеологічний кластер, внаслідок чого духовні сили ідеології державотворення залишаються сповна незадіяними, а її державотворчий потенціал – невикористаним.

Отже, як бачимо, ці риси, що були щойно презентовані, вдало доповнюють п'ять інших, тих, які ґрунтовно розглядалися раніше, і взяті всі разом вони, на нашу думку, дають досить чітку, м'яко кажучи, доволі незavidну, характеристику нинішнього стану ідеології державотворення сучасної незалежної України, конкретне уявлення про особливості державотворчо-ідеологічного поля, його ключові проблеми в країні на етапі її трансформації.

Із такою характеристикою ідеології державотворення, купою проблем державотворчо-ідеологічного поля країна й увійшла в останній квартал 2013 року. Зважаючи на це, а також на довготривалий пригнічений стан функціонування державотворчої ідеології, зовсім не дивно те, що у надрах останньої повільно визрівала ще одна риса її сучасного стану, непомітна до певного часу, яка лишень почала виявлятися, наростати, даватися взнаки якраз наприкінці позначеного кварталу, коли в Україні спалахнула, оголилася чергова суспільно-політична криза, що поступово переростала у загострені вибухонебезпечні форми суспільного протистояння, і яку зараз можна позначити концептуально стисло – зростання радикалізму. Очевидно, що її всебічне осмислення іще попереду й потребуватиме подальших додаткових досліджень.

З огляду на всі аспекти вищевикладеного, можемо сказати: маємо певним чином неврівноважену, розбалансовану, викривлену, розшматовану державотворчу ідеологію, яка увійшла колись у такий стан, відобразивши нестабільне, спотворене, викривлене державно-політичне буття. Як тут не пригадати крилату фразу одного з перших керманців незалежної України, під брендом якої він встиг випустити свого часу навіть книгу: «Маємо те, що маємо»⁹⁵.

До речі, про книги. Досить цікавий факт.

У далекому 1951 році, рівно за сорок років до розпаду СРСР, радянський письменник-фантаст В. Губарев створив, як здавалось усім тоді й, напевно, здається багатьом і зараз, повість-казку «Королівство кривих дзеркал», що зразу ж вийшла окремою книжечкою⁹⁶. Згодом, рівно 50 років тому, за нею був поставлений однойменний кінофільм, який всі ми чудово пам'ятаємо з дитинства.

Ось і сюжетна лінія. Королівство кривих дзеркал є казковим королівством задзеркалля; усі імена його мешканців – дзеркальне відображення імен загальних. Основна політика королівства – виготовлення кривих дзеркал, у полоні яких навкружний світ сприймається з точністю до навпаки (потворні здаються красивими, а красиві – потворними; молоді видаються старими, а

старі – молодими і т.п.). Такий стан речей неабияк до вподоби злим і брехливим багатіям, що узурпували владу, адже саме їм вигідно, щоб усе інше населення країни бачило реальність у спотвореному вигляді. Втім, одне пряме дзеркало в королівстві все ж таки є і воно – у короля, саме через нього й ретранслюється підданам королівська воля. Ті, хто не сприймають таку політику, а таких більшість, мріють про зміну державного устрою; серед них і дзеркальник («Гурд»), який відмовляється робити криві дзеркала й розбиває вже готові, за що його кидають до в'язниці. Країною править такий собі потішний король – «Йагупоп» (він же «Топсед», за текстом повісті). Разом з тим від його імені державою вже давно керують представники самих багатих і впливових сімей, серед яких, зокрема, й провідні міністри («Абаз» і «Нушрок»).

Тим часом, головна героїня, юна радянська дівчинка, виявивши природну цікавість, необачно вступила (через казкове домашнє дзеркало) у манячу невідомість і в одну мить потрапила у загадкове чудернацьке задзеркалля, зустрівшись лоб до лоба зі своїм живим дзеркальним відображенням, що водночас уособлювало всі її гріхи і вади. Усвідомивши їх і невпинно борючись із ними, працюючи над собою, дівчинка потроху змінює на краще себе, а разом з тим, як виявилось, і життя казкової країни, свідомість її мешканців. Отримавши від них, як подяку за мужність, пропозицію залишитися на їх Батьківщині, вона голосно промовляє: «Я не можу залишитися з вами, дорогі друзі, тому що немає на світі нічого прекраснішого й кращого моєї країни! Ви, напевно, теж побудуєте коли-небудь таке ж світле життя, як у моїй країні. Я вірю в це, дорогі друзі!»⁹⁷. Зі зміненою свідомістю юна дівчинка повертається додому і своєю зразковою, більш досконалою поведінкою неабияк тішить своїх рідних.

Отака історія. За стислим сюжетом – майже притча.

«Притча, – говорив колись Ошо, – це не просто історія. Її мета не в тім, аби вас розважити, але у тому, щоб зробити просвітленим... Притча вміщує в собі послання, зашифроване послання, яке ви повинні розшифрувати. Іноді на те, щоб розшифрувати це послання, йде ціле життя, але у самому цьому процесі з вами стається трансформація»⁹⁸.

Здається, що всі ми, поряд із іншими країнами пострадянського простору, вже давно опинились у своєрідному задзеркаллі. Лишається тільки щиро задати одне одному запитання: коли все ж таки насмілимось подивитись на себе зі сторони, визнаємо свої промахи, гріхи, гіркі помилки й, врешті-решт, почнемо їх виправляти, вдосконалюючи розум, і невпинно працювати над собою: співгромадяни – над своїми помилками, владні кола – над своїми й, нарешті, усі разом, громадою, – над виправленням долі рідної країни.

Пошуку нелегких відповідей на питання вдосконалення державотворчої ідеології, шляхів оптимізації її розвитку в українському суспільстві на нинішньому історичному етапі його буття ми й присвячуємо наступний підрозділ нашої соціально-філософської розвідки.

4.2. Основні детермінанти оптимізації розвитку ідеології державотворення в українському суспільстві на етапі його трансформації

Як заявляють сьогодні авторитетні вітчизняні знавці ідеологічного явища, зокрема, Л. Губерський, «...ціліна філософських досліджень феномену ідеології у сучасній Україні піднята, однак поле ще не в повній мірі культивоване і в цій царині ми маємо ще багато зробити»¹. Особливої ж культивуваності у розрізі соціально-філософської розвідки потребує ділянка ідеології державотворення країни, та її смуга, що має безпосереднє відношення до розробки вдосконалення державотворчого ідеологічного феномена, системи детермінант, провідних факторів оптимізації його розвитку в українському суспільстві, яке перебуває на нинішньому, непростому етапі своєї трансформації.

На даний момент гостро відчувається брак філософських і наукових розвідок із зазначеного питання, концептуальна розпливчатість тих тез, що пропонуються тими чи іншими дослідниками щодо близьких, дотичних до нього нюансів. Деякі автори (І. Миклашук та ін.), що представляють молодше покоління дослідників, у своїх роботах, де, зокрема, розглядаються ідеологічні чинники державотворення й акцентується увага на важливості формування державотворчої ідеології, воліють вбачати порятунок, з одного боку, в «ідеї безпекотворення», котра, на їх думку, повинна розглядатись як основоположна цінність під час вироблення позначеної ідеології, а з іншого, в засобах уникнення декларативності такого ідеологічного явища (забезпечення нормативного характеру його формування, функціонування та розвитку тощо), які самі по собі, у тих формах, що пропонуються, мають декларативний, малозмістовний характер². Інші ж (С. Вовканич та ін.), що репрезентують більш старше й поважне покоління, підіймаючи питання щодо «всеукраїнської ідеології державотворення», підкреслюють нагальність потреби опрацювання системи ідеологічного забезпечення державотворення й прийняття її в стінах вищого законодавчого органу країни – Верховної Ради України, аби «...закрити зловмисні спекуляції українофобів: чи є українська нація, потрібен Україні ідеологічний плюралізм чи монізм?»³. «Пора подивитися на це все, – пише С. Вовканич, – неупереджено, доброзичливо, з всеукраїнських позицій, інтересів та проектів, залучивши міждисциплінарні методи соціальних наук. Адже лише комплексне вирішення ідеологічної доктрини становлення нації зможе відіграти вирішальну роль, особливо в контексті її когнітивно-превентивної функції, знання історії, адекватності діянь сьогодення і ефективності прогнозів на майбутнє»⁴. Важко що-небудь сказати з цього приводу: погодитись, чи не погодитись із запропонованими мисленнєвими концептами (і це стосується як старшого покоління, так, звісно ж, і молодшого). Позаяк їх творці, беручись за непросту справу – осмислення державотворчого ідеологічного феномена, його перспектив розвитку в Україні, як правило, не надто обтяжують себе висвітленням принципово важливих моментів, пов'язаних, насамперед, із змістом самого поняття ідеології, концепту ідеології державотворення як різновиду ідеологічного явища тощо. Як логічний наслідок цього – відповідні мисленнєві теоретичні моделі позбавлені чіткості, ясності, повноти, концептуальної завершеності й є такими, що викликають багато

супутніх запитань до їх творців. Лише в деяких поодиноких випадках, в окремих працях, фіксується спроба підійти до осмислення вищезначеного питання масштабно, із чітких концептуальних позицій.

Так, наприклад, В. Воловик у низці своїх праць⁵ намагається пролити світло на зміст родового поняття «ідеологія», а поряд із цим і видового – «ідеологія державотворення», виявити сутність державотворчого ідеологічного феномена, з'ясувати його основні проблемні риси в сучасному українському суспільстві й вже на підставі отриманих результатів приступає до пошуку надійного механізму вдосконалення цього явища на теренах нашої країни, основних факторів становлення й розвитку ідеології державотворення в Україні. «Оцінюючи сучасний стан ідеології державотворення, ми просто не маємо права не почути питання, що народжене душею і серцем змученого чеканням, численними стражданнями народу: що ж робити? Пошук відповіді на це запитання, мабуть, не може бути простим і швидким»⁶. Виходячи з цього, дослідник мисленнево змальовує, окреслює чотири ключові фактори, напрями, дороговкази оптимізації розвитку ідеології державотворення в новітньому українському суспільстві⁷: по-перше, наявність, з одного боку, науково обґрунтованої теорії державотворення з привабливим соціально-політичним ідеалом, а з іншого, чіткої розробки шляхів і засобів досягнення такого ідеалу; по-друге, просування даної теорії в маси, формування ефективної системи агітаційно-пропагандистських заходів; по-третє, конкретні програми – символи незалежної України, які мають бути визначені в кожній галузі економіки, у кожному регіоні; по-четверте, блок партій соціального прогресу як політична сила, котра здатна взятися за розв'язання певного кола вузлових проблемних моментів державотворчої ідеології, приступити до впровадження, практичної реалізації позначених ключових напрямків її оптимізації.

У зв'язку з тим, що в межах нашої соціально-філософської розвідки ідеологія державотворення концептуалізується насамперед як різновид теоретично обґрунтованої практичної свідомості, сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової держави, то, дійсно, наявність науково обґрунтованої теорії державотворення, з одного боку, а з іншого, просування даної теорії в широкі народні маси з метою, аби вона принагідно оволоділа ними, пронизала їх практичну свідомість, перетворившись тим самим на державотворчу ідеологію, носієм якої є народ, його передові верстви, слід розглядати як провідні чинники її оптимізації, вдосконалення, поступу, а тому уявляється доцільним взяти за основу вищевикладені мисленневі моделі під час розробки власної системи детермінант оптимізації розвитку досліджуваної ідеології в українському суспільстві на етапі його трансформації.

Приступаючи до її виявлення, зауважимо, що її пірамідальна конструкція буде складатися, як нам уявляється, з декількох потужних блоків, котрі об'єднують певні детермінанти, фактори, що дотичні одні до одних, пов'язані між собою й знаходяться в окремому сегменті загального поля оптимізації розвитку ідеології, що нас цікавить.

Перший блок відповідної системи можна умовно назвати «теоретичним», оскільки він буде об'єднувати певні детермінанти, пов'язані з розробкою розгорнутої теорії, що так необхідна для вдосконалення наявної ідеології державотворення. «Водночас уже сьогодні зрозуміло, що для досягнення бажаних змін в ідеології державотворення необхідна надійна теорія»⁸. Цілком очевидно, що даний блок є системоутворюючим, таким, що об'єднує під своїм «дахом», конструктом ті фактори, що мають пряме відношення до розробки всіх теоретичних аспектів державного будівництва, усієї гами, повноти необхідної теорії як найвищої форми організації наукового знання. В якомусь сенсі він є інтегруючим і для теорії суспільства, і для теорії держави, і, звичайно, для теорії державотворення. Враховуючи те, що останнє концептуалізується нами як процес діяльності зі створення якісно нової держави, а сама держава – як політична форма організації суспільства, правомірно говорити про необхідність творення єдиного формату своєрідної мегатеорії, або ж метатеорії – теорії суспільства, держави й державотворення, яка б займала центральне місце в концептуальних вимірах позначеного блоку. Зрозуміло, що останній, разом із відповідною метатеорією, слід розглядати як базовий, фундаментальний конструкт системи основних детермінант оптимізації розвитку державотворчої ідеології в сучасному українському суспільстві, адже саме він максимально синхронізується з її високою природою як особливого різновиду теоретично обґрунтованої практичної свідомості, відповідає її еталонним духовним частотам, природно суміщаючись із форматними лініями державотворчого ідеологічного світу.

Цей первинний блок, його метатеорія, виступає свого роду науково обґрунтованим інтелектуальним продуктом, своєрідною ідеальною державотворчою програмою, що може бути певним чином «завантажена» в практичну свідомість громади, конкретної людської спільноти, засвоєна її колами й тим самим перетворена на державотворчу ідеологію. Така програма – ідеальний матеріал для «перезавантаження» системи вказаної ідеології, її якісного оновлення, формування такого державотворчого ідеологічного явища, яке б більшою мірою відповідало потребам усього суспільства як цілісного організму й живо реагувало на вимоги швидкоплинної реальності, виклики сьогодення.

Другий же блок системи, що нас цікавить, можна умовно назвати «культурним», оскільки під своєю егідою він принагідно об'єднує деякі детермінанти, фактори, що мають чітке культурне забарвлення, спрямування, які пов'язані з підвищенням рівня політичної та правової культури, це по-перше, а по-друге, відповідальності державно-владних структур у цілому, й суб'єктів державної влади, зокрема. Такі фактори здатні, насамперед, оптимізувати перебіг державотворчого ідеологічного каузального відношення, державотворчо-ідеологічної взаємодії і, одночасно з цим, поступальний плин ідеології державотворення на теренах сучасної України, а також поліпшити довколишню державно-владну дійсність, навкружне державно-політичне буття, що, безумовно, знаходитиме відповідне відображення у наявній державотворчій ідеології, змінюючи у більш позитивну сторону її нинішній стан. Позаяк відомий нам духовний взаємозв'язок як закономірність

досліджуваної ідеології набуває свого максимального, найбільш повного прояву у життєдіяльності державно-організованого суспільства, коли спостерігається, поряд із іншим, піднесення його політико-правової культури, то поступове підвищення рівня такої культури – з одного боку, політичної культури, а з іншого, правової – цілком природно сприятиме активності правової державотворчо-ідеологічної діяльності в українському суспільстві, а разом з тим – закономірному вкоріненню симетричності зворотного впливу правової свідомості на політичну у специфічній державотворчо-ідеологічній взаємодії, що, врешті-решт, обумовить формування повноцінного формату останньої і, відповідно, поступальний розвиток ідеології державотворення в країні шляхом односторонньої дії політичної свідомості на правову й симетричного зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість.

Окрім цього, зважаючи на те, що, по-перше, на основі соціальної відповідальності відбувається процес державно-владної взаємодії в цілому, й зворотної дії об'єкта державної влади на її суб'єкт, зокрема, й, по-друге, від ступеня розвитку позначеної відповідальності, її інститутів залежать цивілізовані форми легітимної зворотної дії об'єкта на суб'єкт влади в державі, які сприяють розвитку в межах останньої практики легітимної владної взаємодії, то цілком очевидно, що підвищення рівня відповідальності державно-владних структур, носіїв державної влади, можновладців, здатне неабияк вдосконалити, покращити, відкоригувати буттєвість усього державного організму, передусім, його владарюючої силової вертикалі, а разом з тим, певною мірою, й відповідні духовні виміри, що суміщаються з державотворчою ідеологією.

Третій блок системи детермінант оптимізації розвитку ідеології державотворення в українському суспільстві на етапі його трансформації цілком правомірно розглядати певним чином як «організаційний», адже в своїй основі конструкція цього блоку передбачає передусім ряд факторів, за допомогою яких відповідна метатеорія – теорія суспільства, держави й державотворення може просуватись у широкі народні маси, перетворюючись тим самим на державотворчу ідеологію. «Для того ж, щоб теорія (навіть сама надійна, приваблива!) оволодівала масами, пронизала їх практичну свідомість, перетворившись на ідеологію, необхідне її просування в маси, необхідна ефективна система агітаційно-пропагандистських заходів»⁹. Виходячи з цього, даний блок є об'єднавчим, у першу чергу, для таких чинників, як: а) формування ефективної системи агітаційно-пропагандистських заходів щодо поширення й ствердження в практичній свідомості мас відповідних теоретичних напрацювань державотворчого змісту (теорії державотворення – в узькому сенсі, або ж теорії суспільства, держави й державотворення – у більш широкому); б) розробка й практична реалізація конкретних програм-символів незалежної України, що сприяло б становленню дійсної державної незалежності, з одного боку, а з іншого, поліпшенню стану державотворчої ідеології, яка не забарилася, звісна річ, відбивати у своїх горизонтах успіхи на ниві просування країни від статусу де-юре до де-факто; в) вихід на вітчизняну історичну авансцену потужного колективного політичного гравця прогресивної орієнтації, прогресистського спрямування – блоку партій соціального прогресу,

котрі «...виражають інтереси класів, соціальних шарів і груп, які співпадають з потребами поступального розвитку України...»¹⁰ і котрі, дійсно, так би мовити, не на словах, а на ділі, готові взятися за справу вдосконалення, оптимізації розвитку державотворчої ідеології; г) підготовка до державотворчих справ молодих поколінь громадян країни, всебічний розвиток, ґрунтовна освіта, патріотичне виховання дітей та молоді як майбутніх повноцінних носіїв ідеології державотворення суверенної, незалежної України.

З огляду на те, що первинний блок, його метатеорія, виступає свого роду науково обґрунтованим інтелектуальним продуктом, своєрідною ідеальною державотворчою програмою, що може бути певним чином «завантажена» в практичну свідомість конкретної людської спільноти, засвоєна її колами й тим самим перетворена на відповідну ідеологію, третій блок і вплетені в його тканину фактори постають у своїй цілісності як деяке унікальне «програмне забезпечення» такого духовного «завантаження», як кодові робочі ключі й безпосередньо сама жива сила організації необхідного засвоєння й перетворення певного ідеального продукту в духовних світах малих і великих соціальних груп, окремих індивідів, потенційних громадян-творців, включених до цих груп.

Якщо перший блок, що розглядається в межах даної концептуалізації як первинний, ми умовно назвали «теоретичним», другий – «культурним», а третій – «організаційним», то у світлі такої ж традиції, наявного парадигмального бачення, четвертий блочний корпус відповідної пірамідальної конструкції доречно назвати «економічним». Його головний конструкт, на погляд автора, – це, передусім, така детермінанта, як вдосконалення структури власності на знаряддя праці й засоби виробництва, що виступає економічною основою оптимізації розвитку політичної та правової буттєвості в сучасному українському суспільстві, а разом з тим і відповідних форм суспільної свідомості.

Оскільки, як відзначалося раніше, цивілізовані форми суспільного буття, організації державно-політичної матерії, що ґрунтуються на високому рівні розвитку, зокрема, соціально-економічних, політико-правових інституційних утворень, сприяють найбільш повному вияву взаємозв'язку політичної та правової свідомості, що детермінує оптимальний перебіг державотворчого ідеологічного каузального соціально-духовного відношення, плин державотворчо-ідеологічної взаємодії, що робить можливим загальне зростання, хід природної еволюції державотворчого ідеологічного явища, внаслідок чого закономірно постає, формується ідеологія державотворення сучасної державності, то гармонізація структури власності на знаряддя праці й засоби виробництва здатна, без сумніву, неабияк пришвидшити формування позначених цивілізаційних форм і, одночасно з цим, ясна річ, становлення більш досконалого поля вищевказаної ідеології.

І, нарешті, заключний – п'ятий блочний елемент досліджуваної системи доречно позиціонувати як «духовний». Він розташовується, як уявляється, нагорі відповідної пірамідальної конструкції, на самій її вершині, і містить у своїх просторах ті детермінанти, фактори, чинники, які скріплюють духовну єдність нашого народу, сучасного українського суспільства, сприяють

становленню потужного енергетичного ідеального поля даного суспільного організму, єдиної, цілісної країни, що й є тим життєдайним імпульсом, котрий може підживлювати наявну суспільну свідомість, усі її внутрішні горизонти, виміри, включно з найвищими, теоретичними, в обрях яких принагідно розпочинатиме поступальний плин, еволюційний рух ідеологія, що нас цікавить, перетворюючись у скріплене силою народного духу державотворче ідеологічне явище, спираючись на яке, дійсний творець історії країни – її народ спроможний впевнено йти вперед, у глобалізоване майбуття, розбудовуючи на родючій землі своїх славетних предків, віддалених від сучасності товщиною століть, і на теренах своєї рідної Вітчизни, модерну суверенну й незалежну Україну, її непідробну демократичну, соціальну, правову державність. Одним із перших таких факторів, своєрідною духовною «цеглинкою», центральною детермінантою «духовного» блоку, на наш погляд, може стати системне утвердження в суспільстві трьох християнських чеснот – віри, надії та любові, перенесення цієї тріади духовних цінностей у державотворчу площину: а) віри у можливість творення якісно нової Української держави; б) надії, що державотворення України буде успішним; в) любові до Батьківщини, Вітчизни, оновленої країни.

Тобто у цілісності маємо п'ять структурних блоків системи детермінант оптимізації розвитку ідеології державотворення в українському суспільстві на етапі його трансформації. Без сумніву, дана пірамідальна конструкція є сама по собі гнучкою системою, всі її блоки можуть взаємодіяти одні з іншими, в результаті чого деякі детермінанти, фактори, чинники, що були в одному блоці, можуть іноді переміщатися (якщо того потребує час і обставини) в інші блочні конструкції, суміжні з ним. Після загальної презентації вказаної системи видається можливим і доцільним зупинитися, перш за все, більш детально на описі її первинного блоку, тих детермінантних складових, що його наповнюють.

Охоплюючи концептуальним поглядом перший блок позначеної системи, слід зауважити, що протягом двох останніх десятиліть деякі, досить ґрунтовні, солідні кроки в напрямку розробки контурів теоретичного фундаменту державного будівництва, створення абрисів теорії суспільства, держави й державотворення були зроблені. Тут доречно згадати теоретичні розвідки, напрацювання М. Амосова, В. Андрущенка, В. Беха, В. Воронкової, Л. Губерського, В. Кременя, В. Кудіна, В. Литвина, В. Медведчука, М. Михальченка, О. Скрипнюка, Д. Табачника, В. Ткаченка, А. Толстоухова, В. Цветкова, Ю. Шемшученка та, звісно ж, багатьох інших представників вітчизняної філософської, наукової думки, філософів-любомудрів, науковців-суспільствознавців, державних мужів¹¹.

Окремо слід відзначити, зокрема, й теоретичні напрацювання поважного авторського колективу, у широких представницьких колах якого – В. Геєць, А. Даниленко, М. Жулинський, Ю. Левенець, Е. Лібанова, О. Онищенко, М. Попович і десятки інших дослідників, що були представлені НАН України у відповідних національних доповідях із ключових проблем соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного поступу сучасної України¹². Якщо у першій доповіді «Соціально-економічний стан України:

наслідки для народу та держави», з одного боку, здійснено комплексний аналіз стану та визначальних тенденцій економічного, соціального, політико-правового й гуманітарного розвитку України у світлі загроз і ризиків, пов'язаних у тому числі з кризовими процесами в сучасному світі, а з іншого, запропоновано бачення стратегії, шляхів і механізмів подолання системної кризи й виведення країни на орієнтири динамічного зростання, то її ідейна наступниця – друга національна доповідь «Новий курс: реформи в Україні, 2010-2015», метою якої стало окреслення сформованого вітчизняною академічною наукою концептуального бачення принципово нового курсу здійснення в Україні назрілих модернізаційних перетворень, конкретних завдань і механізмів їх реалізації, являє собою фактично стратегічний і одночасно практичний документ, спрямований у майбутнє.

Щоправда, було б істотним перебільшенням вважати, що сьогодні ми вже маємо перед собою розгорнуту карту теорії державотворення як найвищої форми організації наукового знання, логічно впорядкованої системи, що дає цілісне синтетичне уявлення про закономірності й суттєві зв'язки конкретно визначеної області дійсності, а тим паче єдину метатеорію – теорію суспільства, держави й державотворення. На підтвердження цього наведемо низку принципово важливих моментів.

Преш за все, слід відзначити цілком очевидний факт того, що на сьогоднішній день, як і на протязі багатьох років державної незалежності, ми фактично не маємо єдиної інституції, чи то на державному рівні, чи то поза ним, під патронатом і від імені якої велась би системна кропітка розробка всіх аспектів теоретичного фундаменту державного будівництва, відбувалось масштабне творення теорії суспільства, держави й державотворення і яка б задавала тон, випрацьовувала й, водночас, впроваджувала генеральну лінію такої розробки й такого творення. І, це по-перше. Очевидно, що даною інституцією, за природною логікою речей, повинна була б стати, передусім, Національна академія наук України як вища державна наукова установа країни, котра, дійсно, в силу свого статусу може відігравати першу скрипку в генерації та реалізації позначеної лінії, веденні повноцінних теоретичних розвідок державотворчого змісту й спрямування. Проте, через владарювання різних причин і обставин, про які іноді, справді, можна лише тільки здогадуватись, щиро дивуючись із безпорадності й безвідповідальності вітчизняного наукового загалу, представники якого нерідко самі перебували біля можновладного державного керма, цього, на жаль, так і не сталося. Ті поодинокі випадки, коли НАН бере ініціативу державотворчого пошуку в свої руки, на кшталт вищезначених колективних праць – національних доповідей (2009-2010 рр.), є приємним виключенням і лише підтверджують загальне правило, відзначений нами момент. Мусимо визнати, що більшість сучасних українських дослідників, приступаючи до роботи, одноосібно чи колективно, над тими чи іншими теоретичними питаннями творення й перетворення державного організму, або ж сміливо посягаючи на «святе-святих» – осягнення природи, теоретичного виміру суспільства, держави й державотворення, діють часто-густо з власної ініціативи, розраховуючи переважно на себе, свої власні сили й розум.

Поряд з цим ніяк не можна не помітити різку око концептуальну розмитість, розпливчатість наявного в наш час теоретичного фундаменту державного будівництва, а також множини теорій суспільства, держави й державотворення, відсутність для них хоч би бодай якогось спільного об'єднавчого різні теоретично-пошукові позиції формату, що створює суттєві перешкоди на шляху становлення й ствердження необхідної для поступу державотворчої ідеології метатеорії. І це, по-друге. Такий стан речей є логічним продовженням першого відзначеного нами моменту. Окрім цього, тут дається взнаки і слабкість міждисциплінарного підґрунтя тих чи інших дослідницьких проєктів, розвідок, що зачіпають прямо або опосередковано державотворчу проблематику, і недостатній рівень філософської, наукової культури окремих авторів, які беруться опрацьовувати певний спектр її питань, заглиблюючись у теоретичну глибочінь суспільного організму, державного утворення та різноманітних ракурсів його розбудови й перебудови, обмеженість їх фахової компетенції, якої іноді явно недостатньо, аби зазирнути в суть окремих питань.

Класичною, як правило, є ситуація, коли вчені-юристи, які добре обізнані в царині теорії держави, беручись за розробку державотворчої тематики, зовсім не звертають уваги на теоретичні напрацювання вітчизняної філософської думки, створені за її посередництва мисленнєві теоретичні моделі сучасного суспільства, соціуму, соціального світу, хутко шарахаючись від філософських текстів майже як «дідько від ладану». На противагу їм, філософи-любомудри продукують досить цікаві, оригінальні концепти, що описують світ соціального, створюючи новаторські теоретичні розробки, новітні моделі суспільної організації, які іноді розуміє, насправді, в силу різних причин, лише обмежене коло осіб, включаючи, перш за все, самих творців даних концептів, часто-густо в своїх текстах воліють говорити про державу й державотворення, так би мовити, «взагалі», у найбільш загальних, вельми обтічних рисах, мисленнєво пробуксовуючи тим самим найважливіші форми, аспекти, грані життєдіяльності суспільного організму. А щодо представників політологічної науки, політологів, то іноді складається таке враження, що вони деякою мірою абстрагуються від розумових схем і перших (юристів), і других (філософів), перебуваючи в полоні свого власного вихору теоретичних конструкцій. Внаслідок цього перманентно перебуває в родових муках нагальна справа, що повинна об'єднувати, як уявляється, в міцний кулак усіх: і плеяди науковців, і когорти філософів. Маємо на увазі, звісно ж, – народження метатеорії, так необхідної для оптимізації розвитку ідеології державотворення в модерному українському суспільстві на етапі його трансформації.

Позначений момент доповнює ще один і досить важливий, з точки зору інтенсифікації метатеоретичного пошуку й ствердження необхідної метатеорії, а саме: невизначеність концептуальної моделі самого суспільства, у тому числі сучасного українського. І це, по-третє. У лоні вітчизняної соціально-філософської думки тільки-но відпрацьовуються перші більш-менш спільні контури такої моделі, погоджуються авторські позиції з цього питання. Так, В. Андрущенко говорить про організоване суспільство як модель переходу від тоталітаризму до демократії, що здатне вирішити проблему організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на

рубежі століть¹³. На підставі ґрунтовного осмислення концепту «соціальний організм» В. Бех продукує цікаві думки щодо саморегуляції соціального організму країни¹⁴. Погоджуючись у цілому зі своїми колегами, В. Воронкова говорить про «самоуправлінське суспільство» як новий соціальний феномен, а також про становлення й розвиток інноваційної парадигми сучасного українського суспільства, з одного боку, й формування ноосферної концепції розвитку сучасного соціуму в умовах глобалізації, з іншого¹⁵.

Далі. По-четверте, абсолютна більшість вітчизняних дослідників, які приступають до теоретичної розробки процесу творення якісно нової державної конструкції, тих чи інших його аспектів, або ж намагаються вибудувувати теоретичні схеми суспільства, держави й державотворення, із завидною завзятістю тривалий час чогось обходять своєю увагою розгляд таких надважливих питань, як закони й закономірності, яким підпорядковані у своєму розвитку надскладні явища соціальної реальності: суспільство, держава, державне будівництво як процес її створення й подальшого перетворення, вдосконалення. А без їх розв'язання, як відомо, – годі й сподіватись на появу розгорнутої повноцінної теорії державотворення й, відповідно, єдиної метатеорії, що нас цікавить.

По-п'яте, відсутність єдиної, чітко окресленої, прийнятної та зрозумілої для більшості громадян країни теоретично обґрунтованої української національної ідеї, що була б своєрідним стрижнем, навколо якого з часом вибудовувався міцний фундамент теорії суспільства, держави й державотворення. Зауважимо, що з часів проголошення незалежності інтерес до національної ідеї серед передової громадськості, наукового загалу, філософських кіл був стабільно високим. Про це свідчать, зокрема, і численні публікації цілої плеяди авторів, серед представницьких лав якої достатньо згадати – в силу обмеженості об'єму даної розвідки, – наприклад, І. Діяка, В. Кременя, М. Кубаєвського, Л. Лук'яненка, В. Медведчука, Д. Павличка, М. Поповича, Б. Сушинського, А. Фартушного, А. Черненка та ін.¹⁶, що, безумовно, так чи інакше примножували своїм виходом світ національної скарбниці ідеологічно-державотворчої діяльності, котра була розгорнута на теренах незалежної України. Проте, як добре відомо, питання української національної ідеї і досі залишається відкритим, дискусійним, неоднозначним.

Як відзначається у національній доповіді НАН України, «підвищена увага дослідників, політиків і пересічних громадян до національної ідеї в Україні викликана різкою зміною політико-правового статусу країни, коли вона стала суверенною та незалежною. Відтоді держава змушена в дуже короткі історичні строки шукати нові шляхи політичного, економічного, культурного розвитку, визначатися в європейському і світовому просторах, а громадяни України – ідентифікуватися не тільки в громадянстві, а й у політичних, економічних та культурних ціннісних орієнтаціях.

Частина населення подолала бар'єр ідентифікації як громадян України, частина не змогла й емігрувала, а частина пішла у свідому внутрішню еміграцію, отримавши паспорти громадян України, але ідентифікуючи себе або як громадян СРСР, або інших країн. Одна з причин ідентифікаційного розколу

– відсутність духовної єдності суспільства, брак інтегруючих ідей, проектів, перспектив»¹⁷.

Видається можливим погодитися в цілому з тезами, що українська національна ідея в загальних рисах постає як форма відображення соціальної дійсності, результат осягнення громадською і науковою думкою основного предмета пізнання – суспільного розвитку. Це, дійсно, не лише елемент, форма знання, компонент суспільної свідомості, а й певним чином, безумовно, «місток» переходу від думки до дії, від свідомості до активності. Це форма теоретичного освоєння дійсності, яка містить два аспекти: з одного боку, створений теорією ідеальний об'єкт національної держави, а з іншого, план, спрямований на реалізацію цього об'єкта на практиці. У національній ідеї окреслюються шляхи практичного втілення ідеального об'єкта не тільки в політичну, а й економічну, духовно-культурну, історичну реальність¹⁸.

Очевидно, що ми тільки-но перебуваємо (і вже який час!) на порозі розробки, генерації єдиної, чітко окресленої, прийнятної і зрозумілої для більшості громадян країни теоретично обґрунтованої української національної ідеї. Думається, що одним із інтегруючих дороговказів тут є створення якісно нової Української держави як дійсно суверенної та незалежної, з одного боку, й демократичної, соціальної, правової, з іншого. «На порядку денному суспільного розвитку стоїть завдання подальшої розробки національної ідеї, посилення її регулятивного впливу в цілому... Увага до цієї проблеми актуалізується завданнями політичних і економічних реформ, пошуку перспектив розвитку України, завданнями геополітичного і гео економічного визначення країни, пошуку стратегічних і тактичних партнерів у світі, тривою за життєвий рівень і виживання населення країни, дотримання прав і свобод особистості»¹⁹.

По-шосте, відсутність на вітчизняній ниві модерних теоретичних розробок напрацювань привабливого для мас соціально-політичного ідеалу як того державно-політичного устрою, до якого прагнули б в своїх роздумах, практичних діях громадяни країни, широкі народні маси. «Однак говорити про наявність розгорнутої теорії державотворення ще рано. Рано, тому що відсутній привабливий соціально-політичний ідеал – той політичний, державний лад, до якого будуть прагнути в своїх думках, почуттях і діях наші співгромадяни»²⁰. Як виявляється, такі напрацювання відсутні нині, на превеликий жаль, і у теоретиків, і у практиків політичного життя. Так, деякі представники політологічної науки (О. Висоцький), досліджуючи в своїх модерних розробках основні проблеми легітимації та модернізації політичної влади в сучасній Україні, констатують на теренах останньої надзвичайну слабкість суспільної солідарності й відсутність привабливої пропозиції моделі спільного майбутнього²¹.

Як правило, сьогодні такий соціально-політичний ідеал ми не зустрінемо ані на сторінках серйозних монографічних видань, науково-популярної літератури, газет, журналів, ані у товщі сторінок тих чи інших національних доповідей поважних наукових інституцій. «Зараз пошук ідеалу теоретиками партій і рухів, що ростуть, ніби гриби після рясного дощу, або концентрується на прагненні відродити, реанімувати минуле, віддалене від сучасного більш-

менш товщою чи тоншою стіною років, або зовсім виноситься за межі реального процесу історичного розвитку України. Ідеал, так би мовити, шукається десь на стороні. З упевненістю стверджуємо, що і перший, і другий з цих шляхів не мають перспективи»²².

Солідаризуємось у думці, що «перспективним може бути лише науковий пошук, що спирається на об'єктивний аналіз історичного розвитку українського суспільства, який, враховуючи минулий досвід, виходить з теперішнього стану країни і націлений на досягнення кращого майбутнього. Інакше кажучи, пошук привабливого суспільно-політичного ідеалу України слід вести на шляхах її соціального прогресу. Під останнім ми розуміємо всебічний і гармонійний розвиток суспільства, його економіки і культури, підйом матеріального добробуту народу і розквіт його духовного життя, зростання ступеня свободи особистості кожного громадянина в розвитку своїх соціально значущих, тобто цінних і потрібних суспільству здібностей»²³.

По-сьоме, з останнього вищеозначеного моменту логічно випливає й такий, як необхідність чіткого визначення, концептуального опрацювання шляхів і засобів досягнення привабливого для мас соціально-політичного ідеалу. «Наступна умова, якої треба додержуватись для того, щоб говорити про наявність теорії державотворення, – чітке визначення шляхів і засобів досягнення поставленої мети, ідеалу»²⁴. А як відомо, саме з цим, – визначенням реальних шляхів, створенням дієвих механізмів досягнення тих чи інших передвиборчих обіцянок, державно-політичних програм тощо – в країні зазвичай найбільші проблеми. Так, кожного разу під час президентських виборів потенційно прохідні кандидати на найвищий державно-владний пост, роздаючи направо й, звісно ж, наліво доволі щедрі обіцянки, завчасно упаковані у зшиті політтехнологами гламурні презентабельні форми, яскраві обкладинки, на яких красномовно висвічуються принадли для простого люду гасла, не дуже-то переймаються (якщо говорити чесно!) питаннями подальшої реалізації взятих на себе зобов'язань, майже із царською щедрістю розданих навкруги. Прикметно, до речі, що самі адресати цих зобов'язань не воліють серйозно замислюватися над тим, як і за рахунок чого й, головне, кого майбутній керманіч їхньої держави збирається реалізовувати чисельні обіцянки, програми, гасла-цілі. І це не може не засмучувати. «Згадаємо минулі вибори Президента. Всі кандидати на цю найвищу в Україні державну посаду не скупились на різні, як у таких випадках робиться, обіцянки. Але жоден з них не запропонував альтернативне джерело фінансування, за допомогою якого буде реально забезпечуватись виконання його програм. І ця обставина відіграла не останню роль у тому виборі, який зробила більшість наших співгромадян, що прийшли на виборчі дільниці»²⁵.

Думається, що позитивне розв'язання всіх вищеозначених «гордієвих вузлів», позначених семи проблемних моментів, дозволить реанімувати теоретичний фундамент вітчизняного державного будівництва, оптимізувати народження необхідної для вдосконалення наявної державотворчої ідеології метатеорії. І тоді, насправді, можна буде не на словах, а на ділі сподіватись на появу новаторського високоякісного науково обґрунтованого теоретичного продукту, зокрема, розгорнутої карти теорії державотворення, де б знайшлося

поважне місце і для належним чином відформатованої, кристалізованої української національної ідеї, і для привабливого для широких мас соціально-політичного ідеалу, і для концептуально відпрацьованих шляхів і засобів його досягнення, а також для багатьох інших новел і новацій, так необхідних на ниві творення якісно нової Української держави.

З огляду на результати розгляду первинного, «теоретичного» блоку досліджуваної системи, дійсно, «можна лишень припускати, чому так швидко скінчився запас зухвалості тих, хто стояв біля витоків української незалежності. Чому амбіційне завдання – написати нову історію нової держави виявилось непосильним для тих, хто здавався достойним. Але їхній страх не втратити того, що є, швидко й очевидно зламав бажання побудувати те, про що мріялося. Державне будівництво надто вже скоро перетворилося на квазінауку, механістичний процес, позбавлений душі, нерву, польоту, поезії. На зміну ідеям прийшли схеми, творців і трибунів замінили піарники й маркетологи. Масштабні задуми поступилися місцем офісному креативу. Панівною ідеологією став цинізм, «освічена хибна свідомість», за визначенням філософа Петера Слотердайка. Вирощені на такому комбікормі еліти здатні на інтриги, але не готові до перетворень. Вигодувані клонованими прийомами політики готові відвоювати владу або зберегти її, проте досягнення величі не значиться в їхніх записниках. А без цього невпинний процес будівництва-облаштування держави позбавлений бацили «очуднення», яка перетворює ремесло політиків на творчість народу. Переплавляє бунтівливу зухвалість одинаків у войовничу гордість мільйонів»²⁶.

За таких умов цілком природно «реальність викликала до життя державу, вільну від турботи про громадян. І громадян, вільних від турботи про майбутнє держави. Кожен живе, як може, і виживає, як уміє. Держава намагається «розвести» всіх, і всякий сподівається «кинути» державу»²⁷. Внаслідок усього цього, як це не прикро звучить, «...існує реальна загроза для всього «українського проекту», аж до легітимації авторитаризму або й втрати державності, територіальної цілісності й суверенітету»²⁸.

Щиро сподіваємось, що доля розпорядиться інакше, даруючи Україні вкотре свою милість, шанс гордо увійти у всесвітню історію державотворення, а не з позором «вляпатися» в її темне дике закулісся. Але тут потрібно, так би мовити, не багато й не мало: розпочати спільно всією громадою, і насамперед інтелектуальним активом, малими й великими групами громадян творити нову Україну, її майбуття, реалізуючи крок за кроком амбітні державотворчі завдання, плани, проекти, серед яких, зокрема, й кропітка робота над практичним втіленням провідних детермінант оптимізації розвитку ідеології державотворення в українському суспільстві на етапі його трансформації.

Ідемо далі. Охопивши концептуальним поглядом перший блок досліджуваної системи, посилено проаналізувавши його основні грані, аспекти, принципово важливі моменти, варто зупинитися також більш детально на розгляді другого, «культурного» її блоку, котрий об'єднує в своїх межах певні фактори, чинники, що мають чітке культурне змістовне наповнення, відповідне спрямування, і які пов'язані передусім із підвищенням рівня політичної та

правової культури, а також рівня відповідальності державно-владних структур, суб'єктів державної влади.

Спершу доцільно занотувати ряд тез, зауважень, думок із приводу політичної культури, досягнути феномен якої намагалося багато дослідників як минулого, так і сьогодення. Різноманітні літературні джерела зазвичай вказують на те, що сам термін «політична культура» вперше ввів у філософський та науковий обіг німецький філософ-просвітник Й. Гердер іще у далекому XVIII ст. і що спроби введення системної теоретичної розробки даного феномена розпочалися лишень із початком другої половини минулого сторіччя й були пов'язані насамперед із іменами таких американських вчених, як Г. Алмонд, С. Верба, Д. Пауелл та ін.²⁹ Окрім того, до розгляду питань, що так чи інакше були пов'язані з політичною культурою, різними її аспектами, ракурсами, зверталися свого часу, як добре всім відомо, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та інші славетні мислителі минулих епох.

Не забували взятися за мисленнєвий теоретичний аналіз позначеної культури й знані державотворчі ідеологи, вітчизняні знавці ідеологічного явища. Так, В. Ленін, як ідеолог і творець першої в історії людства Соціалістичної держави, концепт політичної культури використовував у своїх роботах іще на світанку 20-х років XX ст., посилено ввівши його тим самим у теоретичний і, водночас, практичний обіг на безмежних просторах країни Рад. Намагаючись за посередництва теоретичного аналізу зазирнути у глибочинь сутності явища, яке позначається вказаним концептом, він спромігся, зокрема, з'ясувати значення й роль цієї культури у боротьбі за будівництво нового суспільства трудящих, вільних від усякої експлуатації, відповідної державної конструкції, формування нового типу особистості, опрацювати методологію її становлення тощо. «Таким чином, мета політичної культури, політичної освіти, – резюмує свої думки Ленін, – виховати справжніх комуністів, здатних перемогти брехню, передсуди і допомогти трудящим масам перемогти старий порядок і вести справу будівництва держави без капіталістів, без експлуататорів, без поміщиків»³⁰.

В останні роки існування єдиного союзного державного організму, коли передові загони носіїв вітчизняної державотворчої думки, здійснюючи широкомасштабні розвідки, вели іноді, справді, доволі відчайдушний пошук нових шляхів, способів, механізмів оновлення його життєдіяльності, окремі її репрезентанти, досліджуючи на сторінках своїх праць діалектичний взаємозв'язок традицій та новаторства в ідеологічній діяльності, підійшли до розуміння, усвідомлення нагальності опрацювання всього проблемного поля політичної культури, її значення, ролі та місця у розгортанні позначеної діяльності. «Чи існує основа, – впливало із під їх дослідницького пера логічне питання, – яка дозволить знайти об'єктивну, незалежну від волі й свідомості людей ознаку, котра дає можливість отримувати істинну оцінку ефективності ідеологічної діяльності партії, тобто загальний критерій її? Безсумнівно, існує. І основу цю слід шукати в реальному суспільному житті, у соціальній практиці. Нею, на нашу думку, може бути тільки соціальна культура мас, найважливішими складовими елементами якої є політична, економічна, моральна культура. Їх-то, як нам уявляється, і слід розглядати у якості

загальних критеріїв ефективності ідеологічної діяльності партії. Не применшуючи значення кожного з цих критеріїв, сьогодні правомірно говорити про зростання ролі політичної культури...»³¹.

Оцінюючи наявні залишки теоретичної спадщини радянської доби, слід визнати, що історія осмислення, аналізу й загальної концептуалізації самого поняття «політична культура» на протязі майже семи десятиліть владарювання країни Рад виявилась доволі непростю. І в цій думці, до речі, ми неодинокі. «Що ж стосується історії цього поняття в радянському суспільствознавстві, – зауважують сучасні дослідники, – то воно, хоча після смерті Леніна і не зникло зовсім з уживання, але й не належало до числа широко використовуваних. Таке положення, природно, не може бути пояснено зникненням феномена, що ним позначається, або ж послабленням його прояву в реальній дійсності. Однак причина цього все ж була. Вона, за всією ймовірністю, полягає у недостатній вивченості явища, що позначається поняттям «політична культура». І, слід зауважити, що ця причина, на жаль, не усунута й сьогодні»³².

Щоправда, протягом останнього десятиліття існування СРСР окремі групи дослідників-суспільствознавців завзято намагалися все ж таки ліквідувати цей недолік, вказану причину, відповідну прогалину знань. Цьому підтвердження – праці М. Кейзерова, В. Савельєва, О. Соловійова, М. Фарукшина та інших авторів³³. Роботу в даному напрямі, але ж вже у пострадянський час, продовжили сучасні представники філософської, наукової думки, частина з яких приділяли увагу в своїх трудах у тому числі й осмисленню політичної культури в розрізі новітньої історії України. У колі вказаних представників достатньо назвати, наприклад, В. Бебика, В. Бурдяк, В. Воловика, М. Головатого, П. Демчука, В. Мандрагеля, Л. Нагорну, М. Назарова, Б. Орлова, О. Проскуріну, В. Ребкала, О. Рудакевича, С. Рябова, П. Саса, Г. Сашук та деяких інших³⁴.

Одна за одною виходили на публічний захист досить цікаві дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата (доктора) філософських, політичних, історичних наук, що були присвячені проблематиці, прямо чи опосередковано пов'язаною з політичною культурою, окремим її питанням³⁵.

Проте, як говориться, кількість далеко не завжди означає якість. Так переважно склалося, на жаль, і в даному випадку. Зростання кількості робіт, що виходили в світ і присвячувались осмисленню означеної культури, лише примножувало й без того доволі строкатий спектр підходів до її розуміння, аналізу, починаючи, передусім, із визначення загального поняття, що позначає цей непростий соціальний феномен. Внаслідок цього суспільствознавча думка невпинно віддалялася від моменту напрацювання єдиної парадигми концептуалізації політичного культурного явища, бачення його сутності, змістовного наповнення концепту «політична культура». У цьому контексті вельми промовистим є факт того, що на початок XXI століття в світі нараховувалось більше ста різноманітних визначень поняття, що нас цікавить³⁶. Зрозуміло, що останні роки, які щойно минули, лишень збільшували своїм ходом число цих визначень, що аж ніяк не сприяло становленню необхідного формату парадигмального бачення суті вказаного культурного явища. Очевидно, що, як справедливо відзначається, «...їх число (визначень політичної

культури – О.К.) росте в основному із-за того, що своє новаторство багато авторів намагаються проявити насамперед саме тут, у тлумаченні поняття, забуваючи розібратися в сутності явища, що позначається ним»³⁷. І, дійсно, адже практично кожен із сучасних дослідників, хто береться більш-менш серйозно опрацьовувати на теоретичному рівні відповідний різновид культурного феномена, зазвичай знов «ощасливлює» читацькі кола інтелектуальної громадськості новими понятійними трактовками політичної культури, вносячи тим самим ще більший хаос у її понятійно-категоріальну інтерпретацію, мисленнево віддаляючись, як правило, від пізнання й окреслення ліній, контурів сутності конкретно визначеного явища.

Цікаво відзначити, що загальну ситуацію, котра склалася, своєрідні «розбрід і хитання» у питанні визначення поняття «політична культура», досить вдало ілюструє наявна довідкова література. Тут, за майже класичною для останніх років схемою, проглядаються три, як мінімум, варіанти, підходи до понятійної трактовки політичної культури. У першому з них, традиція буттєвості якого сягає своїм корінням мисленневих теоретичних конструкцій Г. Алмонда й С. Верби, акцентується увага переважно лише на духовній складовій політичного культурного явища³⁸. Як правило, у даному випадку традиційно вказується на те, що політична культура – це існуючий у кожному суспільстві в конкретний період часу набір переконань, символів і цінностей, пов'язаних із політичною системою. «Між тим, феномен політичної культури, як нам уявляється, включає не тільки духовну компоненту, безумовно найважливішу, але й матеріальну, яка формується різними державними структурами, політичними інститутами, що склалися в конкретному соціальному організмі на певній стадії його історичного розвитку. Без врахування цієї компоненти розкрити сутність феномена політичної культури просто неможливо»³⁹.

На протигагу першому підходу до понятійної трактовки політичної культури, другий, котрий генерується й підтримується окремими представниками кратологічної та політичної думки, неправомірно зміщує акцент дослідницької уваги переважно на матеріальну складову політичного культурного явища, чим, безумовно, штучно віддаляється й відривається одна його найважливіша складова (матеріальна) від іншої (духовної), неабияк ускладнюючи тим самим розуміння й повноцінне осмислення вказаного феномена. Так, у руслі даного підходу політична культура визначається як «...частина загальної культури, яка формується і виявляється в процесі політичного життя; історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здатностей як суб'єктів політичного життя»⁴⁰, або ж як своєрідний різновид людської культури, що знаходиться на стику політики й досягнень суспільства у матеріальній і духовній сферах й такий, що виявляється як цивілізована діяльність, поведінка в області політики та політичного життя⁴¹.

Намагаючись подолати світоглядну, методологічну, евристичну обмеженість першого й другого підходів, про які щойно говорилося, третій

варіант понятійної інтерпретації політичної культури, так чи інакше, звертає увагу на обидві сторони, складові, компоненти політичного культурного явища⁴², що відкриває шлях до всебічного дослідження, осягнення цілісності природи позначеного феномена. Відстоюючи концептуальну єдність його духовної та матеріальної компоненти, репрезентанти, поборники третього варіанту, підходу, що розглядається, справедливо зауважують, зокрема, таке: «Між тим, наявність політичних знань, оцінок і дій – це не що інше, як реально існуючі ознаки прояву політичної культури у конкретних її носіїв (народів, класів, націй, інших соціальних груп, окремих особистостей), що характеризують їх у якості суб'єктів політичної діяльності у певний період їх розвитку. Вони обумовлюються, з одного боку, результатами політичної діяльності, яка відбувалася у минулому – змістом та якістю соціальних цінностей, традицій і норм, регулюючих політичні відносини в суспільстві, які слугують об'єктивною основою формування політичних знань, оцінок і дій у теперішньому, а з іншого боку, – впливом суб'єктивних факторів, суб'єктів політики, суб'єктів політичної влади в особі політичних партій та інших політичних інститутів, котрі здійснюють політичне виховання й навчання мас»⁴³.

А отже, працюючи над питанням визначення поняття «політична культура», здійснюючи понятійну його інтерпретацію, слід пам'ятати, як мінімум, три моменти. Й, насамперед, те, що політична культура постає як один із основних різновидів культурного феномена (момент перший). Під культурою, нагадаємо, доцільно розуміти сукупність усіх видів перетворюючої діяльності людини й суспільства, а також результати цієї діяльності, що втілились у матеріальних і духовних цінностях⁴⁴. Це, дійсно, немов «друга природа», що створена руками й думками людей, які народжуються, живуть і вмирають, поступаючись місцем під сонцем іншим поколінням, своїм нащадкам, котрі поступово стверджуються на шляху продукування нових явищ земної цивілізації, як матеріального окрасу, так і, звісна річ, ідеального. Окрім цього, політична культура як оригінальний вид культурного феномена представлена двома структуроутворюючими складовими – матеріальною складовою й духовною (момент другий), які разом виступають як прояви її складної, щонайменше, дворівневої, сутності (третій).

Зважаючи на це, враховуючи вищевикладені тези, загальний контент і специфіку даної соціально-філософської розвідки, видається найбільш прийнятним визначення політичної культури як окремої категорії для позначення форми державного устрою, державної влади, що історично склалася, відповідної їм системи політичних інститутів, а також обумовлених їх діяльністю політичних знань і мотивів, форм, способів і методів політичної діяльності, цінностей, оцінок, із необхідністю притаманних кожному народу, класу, нації, іншій соціальній групі, окремій особистості на певному етапі їх розвитку⁴⁵. Як можна переконатись, дане понятійно-категоріальне визначення відповідає трьом вищеозначеним моментам і вирізняється, серед інших, низкою принципово важливих переваг, про що окремо підкреслюють його автори, з якими ми погоджуємось абсолютно. По-перше, воно дозволяє достатньо повно фіксувати результати діяльності попередніх поколінь конкретно визначеного

соціального організму у такій найважливішій сфері його життєдіяльності, як політична, включаючи, передусім, матеріальну й духовну культурні складові, компоненти, а не обмежуючись якоюсь однією з них. «Адже, як відомо, діяльність людей на всіх етапах суспільного розвитку здійснюється в історично визначених формах матеріального й духовного виробництва, які якраз і є двома основними сферами існування й розвитку культури. Відповідно до цього культура розподіляється на матеріальну й духовну. Політична культура, як нам уявляється, в даному випадку також не повинна бути виключенням»⁴⁶.

По-друге, наведене вище визначення акцентує увагу на обумовленості політичних знань, мотивів дій суб'єктів політики, політичної діяльності, реально існуючими факторами матеріального порядку, серед яких – усталений порядок організації держави, державно-владні структури, система політичної влади, політичні партії, рухи тощо, які виступають найважливішими структурними елементами політичної культури. «Саме вони (фактори матеріального порядку – О.К.) визначають характер існуючих моделей політичної культури, її типи, насамперед такі найбільш значні, як демократична, авторитарна й тоталітарна, між якими розташовується цілий спектр усіляких національних, а також інших варіантів і різновидів політичної культури. Вказані фактори значною мірою детермінують зміну духовної компоненти, сприяючи або, навпаки, стримуючи поступальний розвиток політичних знань, оцінок і мотивів політичної діяльності різних суб'єктів, а з ними й політичної культури в цілому»⁴⁷.

По-третє, позначена дефініція передбачає можливість і необхідність подальшої концептуалізації політичної культури крізь призму конкретно-історичного підходу до аналізу даного різновиду культурного явища, виокремлення й розгляду політико-культурної специфіки як всього людського суспільства в цілому, так і конкретних суспільств, класів, націй, різних соціальних груп, окремої особистості, осмислення цієї специфіки, з огляду на певний етап історичного розвитку того чи іншого соціального організму, здійснюючого у наявних просторово-часових координатах свою унікальну цивілізаційну подорож, залишаючи за собою більш чи, навпаки, менш виразний культурний відбиток. Виходячи з цього, цілком зрозумілою й доречною, зокрема, є класифікація політичної культури залежно від її носія, суб'єкта, коли виокремлюється політична культура індивідуальна й групова, а також від соціальної структури суспільства, коли вирізняється класова політична культура, національна й вікова⁴⁸. Зауважимо, що правомірність існування такого підходу до класифікації вказаного культурного явища не ставиться під сумнів, як правило, і сучасними дослідниками, роботи яких, до речі, містять подібні класифікаційні варіації феномена, що нас цікавить.

І, по-четверте, що не менш важливо, вищевказана понятійна трактовка політичного культурного явища досить вдало, на наш погляд, корелює із найбільш вузловими поняттями й категоріями даної соціально-філософської розвідки, серед яких передусім такі, як «політика», «політичне буття», «політична свідомість» та інші, істотно доповнюючи тим самим понятійно-категоріальну картину навкружної дійсності, політичної її компоненти, а разом з тим, звісно ж, неабияк полегшуючи системне осмислення проблеми

формування ідеології державотворення в цілому й, зокрема, провідних чинників оптимізації розвитку названого ідеологічного феномена в українському суспільстві, що перебуває на етапі своєї трансформації.

Як різновид культурного феномена, політична культура наслідує всі загальні риси останнього і, внаслідок цього, має об'єктивний (по-перше) і конкретний (по-друге) характер, існує у двох своїх провідних формах, тобто у формі предмета, готового результату у всій сукупності матеріального й духовного політичного багатства, що продукується людиною та людством всюди й повсякчас, і у формі багатства людської особистості – її суб'єктивного політичного багатства (по-третє), а також є явищем, що постійно перебуває у розвитку (по-четверте)⁴⁹. Враховуючи те, що у будь-якому класовому суспільстві культурне явище набуває виразного класового забарвлення як за своїм ідейним змістом, так і за своєю ідейною спрямованістю⁵⁰, то його провідний різновид – політична культура, ясна річ, іманентно приречена, запрограмована мати класовий характер (по-п'яте). Як і культура в цілому, політичний культурний феномен тісно пов'язаний з історичним розвитком цивілізації та «цивілізаційно-глобалізаційними» процесами, що відбуваються в світі (по-шосте)⁵¹.

Разом з тим політична культура має, безумовно, й свою специфіку, свої специфічні унікальні риси, особливості⁵². І перша з них – це те, що даний культурний феномен утворюється й формується значно пізніше інших складових, компонентів загальної культури, тобто культури економічної, моральної, естетичної. Друга полягає у специфіці розвитку політичної культури, адже останній зазвичай розпочинається з якісних змін не стільки у світі матеріальному, скільки у світі духовному. «Суспільствознавцями вже давно помічений той факт, що кожній соціальній революції, корінним якісним змінам у найважливіших сферах життя суспільства передують не менш кардинальні зміни у суспільній свідомості, себто революції у головах людей, в їх поглядах на існуюче державне правління, політичні інститути, що склалися в суспільстві, переоцінка політичних знань, форм, способів, прийомів, методів політичної діяльності»⁵³. Третя ж пов'язана з належністю позначеного різновиду культури до феноменів надбудовного порядку, внаслідок чого його розвиток, урешті-решт, обумовлюється розвитком безпосередньо самого базису.

«Однак розвиток політичної культури, – робиться справедливе уточнення, – не завжди відбувається синхронно із розвитком базису. Володіючи відносно самостійністю, він може як відставати від розвитку базису, так і випереджати його. І, якщо відставання у розвитку форм державного устрою, державної влади, відповідної їм системи політичних інститутів, політичних знань, цінностей, оцінок, форм, способів політичної діяльності, відставання політичної культури однозначно негативно впливає на хід суспільного розвитку, оскільки гальмує, стримує його, то випередження розвитку політичної культури розвитку базису не завжди однозначно позитивно впливає на розвиток суспільства, його матеріальної та духовної культури. Воно буде відігравати позитивну роль лише за умови порівняно невеликого розриву у рівнях розвитку політичної культури й базису, що дозволяє, спираючись на

можливості нової політичної культури, що відкрилися, забезпечувати прискорення розвитку старого базису, усуваючи таким чином невідповідність між базисом і надбудовою. Значне ж випередження у розвитку політичної культури розвитку економічного базису, тривале збереження розриву у рівнях їх розвитку, по-перше, підсилює залежність базису, економіки від політики, знижуючи потенціал його саморозвитку, а по-друге, гіперболізуючи роль і значення політичної культури, формує ілюзію можливостей її саморозвитку незалежно від інших видів культури – економічної, правової, моральної, естетичної, перешкоджаючи оптимізації їх взаємозв'язку та гармонічному розвитку, ускладнює процес формування політичної перспективи, визначення реальних політичних цілей, перетворюючи політичну діяльність у «політику заради політики».

Прикладом такого роду негативних наслідків слугує збереження розриву у рівнях розвитку політичної культури та базису у радянському суспільстві. Як відомо, подолати цей розрив за усі десятиліття існування цього соціального організму так і не вдалося. У результаті економіка часто й густо підмінялася політикою, яка, не маючи достатньо міцних економічних підвалин, все більше набувала форм тоталітаризму, що сковував рухливість і гнучкість соціальних структур та супроводжувався рецидивами суб'єктивізму й волюнтаризму, котрі завершилися бездумними «дослідами» Горбачова й розвалом СРСР»⁵⁴.

Окрім трьох своїх специфічних рис, на які звертають увагу дослідники, політична культура володіє ще однією – четвертою – унікальною характеристикою, ознакою, про яку, до речі, ні в якому разі не слід забувати й яка має для нас, здійснення й логічного завершення даної соціально-філософської розвідки, принципово важливе значення, позаяк прямо вказує на існування впливу означеної культури на природний хід розвитку, перебігу державотворчої ідеології, що, зокрема, підтверджується вищевикладеними дослідницькими матеріалами. А отже, четверта риса, що нас цікавить, полягає у тому, що політична культура, а якщо більш конкретніше, – то підвищення рівня такої культури, завдяки реальній можливості проведення політичної ідеологічно-державотворчої діяльності й безпосередньо через неї здатна обумовити, розпочати позитивну динаміку загального перебігу державотворчого ідеологічного каузального відношення, державотворчо-ідеологічної взаємодії і, одночасно з цим, поступальний плин ідеології державотворення в її системній цілісності.

Варто нагадати, що у Новітній час одним із перших, хто відкрито й чітко заявив про необхідність розгляду політичної свідомості, а разом з тим і відповідної культури, в їх динаміці, осмислення питання щодо необхідності підвищення рівня політичного культурного явища серед широкої громадськості, його поступального розвитку в суспільному середовищі, був В. Ленін. На рубежі епохальних сторіч відомий державотворчий ідеолог писав, зокрема, таке: «Якщо за критерій діяльності брати те, що зараз же безпосередньо доступне в найбільшій мірі найширшій масі, то доведеться проповідувати антисемітизм або агітувати, скажімо, на ґрунті звернення до отця Іоанна Кронштадтського. Завдання соціал-демократії – розвивати політичну свідомість мас, а не тягтися у хвості політично безправної маси...»⁵⁵.

Відзначимо, що надалі ці тези й, відповідно, розпочата Леніним мисленнєва теоретична діяльність щодо певного напрямку концептуалізації політичної культури отримали свій подальший розвиток, конкретизацію у низці праць вітчизняних дослідників-ідеологознавців⁵⁶.

Так, зокрема, у фарватері опрацювання тематики, пов'язаної з ідеологічним явищем і відповідною діяльністю, що безпосередньо з ним корелює, була висунута досить новаторська для свого часу концепт-теза про підвищення політичної культури трудящих мас як критерій ефективності ідеологічної діяльності партії⁵⁷. Згодом, на платформі концептуалізації політичної свідомості як основної форми суспільної зроблено висновок, що підвищення рівня політичної культури слід розглядати у якості загального критерію поступального розвитку позначеної ідеальної форми. «Критерієм прогресу у розвитку політичної свідомості може слугувати підвищення рівня політичної культури людей, утворюючих той чи інший соціальний організм – людське співтовариство, конкретне суспільство, клас, націю, іншу, більш дрібну соціальну групу. Постаючи об'єктивним проявом поступальності у розвитку політичного процесу, підвищення рівня політичної культури виступає в якості шуканої ознаки, що створює можливість засвідчитися у дійсній наявності прогресивних змін у розвитку й політичної свідомості»⁵⁸.

Така можливість, як переконливо доводиться, реалізується у дійсність у вигляді конкретних показників, що можуть бути зведені до чотирьох основних груп⁵⁹: група перша – це показники росту, зростання політичної грамотності, тобто володіння різними категоріями громадян необхідним мінімумом політичних знань, засвоєння, так би мовити, «простої політичної азбуки»⁶⁰, що включає знання ними існуючого державного устрою, системи державної влади, сутності й особливостей зовнішньої та внутрішньої політики держави, основних законів та інших нормативно-правових актів, що регламентують політичне життя країни, провідних політичних партій, рухів та інших суспільних організацій, взаємовідносин держави й церкви, спрямованості розвитку держави, державотворчого процесу, його перспектив тощо; група друга – показники підвищення ступеню політичної освіченості громадян, що включає ступінь переконаності останніх у правильності, науковій обґрунтованості внутрішньої та зовнішньої політики держави, діяльності тієї чи іншої партії, що підтримує державну владу або ж перебуває до неї в опозиції, політичної теорії, що продукується тими чи іншими партійними ідеологами, на базі якої формується відповідна практична політична свідомість, цебто політична ідеологія, характер мотивів, цінностей, рівень вміння спиратися на отримані політичні знання, орієнтуватися у політичній обстановці, правильно визначати своє місце в ній та ін.; група третя – показники підвищення рівня теоретичного обґрунтування як існуючої політичної реальності, так і перспектив її подальшого розвитку, підвищення рівня ефективності політичної теорії, на що, зокрема, може чітко й однозначно вказувати наявна практика, котра є, як відомо, і критерієм істинності й критерієм ефективності теорій, всієї теоретичної діяльності⁶¹; і група четверта – це, нарешті, ті показники, що характеризують формування політичної ідеології, а саме: підвищення ступеню активності громадян у реалізації державної політики, спрямованої на

поступальний розвиток суспільства, його економіки, соціальної та духовної сфер, політики партій, що представляють сили прогресу.

Думається, що сьогодні цілком правомірно й доречно розглядати підвищення рівня політичної культури, з одного боку, у якості загального критерію поступального розвитку політичної свідомості, у тому числі й як утворюючої складової процесу формування ідеології державотворення, вимірюючи, оцінюючи його, цей рівень і, водночас, розвиток відповідної форми суспільної свідомості, зокрема, крізь призму вищеназваних чотирьох основних груп конкретних показників, а з іншого, що є для нас найголовнішим, – у якості чинника, що здатен обумовити позитивну динаміку загального перебігу державотворчого ідеологічного каузального відношення, державотворчо-ідеологічної взаємодії, поступальний плин означеної ідеології.

Виходячи з цього, продовжуючи загальний тренд наших роздумів, слід також з'ясувати, окреслити мисленнево, наявний стан політичної культури сучасного українського суспільства, його певні параметри, характеристики, гранично-загальні особливості. Зважаючи на матеріали попереднього підрозділу даної соціально-філософської розвідки, результати осмислення державно-політичної реальності нашого сьогодення, специфіки ідеології державотворення країни, видається можливим загалом погодитись із тими особливостями політичного культурного явища, що сформувалося останнім часом – протягом минулих років і десятиліть – на теренах України, на наявність яких вказують відповідні філософські джерела⁶². Серед означених особливостей називаються, як правило, такі: по-перше, фрагментарний, еkleктичний характер даного феномена, що, до речі, підтверджується й результатами окремих наукових розвідок⁶³; по-друге, відсутність чітко вираженої спрямованості політичного розвитку; по-третє, суперечливість, роздвоєність політичної ідеології; по-четверте, клаптиковість і різновекторність ідеологій державотворення провідних соціальних шарів і груп українського суспільства; по-п'яте, зростання соціального песимізму; по-шосте, відсутність чітко визначених пріоритетів як зовнішньої політики, так і внутрішньої; по-сьоме, синдром дива, що закріплюється в політичній свідомості; по-восьме, високий ступінь потенційної конфліктності.

Зокрема, щодо останньої особливості, то, дійсно, «...політичний потенціал конфліктності в останні роки посилюється, по-перше, за рахунок подальшої диференціації політичних партій та рухів як формуючих систему державного устрою, державної влади, так і тих, хто перебуває до неї в опозиції; по-друге, за рахунок виникнення пов'язаних із цією диференціацією нових політичних лідерів, які рвуться до політичної влади й вбачають противників навіть у вчорашніх своїх союзниках; по-третє, за рахунок штучного протиставлення не тільки окремих класів, націй, інших соціальних груп, але й цілих регіонів»⁶⁴. Усі ці обставини, що заповнили навкружну реальність, політичну її складову, безперечно, «...не тільки іще більше посилюють ступінь конфліктності політичної культури, перешкоджаючи поступальному розвитку політичної свідомості (утворюючої складової процесу формування ідеології державотворення й, відповідно, всього державотворчого ідеологічного явища в

цілому – О.К.), але й послаблюють, виснажують творчий потенціал молодого українського суспільства»⁶⁵.

Як можна побачити, вказані особливості, підведені під один знаменник і розглянуті в своїй цілісності, дають досить чітку й конкретну характеристику політичної культури сучасного українського суспільства, що свідчить, на превеликий жаль, про існування тенденції до вкорінення на його теренах критичного стану даної культури, її наявний незадовільний рівень, а також, до речі, про відсутність належного поступу у розвитку відповідної політичної свідомості. У зв'язку з цим виникає гостра необхідність у проведенні подальших філософських і наукових розвідок щодо політичного культурного феномена, виходячи з окреслених вище концептуальних позицій, з'ясуванні основних закономірностей, яким він підпорядковується у своєму розвитку, уточненні його специфіки, що виявляється у межах українського простору-часу, й, нарешті, виявленні провідних детермінант оптимізації розвитку цього культурного явища в Україні на етапі її трансформації. Саме це, як уявляється, допоможе напрацювати виважений, повноцінний, науково обґрунтований комплекс заходів, своєрідний теоретично-програмний політико-культуротворчий кейс, поява й запровадження якого так необхідні для підвищення рівня політичної культури з метою забезпечення позитивної динаміки загального перебігу державотворчого ідеологічного каузального відношення, державотворчо-ідеологічної взаємодії, і, ясна річ, поступального плину всієї ідеології державотворення нашої країни.

У той же час цілком очевидно, що вже зараз, терміново, не чекаючи результатів глибинних розвідок, на всіх рівнях соціально-політичної життєдіяльності повинна вестись мова та здійснюватись певна програма щодо вдосконалення й підвищення рівня культури, котра нас безпосередньо цікавить. Розробку такої програми, її контурів цілком резонно розпочинати, орієнтуючись на мисленнєву конструкцію, пов'язану з чотирма означеними вище основними групами конкретних показників, за допомогою яких можна оцінювати, вимірювати як сам рівень політичної культури, так і поступ відповідної форми суспільної свідомості. І справді: оскільки ці показники, будучи зібраними в окремі яскраво виразні групи, слугують певними чіткими маркерами, орієнтирами, сходинками, визначаючими прогресивний рух політичної культури, свідомості, то, ведучи мову про підвищення рівня даного різновиду культурного явища, слід, насамперед, зацентрувати увагу на необхідності досягнення цих показників, що виступають, дійсно, як певні політико-культуротворчі дороговкази, й ведення такої роботи, що визначається, передбачається останніми.

Звідси випливає, що першим концептуальним напрямом даної програми слід вважати не що інше, як зростання елементарної політичної грамотності громадян. До речі, про важливість цього питання замислювались і теоретики й практики державного будівництва, окремі державотворчі ідеологи. А деякі з них, зокрема перший керівник країни Рад, навіть встигли збагатити скарбницю державотворчої думки окремими нотатками з цього приводу. Цікаво, що феномен політичної грамотності ним був визначений свого часу не більше і не менше як знання «простої політичної азбуки»⁶⁶. Окрім цього, в «Інструкції про

упорядкування книги для читання робітників і селян», що була написана у грудні 1918 р., визначено і той мінімум політичних знань, що був необхідний тоді широкій громадськості. Тут пропонувалося найпопулярнішим чином викласти найбільш цікаві й важливі питання, у тому числі й державотворчі: «...будівництво Радянської влади, її політика зовнішня і внутрішня. Наприклад: що таке Радянська влада. Як управляти країною. Закон про землю. Раднаргоспи. Націоналізація фабрик. Трудова дисципліна. Імперіалізм. Імперіалістична війна. Таємні договори. Як ми пропонували мир. За що ми тепер воюємо. Що таке комунізм. Відокремлення церкви від держави. І так далі»⁶⁷. Думається, що сьогодні, в умовах створення якісно нової Української держави, нам, як ніколи, слід все ж таки дослухатися до порад відомого ідеолога й державного архітектора, і, продовжуючи змістовно наповнювати концептуальну лінію «простої політичної азбуки», що постала колись у горизонтах ленінських мисленневих моделей, обґрунтовано визначити й публічно оприлюднити той мінімум політичних знань, яким повинні володіти широкі народні маси, уся громадськість сучасної України. З огляду на такі думки, погоджуємось у загальних рисах із тезою, що для зростання політичної грамотності перш за все необхідно: по-перше, чітко визначити коло найбільш актуальних політичних питань; по-друге, потурбуватися про їх доступний і зрозумілий для різних категорій громадян виклад; і, по-третє, вдосконалювати форми пропаганди політичних знань⁶⁸.

Втім, слід визнати, що зростання політичної грамотності, хоча й є актуальним і першочерговим напрямком підвищення рівня політичної культури, здатне зумовити лише зовнішній бік росту останньої, поверхові риси її поступу. А форма, як відомо, іноді досить оманлива і приклади цього – повсюди й повсякчас. «Адже саме по собі підвищення політичних знань не означає, що вони автоматично перетворюються у переконання. Ну, а коли цього не відбувається, то політичні знання, що не перетворилися у переконання, не торкнуться політичних цінностей й орієнтацій людей та не позначаться на їх політичній діяльності (а разом з тим, звичайно, на їх політичній культурі – О.К.)»⁶⁹. А тому другий концептуальний напрям вищевказаної програми – це, відповідно, підвищення політичної освіченості громадян. І така освіченість може народитися не інакше, як на шляху поєднання політичної грамотності з вмінням розбиратися у навкружній реальності, політичному житті, визначати своє місце в ньому, знаходити там для себе відповідну точку опори, подальшої активності й особистісного, громадянського зростання. Саме ж це вміння, на наше глибоке переконання, може сформуватися лише за допомоги повноцінного залучення людини й громадянина, широких народних мас у «соціальну творчість»⁷⁰, політичну її складову.

Оскільки підвищення політичної освіченості громадян, їх переконаності у правильності політики, проваджуваної державою, державно-владними структурами, політичною партією, залежить вирішальною мірою від того, наскільки буде глибинним і переконливим наукове обґрунтування цієї політики, від розвитку політичної теорії⁷¹, то третій концептуальний напрям відповідної програми логічно пов'язати безпосередньо з підвищенням теоретичного обґрунтування існуючої політичної реальності, перспектив її

подальшого розвитку, збільшенням ефективності даної теорії. Тут важливо не забувати, що позначений концептуальний напрям, його детальна розробка й реалізація мусять узгоджуватися із концепцією творення єдиного формату метатеорії – теорії суспільства, держави й державотворення, про необхідність якої говорилося раніше, й в руслі якої, звичайно ж, повинна відбуватись належна інтенсифікація відповідного теоретичного обґрунтування.

І останнім, заключним (четвертим) концептуальним напрямом програми, що розглядається, є формування, за влучним виразом М. Кейзера⁷², ядра політичної культури – політичної ідеології (прогресивної – за своїм характером), яку доцільно розглядати також і як своєрідну вершину розвитку відповідного різновиду культурного явища. Адже саме на ній, цій вершині, спостерігається, народжується, вкорінюється активна участь народу у творенні політичної матерії, у її еволюційному русі, розбудові держави, активність громадян у реалізації державної політики, спрямованої на поступальний розвиток суспільства, його економіки, соціальної та духовної сфер, політики тих чи інших партій, що представляють сили прогресу; усе меншим стає політичне критиканство й все більшим – політичний альтруїзм, творчість, новаторство у державних справах. «Адже одна справа – критично оцінювати існуюче положення, висловлювати невдоволення консервативними традиціями й навіть рішуче засуджувати конкретних винуватців того, що вони існують, і зовсім інше – шукати й знаходити шляхи їх усунення, проявляти новаторський підхід до справи (у тому числі й державотворчої – О.К.)»⁷³.

Як тут, до речі, не пригадати й красні, влучні, «смачні» лєнінські рядки з цього приводу: «Розмагнічений дрібнобуржуазний інтелігент хниче, бідкається, губиться перед усяким проявом неподобства і зла, втрачає самовладання, повторює всяку плітку, силкується говорити щось недоладне про «систему».

Пролетар (не по колишній своїй професії, а по дійсній своїй класовій ролі), бачачи зло, береться по-діловому за боротьбу: підтримує відкрито й офіційно кандидатуру хорошого працівника Івана, пропонує замінити поганого Петра, порушує справу – і веде її енергійно, твердо, до кінця – проти пройдисвіта Сидора, проти протекціоністської вихватки Тита, проти найзлочиннішої операції Мирона, виробляє... ділові, практичні пропозиції: запровадити таку-то систему комісарів або політкомів, змінити так-то порядки ось тут, відрядити стільки-то певних комуністів (із стажем таким-то) на такі-то місця»⁷⁴.

Із вищевикладеного випливає, що програма, спрямована на вдосконалення, підвищення рівня політичної культури в сучасному українському суспільстві, яка сьогодні, дійсно, вимагає нагальної, невідкладної, термінової проробки й поетапної реалізації, виходячи з необхідності нарощення поступальних змін у вітчизняній державотворчій ідеології, може складатися, як мінімум, із чотирьох провідних напрямів: а) зростання елементарної політичної грамотності громадян; б) підвищення їх політичної освіченості; в) підвищення теоретичного обґрунтування існуючої політичної реальності, перспектив її подальшого розвитку, збільшення ефективності політичної теорії; г) формування прогресивної політичної ідеології.

Тепер щодо правової культури. Варто зауважити, що багато з того, що було сказано вище про політичне культурне явище – а сказано, насправді, було немало, – має безпосереднє відношення і до неї. І цьому факту не слід дивуватися, адже і політична культура, і правова, як усім добре відомо, зароджуються й розвиваються на одному тлі, мають під собою однакове земне підґрунтя, в основі якого, насамперед, – політичні й політико-правові відносини, що у зв'язці стартують до життя з утворенням державного організму. Незважаючи на майже силу-силенну різноманітних публікацій з приводу осмислення різних ракурсів правового культурного феномена, що лавиною стали накривати модерний вітчизняний (радянський та пострадянський) інтелектуально-інформаційний простір, починаючи з часів так званої «перебудови», в колі яких, зокрема, – монографічні роботи, інші дослідницькі праці (Ю. Битяк, Ю. Тодика, І. Яковюк та ін.)⁷⁵, у тому числі й дисертаційні (І. Осика, Р. Сербин, А. Скуратівський та ін.)⁷⁶, тема правової культури залишається, так би мовити, таємницею «за сімома печатками». І це пов'язано головним чином із тим, що сучасні дослідники, приступаючи до розгляду тих чи інших її питань, чомусь забувають все ж таки про головне, а саме: розібратися із вихідними початками, концептуальними засадами дослідження даного культурного явища, тобто у першу чергу окреслити істотні виміри останнього, з'ясувати сутність такого феномена, а також виробити й запропонувати науковому товариству виважене, повноцінне понятійно-категоріальне його визначення, яке б містило в собі позначені виміри. Внаслідок цього маємо у наявній сукупній масі доволі туманні, нечіткі й безсистемні мисленнєві теоретичні моделі правової культури, попадаючи у вихор, під владу яких сьогоднішній шукач істини, тверезомислячий дослідник, легко може заблукати, забувши, так би мовити, про те, де у людини – голова, а де – ноги (не говорячи вже про розум). Думається, що ці тези-зауваження якраз і слід брати до уваги тим, хто наважується в наш час вести мову, а тим паче – філософський та науковий пошук, щодо щойно вказаного різновиду культури. Зрештою, як стверджував класик державотворчо-ідеологічної думки, «...хто береться за часткові питання без попереднього розв'язання загальних, той неминуче буде на кожному кроці несвідомо для себе «натикатися» на ці загальні питання»⁷⁷.

Між тим, як засвідчує аналіз, поняття правової культури залишається сьогодні поза структурним змістом багатьох видань довідкової літератури, словників та енциклопедій, котрі, щиро кажучи, не досить «балують» його своєю увагою. Виняток, як правило, становлять юридичні довідникові джерела та, в окремих випадках, аналогічні джерела з державного управління, яким дане поняття, так би мовити, віддано «на відкуп» і які, відмежувавшись від інших (насамперед, філософських джерел), встановили своєрідну монополію на понятійно-категоріальне визначення даної культури, чим, безумовно, ставиться «під удар» його якість, евристичні, пізнавальні можливості позначеного поняття.

У наявному концептуальному баченні, що впливає від розумових схем вчених-юристів і підтримується іншими дослідниками, котрі примкнули до їх науково-правничих лав, правова культура постає немов та «чарівна рукавичка»,

куди вміщається геть усе, що з'являється, постає, накопичується у навкружній правовій дійсності, а тому, відповідно до цієї логіки, немає ніякого сенсу вибудовувати чітку лінію конструювання відповідного поняття, його визначення (адже все і так ясно!). Проте, насправді, м'яко кажучи, не все так просто. І нижчевикладене це підтверджує абсолютно.

Дійсно. Керуючись таким баченням і перебуваючи під його впливом, деякі автори (перша група) занадто вже спрощують підхід до визначення поняття правової культури, необґрунтовано звужуючи його понятійно-категоріальну інтерпретацію, інколи навіть до декількох слів, що аж ніяк не сприяє повноцінному розкриттю змісту даного поняття, а тим паче сутності явища, яке ним позначається. Яскравим прикладом цього слугують мисленнєві моделі Ю. Шемшученка, з позиції якого правова культура – це «...система духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права»⁷⁸. Інші автори (друга група) – концептуальні партнери перших, навпаки, не досить-то обдумано й виправдано ідуть шляхом надмірного розширення тлумачення вказаного поняття, внаслідок чого у генерованих ними визначеннях правової культури якимось необачно «розчиняється» його головний зміст, втрачається їх системність, чіткість і ідейна цілісність. Так, згідно з теоретичними концептами А. Скуратівського та ін., «правова культура у широкому розумінні – це суспільно-правовий феномен, який включає в себе найсуттєвіші результати сукупного правового досвіду суспільства, насамперед право і правосвідомість, правову діяльність і правовідносини, законність і правопорядок та відображає якісний рівень розвитку правового буття. У вузькому розумінні правова культура є системою духовно-правових цінностей – правових знань, переконань, уявлень, світоглядно-правових орієнтацій, що відображаються в правовій свідомості людей і органічно поєднані з їх соціально-правовою активністю щодо освоєння та творення суспільно-правового буття»⁷⁹.

Виокремлюється, зрештою, іще одна когорта авторів (третья група), яка під впливом позначеного концептуального бачення пропонує своєрідний мисленнєвий мікс, складений з напрацювань першої та другої авторських груп, вказаних підходів, шляхів до понятійно-категоріальної інтерпретації досліджуваного поняття, що додає до неї ще більшої плутанини, ускладнює і без того туманно-безсистемні варіанти дефініції правової культури, що, у свою чергу, неабияк стримує той чи інший дослідницький пошук. Ось і приклад. Судіть самі. Посилаючись, серед іншого, на Ю. Битяка та І. Яковюка⁸⁰, які, у свою чергу, дружньо посилаються на Ю. Тодіку⁸¹, Ю. Калиновський у колективній монографії «Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні», повторюючи майже повністю «буква до букви» інших, причому без будь-яких оціночних думок, критичних зауважень тощо, пише, зокрема, таке: «Узагальнюючи різноманітні трактовки правової культури та правосвідомості, що наведені у наукових джерелах, з нашої точки зору, необхідно визначитись термінологічно. Правова культура – це система позитивних проявів правової дійсності, що концентрує в собі досягнення юридичної науки і практики. Вона виступає внутрішньою духовною стороною правової системи і пронизує правосвідомість, право, правовідносини, законність і правопорядок, правотворчу, правозастосовну та інші види правової

діяльності. Разом з тим під правовою культурою в широкому сенсі прийнято розуміти усе позитивне, що створено людством у правовій сфері. У цьому аспекті правова культура відбиває стан правосвідомості, юридичної науки, якість розробки текстів законів, рівень професіоналізму функціонування правоохоронних та інших правозастосовних органів, розвиток правової науки та освіти. Правова культура у вузькому розумінні – це рівень знання права членами суспільства і їх ставлення до права, а також престиж права у суспільстві. Вона є важливою умовою і засобом зміцнення законності й правопорядку»⁸². Отака, так би мовити, своєрідна понятійна абракадабра, яка по суті не проливає вдосталь світла ані на зміст поняття, що нас безпосередньо цікавить, ані на сутність феномена, що ним позначається. До речі, досить цікавий і вельми промовистий факт: процитовані тези – це фактично один єдиний абзац з усієї вищезазначеної монографії поважного авторського колективу, що присвячений визначенню «правової культури». Будь-які подальші коментарі тут, напевно, будуть зайві.

Аналізуючи позначені концептуальні позиції, вказані підходи, резонно зауважити, що і правова культура й політична є спорідненими різновидами культурного явища, що зароджуються й розвиваються на одному тлі, державно-політичному підґрунті, а якщо це так (що цілком очевидно), то під час роботи над визначенням «правової культури» слід виходити, як і у випадку визначення поняття «політична культура», із трьох (як мінімум) моментів: момент перший – правова культура постає як один із основних різновидів культурного феномена; другий – у своїй системній цілісності вона представлена матеріальною й духовною структуроутворюючими складовими; третій – взяті разом ці складові виступають як прояви складної, щонайменше, дворівневої, її сутності.

Виходячи з цього й приступаючи до розробки визначення «правової культури», уявляється можливим і вельми доречним скористатися досвідом понятійно-категоріального конструювання «політичної культури»⁸³, дефініцію якої було беззастережно взято на озброєння у даному дослідженні, й на підставі розуміння та соціально-філософської інтерпретації таких концептів, як «право», «правові відносини», «правове буття», «правова система», «правова свідомість» тощо, визначити правову культуру як окрему категорію для позначення правової системи, що історично склалася, інститутів державно-організованого суспільства, які з нею корелюють, а також обумовлених їх діяльністю правових знань і мотивів, форм, способів і методів правової діяльності, цінностей, оцінок, із необхідністю притаманних кожному народу, класу, нації, іншій соціальній групі, окремій особистості на певному етапі їх розвитку.

Безумовно, запропоноване визначення правового культурного явища не є ідеальним, воно, звичайно ж, «небезгрішне», але, тим не менш, порівняно з іншими відомими нам спробами понятійно-категоріального визначення даного феномена, має очевидні переваги. Перевага перша: дане визначення відповідає трьом вищезазначеним методологічним моментам, на які слід орієнтуватися, приступаючи до розкриття змісту поняття, що нас цікавить. Перевага друга: воно дозволяє достатньо повно фіксувати результати діяльності попередніх поколінь конкретно визначеного соціального організму у такій найважливішій

сфері його життєдіяльності, як правова, включаючи, передусім, матеріальну й духовну культурні складові, компоненти, а не обмежуючись якоюсь однією з них. Третя з цих переваг полягає у тому, що запропонована дефініція акцентує увагу на обумовленості правових знань, оцінок, мотивів дій суб'єктів права реально існуючими факторами матеріального порядку, серед яких, з одного боку, – усталений порядок організації правової системи, котра виступає насамперед як сукупність наявних правових відносин, а з іншого, – політико-правові та інші інститути державно-організованого суспільства тощо, які (усі ці фактори, взяті разом) виступають найважливішими структурними елементами правової культури. Четверта ж позначена тим, що вказана дефініція передбачає можливість і необхідність подальшої концептуалізації правової культури крізь призму конкретно-історичного підходу до аналізу даного різновиду культурного явища, виокремлення й розгляду культурно-правової специфіки як всього людського суспільства в цілому, так і конкретних суспільств, класів, націй, різних соціальних груп, окремої особистості, осмислення цієї специфіки, з огляду на певний етап історичного розвитку того чи іншого соціального організму. І, нарешті, п'ята перевага пов'язана з тим, що понятійна трактовка, яка була щойно запропонована, гармонійно співвідноситься з провідними поняттями й категоріями проваджуваного нами дослідження, доповнює понятійно-категоріальну картину довколишньої реальності, правової її компоненти, що, без сумніву, створює сприятливий фон для повноцінного осмислення досліджуваної проблеми.

Правова культура, постаючи в навкружній дійсності як основний різновид культурного феномена, наслідує всі загальні риси цього явища – а їх, щонайменше, шість, – що були занотовані вище. У той же час правовій культурі притаманні також специфічні риси, що мають, цілком природно, тісний зв'язок із особливостями політичного культурного явища. Назвемо лише деякі, найголовніші з цих рис, ті, що принципово важливі для нашої розвідки: по-перше, правова культура утворюється й формується значно пізніше інших компонентів загальної культури, серед яких, зокрема, – культура економічна, моральна, естетична; її історичне становлення відбувається й на шаг пізніше культури політичної; по-друге, розвиток правової культури зазвичай розпочинається з якісних змін не стільки у світі матеріальному, скільки у світі духовному; по-третє, правова культура належить до феноменів надбудовного порядку, внаслідок чого її розвиток, зрештою, обумовлюється розвитком безпосередньо самого базису; і насамкінець, по-четверте (найсуттєвіше), підвищення рівня вказаної культури робить можливим проведення правової ідеологічно-державотворчої діяльності, внаслідок чого й безпосередньо через що здатне обумовити, продовжити позитивну динаміку загального перебігу державотворчого ідеологічного каузального відношення, державотворчо-ідеологічної взаємодії, а разом з тим – поступальний плин ідеології державотворення.

Іншими словами, підвищення рівня правової культури – це один із чинників, шляхів, культурно-кодових ключів до оптимізації розвитку державотворчої ідеології. Приймаючи такий концепт, усвідомлюючи важливість його подальшої проробки, доречно у першу чергу звернути увагу на

сучасний стан правової культури нашого суспільства. Із цього приводу відзначимо, що більшість дослідників у тих чи інших своїх працях, присвячених правовому культурному явищу, говорять про наявність широкого спектру деформацій правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства. І з цим слід у цілому погодитись, адже, як випливає з попередніх матеріалів даної розвідки, на протязі майже двох останніх десятиліть нашої історії маємо досить нестабільну, спотворену, викривлену, фактично деформовану державно-політичну буттевість, її правову компоненту, що, безумовно, з одного боку, позначається на наявній правовій культурі, викривляючи, неабияк деформує її стан, інколи доводячи його практично до тієї точки, що навіть досвідчене дослідницьке око починає сумніватися в наявності бодай-якоїсь правової культури (хоча вона, насправді, є, але ж рівень її – мізерний), а з іншого, відображається безпосередньо у модерних горизонтах правосвідомості, породжуючи різноманітний спектр її деформацій.

Так, як зауважує одна з поважних груп вітчизняних дослідників, «об'єктивні умови розвитку України наприкінці ХХ – початку ХХІ століття характеризуються не тільки ідеальним прагненням суспільства до розбудови демократичної правової держави, але й наявністю негативних чинників, які стимулюють поширення серед політичного істеблішменту та громадян розповсюдження й сплетіння правового нігілізму, інфантилізму та ідеалізму – основних деформацій правової свідомості й культури, притаманних перехідним суспільствам через несформованість правових знань або ігнорування норм закону... Ці суперечливі явища, на жаль, співіснують у масовій та індивідуальній свідомості, утворюючи загальне юридичне безкультур'я, тобто фактичний стан деформації чи відсутності правової культури»⁸⁴.

А ось що стверджують із цього приводу інші: «Аналіз сучасного стану вітчизняної правової культури свідчить про те, що в суспільстві поширені правовий нігілізм та інші прояви деформації правової свідомості. В цьому зв'язку неприпустимим є повторення помилок, допущених на попередніх етапах розвитку української державності, нехтування уроками власної історії, коли при наявності високого рівня елітарної правової культури загальний рівень правової культури суспільства залишався доволі низьким, що об'єктивно унеможлиблювало процес становлення громадянського суспільства і розбудови правової держави... Становлення громадянського суспільства і розбудова української державності на демократичних, правових засадах – це тривалий, системний політико-правовий процес, що передбачає реформування усіх сфер суспільного життя, удосконалення механізму організації і здійснення влади. Його успіх значною мірою залежить від підвищення рівня правової свідомості і правової культури як окремого громадянина, так і суспільства в цілому»⁸⁵.

Розуміючи важливість цього моменту – підвищення рівня правової свідомості й культури, – ті чи інші авторські колективи, окремі дослідники, здійснюючи аналіз сучасного стану правової культури нашого суспільства, намагаються окреслити й основні шляхи її формування, намітити певні напрями подальшого культурно-правового поступу. «У сучасній науковій літературі, – констатується в окремих працях, – аналізуються різноманітні шляхи формування правосвідомості і правової культури українських громадян. Серед

них, зокрема: демократизація всіх сфер соціального життя; вдосконалення правотворчого і правозастосовчого процесів; зміцнення законності і правопорядку; розвиток правовідносин; зростання ефективності діяльності всієї системи правосуддя; адаптація законодавства України до міжнародних норм і стандартів прав людини; гармонізація законодавства України із нормативними актами Європейського Союзу. Разом з тим важливе значення для формування правосвідомості і правової культури мають такі напрями реалізації даного процесу як здійснення правового виховання і правового навчання українських громадян, а також підвищення ефективності їх правової інформованості»⁸⁶. У зв'язку з цим обґрунтовується, що для посилення впливу таких напрямів на цей процес необхідно розвивати сімейне правове виховання, вдосконалювати вищу юридичну освіту, поширювати вивчення юридичних дисциплін у середній школі й неюридичних вищах, активізувати популяризацію правових знань через різноманітні канали правової інформованості українських громадян, підвищувати доступність права⁸⁷.

Не будемо заперечувати проти правомірності існування таких думок, мисленнєвих теоретичних позицій щодо шляхів формування правового культурного явища, незважаючи навіть на те, що деякі з них, дійсно, заслуговують широкій дослідницькій увазі (насамперед, відносно здійснення правового виховання й навчання громадян та ін.), адже переконані, що для того, аби вести серйозну дискусію навколо цих шляхів, детермінант оптимізації розвитку позначеного явища в умовах сучасної України, ключові з яких потенційно розглядалися б як складові науково обґрунтованого комплексу заходів із підвищення рівня правової культури українського суспільства, необхідні комплексні, виважені філософсько-наукові дослідження цього феномена, що дають повноцінну теоретичну модель останнього, зокрема, й уявлення про базову закономірність, якій він підпорядковується у своєму розвитку, до проведення яких, судячи з усього, у вітчизняного дослідницького загалу, так би мовити, руки й перо, а головне – розум, ще не дійшли. І, до речі, якби це було не так, сьогодні тверезомислячий читач не зустрів би на сторінках монографічних видань дивних мисленнєвих конструкцій метафізичного окрасу, умовиводів сумнівної якості на кшталт: «...ми повинні зрозуміти, що, насамперед, процес деформації правової культури розпочинається з деформації правової свідомості. Деформована правосвідомість обумовлює й відповідну деформацію правової культури»⁸⁸.

Натомість саме зараз вельми доречно і, як уявляється, якраз на часі запропонувати робочий шаблон, первинне змістовне наповнення відповідної програми щодо вдосконалення й підвищення рівня правової культури в сучасному українському суспільстві, до детальної проробки, логічного доопрацювання й реалізації якої можна буде приступати невідкладно. Зважаючи на спорідненість, граничну близькість політичного й правового культурних явищ, розробку такого програмного продукту доцільно розпочати, орієнтуючись концептуально на логіку, формат і зміст вже презентованої вище аналогічної програми, спрямованої на вдосконалення, підвищення рівня політичної культури. А значить, програма, що нас цікавить, буде складатися,

щонайменше, із чотирьох провідних концептуальних напрямів, виступаючих у ролі своєрідних культуротворчо-правових дороговказів.

І перший такий напрям – це, без сумніву, зростання елементарної правової грамотності громадян, широких народних мас. А задля цього, передусім, необхідно: а) обґрунтовано визначити й публічно оприлюднити той мінімум правових знань, яким повинні володіти широкі народні маси, вся громадськість сучасної України; б) чітко визначити коло найбільш актуальних правових питань, у тому числі й державотворчих; в) потурбуватися про їх (знань, питань) доступний і зрозумілий для різних категорій населення, громадян виклад; г) вдосконалювати форми пропаганди правових знань. Другий напрям відповідної програми – це підвищення правової освіченості громадян, широких верст населення країни. Слід пам'ятати, що вона, така освіченість, може виникнути лише за рахунок поєднання правової грамотності із вмінням розбиратися у навкружній дійсності, правовому житті, визначати своє місце в ньому, знаходити там для себе, серед іншого, відповідну точку опори, подальшої активності й особистісного, громадянсько-правового зростання. Таке вміння може бути сформоване, відточене тільки через повноцінне залучення людини й громадянина, широких народних мас у соціальну творчість, правовий її вимір. Третій програмний напрямок – підвищення теоретичного обґрунтування існуючої правової реальності, перспектив її подальшого розвитку, збільшення ефективності теорії права. І, нарешті, четвертий напрям програми, пов'язаної з вдосконаленням і підвищенням рівня правової культури в сучасному українському суспільстві, – це, звичайно ж, формування прогресивної правової ідеології як своєрідної вершини розвитку позначеного культурного явища в межах відповідного суспільного організму.

А тимчасом у контексті сказаного – невеличка ремарка. За великим рахунком у навкружній об'єктивній державно-політичній дійсності маємо справу зі складним культурним нашаруванням, непересічним утворенням – політико-правовою культурою й, якщо спробувати вести мову про її оптимізацію, вдосконалення, підвищення рівня даної культури, то логічно говорити про необхідність наявності робочих шаблонів із відповідним первинним змістовним наповненням, детальної проробки, концептуального доопрацювання й невідкладної реалізації єдиної цілісної політико-правової культуротворчої програми, складеної з двох фундаментальних блоків, розділів, рівнів. І перший з них – це презентований вище програмний продукт, спрямований на вдосконалення, підвищення рівня політичної культури в сучасному українському суспільстві, а другий – щойно представлений аналогічний продукт щодо вдосконалення й підвищення рівня правової культури в означеному суспільстві.

Впевнені, глибоко переконані, а тому й не втрачаємо надії, що така єдина культуротворча програма, грамотно, ґрунтовно, всебічно пророблена й опрацьована, вже на проміжному етапі своєї реалізації здатна привести до поступового підвищення загального рівня політико-правової культури в українському суспільстві, що цілком природно сприятиме активності правової державотворчо-ідеологічної діяльності у межах останнього, а разом з тим –

закономірному вкоріненню симетричності зворотного впливу правової свідомості на політичну у специфічній державотворчо-ідеологічній взаємодії, що, зрештою, обумовить формування повноцінного формату такої взаємодії і, відповідно, поступальний розвиток ідеології державотворення в країні шляхом односторонньої дії політичної свідомості на правову й симетричного зворотного впливу правосвідомості на політичну свідомість.

На черзі проваджуваної концептуалізації – фактор, культурний чинник, безпосередньо пов'язаний з підвищенням рівня відповідальності державно-владних структур, суб'єктів державної влади, можновладців. Варто зауважити, що дана проблематика вже неодноразово так чи інакше перебувала у горизонтах нашої дослідницької уваги. У низці публікацій було зроблено наголос на необхідності ґрунтовного осмислення проблемного поля соціальної відповідальності державної влади в сучасній Україні, у тому числі й механізму такої відповідальності⁸⁹. Зараз же вельми доречно й, як нам уявляється, якраз на часі розглядати підвищення рівня відповідальності державно-владних структур як одну з провідних детермінант оптимізації розвитку ідеології державотворення в українському суспільстві на етапі його трансформації. І, до речі, у такому контексті питання ставиться вперше. Пропонуємо коротко, у стислій, тезисній формі, зупинитися на ньому, і, систематизуючи, розвиваючи авторські думки із вказаної проблематики, нагадати й викласти на розсуд читацької уваги найголовніше.

Насамперед відзначимо те, що зазвичай у тих чи інших дослідницьких текстах зустрічаються так звані «вузькі» і «широкі» трактування поняття-концепту «соціальної відповідальності»⁹⁰, які слід, між іншим, розрізнити, концептуально виокремлювати одні від одних, з огляду на існування можливості й доцільності різних варіацій їх використання, дотичних до конкретного випадку. Зокрема, під час осмислення щойно заявленого питання доцільно використовувати, на наш погляд, «широке» трактування даного поняття, адже саме воно спроможне дати цілком чітке й ясне уявлення про соціальну відповідальність у царині владних відносин. І, якщо обирати, так би мовити, «широкий» кут зору, горизонт концептуалізації, то вказана відповідальність постає у першу чергу як особливий різновид зв'язку між соціальними суб'єктами, у тому числі суб'єктом і об'єктом влади. У такому плані соціальна відповідальність – це поняття для позначення зв'язку між двома суб'єктами, за якого суб'єкт відповідальності (суб'єкт влади), який має свободу волі й вибору, зобов'язується, з огляду на свій статус, вибудовувати поведінку відповідно до очікуваної моделі, яка нормативно регулюється, а інстанція відповідальності (об'єкт влади) на підставі соціальних норм контролює, оцінює таку поведінку, її результати, й, у випадку негативної оцінки та наявності вини, має право певним чином реагувати. Тут варто підкреслити, що одним із позитивних моментів даного понятійно-категоріального визначення є те, що воно вибудовується, засновується на семи основних структурних елементах соціальної відповідальності як універсального загального поняття, а саме⁹¹: а) свободі вибору варіанту поведінки суб'єктом відповідальності, котрий має свободу волі; б) інстанції відповідальності; в) соціальних нормах, що закріплюють і регламентують відповідальність;

г) підставах відповідальності; д) причинно-наслідковому зв'язку між поведінкою суб'єкта відповідальності й наслідками цієї поведінки; е) контролі й оцінці поведінки суб'єкта відповідальності; є) можливості несприятливих наслідків для відповідального суб'єкта, визнаного винним. Очевидно, що у вихорі позначеного концептуального бачення цілком зручно й вельми продуктивно вести мову про соціальну відповідальність державної влади сучасної України, включаючи у мисленнево-мовленнєвий контент тези-роздуми щодо механізму такої відповідальності, а отже, артикулюючи й акцентуючи тим самим увагу на необхідності підвищення рівня відповідальності державно-владних структур, носіїв державної влади, новітніх земних керманічів держави.

Так, у вимірі позначеного концептуального бачення під механізмом соціальної відповідальності державної влади правомірно розуміти цілеспрямований вплив організованих у систему структурних елементів соціальної відповідальності на суб'єкти державної влади та її об'єкти, який посилює волю першосуб'єкта – народу й спонукає всіх суб'єктів до суспільно схвалюваної діяльності⁹². Складається ж такий механізм, як нам уявляється, з трьох основних рівнів: перший з них – це політична система суспільства, другий – політична діяльність соціальних суб'єктів, третій – нормативний рівень. Відстоюємо теоретичну позицію, відповідно до якої оптимальне функціонування механізму соціальної відповідальності державної влади сучасної України, або ж механізму відповідальності владних структур Української держави (надалі – механізм), можливе лише за умови активізації всіх його трьох провідних рівнів. Ось і більш детальний їх опис.

Спочатку щодо первинного (першого) рівня механізму. Він представлений політичною системою українського суспільства, причому саме у тій частині її політики й діяльності тих підрозділів, які забезпечують відповідальне формування та функціонування органів державної влади. «Політична система постає в механізмі відповідальності не всіма своїми властивостями, а у спеціальній якості»⁹³. Основний компонент політичної системи України – політична організація народу, що відкривається аналітичному зору, серед іншого, як сукупність його організаційно-функціональних інститутів. Очевидно, що в період становлення демократії та будівництва демократичної державності існує потенційна небезпека, реальна загроза їх відриву від широких верств населення й виходу з-під суспільного контролю, котрі іноді все ж таки досить хутко перетворюються на невітнішу дійсність (і приклади цього на пострадянському просторі, на превеликий жаль, – повсюди й повсякчас). А тому внутрішньою структурою політичної організації українського народу мають бути передбачені власні захисні заходи проти обюрочування державного апарату, розвитку авторитарних тенденцій, засоби, які попереджають зловживання владою, кладуть їм край на всіх рівнях державно-владної вертикалі. Вирішальну роль тут можуть відігравати державні інститути, зокрема, їх законодавчі, контрольні та судові органи. Ініціативну політичну функцію у такому випадку повинні нести як правлячі партії і коаліції («партія влади», її сателіти), так і опозиційні, а також – що не менш важливо – численні, незалежні від центральної державної влади, громадські організації та інститути громадянського суспільства.

Загальновідомо, що у розвинених демократичних країнах із метою стимулювання відповідальності різнорівневих можновладних ешелонів, розгалужених державно-владних структур, створюються державні й суспільні інститути контролю, публічної оцінки діяльності органів влади в державі, формування та інформування громадської думки про конкретні результати цієї діяльності. Як правило, цим займаються парламенти, спеціальні органи конституційного нагляду, засоби масової інформації, суспільно-політичні організації, наукові центри вивчення думки громади, що постійно заміряють і відображають рівень довіри, авторитету, підтримки суспільством тих чи інших державних діячів, інститутів, проваджуваної ними політики, владної практики кабінетних високопосадовців. Науці відомі критичні показники цього рівня, перехід за які означає втрату державною владою, її структурами довіри й підтримки громадян країни⁹⁴.

Далі. Другий і третій рівні механізму утворюють ті складові, що приводять його у робочий стан, тобто в дію. Так, другий рівень репрезентований політичною діяльністю різноманітних соціальних суб'єктів, серед яких зазвичай у першу чергу виокремлюються такі, як: держава та її органи, політичні й громадські організації, різні асоціації та об'єднання, великі й малі групи людей. Як відомо, дія будь-якого соціального механізму, у тому числі того, що нас цікавить безпосередньо, заснована на принципі передачі й посилення руху (енергії, імпульсу тощо). Якщо ж рух, що задається механізмом однією ланкою, першим рівнем, гасне в іншій ланці, другому рівні, то в умовах відсутності взаємозамінності складових механізму останній перестає виконувати свої функції. Звідси зрозуміла важливість активізації, ефективності всіх без винятку ланок, утворень, або ж рівнів, що складають конкретний механізм, який нами розглядається, особлива роль рівня політичної діяльності соціальних суб'єктів. Адже, безперечно, «механізм стає дійсністю лише в реальній діяльності людей»⁹⁵, що протікає не інакше, як у форматі реальних суспільних відносин.

Сказане перш за все вказує на необхідність приведення механізму у реальну дію не тільки за допомогою державних органів, але й широкої громадськості, різнорідних суспільних груп, верств населення, усіх існуючих народних прошарків. Причому державні й суспільні форми, представницька демократія й безпосередня не повинні існувати відокремлено, врівноважуючи у механізмі одна одну, а повинні взаємодіяти, взаємодоповнювати одна іншу, взаємопроникати, утворюючи єдиний рухомий рівень механізму. Перманентне відтворення народного суверенітету у практичній діяльності самим народом і його довіреними представниками є, без сумніву, надійним гарантом відповідального стану органів державної влади України по відношенню до українського народу, цілей суспільного розвитку, конституційно задекларованої мети національного державотворення.

Нормативний, він же третій, рівень механізму складається зі сукупності різноманітних норм, регулюючих моделі політичної діяльності соціальних суб'єктів у політичній системі суспільства з приводу відповідальності органів державної влади й посадових осіб, які входять до них. Цей рівень, несуча конструкція якого представлена соціальними нормами як провідним

структурним елементом соціальної відповідальності, нормативно закріплює всі інші основні її елементи, позначені нами раніше. Останній рівень здатний відігравати досить важливу роль у механізмі, позаяк обумовлює наявність у суспільному організмі цивілізованих, урегульованих правовими та іншими нормами форм протікання й реалізації соціальної відповідальності інститутів державної влади перед першоджерелом такої влади – народом. Як, зокрема, вірно зауважують дослідники⁹⁶, у розвинених правових демократичних державах, до рівня функціонування яких, звісна річ, повинна прагнути Україна, політико-юридичні документи (декларації, конституції, спеціальні й загальні закони, кодекси тощо) визначають параметри владної відповідальності – соціальної відповідальності державної влади: по-перше, за що саме вона її несе (підстави відповідальності), по-друге, перед ким відповідає (інстанція відповідальності), і, по-третє, в яких формах (відповідальність кримінальна, адміністративна та ін.). Конституціями, законами, іншими нормативно-правовими актами в означених державах встановлюється відповідальність вищих посадових осіб, уряду, міністрів за якість політики, ефективність управління державою, особливо за стан економіки, соціальної сфери, забезпечення правопорядку й національної безпеки. На високому конституційному рівні передбачаються заходи проти безвідповідальності парламентів та їх членів, а саме: виключення й відкликання депутатів, притягнення до кримінальної відповідальності у разі скоєння злочину тощо. Це ж, звичайно, стосується уряду та його членів.

Із сумом вимушені констатувати, що правове поле сучасної України немає достатньої сукупності норм, що забезпечували б реальну й ефективну дію механізму. Державна влада, за оригінальним конституційним текстом 1996 р., виявилася влаштованою таким чином, що ані голова Української держави, ані уряд із його структурними підрозділами на місцях, ані національний парламент, ані депутати всіх рівнів не несли й, головне, не несуть практично ніякої соціальної відповідальності за свої справи й прийняті управлінські рішення. Цікаво й те, що силою конституційних норм Президент України був наділений величезним обсягом владних повноважень, причому ними ж фактично звільнявся від будь-якої відповідальності. Можливість усунення голови держави зі займаного поста в порядку імпичменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину, яка встановлена Конституцією⁹⁷, передбачає таку складну процедуру, що практично в своїй основі зведена до абсолютного мінімуму, а точніше – до нуля, що й підтверджують наявна практика вітчизняної державно-політичної життєдіяльності та архівні дані непересічного буття можновладних мешканців Печерських пагорбів. Причому, що теж є цікавим, ті зміни до Основного Закону, що були прийняті у грудні 2004 року, які визначали генеральну організацію й плин державно-політичної матерії в країні протягом наступних кількох років (2005-2010 рр.), ці проблеми аж ніяк не вирішували, а, можливо, навпаки, – тільки заганяли їх у глухий кут. Зрозуміло, що вказані вище обставини обумовлюють надзвичайно низьку ефективність функціонування й діяльності всіх гілок державної влади країни. Це, між іншим, підтверджують і закордонні аналітики. Так, у світовому рейтингу добробуту, складеному міжнародною аналітичною організацією

«Legatum Institute» й оприлюдненому наприкінці жовтня 2013 р., за якістю державного управління Україна опинилася на 121 (!) місці серед 142 країн світу⁹⁸. Як бачимо, результат безвідповідального функціонування державно-владних управлінських структур, так би мовити, – на долоні.

Усі ці проблемні моменти, за природною логікою речей, першочергово повинні були б стати предметом «гарячих» дискусій, розгорнутої інтелектуальної діяльності новітньої Конституційної Асамблеї, котра на підставі їх ґрунтовного опрацювання могла б виносити на розсуд широкої громадськості чітке, виважене змістовне наповнення майбутніх політико-конституційних перетворень, конституційної реформи, у тому числі й у розрізі унормування владної відповідальності в державі. Проте, як засвідчує аналіз поточної роботи згаданої Асамблеї, напрацьованого силами останньої проекту Концепції внесення змін до Конституції України, експертної думки й коментарів безпосередньо самих поважних членів цього спеціального допоміжного органу при голові держави⁹⁹, дані моменти знаходяться переважно поза увагою діяльності означеної інституції. І, до речі, не тільки її. На них де-факто «заплющують очі» (що є очевидним) чимало авторитетних експертів, науковців, вчених-юристів, не говорячи вже про вітчизняних політиків. І це, справді, не може не турбувати й не засмучувати. Позаяк показова безвідповідальність перших владних персон держави, її стернових, породжує безвідповідальне, злочинне функціонування всієї державної машини, а разом з тим жваво продукує й хутко розповсюджує зловісну, лиху, «зловонну» бацилу безвідповідальності на весь суспільний організм, яка принагідно вганяє у своєрідний ступор життя практично кожного його мешканця, долю цілого народу, майбуття величної європейської нації. А тому цілком ймовірно, що і до нині діючих керманичів Української держави, і до їхніх найближчих споріднених можновладних нащадків будуть застосовані досить жорсткі оціночні формулювання, мисленнєві теоретичні конструкції на кшталт: «Всі президенти і всі уряди України впродовж 22 років заганяли українців у ситуацію невизначеності, страху, безвідповідальності та безперспективності»¹⁰⁰.

Хоча, безумовно, рано чи пізно проблема відповідальності державно-владних структур в Україні буде підійматися й вирішуватися, причому як у теоретичній площині, так і у практичній, отримуючи належну конституційно-правову регламентацію. Питання лише в одному: наскільки швидко й цивілізовано це станеться. Адже саме від цього залежить багато що в цій країні, зокрема, й якість, повнота розгортання державно-владної реальності, національного державотворчого процесу в його системній цілісності, еволюційному русі, й, звісно, позитивні зміни стану, динаміки ідеології державотворення, а, врешті-решт, майбутня буттєвість незалежної державності. У зв'язку з цим підтримаємо концептуальні позиції тих авторів, філософів-любомудрів, які вважають, що молодому пострадянському організму конче необхідний, як глоток свіжого повітря, нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили – «Закон про відповідальність вищої влади за стан країни»¹⁰¹. Бо, дійсно, не може бути так, щоб «водій автобуса, з чиеї вини гине декілька людей, суворо карається судом, а «водії держави», із-за нерозумності яких

гинуть і страждають мільйони людей, не відповідають за свої діяння»¹⁰². І навіть більше того: «...у владу нерідко йдуть із розрахунком сховатися від покарання за злочини; влада все більш криміналізується. Принцип безвідповідальності влади завзято впроваджується у суспільну свідомість. Навіюються середньовічні ідеї, що «усяка влада – від Бога», «для президента суддя – лише Бог», «президентство – царська справа» і т.п. Послужливі вчені-ідеологи обґрунтовують цю маячню у підручниках для молоді... Представники вищої влади цинічно жартують із приводу обіцянок народу: «чого не наобіцяєш перед виборами», «Черчилль обіцяв капелюх зжувати, якщо оберуть» і т.п.»¹⁰³.

Зважаючи на це, обстоюємо думку, що для забезпечення подолання наслідків соціально-економічної та політичної криз, що перманентно «гастролують» теренами нашої країни, роз'їдаючи тим самим міць молодого суспільного організму, налагодження державно-політичного буття, поліпшення життєдіяльності державного утворення, процесу його розбудови, оптимізації роботи владно-управлінської силової вертикалі Української держави й, нарешті, вдосконалення наявної державотворчої ідеології необхідні найскоріші розробка, прийняття, введення в дію закону про соціальну відповідальність державної влади в Україні, що покликаний визначити й окреслити: по-перше, концептуальні лінії формування національного законодавства щодо соціальної відповідальності влади в державі; по-друге, основні загальнонаціональні інтереси, у тому числі й державотворчі, критичні показники неефективності їх здійснення, неприпустимі форми, засоби, способи владарювання й реалізації державно-владних повноважень; по-третє, межі виникнення особистої відповідальності вищих посадових осіб, персонального складу інститутів державної влади за провали політики, нанесену внаслідок цього шкоду суспільству, державі й державотворчим справам; по-четверте, види відповідальності державно-владних носіїв, механізми її підтримки, а також покарання за безвідповідальність можновладців; по-п'яте, параметри політичної, адміністративної, кримінальної відповідальності суб'єктів державної влади за хід і результати правління, здійснення державно-владних повноважень, державотворчого процесу.

Цілком очевидно, що політична відповідальність може полягати у наявності та реалізації законодавчо визначених вимог до керівництва держави відносно внутрішнього й зовнішнього становища країни. Так, якщо протягом конкретно встановленого часу, наприклад, одного року, а тим паче двох років, проведення тієї чи іншої державної політики, відбуваються істотні погіршення, немає чітких тенденцій до поліпшення, то повинна бути передбачена процедура зміни або корегування курсу, відсторонення від державно-владних повноважень його розробників, виконавців, безпосередніх провідників такої політики; ті особи, які хоча б один-єдиний раз порушили клятву, присягу, Основний Закон країни, були викриті у брехні й обмані, не повинні надалі допускатися до вищих державних посад, та й взагалі до державної служби. На законодавчому рівні важливо закріпити, серед іншого, й обов'язок вищих посадових осіб, починаючи з Президента, Прем'єр-міністра України, регулярно публічно звітувати про хід і результати своєї діяльності, відповідати на питання парламентаріїв, політичних і громадських організацій, засобів масової

інформації, рядових громадян країни. Без сумніву, це своєрідна вища школа державного владування, національного державотворення, свого роду публічні іспити, де може «виставлятися» об'єктивна громадська оцінка державним діячам, рівня їх державотворчого розуму, визначатися відповідність, або ж невідповідність можновладців тим конкретним посадам, котрі вони займають (можуть займати у перспективі).

Вважаємо за необхідне законодавчо закріпити, унормувати процедуру визначення фактичної підстави соціальної відповідальності суб'єкта державної влади. У законі слід чітко прописати, що для того, аби визначити цю підставу, необхідно встановити факт діяльності суб'єкта, наявність при цьому певних соціально-значущих наслідків, тобто остаточних наслідків конкретних владних відносин (державно-владної діяльності)¹⁰⁴, причинну залежність між діяльністю й наслідками (об'єктивна підстава), а також характер відношення суб'єкта до того, що відбулося, та його результатів, навколишніх і самого себе з приводу своєї діяльності (суб'єктивна підстава). Тим самим визначаються компоненти фізичної фактичної підстави, аналіз якої дозволяє встановити конкретний вид соціальної відповідальності й міру суворості покарання державно-владного суб'єкта. Відсутність будь-якого з компонентів фактичної підстави позначеної відповідальності знімає питання про визнання відповідального суб'єкта винним і про можливість для нього несприятливих наслідків у зв'язку з цим. Наприклад, у тому випадку, якщо ретроспективний аналіз виявляє, що певний наслідок усе одно наступив би, незалежно від дії (бездіяльності) відповідальної особи, що її діяльність насправді була лише супутньою умовою вирішального фактора, який породив певний результат, і не спричинила вплив на розвиток подій, суб'єкт відповідальності не може бути визнаний винним, адже причинний зв'язок між його діяльністю й наслідком відсутній¹⁰⁵. Безпосередня залежність певного кінцевого результату владного відношення від владної діяльності породжує повну міру винуватості суб'єкта державної влади, суворості стягнення, яке повинно накладатися на нього, а опосередкована, звісна річ, – часткову.

Доцільно припустити, що за умов існування відповідних норм і активізації нормативного рівня, з одного боку, й за наявності супутніх умов, серед яких, насамперед, – підвищення загального рівня політико-правової культури українського суспільства, з іншого, вищеозначений механізм може справно функціонувати, творячи безпосередньо соціально-відповідальний тренд діяльності владних органів, структур та інститутів Української держави, оптимізуючи одночасно з цим розвиток державно-владної реальності, життєдіяльності молодого державного організму. Важливо й те, що під час перебування у робочому стані механізм спроможний виконувати ряд притаманних йому загальних функцій, серед яких у першу чергу виокремлюються такі, як: а) регулятивна, або впорядкування взаємовідносин відповідальних суб'єктів державно-владної системи; б) контрольна, заснована на перевірці відповідності практики змісту ідеалів і норм, що схвалюються суспільством, з одного боку, ухвалюються державою, з іншого; в) інтегруюча, коли єдністю джерела влади й пануючих норм консолідується всі демократичні інститути у рамках політичної системи суспільства;

г) спонукальна, тобто формування засобами заохочення позитивно-активного відношення суб'єктів державної влади до своїх обов'язків, усвідомлення свого обов'язку перед народом; д) обмежувальна, якою визначаються рамки законності вчинків носіїв державно-владних повноважень і не допускаються ті можновладні дії, що не відповідають очікуванням суспільства; е) відновлювальна, що передбачає регенерацію порушених відповідальних зв'язків, відновлення справедливості у тому ракурсі, контексті, в якому її розуміють і сприймають широкі верстви населення; є) карально-виховна, що полягає у здійсненні покарання осіб, які порушили встановлені норми, а також у виховному впливі на громадян із метою захисту суспільства від небезпечних діянь, приведення всіх суб'єктів політики у стан соціально-політичної відповідальності перед суспільством, попередніми, нинішніми й прийдешніми поколіннями за якість розгортання національного державотворення.

Вищевикладене дає нам підстави ствердно заявляти про те, що активізація всіх трьох рівнів механізму – а особливо третього рівня, нормативного, – яка протікатиме в контексті піднесення політико-правової культури української громади, обумовить налагоджене, справне його функціонування, що цілком природно спричинить підвищення рівня відповідальності державно-владних структур, можновладних кіл, безпосередніх носіїв державної влади, що, у свою чергу, безумовно, неабияк вдосконалить, покращить, відкоригує буття всього державного організму, його владарюючої силової вертикалі, сам державотворчий процес, а разом з тим, певною мірою, й відповідні духовні виміри, що суміщаються з ідеологією державотворення сучасної незалежної України, змінюючи на краще її нинішній, м'яко кажучи, не зовсім пристойний, як для стороннього ока, вигляд, наявний критичний стан.

А тимчасом, принагідно з'ясувавши змістовне наповнення другого структурного блоку досліджуваної системи, ґрунтовно висвітливши його ключові культурні складові, чинники, пов'язані з підвищенням рівня політичної і правової культури, з одного боку, й відповідальності державно-владних структур, з іншого, перейдемо до концептуального аналізу третьої блочної конструкції системи детермінант оптимізації розвитку ідеології державотворення в українському суспільстві на етапі його трансформації. Дана конструкція, так званий «організаційний» системний блок, засновується на низці факторів, через наявне буття й безпосередню пряму дію яких напрацьована метатеорія – теорія суспільства, держави й державотворення – може досить успішно просуватись у широкі народні маси, перетворюючись тим самим на оновлену, відкориговану державотворчу ідеологію. «Наявність науково обґрунтованої теорії з привабливим соціально-політичним ідеалом, чіткої розробки шляхів і засобів досягнення його, як зазначалось, є необхідним для формування нової ідеології державотворення, яка більшою мірою відповідала б потребам суспільства. Але й цього ще замало. Наші суспільствознавці, які «дарують світу» свої об'ємні праці, хоч і менше ніж раніш, але все ж сподіваються, що їх читають широкі маси. Та, на жаль, це не так. Зазначені праці, що видаються сьогодні невеликими тиражами (і це правильно!) читають в основному спеціалісти, дослідники, яких цікавить певна проблема. Для того ж, щоб теорія (навіть найнадійніша, найпривабливіша!)

оволоділа масами, пронизала їх практичну свідомість, перетворившись на ідеологію, необхідне її просування в маси, необхідна ефективна система агітаційно-пропагандистських заходів»¹⁰⁶.

Очевидно, що конкретний план формування останньої, ефективної системи агітаційно-пропагандистських (від лат. «agitatio» – приведення в рух, спонування; та «propagare» – поширювати, розповсюджувати) заходів, пов'язаних із поширенням і ствердженням у практичній свідомості мас провідних положень метатеорії, або ж у дещо вужчому сенсі – державотворчої теорії, котре й виступає першим фактором «організаційного» блоку, його базовою детермінантою, на концептуальному рівні буде детально відпрацьовуватися та змістовно наповнюватись під час творення, продукування, розробки даної метатеорії, що є цілком зрозумілим і відповідає загальній логіці речей. Проте вже зараз можна говорити й передбачати те, що каркас щойно названої системи вибудовуватиметься, складатиметься із множини взаємопов'язаних різноманітних заходів, що здатні пронизувати, охоплювати своїм впливом геть усі існуючі рівні – центральні й периферійні, – наповнювати ідеальними формами, духовно збагачувати всі наявні затінки соціально-політичного життя. Саме ж ядро, серцевина цієї множини, її центральне коло, може складатись із досить дієвих, на наш погляд, форм агітаційно-пропагандистської роботи, що у даному контексті мали б обов'язковий відповідний державотворчий контент, серед яких, насамперед, – публічні виступи, публікації, доповіді, інтерв'ю, бесіди (у тому числі через спілкування у форматі «від дверей до дверей»), лекції, круглі столи, конференції, дебати, ток-шоу, флешмоби (політ-моби), соціально-політична реклама, мітинги, демонстрації (включно з майданними формами), марш (хода), виставки тощо.

Вельми продуктивними й досить корисними для ствердження справи національного державотворення, її вкорінення у розкладі повсякденної буттєвості мас, агітації та пропаганди теоретичних напрацювань у царині державного будівництва і, що головне для нас, оновлення існуючої державотворчої ідеології країни слід вважати такі модерні форми організації вітчизняної суспільно-політичної життєдіяльності, усталені протягом останнього десятиліття, як Майдани («Помаранчева революція», або ж просто – Майдан 2004 р., «Податковий майдан» 2010 р., «Євромайдан» 2013 р.). Було б цікавим у цьому відношенні започаткувати практику організації на головній площі країни – Майдані Незалежності – своєрідного державотворчого Майдану, що мав би своє регіональне представництво (місцеві державотворчі Майдани) в усіх куточках України, найвіддаленіших від її державно-політичного «серця» малих і великих населених пунктах, містах, селищах і селах. Саме він, як уявляється, спроможний стати тією ефективно діючою модерною робочою площадкою, земною суспільною матрицею, де б, з одного боку, відкрито народжувались, вільно розповсюджуючись навкруги, державотворчі думки, концепти, ідеї, смисли, відповідні дії, а з іншого, проводились агітаційно-пропагандистські заходи, пов'язані з поширенням і ствердженням у практичній свідомості мас теоретичних напрацювань у сфері державного будівництва, творення якісно нової Української держави. Опанування творчої енергії

майданних форм, її спрямування у державотворче русло – це і ключ до державницького поступу України, успішної розбудови державного організму, і механізм порятунку, «лікування», вдосконалення наявної ідеології державотворення в українському суспільстві на етапі його трансформації.

До речі, у контексті щойно сказаного варто занотувати й відзначити факт того, що сьогодні багато хто з вітчизняних і закордонних дослідників, знаних філософів, науковців, починають розуміти та осмислювати цінність і самотність таких майданних форм, їх природну унікальність, яка заслуговує у подальшому, звичайно, прискіпливої, ґрунтовної дослідницької уваги. Особливо це стало помітним на тлі суспільно-політичних подій (а вірніше – чергової, гостро оголеної політичної кризи), що розгорнулись в Україні наприкінці 2013 р. Мова йде, звісно ж, про так званій «Євромайдан» (зразка грудня 2013 р.).

Свої враження й роздуми з приводу осмислення цього неабиякого суспільно-політичного явища, феномена навкружного буття передає нам, серед інших, сучасний український філософ М. Попович, директор Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України: «Вчора я бачив на Майдані чоловіка на милицях. Він почув вночі заклик йти на Майдан і прийшов. А моя донька, яка теж стоїть на Майдані, бачила дівчину у інвалідному візочку. То які у мене можуть бути емоції?.. Про такі речі важко розповідати без сліз. І це не результат якоїсь хворобливої сентиментальності, мені відкрилися такі скарби, що перед ними тьмяніють будь-які пороки людства. Аби хтось з істориків зміг й через сто років донести інформацію про те, що робилося з людьми у ці дні...»¹⁰⁷. І тут же, через мить, до сказаного додає таке: «Пасіонарність невід’ємна від, так би мовити, літературного оформлення. Пасіонарність ХІХ сторіччя – це романтизм, й національний зокрема. Всі «аксесуари» якого йшли ще від Шопена... Я й сам не вірив, що можливе повторення таких світлих речей. Просто диву даєшся, яка людська самовіддача...»¹⁰⁸. У цьому ж приблизно руслі в цей час продукує й подає свої міркування репрезентант соціально-філософської державотворчої думки, колишній урядовий високопосадовець А. Толстоухов: «Ось чому Майдан час від часу більше, ніж Влада, бо на ньому б’ються серця людей, гуркотить їх розум. Майдан може не чути Владу... Вона туди не ходить, а якщо і розмовляє, то з екрану і за допомогою сили, яка жорстоко б’є, ховаючи своє обличчя»¹⁰⁹.

Цікаву стислу формулу конкретної майданної форми, що певним чином висвітлює деякі грані природи Майдану, можна зустріти, зокрема, серед концептів іншого представника вітчизняної державотворчої думки, відомого політичного діяча, вченого-юриста С. Гавриша. «Майдан, – констатує він, – як жива істота. Їсть, сміється, співає, танцює, говорить... Майдан розбудив приснулий народ від летаргійного сну. У ньому немає страху. Це самодостатній цивілізаційно-вишуканий з добре організованим мирним щитом супротиву, ідеологічно споріднений згусток пасіонарного протистояння політичному авторитаризму»¹¹⁰.

Далі. Слід, між іншим, підкреслити, що у формуванні ефективної системи відповідних агітаційно-пропагандистських заходів (з одного боку), і в організації та проведенні таких заходів (з іншого), важливе значення матиме

забезпечення їх об'єктивності, достовірності, підвищення професіоналізму їх провідників, безпосередніх суб'єктів ведення потрібної для оновлення державотворчої ідеології агітації і пропаганди. Ефективність як самих цих заходів, окремо взятих одні від одних, так і їх цілісної системи в цілому, залежатиме від врахування даними суб'єктами конкретної ситуації, умов, у яких ці заходи здійснюватимуться, особливостей об'єктів, тієї чи іншої аудиторії агітаційно-пропагандистського впливу, правдивості відображення дійсності, достовірності оцінок минулого й теперішнього тощо¹¹¹.

Важливо й те, щоб означена система оформлювалась в особливу повноцінну сферу духовної діяльності, тісно пов'язану з політичною системою суспільства й виступаючу як сукупність теоретично обґрунтованих державотворчих ідей та поглядів, ідеологічних інститутів, технічних засобів, форм і методів ідейного впливу на маси. Характерні риси такої сфери – глобальність охоплення аудиторії, широких народних мас, цілеспрямованість, певна диференціація, безперервність впливу¹¹².

Втім, як свідчить навкружна дійсність і справедливо зауважують дослідники, на сьогоднішній день формування належної системи потрібних для оновлення ідеології державотворення агітаційно-пропагандистських заходів є доволі проблемним. Адже, серед іншого, «княжий синдром, яким позначена діяльність якщо не всіх, то більшості лідерів політичних партій і рухів, створює перепону на шляху до формування такої системи (ефективної системи агітаційно-пропагандистських заходів – О.К.), одночасно відкриваючи можливість безперепонного впливу на суспільну свідомість ззовні, маніпулювання нею. Свідченням того слугує забитий іноземними бойовиками, фільмами жахів та різною порнухою наш телекіноекран. Вкрай погано використовуються можливості державних вузів, їх суспільствознавчих кафедр, культурно-освітніх закладів. Більшість з останніх перебивається милостинею, яку одержують з рук бізнесменів, сектантів та різних сумнівних організацій»¹¹³.

Наступний, другий фактор «організаційного» блоку, його базова детермінанта – це розробка й практична реалізація конкретних програм-символів незалежної України. «Важливу роль в розвитку ідеології державотворення покликані відігравати конкретні програми – символи незалежної України»¹¹⁴.

Відстоюючи вірність цієї думки, слід зауважити, що останні мають неабияке значення для розбудови, життєдіяльності будь-якого державного організму. Дійсно, кожна більш-менш вдала самобутня державницька форма – й історія тому свідок – характеризується наявністю певних програм, що були успішно реалізовані, або ж принаймні реалізуються нині, у конкретному історичному просторі-часі й принагідно стали фактично яскравими символами самостійності держави, її спроможності, незалежно від інших геополітичних суб'єктів, визначати шлях свого розвитку та впевнено крокувати ним, непохитно слідуючи обраному курсу. Ці програми-символи виступають чіткими «живими» орієнтирами розвитку державно-організованого суспільства, конкретно визначеної державної конструкції, процесу її творення, розбудови, виконують роль своєрідних державотворчих «маяків», здійснюючи будівництво яких і наближаючись до котрих, державницький корабель (його стернові,

команда, екіпаж) здатен визначати й міру свого поступу, просування вперед, згідно з пунктирними лініями попередньо накресленої державотворчої карти, плану національного державотворення. Як усім добре відомо, такі програми-символи де-факто мали місце і в Російській імперії (наприклад, будівництво й культурно-цивілізаційний, державницький розквіт її столиці – Санкт-Петербургу, перемога у Вітчизняній війні 1812 р. та ін.), і у Радянському Союзі (будівництво Дніпровської ГЕС як практичне втілення плану ГОЕЛРО, розбудова «Магнітки» – Магнітогорського металургійного комбінату, перемога у Великій Вітчизняній війні, перший у світовій історії політ людини у космос, будівництво БАМу – Байкало-Амурської магістралі тощо), які досить успішно здійснювали свій державницький поступ у певні проміжки часу, що були відведені для їх буттєвості історією, долею й, врешті-решт, Всевишнім.

У зв'язку з цим виникає резонне питання: а які ж конкретні програми-символи має сьогодні наша країна, незалежна Українська держава? Чесно кажучи, дати чітку відповідь на нього не так вже й просто: здається, що зараз, на жаль, ми їх просто не маємо. І цілком ймовірно, що наш шановний читач скаже теж саме.

Тому одним із найактуальніших завдань нашого сьогодні є планомірна, теоретично обґрунтована розробка й поетапна практична реалізація конкретних програм-символів незалежної України; це неабияк сприяло б становленню дійсної державної незалежності, а разом з тим, безперечно, й вдосконаленню наявного стану ідеології державотворення, що здатна цілком природно віддзеркалювати динаміку державотворчих успіхів конкретно визначеної країни. Доцільно нагадати, що на початку чинного сторіччя окремі репрезентанти соціально-філософських поглядів, вітчизняної державотворчої думки до таких програм відносили «...будівництво Одеського нафтового терміналу, програми ракетобудування і космічної техніки, літакобудування тощо»¹⁵. Час неупинно летить уперед, висуваючи все нові й нові вимоги до людини, суспільства, держави, але ж і сьогодні можна з упевненістю говорити про те, що програми ракетобудування, розробки космічної техніки, літакобудування та інші, дотичні до них, пов'язані з наукоємним виробництвом, розвитком, провадженням високих технологій, слід відносити до розряду першочергових у можливому пріоритетному колі програм-символів незалежної України. Поряд з цим у даному колі, на нашу думку, доречно розглядати: а) національні програми енергозбереження, диверсифікації постачання енергоносіїв, використання альтернативних джерел енергії, зміцнення енергетичної безпеки держави; б) комплексні програми модернізації вітчизняної економіки, її структурної перебудови, зміцнення державного економічного сектору, підвищення його ефективності; в) зважена, науково обґрунтована, доцільна, з точки зору реалізації національних інтересів України, програма її європейської інтеграції, яка б відповідала провідним концептуальним положенням напрацьованої метатеорії (теорії державотворення), тощо.

Без сумніву, «такі програми-символи мають бути визначені в кожній галузі економіки, в кожному регіоні. Реалізація їх дасть змогу зробити такі необхідні кроки від проголошеної, юридично закріпленої незалежності до

незалежності фактичної, сприятиме залученню наших співгромадян у господарчу і політичну діяльність, боротьбі з безробіттям, злочинністю і таким чином впливати на формування такої потрібної суспільству ідеології державотворення»¹¹⁶. Наведемо приклад: із огляду на життєдіяльність Запорізького краю, міста Запоріжжя, вплетену в цілісну суспільно-політичну тканину країни, цими програмами принагідно можуть стати, насамперед, будівництво нових мостів через Дніпро, модернізація й відродження потуг промислових підприємств, програми збереження й поліпшення екології регіону, комплексна програма розвитку одного із «Семи чудес України», унікальної історико-культурної пам'ятки, Національного заповідника – острова Хортиця тощо.

На черзі проваджуваної концептуалізації – третій фактор «організаційного» блоку, який прямо вказує на необхідність виходу на вітчизняну історичну авансцену потужного колективного політичного гравця прогресистського спрямування, а саме: блоку партій соціального прогресу, що діючи гуртом, громадою, на національних полях єдиної суспільно-політичної шахівниці, об'єднавши спільні зусилля своїх членів, і, передусім, партійних лідерів, теоретиків, ідеологів, функціонерів, спираючись на підтримку широких верств населення, народних мас, зацікавлених у поступальному розвитку їх країни, спільної державної домівки, готові взятися за справу вдосконалення, оптимізації розвитку ідеології державотворення й, одночасно з цим, реальне будівництво якісно нової Української держави.

До речі, питання партії соціального прогресу та її місця у модерному розвитку українського суспільства не нове, воно неодноразово піднімалося в державотворчій думці раніше, починаючи з перших років державної незалежності. Вперше у зваженій, систематизованій мисленнєвій теоретичній формі дане питання отримало своє висвітлення під час розгляду проблематики філософії історії, осмислення взаємозв'язку минулого, теперішнього й майбутнього історії, на тлі концептуалізації соціального прогресу як прояву оптимального характеру цього взаємозв'язку, у контексті роздумів над розгортанням історичного процесу¹¹⁷. Надалі воно ставилось і досить продуктивно розглядалось і в інших теоретичних ракурсах, оригінальних мисленнєвих горизонтах. Так, зокрема, у нещодавно опублікованому монографічному дослідженні «Соціально-політичне проектування: проблема взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів» партія соціального прогресу аналізується як фактор оптимізації проектування соціально-політичного розвитку українського суспільства¹¹⁸. Поряд із цим автор цієї ж монографічної розвідки у інших своїх роботах намагається презентувати й по-філософськи осмислити блок партій соціального прогресу у якості суб'єкта соціально-політичного проектування¹¹⁹. На сторінках іншої, не менш цікавої, монографії «Олігархічні трансформації» партія соціального прогресу розглядається у дещо іншій площині, своїй суб'єктності: як інтегруючий суб'єкт повернення України у русло демократичного розвитку¹²⁰. І, нарешті (найголовніше!), в окремих статтях, колективних монографічних працях блок партій соціального прогресу визначається й осмислюється на концептуальному рівні у якості провідного чинника становлення ідеології державотворення¹²¹.

«Яка ж політична сила здатна взятися за розв'язання зазначених проблем (маються на увазі, у першу чергу, проблемні моменти сучасного стану державотворчої ідеології – О.К.)? Такою силою може стати блок партій, що виражають інтереси класів, соціальних шарів і груп, які відповідають потребам поступального розвитку України, – блок партій соціального прогресу»¹²².

Дослідницькою увагою охоплена низка вузлових моментів концептуального аналізу партії соціального прогресу. Внаслідок цього, насамперед, сформовано загальнотеоретичне уявлення про вказану партію, виокремлено сім основних найважливіших рис її істотної характеристики (В. Воловик). Серед останніх, зокрема, достатньо назвати: збіг інтересів її соціальної бази – тобто тих соціальних прошарків і груп, на які спирається й за рахунок яких поповнює свої власні ряди та ряди своїх прибічників дана політична партія – з потребами поступального розвитку суспільства (риса перша); наявність у неї науково обґрунтованої теорії суспільного розвитку, яка відповідає нинішнім соціальним реаліям (риса друга); створення під її егідою, патронатом науково обґрунтованої теорії соціального прогресу, яка може бути втілена в реальне життя, що передбачає активну участь у цьому творчому акті не тільки окремих партійних ідеологів, теоретиків, не лише кращих наукових, творчих сил потенційно найбільш масової партії, але й самих широких верств населення, тих, хто безпосередньо працює у тій чи іншій сфері народного господарства (риса третя) тощо¹²³. Разом з тим висунута й розвинута теза про можливість існування єдиної блочної партійної конструкції прогресивного спрямування – блоку партій соціального прогресу (Т. Бутченко, В. Воловик, В. Глазунов); обґрунтовано концепт щодо необхідності «...зняття групової обмеженості сил соціального прогресу, забезпечення їх трансформації із суб'єктів-для-себе на суб'єктів-для-інших...»¹²⁴. Окрім цього, окреслено заходи, дотримання яких має сприяти збереженню діалогічної відкритості процесу партійного оформлення сил соціального прогресу (Т. Бутченко). На концептуальному рівні опрацьовано також механізм, технологію створення й функціонування партії соціального прогресу (відповідної блочної партійної конструкції), висвітлено особливості її, так би мовити, «вживлення» у наявний державно-політичний організм, монолітне тіло державної машини, що природно постало до життя в умовах сучасного українського суспільства (В. Глазунов).

Спираючись на концептуальну модель партії соціального прогресу, зміст напрацьованих вітчизняною соціально-філософською думкою мисленевих теоретичних конструкцій з цього приводу, неважко помітити й зробити узагальнюючий висновок про те, що у просторах модерного українського політичного небосхилу такої партії, а тим паче єдиної блочної партійної конструкції прогресивного спрямування, ми, на превеликий жаль, не зустрінемо, незважаючи на величезну об'єктивну затребуваність даної політичної сили з боку народних мас, суспільства, його історичного розвитку, національного державотворчого процесу, ідеології державотворення, долі країни й, врешті-решт, багатьох поколінь українців, як минулих, так і прийдешніх.

Підтвердження цієї думки зустрічаємо на сторінках відповідних дослідницьких текстів. «Організація суспільно-політичного руху з вирішення завдань соціального прогресу є нагальною потребою вітчизняного суспільства, – констатує Т. Бутченко. – Перший погляд на сьогоденний стан розв’язання цієї проблеми в Україні створює враження бурхливої діяльності: вже зареєстровано понад сто політичних партій різних ідеологічних відтінків та безліч інших різновидів громадянських об’єднань. Між тим більш глибокий аналіз показує, що, на жаль, у цьому разі велика кількість офіційно визнаних організацій не визначає високої якості громадсько-політичних відносин, а, навпаки, свідчить про їхню фрагментарність і нерозвиненість. Переважна більшість громадянсько-політичних проектів має суто декларативно-формальний характер, існуючи лише на папері, ті ж нечисленні об’єднання та партії, що реально беруть активну участь у житті країни, не мають масового характеру та спираються на вкрай вузьке соціальне підґрунтя, у більшості випадків фінансуючись великим капіталом»¹²⁵.

В. Глазунов пише: «Зміна держави, її суті є завданням нової політичної партії, що повинна бути партією соціал-демократичною, лівоцентристською, відповідно до своїх політичних цілей побудови відповідної держави (якісно нової України як демократичного, соціального, правового державного утворення – О.К.)»¹²⁶. Згідно з цим, «...тактичною метою нової політичної партії є прихід у всі гілки державної влади, в усі інститути державної влади. При цьому слід звернути увагу на те, що на фоні гострої соціальної затребуваності такої партії її поки на політичній орбіті не існує. Чисельні сучасні політичні утворення, що мають у своїх назвах відповідну атрибутику, за суттю, за характером проваджуваної політики, за роллю, займаною у політичній системі суспільства, такими не є. Соціал-демократична ніша залишається відкритою. Із високою долею вірогідності її може зайняти... блок партій соціального прогресу»¹²⁷.

Ані реально діючої, де-факто існуючої партії соціального прогресу, здатної відчайдушно, завзято, із максимальною віддачею й ефективністю взятися за справу вдосконалення ідеології державотворення, розбудову державного організму, розв’язання сили-силенної державотворчих проблем, що накопичувались в країні роками, десятиліттями, ані протопартії соціального прогресу – певного партійного утворення, яке б у найближчій перспективі, за наявності сприятливих обставин, принагідно змогло приміряти на себе її прогресивну політичну форму, оновлюючись при цьому змістовно, ідейно, ідеологічно, організаційно, творячи, збираючи навколо себе єдину блочну партійну конструкцію прогресивного спрямування, не існує сьогодні і в центрі вітчизняного політикуму, і в правій його сегментарній частині, і в лівій. Цілком очевидно, що в наш буремний новітній час не може серйозно розглядатися у якості вказаного партійного гравця, прогресивного політичного актора й Комуністична партія України. Тут, до речі, слід підкреслити вірність думки про те, що «більшість із них (колишніх представників і носіїв марксистсько-ленінської ідеології – О.К.) самоусунулась від відстоювання відповідної позиції, з огляду на довготривалу соціальну обструкцію. Але саме вони, відійшовши від насаджуваних догм радянського періоду, критично

переосмисливши реалії практики побудови української незалежної держави, здатні привнести раціональне зерно у створення програми нової партії (партії соціального прогресу – О.К.)»¹²⁸.

В. Воловик визнає: «Знайомлячись із програмами політичних партій, що діють в Україні, яка перебуває на етапі трансформації, лівих і не тільки їх, дивуєшся спільності лозунгів, запевнень у прагненні відстоювати інтереси народу, боротися за справедливість, моральність, щастя людей, афішуванню можливості усяких благ із їх перемогою чи то на парламентських, чи то на президентських виборах. Однак вони частіше всього носять абстрактний характер, позбавлені конкретики, без чого неможливі як формування привабливого для мас соціального ідеалу, так і відпрацювання механізму його реалізації у дійсність.

Із жалем доводиться констатувати, що й Компартія України також не відрізняється тут новаторськими устремліннями, все більш трансформуючись із партії революційної дії, партії творення, партії соціального прогресу в партію реставрації минулого державного устрою.

І сьогодні, намагаючись уявити, як би у цих умовах повів себе політичний лідер із інтелектом рівня ленінського, знаходячись на чолі КПУ, все більш схиляючись до думки про те, що він, виходячи з того, що комуністичний ідеал дискредитований, напевно б почав із обґрунтування реального соціального ідеалу, прийнятного для українського суспільства, яке обрало шлях побудови незалежної держави, розробки механізму його перетворення у дійсність, тобто теорії поступального розвитку суспільства, формування нової партії, із новою назвою, що націлена на соціальний прогрес, себто всебічний та гармонійний розвиток суспільства, його економіки й культури, підйом матеріального добробуту народу України та розквіт його духовного життя, зростання ступеню свободи кожного громадянина у розвитку їм своїх соціально-значущих, цєбто цінних і потрібних суспільству здібностей»¹²⁹.

Очевидно, що кожний прожитий нашим народом божий день (місяць, рік) невпинно наближає історичний момент народження такого політичного суб'єкта – партії-творця, формування блоку партій соціального прогресу, здатного оновити, відродити міць державотворчої ідеології і, духовно озброївшись нею, відповідально, впевнено й ефективно вести національну державотворчу справу, супроводжуючи народні маси, подихом яких і живиться, врешті-решт, самобутнє, вистраждане історією, багатьма поколіннями українців державно-організоване суспільство, у пристойне для них, широких мас, а також долі їхніх безпосередніх нащадків, майбуття. Цілком імовірно, що майбутні лідери такої партії, її політичні активісти, теоретики, потенційні вітчизняні державотворчі ідеологи, провідники ідеологічно-державотворчої діяльності вже вступили у коло наших співгромадян і мандрують по грішній землі своїх славетних пращурів, перебуваючи поки що, в силу різних обставин, чи то у гущі провладних сил, чи то у тісних лавах опозиційних, чи то взагалі осторонь активної публічної політичної діяльності, або ж просто за партами своїх рідних вишів, чекаючи настання своєрідного державотворчого часу «Ч», часу остаточного національного прозріння, єднання й державотворчої дії.

Проте, як здається, час цей давно настав і головне зараз – остаточно його не прогавити, не лишити позаду, відволікаючи свої сили, енергію й розум на другорядні, з точки зору розбудови соборної держави, державного облаштування нашого суспільства, речі на кшталт, зокрема, тих, із ким нам краще йти по дорозі: із країнами Європи, Європейським Союзом, або ж, навпаки, із Російською Федерацією й Митним союзом. Бо, дійсно, у такий спосіб і у такому розрізі питання напряму руху українського суспільства, процесу національного державотворення якимось досить хутко й по-єзуїтськи хитро підміняється питанням щодо того, з ким будемо йти, а вірніше, до якого більш сильнішого геополітичного партнера ми згодні приєднатися, обіпершись на його, як інколи здається, надійні патерналістські плечі¹³⁰. А це вже, без сумніву, – велика пастка для суверенної і незалежної країни, її багатомільйонного населення.

З огляду на це, насправді, «сьогодні трудно сказати, коли вона (партія соціального прогресу – О.К.) виникне й заявить про себе, хто її очолить і навіть яку назву вона буде носити. Але ясно одне, що в суспільстві сформувалась нагальна необхідність у згуртуванні всіх прогресивних сил, здатних врятувати країну й забезпечити створення умов життя, яких гідний народ великої країни»¹³¹. Адже «Вітчизна, народ мають право сподіватися на те, що серед наших політичних діячів, партійних лідерів не сьогодні, так завтра знайдуться ті, хто, відкинувши власні амбіції, подолавши горезвісний княжий синдром, віддадуть свої знання, сили і досвід святій справі – єднанню нашого суспільства, побудові дійсно незалежної і квітучої України»¹³².

Сприятим же цьому, до речі, повинен четвертий (останній) фактор «організаційного» блоку, що передбачає систематичну високоякісну підготовку до державотворчих справ молодих поколінь громадян країни, всебічний розвиток, ґрунтовну освіту, патріотичне виховання дітей та молоді як майбутніх повноцінних носіїв ідеології державотворення суверенної, незалежної України. Бо, дійсно, державний корабель, над яким ось уже третє десятиліття вільно майорить синьо-жовтий прапор і на борту якого красується, виблискуючи навкруги мирним сяйвом, самобутнє, омріяне в віках ім'я – «Україна», може впевнено просуватися вперед, ідучи шляхом прогресу, якщо команда його буде мати високопрофесійну зміну, готову, взявши на озброєння державотворчий розум, підійматися на малі й великі «капітанські мостики» велетенської державно-політичної машини, архіскладної політико-правової конструкції, якою й постає перед навкружним світом держава.

Слід визнати, що остання в особі тих чи інших державних керманів, імітуючи час від часу клопітку роботу над питанням підготовки до державотворчих справ молодих поколінь громадян країни, всебічного розвитку, ґрунтовної освіти, патріотичного виховання дітей та молоді, може приймати силу-силенну різних програм, концепцій, планів із цього приводу на кшталт, зокрема, «Концепції допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді» (2002 р.), або ж «Концепції національно-патріотичного виховання молоді» (2009 р.), тощо¹³³. Проте до сих пір так і залишається оголеною, без належної чіткої відповіді, теза-питання щодо того, хто ж на сьогодні є ключовим суб'єктом означеної підготовки, на чий майже

«геркулесові» плечі покладено тягар-завдання всебічного розвитку, ґрунтовної освіти, патріотичного виховання дітей та молоді як майбутніх повноцінних співгромадян – творців незалежної країни? А ще: який суспільний статус має де-факто цей суб'єкт? І наскільки до останнього, його потреб прикута увага Української держави? І чи, взагалі, піклується вона їм, переймається його долею?

Очевидно, що у найближче коло тих суспільних інститутів, під впливом яких і напряду через які так чи інакше відбувається спроба вирішення позначеного вище питання, традиційно входять, передусім, сім'я, середні загальноосвітні школи, вищі учбові заклади, у межах яких якраз і протікає безпосередня соціалізація юних громадян, їх знайомство з азами буття держави, її творення й розбудови, державно-політичної життєдіяльності, введення дітей та молоді, так би мовити, у загальний курс державних справ. Проте, що теж цілком очевидно, саме школа як світський середній загальноосвітній заклад, де людина проводить ціле десятиліття свого життя, яке багато в чому визначає її орієнтири на майбуття й виступає своєрідним майданчиком, з останніх сходинок якого особистість фактично вступає у дорослий, реальний світ навкружного буття, включаючись, залучаючись де-юре, з досягненням повноліття у вихор складної політичної буттєвості, є тим ключовим суб'єктом, центральним освітнім гравцем, у руках якого принагідно перебувають воістину безцінні ключі до розв'язання того питання, що нас зараз цікавить. До речі, про особливу місію школи, вчительства й кожного вчителя особисто щодо підготовки до державотворчих справ молодих поколінь громадян країни, всебічного розвитку, ґрунтовної освіти, патріотичного виховання дітей та молоді як майбутніх вільних, творчих архітекторів вільної суверенної держави згадує сьогодні багато хто з авторитетних вітчизняних дослідників, мислителів, діячів.

Ось які насущні для нашого сьогоднішнього думки лунають із вуст Л. Гузара: «В Україні є достатньо людей, що не тільки почуваються вільними а й усвідомлюють необхідність побудови вільної країни. Треба лишень переступити через власні лінощі, острахи, легкодухість. Треба йти до людей, передовсім, до молоді, зацікавлювати свободою, пояснювати її переваги, переконувати не боятися свободи. Цьому, безумовно, мають зарадити церква, **школа** та науковці (виділення наше. – О.К.). Я вважаю, що всі ми, кому не байдуже майбуття України, покликані розпочати велику кампанію, провідниками якої слугуватимуть люди, що мають достатній суспільний авторитет. Мають бути взірці – ті, хто здатен власним життям довести, що таке бути вільним.

Нехай цих людей буде стільки, скільки є. Нехай сотня, нехай навіть менше. Треба робити це просто зараз. Завтра буде більше. Не варто чекати доброї нагоди, ліпших обставин. Якщо шукати привід для зволікань, то кращі часи не настануть ніколи... Слід змінювати людей, повсякденно й наполегливо. Власним прикладом, переконливим словом. Не треба лякатися, що це триватиме довго... Не погоджуюся з тим, що нинішня молодь уже необоротно зіпсована байдужістю, інертністю, індивідуалізмом, що їх отримала в спадок від попередніх поколінь. То не є правдою, молодь поранена, але вона жива.

Вона втомилася від штучного, облудного, несправжнього, їй бракує щирого й правдивого. Якщо знайдеться достатня кількість людей (Вчителів із великої літери – О.К.), чия віра в свободу виявиться справжньою і твердою, – віра ця неодмінно знайде відклик у серцях багатьох із тих, кому розбудувувати Україну майбутнього»¹³⁴.

Втім, сьогодні, як ніколи, виконання означеної почесної місії української школи в цілому й вітчизняного вчительства, зокрема, штучно стримується, гальмуючись через наявність низки об'єктивних і суб'єктивних причин, обставин, що вплетені у процес життєдіяльності наявного державного організму країни. На заваді розгортання справжньої суб'єктності учительської спільноти у розрізі підготовки до державотворчих справ молодих поколінь громадян, всебічного розвитку, ґрунтовної освіти, патріотичного виховання дітей та молоді сучасної України стоять, по-перше, вкрай занижений протягом останнього часу (останніх років і десятиліть) суспільний статус середньої загальноосвітньої школи, котрий перманентно редукує в умовах розбалансованої, спотвореної вітчизняної державно-політичної дійсності, по-друге, падіння престижу, знецінення високого призначення освітянської праці в очах громади й пересічних її членів, громадян-обивателів – міщан, тощо.

Як справедливо зауважують окремі представники вітчизняних науково-педагогічних кіл, «у парадних промовах можновладці люблять цитувати Івана Франка: «Школа вчителем стоїть». Але реально держава недооцінює й експлуатує вчителя. Учителі відповідають на це мовчазною фрустрацією та відчуженням від впливу на суспільні процеси. Втрачено традицію українського вчительства бути рушійною суспільною силою.

Учительська спільнота має повернути собі те, що їй належить за правом, – повагу, фактичну, а не фіктивну суб'єктність не лише у процесі формування освітньої політики, а у формуванні і розвитку Української держави.

Нове самоусвідомлення слід розпочати з переосмислення ролі вчителя в українській освіті і українському суспільстві»¹³⁵.

При цьому, дійсно, не слід забувати, що пануючі можновладні кола, «...влада послідовно перекручує роль українського вчителя. Сьогодні освітянський корпус хочуть перетворити з хребта суспільства на лакея влади. Владі не потрібен вільний учитель, бо лише він може виховати вільного громадянина (як повноцінного носія державотворчої ідеології незалежної країни – О.К.). А вільного, здатного критично мислити, громадянина ця влада побоюється. Їй потрібен слухняний, некритичний споживач, сіра маса (так би мовити, зразковий мешканець сучасної країни «кривих дзеркал» – О.К.)... Чи може виховати вільного громадянина невольний учитель – учитель, який зусібіч оточений усілякими обмеженнями; учитель, який, висловлюючи власну думку, ризикує втратити місце праці; вчитель, якого можна примусити виконувати роботу, не пов'язану з посадовими обов'язками, навіть іти на мітинг не за переконаннями, а тому, що «згори» примусили?

Якщо ми у системі освіти хочемо виховувати гідних громадян, то маємо забезпечити гідне становище вчителя»¹³⁶.

Розвиваючи свої думки, щойно процитовані концепти, і перш за все останню тезу щодо необхідності забезпечення гідного становища українського

вчителя, Л. Гриневич – учитель у третьому поколінні, колишній завуч, директор школи, працівник системи управління освітою й, зрештою, голова Комітету з питань науки і освіти Верховної Ради України VII скликання, – принагідно спираючись, серед іншого, на власний дисертаційний доробок¹³⁷, пропонує реалізувати так звані «три сходинки до свободи вчителя»¹³⁸: перша з них – це підвищення соціального статусу вчителя, друга – модернізація системи професійної підготовки та підвищення кваліфікації, третя – свобода професійної реалізації вчителя. З огляду на існуючі реалії навкружного буття, уявляється можливим у цілому погодитися з даним теоретичним концептом та із деякою мисленневою корекцією перенести його у площину напрацювання механізму активізації, ствердження особливої місії школи, вчительства, кожного вчителя особисто, щодо підготовки до державотворчих справ молодих поколінь громадян країни, всебічного розвитку, ґрунтовної освіти, патріотичного виховання дітей та молоді як майбутніх вільних співтворців самостійної сучасної державності.

А отже, першим дієвим важелем, кроком даного механізму слід вважати підвищення суспільного статусу школи, з одного боку, й соціального статусу вчителя, з іншого. Адже, дійсно, якщо ми орієнтуємося на цивілізовану спільноту, зокрема, європейську, то за рівнем доходів, соціальним статусом освітяни – вчителі, викладачі мають належати до середнього класу, оплоту будь-якого суспільного організму і, між іншим, до цілком реальної потенційної серцевини соціальної бази блоку партій, про нагальну потребу формування якого велась нами мова раніше. Другий же важіль механізму – це поглиблена модернізація системи професійної підготовки й підвищення кваліфікації вчителів, проваджувана у тому числі з метою налагодження оптимальної робочої схеми, методики поширення й засвоєння у середовищі вчительської спільноти необхідного об'єму державотворчих знань, своєрідного теоретично-державотворчого кейсу, який у найближчій перспективі принагідно містив би конкретні нариси напрацювань творення відповідної метатеорії – теорії суспільства, держави й державотворення.

Цілком очевидно, що в умовах сьогодення «педагогічна освіта має стати найбільш модерною освітою. Вона покликана випереджати час, проектувати майбутнє, застосовувати найсучасніші педагогічні технології.

Сучасна педагогічна освіта має бути спрямована на нову роль учителя в інформаційному суспільстві. Вчитель уже не може бути виключно передавачем масиву знань, а повинен стати лідером, який надихає до пізнання, вчить шукати інформацію, класифікувати її, критично аналізувати. Вчитель має бути здатним творити систему цінностей учнів (у тому числі й у контексті модерного державотворення – О.К.), утверджувати ці цінності власним прикладом... Особливістю професії вчителя є те, що впродовж усієї своєї кар'єри він повинен безперервно розвиватися та вдосконалюватися. Необхідною передумовою професійного зростання є взаємна підтримка вчителів та обмін професійним досвідом. Школа в цілому має стати професійною спільнотою, яка навчається»¹³⁹.

І, нарешті, третім ключовим важелем, необхідним першочерговим кроком вказаного механізму має бути, без сумніву, свобода професійної реалізації

вчителя, у тому числі й у питаннях вибору ним кращих методик, способів, прийомів донесення певного об'єму державотворчих знань, наявних напрацювань теорії суспільства, держави й державотворення до широких лав учнівської громади в рамках реалізації тієї чи іншої навчальної програми, розробленої з урахуванням державних освітніх стандартів.

Здійснення даного комплексу покрокових комбінацій здатне сформувати, як уявляється, потужний вчительський гурт, рух, поважну спільноту вчителів-однодумців, котра б діяла на оновленій освітянській платформі під традиційною назвою «середня загальноосвітня школа», педагогічний колектив якої в особі своїх провідних представників спроможний ефективно організувати для учнів, серед іншого, насамперед, «...пильне вивчення принципів суспільного життя, історії свого народу та людства взагалі, усвідомлення свого походження та людської гідності, пізнання життєвих завдань тощо»¹⁴⁰. Не викликає сумніву те, що «попрацювавши в цьому напрямі, діти зможуть чітко пояснити своїм батькам, у якій системі та державі бажають жити: що прагнуть жити в суспільстві, у якому говорять правду і тільки правду, у якому панує справедливість, однакове трактування прав і обов'язків для всіх громадян, у якому кожному віддають те, чого йому потрібно для нормального життя і на що він має право, а головне – у якому духовними цінностями є гідність і свобода людини.

Молодь повинна настільки працювати над собою, щоб бути здатною свідомо відкинути систему, в якій високопосадовець скликає працівників засобів масової інформації та особисто або через темник диктує їм, про що і як вони мають повідомляти публіку, незважаючи чи це правдиве»¹⁴¹.

І тоді, коли проб'є, настане час дій і молоде покоління вступить у самостійне доросле життя, на відповідальну службу державницького корабля, воно, озброївшись оновленою ідеологією державотворення, зможе обігнати у державотворчих справах своїх батьків, старших побратимів, і, серед іншого, «...організувати життя на засадах «зусилля», а не «насилля»: дотримуватися закону, а не пристосовувати його до своїх інтересів; брати повну відповідальність за свої рішення, а не спирати вину на інших, головню нижчих за рангом; подавати правдиву інформацію, без найменшого бажання заплутувати слухачів; виконувати професійно свої завдання, виявляючи цим глибоке розуміння потреб людей, які їх обрали»¹⁴².

Рухаємось у мисленневих теоретичних пошуках далі. Проаналізувавши ключові складові «організаційного» блоку системи детермінант оптимізації розвитку досліджуваної ідеології в українському суспільстві на етапі його трансформації, звернемося тепер більш детально до висвітлення її четвертої блочної конструкції, так званого «економічного» системного блоку, ядро якого принагідно представлене таким фактором, чинником, як вдосконалення структури власності на знаряддя праці й засоби виробництва.

Окремо зауважимо, що сучасні вітчизняні дослідники (за рідким і досить приємним виключенням) під час опрацювання механізмів, розробки тих чи інших рекомендацій щодо поліпшення проблемного поля життєдіяльності країни, налагодження суспільно-політичної ситуації в державі в цілому й окремому її регіоні, зокрема, оптимізації розвитку політичної та правової

буттєвості в українському суспільстві у нинішніх його координатах і вимірах настирно воліють чомусь не звертати уваги на цей вельми важливий чинник, обходячи майже десятою дорогою постановку й, головне, цивілізоване, розумне розв'язання питання власності в наявній економічній системі. І це, насправді, викликає щирий подив (як мінімум!). Адже систематичне ігнорування цього питання, його всіляке замовчування, або ж, навпаки, фактичне, так би мовити, забалакування відповідної тематики з висот малих і великих чи то державних, чи то громадських трибун, що стає дедалі все більш очевидним, здатне відволікати увагу нашого суспільства, українського загалу, широких народних мас від первинного (економічного) аспекту – котрий, як відомо, й детермінує якісну специфіку політичного буття, політики як такої, – неабияк викривляючи тим самим багатогранні виміри суспільної свідомості, перевертаючи внутрішні горизонти духовного світу громади практично з ніг на голову, чим, звісно, штучно зменшується його практична міць.

Внаслідок такого стану речей, майже усталеного в наш час зміщення акцентів із провідних моментів навкружного буття на інші, другорядні, такі, що підпорядковуються першим, основним, маємо на сьогоднішній день випадки досить неадекватної публічної поведінки й викривленого мислення окремих співгромадян, соціальних груп, що їх включають, що аж ніяк не личить цивілізованій країні й не прикрашає культуру титульної нації. Маємо на увазі, перш за все, варварську поведінку деяких молодиків, які замість того, щоб вивчати праці знаного державотворчого ідеолога, критично осмислюючи їх, і взяти для себе бодай щось корисне з потужного пласту ленінських концептів, спромоглися лише на одне: зруйнувати йому пам'ятник (8 грудня 2013 р., м. Київ, руйнування пам'ятника В. Леніну – приголомшений вияв так званої «війни пам'ятників» або «Ленінопаду»). Звісно, пам'ятник – не жива людина, все стерпить мовчазно, навіть коли його молотом розбивають на дрібні шматочки... Інша річ – залишені на папері ленінські мисленнєві теоретичні моделі, що, переживши десятиліття й ціле століття, і по сей день зберігають свою актуальність, значимість, у тому числі і в питаннях будівництва нової державності: ці концептуальні формули ніяк не розіб'єш, не виб'єш із них раціональні зерна, не порушиш мозаїку істини, яку вони зберігають. І, як бачиться, одне з ключових завдань сьогодення (насамперед, для вітчизняних інтелектуальних кіл) – вирішити, які з цих моделей, а також інших концептів класиків діалектико-матеріалістичної думки, ми готові все ж таки відкинути, лишивши їх позаду, на задвірках театру державотворчих думок і дій, з огляду на їх історичну вичерпаність, а що візьмемо, так би мовити, з собою у дорогу, створюючи, будуючи Україну майбутнього.

Справді, важко сперечатися з тезою, що «політика є концентрований вираз економіки...»¹⁴³. І від цієї ленінської формули ми нікуди не дінемось, подобається це комусь, чи ні. Вона як безсумнівна домінанта визначає магістральний рух державотворчого мислення й підказує нашим сучасникам напрям пошуку рецептів нормалізації політичної ситуації, поліпшення державно-політичного поля, налагодження його клімату. Звідси принагідно випливає, що в ситуації перманентної політичної кризи, з міцних об'єм котрої Україна ніяк не може вирватися вже багато років поспіль, і одна з новітніх

хвиль якої лавиною накрила, огорнула країну наприкінці 2013 р., треба перевести дослідницький погляд на економіку й уважно придивитись до відносин власності, з'ясувати структуру власності на знаряддя праці й засоби виробництва. Іншими словами, якщо системно лихоманить політичну сферу, політику, то, у першу чергу, слід шукати негаразди, певні наявні викривлення у сфері економічній, в економіці. І, як виявляється, тут, так би мовити, собаку якраз і зарито.

Вже одного першого погляду у правильний бік, у царину економіки, достатньо, щоб збагнути гірку правду нашого сьогодення: глибинний перегин структури власності на знаряддя праці й засоби виробництва – як на долоні. Говорячи словами Бувалого – неформального лідера потішного тріо комічних антигероїв-шахраїв із відомої культової радянської кінокомедії, – «все вже вкрадено до нас». І дійсно. Як колись у кіно за сюжетом знімалося (і з чого всі дружно сміялися!) – так фактично, на жаль, у нашому житті й сталося. Вельми промовистий факт: на момент 2008 р. в Україні було приватизовано 85 % основних фондів підприємств (один із найвищих показників серед країн СНД!); у промисловості лише 10 % підприємств залишалося у державній власності¹⁴⁴. Зрозуміло, що останні роки лише погіршили загальний фон цієї картини, щедро додаючи до нього фарбу темних кольорів (на сьогодні вже понад 90 % підприємств в Україні мають недержавну форму власності)¹⁴⁵.

Отака нікчемна кількість підприємств, що залишились у державній власності й на які держава може зараз спиратися під час виконання своїх функцій, мізерний відсоток цих підприємств, – це фактично негативний вирок усім колишнім державним керманичам, показова ілюстрація рівня їх державотворчого розуму, оцінка їх бездарної політики й державотворчої діяльності. І сьогодні, замість того, щоб відзначати помпезні ювілеї окремих колишніх горе-реформаторів, фактичних невдах-державотворців, що іноді з широким, майже царським розмахом анонсуються й святкуються на національному рівні, останні заслуговують, як мінімум, на всенародний осуд. Проте, як говориться, історія сама розставить все на свої місця й визначить обличчя й справжніх національних героїв і, звісно, антигероїв.

Як бачимо, глибинна деформація структури власності на знаряддя праці й засоби виробництва цілком очевидна. Ось вона-то якраз і породжує, продукує безліч проблем життєдіяльності країни, спричиняє системне викривлення, застій, деградацію політичної та правової матерії, а разом з тим і відповідних форм суспільної свідомості – складових процесу формування ідеології державотворення. І щоб змінити такий стан речей, рушити його з місця, слід передусім вдосконалити вищевказану структуру, гармонізувати її. І в цьому, до речі, у нас є одностайність. Нагальну необхідність проведення такої роботи в наш час розуміють окремі сучасні дослідники, представники соціально-філософської думки. Серед них, зокрема, В. Глазунов і В. Скворець¹⁴⁶, мисленнєві теоретичні концепти яких ми принагідно сприймаємо й погоджуємось з їх авторськими позиціями абсолютно.

Як відзначає В. Скворець, «трансформація структури власності в сучасній Україні проводилася лише в одному напрямку – зростання приватної власності шляхом приватизації, а тому її вплив на процес соціалізації та трансформації

соціальної структури населення виявився надзвичайно деструктивним, бо призвів до наростання деградаційних процесів у суспільстві. Інших результатів і бути не могло... Результатом проведення такої приватизації було зупинення роботи 49 % підприємств. Унаслідок цього люди втратили роботи, а держава – механізм впливу на окремі галузі»¹⁴⁷.

У ході проведення власної соціально-філософської розвідки дослідник приходить до низки цікавих висновків, серед яких доцільно виокремити, з огляду на специфіку нашого монографічного дослідження, такі висновки-тези¹⁴⁸. По-перше, трансформація структури власності в сучасній Україні фактично перетворила українське суспільство на соціум без мети й перспективи; у результаті реформ побудоване чуже трудящому народу суспільство, склалися соціально-економічний лад, що не піддається легітимації, і віртуальне суспільство, засноване на насильницькій приватизації. По-друге, державна політика України щодо регулювання відносин власності переживає кризу, хоча саме структурою власності зумовлюються процеси капіталізації та соціалізації суспільства, структура власності детермінує соціально-економічний, суспільно-політичний устрій та життєдіяльність суспільства; відчувши всі принади вільного ринку, більшість громадян країни кардинально змінили своє відношення до приватної власності. По-третє, трансформація структури власності в провідних країнах сучасного світу засвідчує тенденцію зростання питомої ваги державної власності на засоби виробництва та її значення для соціально-економічного поступу країни; вона перетворилася на провідну силу розвитку продуктивних сил; правлячі кола України ігнорують цю визначальну тенденцію й продовжують «розбудовувати» деформовану структуру економіки. І, нарешті, по-четверте, оптимізація структури власності на засоби виробництва виступає визначальною умовою поступального розвитку продуктивних сил українського суспільства й життєустрою народу.

Дані мисленнєві моделі досить вдало перегукуються, суміщаються з теоретичними концептами В. Глазунова, який у відомій нам монографії ствердно заявляє, між іншим, таке: «Досвід державного будівництва підказує, що держава повинна чітко контролювати ту частину виробничого комплексу, котра забезпечує економічну незалежність країни та її обороноздатність. Саме ця його частина визначається у якості стратегічної»¹⁴⁹. Зрозуміло, що з фактичною втратою цієї стратегічної частини, її істотним зменшенням, редукацією, держава де-факто втрачає й свою економічну незалежність, а з нею, безсумнівно, й всяку іншу. На заваді цьому, як нам уявляється, може стати зворотний процес, діяльність із нарощення моці, потенціалу, повноцінного ядра такої частки.

Поряд із вказаною тезою дослідник зауважує, що в сучасних українських реаліях вихідною трансформаційною характеристикою всіх олігархічних перетворень є персональне надбагатство олігархів, а його джерелом – сконцентровані на підставі приватної власності знаряддя праці та засоби виробництва. Тому головним питанням у сфері економіки, що потребує вирішення, є питання про перегляд і зміну якісно-кількісних показників моделі доступу різних соціальних груп до комплексу знарядь праці та засобів виробництва¹⁵⁰.

У своєму ж дисертаційному доробку він принагідно відзначає те, що «...завдання повернення до відносно демократичного наповнення змісту політичної системи України мирним шляхом можливе, якщо в рамках системи олігархічної диктатури відтворити передумову для процесу її «деолігархізації», тобто процесу у зворотному напрямку відносно процесу олігархізації, що мав свій певний алгоритм. Оскільки передумовою олігархізації системи стала втрата міри в процесі приватизації засобів виробництва, то процес у зворотному напрямку можливий тільки після зміни пропорцій закріплення засобів виробництва у різних формах власності. Саме нова модель закріплення засобів виробництва у різних формах власності може стати передумовою подальшої трансформації системи в демократичному напрямку»¹⁵¹.

Досить справедливо робиться наголос на тому, що нова модель повинна відповідати певним кількісним та якісним параметрам: засоби виробництва повинні бути більш рівномірно закріплені у різних формах власності й серед якомога ширшого прошарку представників різних соціальних груп. Окрім цього, слушно вказується на те, що обов'язковою умовою формування такої моделі повинно стати неповернення до крайніх варіантів приватизації, що спостерігалось останні два десятиліття в Україні, та націоналізації засобів виробництва, що було притаманне радянській моделі. Не викликають сумніву й тези, що конкретизація пропорцій нової моделі повинна відбуватися в умовах відкритої інформаційної системи на демократичних засадах і що сутність оновлення економічної моделі полягає в реприватизації засобів виробництва¹⁵².

До того ж цілком очевидним є те, що відпрацювання різних нюансів і ракурсів даної моделі, як і її подальше покрокове практичне втілення в життя, по силам лише новій політичній силі – партії соціального прогресу (єдиній блочній партійній конструкції прогресивного спрямування)¹⁵³, що, врешті-решт, колись все ж таки має зійти й засіяти на політичному небосхилі країни, рятуючи її долю та майбуття співгромадян.

До щойно сказаного додамо й те, що ґрунтовний нарис нової моделі закріплення засобів виробництва у різних формах власності повинен обов'язково знайти своє чільне місце серед напрацювань метатеорії – теорії суспільства, держави й державотворення. Саме він, як мислиться, у перспективі й окреслить оптимальні межі державної власності на знаряддя праці й засоби виробництва, необхідної для успішного здійснення процесу творення й розбудови сучасної Української держави.

В остаточному підсумку, безперечно, вдала робота над вдосконаленням структури власності на знаряддя праці й засоби виробництва, що виступає економічною основою оптимізації розвитку політичного та правового буття в сучасному українському суспільстві й, одночасно з цим, відповідних форм суспільної свідомості – політичної свідомості й правосвідомості, сприятиме оптимальному перебігу державотворчого ідеологічного каузального соціально-духовного відношення, плину державотворчо-ідеологічної взаємодії, що зробить можливим загальне зростання, хід природної еволюції державотворчого ідеологічного явища, внаслідок чого, звісна річ, на теренах України закономірно постане, сформується більш досконала ідеологія державотворення сучасної державності.

І насамкінець нашої філософської розвідки настала черга викласти думки з приводу п'ятого блочного елементу досліджуваної системи, так званого «духовного» блоку, центральною детермінантою якого виступає системне утвердження в суспільстві трьох християнських чеснот – віри, надії, любові (з одного боку) й перенесення цієї тріади духовних цінностей у державотворчу площину (з іншого), а саме: 1) віри у можливість творення якісно нової Української держави; 2) надії, що державотворення України буде успішним; 3) любові до Батьківщини, Вітчизни, оновленої країни. Тут, звісно, дотепний читач може задати резонні питання. І ми навіть здогадуємось які. Одне з них, напевно, буде таким: які ж аргументи можна навести на користь концептуалізації даної детермінанти? Відповідь дамо таку.

По-перше, концепти «віра», «надія», «любов» традиційно описують складні непересічні явища внутрішнього світу людини, які разом із державотворчим ідеологічним феноменом принагідно входять у світ ідеального, неабияк збагачуючи собою духовне життя людей. Перебуваючи з державотворчою ідеологією на одній духовній шахівниці, хоча й у доволі різних її координатах і просторах, віра, надія та любов спроможні взаємодіяти між собою й, акумулюючи оригінальний заряд певних ідеальних потенцій, через невидимі для людського ока стежки здатні передавати його вказаному різновиду ідеологічного феномена, духовно підсилюючи останній.

По-друге, багатовікова, тисячолітня історія утвердження християнства на українських землях, що, як відомо, бере початок від епохального хрещення Київської Русі – України, 1025-річчя якого відзначалося нещодавно й яке принагідно несло з собою, популяризувало серед мас, вкорінювало у свідомості середньовічного люду й багатьох наступних поколінь три християнські чесноти – віру, надію та любов, свідчить про те, що дана тріада чеснот міцно увійшла в українську культуру, психологію й ментальність нашого народу, закріпившись у найпотаємніших пластах суспільної свідомості, ставши тим самим своєрідними духовними перлинами, безцінним для всіх і кожного з нас внутрішнім скарбом – «алмазами», так би мовити, що за наявності відповідних обставин можуть перетворитись на справжні «діаманти» наших душ, які скріплюють духовну єдність народу, новітнього українського суспільства, сприяють становленню потужного енергетичного ідеального поля даного суспільного організму, цілісної країни, що й є тим життєдайним імпульсом, котрий може підживлювати наявну суспільну свідомість, усі її внутрішні горизонти, виміри, включно з найвищими, в обрядах яких рано чи пізно не забариться розпочати поступальний плин досліджувана ідеологія, перетворюючись у скріплене силою народного духу оновлене державотворче ідеологічне явище.

До речі, цікаво відзначити те, що вітчизняна соціально-філософська думка устами й пером своїх окремих представників іще на перших висхідних етапах розгортання новітнього процесу національного державного будівництва, у першій половині 90-х років минулого століття, намагаючись знайти дієві рецепти, алгоритми подолання душевного дискомфорту, непевності й тривоги, що оселилися в серцях, умах і душах наших співгромадян, вчасно й оперативно звертала увагу мислячої громади, владарюючих груп на непересічну цінність,

важливість цієї духовної тріади для життя людини й громадянина, а разом з тим усього державно-організованого суспільства в цілому. «Згадані віра, надія і любов, – ствердно заявляли вони, – перебувають у взаємному зв'язку, взаємообумовлюючи і взаємодоповнюючи одне одного і утворюючи таким чином своєрідний код душевної гармонії. Якщо світогляд людини можна порівняти з музичним інструментом, то обумовлені цим світоглядом віра у можливість збереження людського життя, надія на його покращення і любов до інших людей подібні до струн або клавішів, торкаючись яких людина видобуває найприємніші звуки життя, що зігрівають її серце, досягаючи душевної гармонії»¹⁵⁴.

І першою такою струною (клавішею), а якщо говорити у термінах нашої інтерпретації, то первинним внутрішнім скарбом усіх і кожного, одним із трьох своєрідних «алмазів» людської душі є, звісно ж, віра, у тому числі у можливість творення якісно нової Української держави.

Про значущість феномена віри, його особливу роль у житті людини, народу, суспільства, держави вітчизняні філософи говорили і в буремне, надскладне, суперечливе, доленосне для України й українців ХХ століття, і протягом щойно минулих років швидкоплинного, модерного ХХІ сторіччя, що тільки-но вступило у свої права й невпинно набирає обертів на очах наших співгромадян.

Ось які цікаві тези-думки щодо цього феномена залишив нам із мисленнєвих висот минулого століття український філософ В. Шаян: «Що таке віра народу? У вірі народу знаходять свій вияв найвищі розвоєві ідеали народу. Формуючи свою віру, нарід формує своє відношення до Бога, до світу, до людей, до себе самого. Віра народу є виразом його духовного розвитку. В її вияві складає нарід іспит із того, як високо піднявся він у розумінні Бога і світу... Словом віра народу дає нам уявлення про його духовне життя. Вона є його виявом і рівночасно найвищим завершенням. По вірі народу можна пізнати найглибше душу і характер народу... Будете міряти вартість народу по вартості його віри... Віра – це найвища цінність народу»¹⁵⁵.

Звертаючись подумки до поважних представників свого покоління, а більше – до молодих поколінь, доля яких іще приховує від них, зрозуміло, лишень до певного часу, у своїх таємничих засіках відповідальний подарунок у вигляді повноцінної участі у державотворчих справах і рішеннях своєї країни, В. Воловик на порозі ХХІ сторіччя пише такі рядки: «Потрібно думати, добре думати над тим, куди йти, якими повинні бути соціальний ідеал, символи того самого руху вперед, хто і яким чином може й повинен очолити цей рух, щоб добитися бажаних результатів, правильно вирішити питання, що взяти з собою, а що залишити по дорозі. Адже нове суспільство, його культура не можуть виникнути на голому місті, з нічого. Не може бути, щоб у людях, у народі зникла **віра** у торжество добра, братства, рівності й щастя (виділення наше. – О.К.), бажання боротися за них. Воно, це бажання, негасимо»¹⁵⁶.

Переживаючи труднощі сьогодення, навкружного вітчизняного буття, що накопичувались протягом багатьох років і зараз «гирями» обтяжують життя української громади, багато хто з наших співгромадян (чи навіть їх абсолютна більшість), дійсно, дещо втратили відчуття внутрішнього зв'язку з первинним

«алмазом» своїх душ. Проте це ні в якому разі не означає того, що віра зникла з внутрішнього світу людей, ба навіть більше – з духовного життя цілого народу, із безмежних просторів його рідної країни. Вона, безперечно, там є, наявна, але, притаївшись у віддалених закутках свідомості, чекає нагоди розвернутися на повну силу, заблищати навкруги всіма своїми духовними барвами, перетворившись на справжній непідробний «діамант» наших душ, ідеальне світло якого спроможне допомогти здолати всілякі труднощі, у тому числі на шляху розбудови самостійної державності. А для цього, як уявляється, потрібно не так вже й багато. Перш за все, необхідна повсякденна активність кожного з нас, рядових громадян цієї країни, активність як внутрішня (духовне збагачення, зростання), так і зовнішня (посильна участь у справах громади, держави, державотворчому процесі).

У контексті сказаного доцільно навести декілька тез-концептів С. Рахманіна, що досить добре, на наш погляд, ілюструють ситуацію, що склалася в країні наприкінці 2013 р., зайвий раз нагадуючи про необхідність укріплення в серцях усіх і кожного з нас такого воістину безцінного явища, як віра.

«Нинішні події в Україні у мене мимоволі асоціюються з сюжетом культової кінострічки Валеріо Дзурліні «Пустеля Тартари»... Щобожого дня новинна стрічка фіксує чергові обіцянки, пропозиції, прогнози та загрози. Країна перетворилася на фортецю, оточену пустелею Тартари, де всі готові до того, що так чомусь і не відбувається. Де імітацію дії важко відрізнити від дій реальних... Що чекає на країну? Асоціація і зона вільної торгівлі з ЄС? Митний союз? Чи ми... вкотре обдуримо всіх і не зрушимо з місця? Залишившись там, де були, – чи то у фортеці, чи то в пустелі. Звично очікуючи чи то чудесних зрошувачів, чи то кровожерливих загарбників... А чого чекаємо ми? Що відчувають жителі країни, яка переживає Апокаліпсис Очікування? Сьогодні, за великим рахунком, визначається майбутнє держави, але чомусь здається, що більшість дивиться на це ніби збоку. Як глядачі в кінотеатрі... Як у «Пустелі Тартари», коли через дві години починаєш роздратовано запитувати себе, то нападуть ці прокляті «татари», чи ні. Забуваючи, що кіно не про них.

Це кіно – про нас. Про мертву пустелю, засіяну нашими надіями, але так і не пророслу нашою **вірою** у власні сили (виділення наше. – О.К.). Про порожнечу, яку ми мусимо наповнити справами і смислами (державотворчого змісту – О.К.). Не очікуючи зрошувачів із Заходу або завойовників (чи рятувальників – як кому подобається) зі Сходу. Це мусимо зробити МІ»¹⁵⁷.

Адже, дійсно, за великим рахунком, «ніхто не переконає мене в тому, що в Україні дефіцит мудреців або патріотів. У дефіциті – **віра й безстрашність** (виділення наше. – О.К.), які перетворюють плани на спосіб дії, а переконання – на спосіб життя. Відсутність страху перед великими завданнями, дерзновенність задуму, щира впевненість в успіху, яка заражає всіх довкола і в природний спосіб створює те, що має називатися елітами (авангардним державотворчим товариством – О.К.). Здобуття цього – процес... необоротний. Треба просто дерзновенно повірити в те, що ми можемо. Я вірю»¹⁵⁸.

І якщо кожен із нас усвідомить важливість цього й щиро скаже лишень два простих (але яких змістовних!) слова – «Я вірю!», – принагідно

констатуючи й відзначаючи те, що вірить у себе, свої сили й силу свого народу, сердечно вірить у можливість збереження людського життя, милість Всесвіту, ласку Всевишнього, красно вірить у можливість творення якісно нової Української держави, і якщо водночас те ж саме зроблять по всій країні мільйони громадян й на практиці почнуть творити нову Україну, вдосконалюючи кожен по мірі своїх сил і можливостей державно-політичну матерію, приймаючи активну участь у державних справах, то цілком виправдано можна буде сподіватися на те, що «вдихне» живильних сил, засвітиться духовним сяйвом інший, другий «алмаз» людської душі, перетворюючись одночасно на безцінний ідеальний «діамант», – окрилену надію як таку, з одного боку, й натхнену, піднесену надію на те, що державотворення України буде успішним, із іншого.

За такого стану речей цілком імовірно, що Україна все ж таки воскресне, відродиться й, врешті-решт, зможе стати з колін, випрямившись у повну силу, набравши міцності й снаги, точнісінько як та маленька відважна дівчинка, прикута до ліжка, яку не залишали до кінця ані надія на одужання, ані відчайдушні спроби досягти кращого, ліпшого стану життя. До речі, історія цієї дівчинки – це наочний приклад усім нам, дорослим її побратимам і сестрам, громадянам великої країни, спільної державної домівки, приклад того, як ми повинні поводитись у складних життєвих обставинах. Адже іноді буває так, що долі окремих людей, їх життєві віхи, дуже схожі (історія тому свідок!) на долі окремих народів і країн. Можливо, у такій схожості закладено великий сенс, аби ми, вчасно роздивившись її, зрозумівши останній, робили правильні висновки? Питання цікаве. І, без сумніву, достойне прискіпливої уваги. А поки що – докладніше про згадану історію.

«Цю історію п'ять років тому розповів мені один знайомий лікар. Історію про дуже маленьку і дуже сильну дівчинку. Вона серйозно постраждала під час пожежі, і отримані страшні опіки ніг залишали тільки слабку **надію** на те, що дитина знову ходитиме (виділення наше. – О.К.). Щоб абстрагуватися від нестерпного болю, прикута до ліжка крихітна пацієнтка невтомно малювала. Вона малювала маленьких янголів із велетенськими крильми. І дуже серйозно обіцяла лікарям, що неодмінно навчиться літати. Дівчинка стала на ноги, на превеликий подив песимістично налаштованих лікарів і безумну радість змучених очікуванню найгіршого батьків. Вона просто не знала, що зробила неможливе. І, мабуть, тому таке стало можливим. «Мені здається, вона й справді змогла б злетіти, якби дуже захотіла...» – несподівано завершив свою розповідь збентежений ескулап»¹⁵⁹.

Так само, до речі, окрилені духовною силою віри й надії, можемо підвестись, злетіти у своїх повсякденних державотворчих думках, рішеннях, діях і ми, прості рядові громадяни країни, принагідно підхопивши її з собою у височінь, створюючи, плекаючи, розбудовуючи вистраждану у віках державну незалежність, якісно нову Україну як суверенну й незалежну, демократичну, соціальну, правову державу.

І допомогти нам тут сповна зможе третій «алмаз» людської душі й, відповідно, заключна грань славнозвісної духовної тріади, вчасно перетворений

на ще один безцінний ідеальний «діамант» – любов. Маємо на увазі насамперед, безперечно, любов до Батьківщини, Вітчизни й оновленої країни.

Схоже на те, що зараз, у сей день (можливо, як ніколи!) вельми актуальними, найбільш животрепетними для нас із вами виявляються саме славетні шевченківські рядки, віршовані концепти геніального поета-творця, громадського діяча, справжнього народного філософа Тараса Шевченка, серед яких виокремлюються, насамперед, такі:

Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля¹⁶⁰.

Переживши гомін, розголос, сум'яття років і віків, що відійшли, канули у небуття, «дружнє посланіє» великого сина України й сьогодні справляє неабиякий вплив на його нащадків, наших із вами сучасників, небайдужих до долі Батьківщини, рідного краю, примушуючи український люд, його передову авангардну частину, прокинутися від летаргійного сну, збуджуючи народні серця, силу народного духу, спонукаючи до плідної діяльності розум.

Через майже два століття після написання вказаних рядків, перебуваючи під ідейним впливом «посланія» й орієнтуючись (що цілком очевидно) на відому тріаду беззаперечних духовних цінностей нашого народу, А. Толстоухов пише, віршує такі рядки, мисленнєві концепти, у яких красно висловлює свої високі громадянські почуття, являючи тим самим приклад для інших співгромадян:

Україно!
Ти – мій сон і мрія,
Ти – моє кохання і любов,
Дню твоєму кожному радію
І за тебе знов молюсь і знов...
Почуттями, справами, думками,
Пам'яттю, що болем височить,
Створеним і серцем, і руками
Для років майбутніх і століть.
Вірю, день гряде по-справжньому соборний,
Не розділить – об'єднає нас Майдан.
Правда й Совість – сила невідпорна,
Бог – наш невмирущий Отаман.
Україно!
Земле наша рідна,

Від вершин Карпат до хвиль Дніпра.
Б'ю чолом, схиляюся уклінно
І кажу: «Прийшла твоя пора».
А твоя пора – вона і наша.
І нехай минуле ще болить –
Не мине нас України чаша,
І її Господь благословить¹⁶¹.

Без сумніву, духовне сяйво третього «діаманта» людської душі, або ж мелодійне звучання третьої відповідної ідеальної струни – любові до інших людей, Батьківщини, Вітчизни, оновленої країни, є найвищим, найціннішим проявом славетної духовної тріади, яке, увібравши звучання інших струн, блиск усіх інших «діамантів», принагідно втілює собою всі можливі грані її високого призначення.

І «нехай до звучання цієї струни у своїх серцях чуйно прислухаються всі – і ті, хто до хрипоти сперечається на мітингах, зборах і з'їздах, хто намагається підняти в атаку на сьогоднішня вже давно полегли батальйони, хто засідає в наших великих і малих парламентах, хто посилає їх туди із своїми наказами – кожний, хто усвідомлює себе Людиною і Громадянином»¹⁶². Адже «тут сьогодні починається стежечка до віри у можливість збереження людського життя і надії на його покращення, стежечка до таємниці душевної гармонії»¹⁶³, так необхідної, між іншим, для налагодження світу ідеального, а одночасно з цим і впорядкування наявної державотворчої справи.

Коли ж настане той заповітний час, довгоочікуваний, по-справжньому зоряний для України момент її буття, де у повсякденній буттєвості мас, свідомості громади, ствердно постануть на передовій лінії, міцно вкорінюючись в ідеальне підґрунтя, три духовні перлини – віра, надія й любов, примножуючи своєю непересічною силою системний ефект дії провідних факторів презентованої вище системи детермінант оптимізації розвитку ідеології державотворення в українському суспільстві на етапі його трансформації, коли сформується й покаже свою міць у реальній справі модерного вітчизняного державного будівництва оновлене державотворче ідеологічне явище, тоді й справді можна ствердно говорити про те, що, врешті-решт, незабаром збудуться слова, здійсниться пророцтво-веління Великого Кобзаря:

І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!¹⁶⁴

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Вступ

1. Див.: Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 5; Основи соціальної філософії : навчальний посібник [для студ., виклад., аспіран. і докторан. гуманіт. факульт. ВНЗ] / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]; під заг. ред. В. І. Воловика. – Запоріжжя : Просвіта, 2012. – 320 с. – С. 6.

Розділ 1

Теоретико-методологічний аспект соціально-філософського дослідження проблеми формування ідеології державотворення

1.1. Генеза проблеми формування ідеології державотворення та стан її розробки

1. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук : в 2 т. / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [отв. ред. и авт. вступит. статьи Е. П. Ситковский] ; АН СССР. Ин-т философии. – М. : Мысль, 1974-1975. – (Филос. наследие). – Т. 1 : Наука логики. – 1974. – 452 с. – С. 219.
2. Себайн Джордж Г. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон ; [пер. з англ. М. Габлевич та ін.]. – К. : Основи, 1997. – 838 с. – С. 24.
3. Воловик В. І. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 20.
4. Москаленко С. О. Держава / С. О. Москаленко // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / [наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 134-136. – С. 135.
5. Див.: Воловик В. І. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 20; Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / Сергій Геннадійович Рябов ; Міжнародний фонд «Відродження». – К. : Тандем, 1996. – 239 с. – (Програма «Трансформація гуманітарної освіти в Україні»). – С. 45-46.
6. Воловик В. І. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 20.
7. Себайн Джордж Г. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон ; [пер. з англ. М. Габлевич та ін.]. – К. : Основи, 1997. – 838 с. – С. 29.
8. Юань Кэ. Мифы древнего Китая / Юань Кэ ; [пер. с кит. Е. И. Лубо-Лесниченко и др. ; отв. ред. и автор послес. Б. Л. Рифтин ; худож. Л. П. Сычев]. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Наука, 1987. – 526 с. – С. 59-138.
9. История политических и правовых учений : Древний мир / [отв. ред. В. С. Нерсисян] ; АН СССР. Ин-т государства и права. – М. : Наука, 1985. – 349 с. – С. 7.
10. Легенды и мифы Древнего Рима и Древней Греции / [сост. И. Марьяш]. – Кишинёв : Лита, 1994. – 576 с. – С. 78-131.
11. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту: Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / [переклад І. Огієнко]. – Ювіл. вид. 1903-2003. – К. : Українське Біблійне товариство, 2003. – 1375 с.
12. Из Брихадараньяка-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период / [пер. с санскрита ; подгот. текстов, вступит. статья и коммент. В. В. Бродова] ; АН СССР. Ин-т философии. – 2-е изд. – М. : Мысль, 1972. – С. 137-189. – С. 148.
13. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 22.
14. Артхашастра, или Наука политики / [пер. с санскрита ; изд. подгот. В. И. Кальянов ; ред. комис. : В. В. Струве (отв. ред.) и др.]. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1959. – 793 с. – С. 32.
15. Там само. – С. 284.

16. Там само. – С. 161.
17. Там само. – С. 19.
18. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 23.
19. Бойченко О. І. Основи давньокитайського державотворення / О. І. Бойченко // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2010. – № 18. – С. 32-37. – С. 32.
20. Кобзев А. И. Конфуций / А. И. Кобзев, Л. С. Переломов // Китайская философия : энциклопедический словарь / [гл. ред. М. Л. Титаренко] ; РАН. Ин-т Дальнего Востока. – М. : Мысль, 1994. – С. 151-153. – С. 152-153.
21. Лунь юй (Беседы и суждения) // Антология мировой философии : Древний Восток : [антология]. – Мн. : Харвест ; М. : Издательство АСТ, 2001. – С. 636-679.
22. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 25.
23. Лунь юй (Беседы и суждения) // Антология мировой философии : Древний Восток : [антология]. – Мн. : Харвест ; М. : Издательство АСТ, 2001. – С. 636-679. – С. 638-642.
24. Мо-цзы // Антология мировой философии : Древний Восток : [антология]. – Мн. : Харвест ; М. : Издательство АСТ, 2001. – С. 681-713.
25. Там само. – С. 711.
26. Там само. – С. 689-690.
27. Там само. – С. 702.
28. Там само. – С. 686.
29. Там само. – С. 706.
30. Титаренко М. Л. Мо Ди / М. Л. Титаренко // Китайская философия : энциклопедический словарь / [гл. ред. М. Л. Титаренко] ; РАН. Ин-т Дальнего Востока. – М. : Мысль, 1994. – С. 226-229. – С. 228.
31. Мо-цзы // Антология мировой философии : Древний Восток : [антология]. – Мн. : Харвест ; М. : Издательство АСТ, 2001. – С. 681-713. – С. 706.
32. Там само. – С. 699.
33. Там само. – С. 681-700.
34. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 26.
35. Шан цзюнь шу // Древнекитайская философия. Собрание текстов : в 2 т. / [вступит. статья В. Г. Бурова и М. Л. Титаренко] ; АН СССР. Ин-т философии. – Ч. 1-2. – М. : Мысль, 1972-1973. – (Филос. наследие). – Т. 2. – 1973. – С. 210-223. – С. 211-223.
36. Краснокутський О. В. Генеза розвитку державно-владної думки і її філософська рефлексія / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – Випуск 27. – С. 115-122. – С. 116.
37. Книга правителя області Шан // Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / [авт.-уклад. Г. Г. Демиденко ; за заг. ред. О. В. Петришина]. – 4-те вид., доп. і змін. – Х. : Право, 2009. – С. 27-29. – С. 29.
38. Там само.
39. Там само. – С. 28.
40. Переломов Л. С. Шан Ян / Л. С. Переломов // Китайская философия : энциклопедический словарь / [гл. ред. М. Л. Титаренко] ; РАН. Ин-т Дальнего Востока. – М. : Мысль, 1994. – С. 492-494. – С. 494.
41. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 26.
42. Лао-цзы. Дао дэ цзин / Лао-цзы // Антология мировой философии : Древний Восток : [антология]. – Мн. : Харвест ; М. : Издательство АСТ, 2001. – С. 604-634.
43. Там само. – С. 623-624.
44. Торчинов Е. А. «Дао дэ цзин» / Е. А. Торчинов // Китайская философия : энциклопедический словарь / [гл. ред. М. Л. Титаренко] ; РАН. Ин-т Дальнего Востока. – М. : Мысль, 1994. – С. 95-96. – С. 96.

45. Лао-цзы. Дао дэ цзин / Лао-цзы // Антология мировой философии : Древний Восток : [антология]. – Мн. : Харвест ; М. : Издательство АСТ, 2001. – С. 604-634. – С. 633.
46. Там само. – С. 626-632.
47. Там само. – С. 617-618.
48. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 26.
49. Платон. Государство / Платон // История политических и правовых учений : хрестоматія / [под ред. О. Э. Лейста]. – М. : Городец, 2000. – С. 6-19. – С. 6.
50. Там само.
51. Там само.
52. Платон. Государство / Платон // Государство. Законы. Политик / Платон ; [предисл. Е. И. Темнова]. – М. : Мысль, 1998. – С. 63-382. – С. 184.
53. Платон. Государство / Платон // История политических и правовых учений : хрестоматія / [под ред. О. Э. Лейста]. – М. : Городец, 2000. – С. 6-19. – С. 7.
54. Шичалин Ю. А. Платон Афинский / Ю. А. Шичалин // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 479-482. – С. 479.
55. Платон. Законы / Платон // Государство. Законы. Политик / Платон ; [предисл. Е. И. Темнова]. – М. : Мысль, 1998. – С. 383-716. – С. 474.
56. Аристотель. Политика / Аристотель // Антология мировой философии : Античность : [антология]. – Мн. : Харвест ; М. : Издательство АСТ, 2001. – С. 416-468. – С. 418-419.
57. Там само. – С. 420.
58. Там само.
59. Там само. – С. 423.
60. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 33.
61. Полибий. Всеобщая история в сорока книгах : [шестая книга] / Полибий // История политических и правовых учений : хрестоматія / [под ред. О. Э. Лейста]. – М. : Городец, 2000. – С. 43-50. – С. 45.
62. Там само. – С. 46.
63. Там само. – С. 50.
64. Мироненко О. М. Полібій / О. М. Мироненко // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 496-497. – С. 497.
65. Цицерон М. Т. Про державу. Про закони. Про природу богів / Марк Тулій Цицерон ; [пер. з латин. В. Литвинов]. – К. : Основи, 1998. – 477 с.
66. Цицерон М. Т. О государстве / М. Т. Цицерон // Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / [авт.-уклад. Г. Г. Демиденко ; за заг. ред. О. В. Петришина]. – 4-те вид., доп. і змін. – Х. : Право, 2009. – С. 78-81. – С. 78.
67. Там само.
68. Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 27.
69. Августин Блаженный. О граде (или государстве) Божием / Блаженный Августин // Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / [авт.-уклад. Г. Г. Демиденко ; за заг. ред. О. В. Петришина]. – 4-те вид., доп. і змін. – Х. : Право, 2009. – С. 104-106. – С. 105.
70. Там само.
71. Там само.
72. Там само. – С. 106.
73. Святой Августин. Сповідь / Святой Августин ; [пер. з латин. Ю. Мушака ; післям. С. Здіорука]. – 3-тє вид. – К. : Основи, 1999. – 319 с. – С. 41.
74. Боргош Ю. Фома Аквинский / Ю. Боргош ; [пер. с польск.]. – 2-е изд. – М. : Мысль, 1975. – 183 с. – (Мыслители прошлого). – С. 121-125.

75. Аквінський Т. Сумма теології / Т. Аквінський // Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / [авт.-уклад. Г. Г. Демиденко ; за заг. ред. О. В. Петришина]. – 4-те вид., доп. і змін. – Х. : Право, 2009. – С. 107-116. – С. 107.
76. Маркс К. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауєра і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – Т. 3. – С. 7-521. – С. 300.
77. Панченко Т. Н. Макиавеллі Никколо / Т. Н. Панченко // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 332.
78. Макиавеллі Н. Государь / Никколо Макиавеллі ; [пер. с ит.]. – М. : Планета, 1990. – 79 с. – (Мозаика политической мысли). – С. 3.
79. Там само. – С. 72.
80. Там само. – С. 73-76.
81. Там само. – С. 52.
82. Боден Ж. Шесть книг о государстве / Ж. Боден // Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / [авт.-уклад. Г. Г. Демиденко ; за заг. ред. О. В. Петришина]. – 4-те вид., доп. і змін. – Х. : Право, 2009. – С. 170-174. – С. 172.
83. Там само.
84. Мор Т. Утопія / Т. Мор // Утопія. Місто Сонця / Т. Мор, Т. Кампанелла ; [перекл. з латин. ; вступ. слово Й. Кобова та Ю. Цимбалюка ; передм. Й. Кобова]. – К. : Дніпро, 1988. – С. 15-114. – С. 111.
85. Мор. Утопія / Мор // История политических и правовых учений : хрестоматія / [под ред. О. Э. Лейста]. – М. : Городец, 2000. – С. 96-108. – С. 99.
86. Кампанелла Т. Город Солнца / Т. Кампанелла // Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / [авт.-уклад. Г. Г. Демиденко ; за заг. ред. О. В. Петришина]. – 4-те вид., доп. і змін. – Х. : Право, 2009. – С. 179-183. – С. 183.
87. Там само. – С. 182.
88. Спиноза. Политический трактат / Спиноза // История политических и правовых учений : хрестоматія / [под ред. О. Э. Лейста]. – М. : Городец, 2000. – С. 160-163. – С. 162.
89. Там само.
90. Локк. Два трактата о правлении / Локк // История политических и правовых учений : хрестоматія / [под ред. О. Э. Лейста]. – М. : Городец, 2000. – С. 166-178. – С. 175.
91. Лок Дж. Два трактати про врядування / Джон Лок ; [пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець]. – К. : Основи, 2001. – 265 с. – С. 198.
92. Маркс К. Локк [Тракування ренти і процента з погляду буржуазної теорії природного права] : [Додатки до «Теорії додаткової вартості» (IV том «Капіталу»), частини першої] / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1965. – Т. 26. – Ч. 1. – С. 345-348. – С. 348.
93. Монтескьє. О духе законов / Монтескьє // История политических и правовых учений : хрестоматія / [под ред. О. Э. Лейста]. – М. : Городец, 2000. – С. 180-193. – С. 186-193.
94. Кант И. Метафизика нравов в двух частях / И. Кант // Основы метафизики нравственности / И. Кант ; [ред. В. Ф. Асмус и др.]. – М. : Мысль, 1999. – С. 563-894. – С. 689.
95. Там само. – С. 693.
96. Там само. – С. 695.
97. Там само. – С. 696.
98. Гоббс. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Гоббс // История политических и правовых учений : хрестоматія / [под ред. О. Э. Лейста]. – М. : Городец, 2000. – С. 132-146. – С. 133.
99. Там само. – С. 137.

- 100.Ледяев В. Г. Власть: концептуальный анализ / Валерий Георгиевич Ледяев. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 384 с. – С. 25-26.
- 101.Гоббс Т. Левиафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Томас Гоббс ; [пер. з англ. Р. Димерець та ін. ; наук. ред. Т. Польська]. – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с. – С. 124.
- 102.Руссо Ж.-Ж. Об Общественном договоре, или Опыт о форме Республики. (Первый набросок) / Ж.-Ж. Руссо // Трактаты / Ж.-Ж. Руссо ; [пер. ; подготов. В. С. Алексеев-Попов, Ю. М. Лотман, Н. А. Полторацкий, А. Д. Хаютин ; коммент. В. С. Алексеева-Попова, Л. В. Борщевская]. – М. : Наука, 1969. – С. 303-351. – С. 307.
- 103.Руссо Ж.-Ж. Об Общественном договоре, или Принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Трактаты / Ж.-Ж. Руссо ; [пер. ; подготов. В. С. Алексеев-Попов, Ю. М. Лотман, Н. А. Полторацкий, А. Д. Хаютин ; коммент. В. С. Алексеева-Попова, Л. В. Борщевская]. – М. : Наука, 1969. – С. 151-256. – С. 161.
- 104.Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Георг Вільгельм Фрідріх Гегель ; [пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір ; ред. П. Соколовський]. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с. – (Філософська думка). – С. 212-281.
- 105.Destutt de Tracy. Éléments d'idéologie [Ressource électronique] / Destutt de Tracy. – Paris, 1801-1815. – Parties 4-5 : Traité de la volonté et de ses effets. – 1815. – 578 p. // Gallica : bibliothèque numérique. – Mode d'accès : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k41801k/f6.image.r=E1%3%A9ments%20d%27id%3%A9ologie%20.langEN.swfv>.
- 106.Келле В. Ж. Идеология / В. Ж. Келле // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 206-207. – С. 206.
- 107.Краснокутський О. В. Генеза розвитку державно-владної думки і її філософська рефлексія / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – Випуск 27. – С. 115-122. – С. 119.
- 108.Dahl R. Power as the Control of Behaviour / R. Dahl // Power / ed. by Steven Lukes. – Oxford : Blackwell, 1986. – P. 37-58.
- 109.Маркс К. До критики гегелівської філософії права / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. – Т. 1. – С. 207-342.
- 110.Див.: Енгельс Ф. Про авторитет / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1964. – Т. 18. – С. 292-295; Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана / Фрідріх Енгельс. – К. : Політвидав України, 1981. – 186 с.
- 111.Енгельс Ф. Лист до А. Бебеля / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1964. – Т. 19. – С. 3-9. – С. 7.
- 112.Енгельс Ф. Про авторитет / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1964. – Т. 18. – С. 292-295. – С. 293-295.
- 113.Маркс К. Критика Готської програми / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1964. – Т. 19. – С. 11-32. – С. 27.
- 114.Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 40-41.

115. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 22-23.
116. Маркс К. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Бауєра і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – Т. 3. – С. 7-521. – С. 12.
117. Енгельс Ф. З підготовчих праць до «Анти-Дюрінга» / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1965. – Т. 20. – С. 581-605. – С. 581.
118. Див.: Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 59-60; Воловик В. І. Філософія політичного свідомості : монографія / Віталій Іванович Воловик. – Запоріжжя : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 41.
119. Ленін В. І. Держава і революція. Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 33 : Держава і революція. – С. 1-115. – С. 41.
120. Ленін В. І. Про соціальну структуру влади, перспективи і ліквідацію / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1971. – Т. 20. – С. 176-196.
121. Келле В. Ж. Идеология / В. Ж. Келле // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 206-207. – С. 206.
122. Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП (б) 6-8 березня 1918 р. / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 36. – С. 1-73. – С. 71.
123. Ленін В. І. Як організувати змагання? / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 35. – С. 189-198. – С. 196.
124. Воловик В. І. Філософія політичного свідомості : монографія / Віталій Іванович Воловик. – Запоріжжя : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 41.
125. Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социс. – 1994. – № 5. – С. 147-156. – С. 147.
126. Воловик В. І. Філософія політичного свідомості : монографія / Віталій Іванович Воловик. – Запоріжжя : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 44.
127. Дюги Л. Социальное право. Индивидуальное право. Преобразование государства / Леон Дюги ; [перев. Ал. Либензон]. – СПб : Издание юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, 1909. – 80 с.
128. Див.: Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : [у 2 т.] / Карл Поппер. – К. : Основи, 1994. – Т. 1 : У полоні Платонових чарів / [пер. з англ. О. Коваленко]. – 1994. – 444 с.; Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : [у 2 т.] / Карл Поппер. – К. : Основи, 1994. – Т. 2 : Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / [пер. з англ. О. Буценко]. – 1994. – 494 с.
129. Див.: Barry B. Power: an Economic Analysis / B. Barry // Power and Political Theory: Some European Perspectives / ed. by Brian Barry. – London : Wiley, 1976. – P. 67-101; Blau P. M. Differentiation of Power / P. M. Blau // Political Power: A Reader in Theory and Research / ed. by Roderick Bell, David V. Edwards and R. Harrison Wagner. – New York : The Free Press ;

- London : Collier-Macmillan, 1969. – P. 293-308; Dahl R. Power as the Control of Behaviour / R. Dahl // Power / ed. by Steven Lukes. – Oxford : Blackwell, 1986. – P. 37-58; Lasswell H. D. Power and Society: A Framework for Political Inquiry / H. D. Lasswell, A. Kaplan. – New Haven : Yale University Press, 1950. – 295 p.; Lukes S. Power and Authority / S. Lukes // A History of Sociological Analysis / ed. by Tom B. Bottomore and Robert Nisbet. – London : Heinemann, 1978. – P. 633-676; Льюкс С. Власть: Радикальный взгляд / Стивен Льюкс ; [пер. с англ. А. И. Кырлежева ; пер. со 2-го англ. изд.] ; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 240 с. – (Политическая теория); Wrong D. H. Some Problems in Defining Power / D. H. Wrong // Power: Critical Concepts / ed. by John Scott. – London : Routledge, 1994. – Vol. 1. – P. 62-71.
130. Див.: Бурлацкий Ф. М. Государство и коммунизм / Фёдор Михайлович Бурлацкий. – М. : Соцэкгиз, 1963. – 247 с.; Бурлацкий Ф. М. Ленин, государство, политика / Фёдор Михайлович Бурлацкий ; АН СССР. Ин-т конкретных соц. исследований. – М. : Наука, 1970. – 526 с.; Бурлацкий Ф. М. Народ и власть: Научно-популярный очерк политической системы социализма / Ф. М. Бурлацкий, В. О. Мушинский. – М. : Политиздат, 1986. – 256 с. – (Реальный социализм: теория и практика); Шахназаров Г. Х. Социалистическая демократия. Некоторые вопросы теории / Георгий Хосроевич Шахназаров. – 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1974. – 336 с.; Теория государства и права. Основы марксистско-ленинского учения о государстве и праве / [под ред. чл.-кор. АН СССР П. С. Ромашкина и др.] ; Акад. наук СССР. Ин-т государства и права. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 534 с.; Государство и коммунизм. Некоторые вопросы теории государства и права в современный период : [сб. статей / под ред. Д. А. Керимова]. – М. : Госюриздат, 1962. – 195 с.; Государство, право, экономика / [Загайнов Л. И., Козырь М. И., Колбасов О. С. и др.] ; отв. ред. В. М. Чхиквадзе ; АН СССР. Ин-т гос. и права. – М. : Юрид. лит., 1970. – 488 с.; Государство и демократия в период построения развитого социализма / [под ред. Б. Н. Топорнина] ; АН СССР. Ин-т гос. и права. – М. : Наука, 1974. – 296 с.; Государство, демократия и трудовой коллектив в развитом социалистическом обществе / [ред. кол. : Д. А. Керимов, Н. В. Черноголовкин, Г. В. Мальцев] ; Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. Каф. теории государства и права. – М. : Мысль, 1977. – 200 с.; Государство и идеологическая борьба : [сборник / редкол. : А. М. Васильев (отв. ред.) и др.] ; АН СССР. Ин-т государства и права. – М. : ИГПАН, 1986. – 116 с.
131. Див.: Алексюк Р. П. Аппарат управления и власти как общесоциологическая категория / Ростислав Павлович Алексюк. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1974. – 174 с.; Аникевич А. Г. Политическая власть: вопросы методологии исследования : [монография] / Анатолий Георгиевич Аникевич. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1986. – 180 с.; Кейзеров Н. М. Власть и авторитет. Критика буржуазных теорий / Николай Миронович Кейзеров. – М. : Юрид. лит., 1973. – 264 с.; Мшвениерадзе В. В. Размышления о власти (вместо введения) / В. В. Мшвениерадзе // Власть: Очерки современной политической философии Запада / [В. В. Мшвениерадзе, И. И. Кравченко, Е. В. Осипова и др.]. – М. : Наука, 1989. – С. 7-36.
132. Гаврилов М. І. Філософія демократичної державності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / М. І. Гаврилов. – Дніпропетровськ, 2007. – 32 с. – С. 15.
133. Ледяев В. Г. Власть: концептуальный анализ / Валерий Георгиевич Ледяев. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 384 с. – С. 352.
134. Копилов В. О. Феномен епістемократії: соціально-філософська концептуалізація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / В. О. Копилов. – Дніпропетровськ, 2011. – 34 с. – С. 13.
135. Parsons T. Power and the Social System / T. Parsons // Power / ed. by Steven Lukes. – Oxford : Blackwell, 1986. – P. 96-143. – P. 103.
136. Arendt H. Communicative Power / H. Arendt // Power / ed. by Steven Lukes. – Oxford : Blackwell, 1986. – P. 59-74. – P. 60-63.

137. Див.: Фарбер И. Е. Вопросы теории советского конституционного права : [в 2 вып.] / И. Е. Фарбер, В. А. Ржевский. – Саратов : Приволжское книжное издательство, 1967. – Вып. 1. – 319 с. – С. 88; Королёв А. И. Государство и власть / А. И. Королёв, А. Е. Мушкин // Правоведение. – 1963. – № 2. – С. 15-26. – С. 18.
138. Див.: Рябов С. Г. Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / С. Г. Рябов. – К., 1997. – 32 с. – С. 30; Зимовець Р. В. Феномен влади в культурі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Р. В. Зимовець. – К., 2001. – 19 с. – С. 12-13.
139. Мангайм К. Идеология та утопія / Карл Мангайм ; [пер. з нім. Володимир Швед]. – К. : Дух і літера, 2008. – 370 с. – С. 113.
140. Там само. – С. 76.
141. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 22.
142. Bell D. The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties / D. Bell. – Glencoe, Ill. : Free Press, 1960. – 320 p.
143. Араб-Оглы Э. А. Деидеологизация / Э. А. Араб-Оглы // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 150.
144. Семигин Г. Ю. Идеология [Электронный ресурс] / Г. Ю. Семигин // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / [научно-ред. совет : В. С. Стёпин (председатель) и др.] ; Ин-т философии РАН ; Национальный общественно-научный фонд. – 2-е изд., испр. и допол. – М. : Мысль, 2010. – Режим доступа : <http://iph.ras.ru/elib/1185.html>.
145. Реидеологизация // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 551.
146. Див.: Lodge G. The new American ideology : how the ideological basis of legitimate authority in America is being radically transformed, the profound implications for our society in general and the great corporations in particular / George C. Lodge. – New York : Knopf, 1975. – 350 p.; Feuer L. S. Ideology and the Ideologists / L. S. Feuer. – Oxford : Blackwell, 1975. – 220 p.; Lemberg E. Ideologie und Gesellschaft; eine Theorie der ideologischen Systeme, ihrer Struktur und Funktion / E. Lemberg. – Stuttgart : W. Kohlhammer, 1971. – 350 p.
147. Михальченко М. І. Реідеологізація / М. І. Михальченко // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 300.
148. Семигин Г. Ю. Идеология [Электронный ресурс] / Г. Ю. Семигин // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / [научно-ред. совет : В. С. Стёпин (председатель) и др.] ; Ин-т философии РАН ; Национальный общественно-научный фонд. – 2-е изд., испр. и допол. – М. : Мысль, 2010. – Режим доступа : <http://iph.ras.ru/elib/1185.html>.
149. Althusser L. Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes Towards an Investigation) / L. Althusser // Lenin and Philosophy and Other Essays / L. Althusser ; [translated from the French by Ben Brewster]. – London : New Left Books, 1971. – P. 127-186.
150. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / Славой Жижек ; [пер. с англ. В. Софронов]. – М. : Художественный журнал, 1999. – 236 с. – (Архив XXI века).
151. Семигин Г. Ю. Идеология [Электронный ресурс] / Г. Ю. Семигин // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / [научно-ред. совет : В. С. Стёпин (председатель) и др.] ; Ин-т философии РАН ; Национальный общественно-научный фонд. – 2-е изд., испр. и допол. – М. : Мысль, 2010. – Режим доступа : <http://iph.ras.ru/elib/1185.html>.
152. Див.: Андрущенко В. П. Идеологическая эффективность культуры / Виктор Петрович Андрущенко. – К. : Выща шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1988. – 190 с.; Биккенин Н. Б. Социалистическая идеология / Наиль Бариевич Биккенин. – 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1983. – 414 с.; Воловик В. И. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монография] / Виталий Иванович Воловик ; Академия

общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с.; Губерский Л. В. Научная идеология и личность / Леонид Васильевич Губерский. – К. : Выща шк. Изд-во при КГУ, 1988. – 191 с.; Гуревич П. С. Буржуазная идеология и массовое сознание / Павел Семёнович Гуревич ; АН СССР. Науч. совет по пробл. зарубеж. идеол. течений. Ин-т философии. – М. : Наука, 1980. – 367 с.; Гуревич П. С. Критика буржуазных концепций идеологии (Историко-философский публицистический очерк) / Павел Семёнович Гуревич. – М. : Знание, 1981. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Философия»; № 6); Журавлёв Г. Т. Социальная информация и управление идеологическим процессом / Геннадий Терентьевич Журавлёв. – М. : Мысль, 1973. – 159 с.; Иванов В. Идеология: характер и закономерности развития / Васил Иванов ; [пер. с болг. А. В. Федотова]. – М. : Политиздат, 1977. – 303 с.; Келле В. Ж. Формы общественного сознания / В. Ж. Келле, М. Я. Ковальзон. – М. : Политиздат, 1959. – 264 с.; Михальченко Н. И. Коммунистическая идеология и деятельность масс / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1976. – 192 с.; Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с.; Михальченко Н. И. Марксистская политическая идеология (in natura) / Николай Иванович Михальченко ; [отв. ред. Л. В. Сохань] ; АН УССР. Ин-т социологии. – К. : Наукова думка, 1991. – 280 с.; Москвичёв Л. Н. Теория «деидеологизации»: иллюзии и действительность. (Критические очерки об одной модной буржуазной концепции) : [монография] / Лев Николаевич Москвичёв. – М. : Мысль, 1971. – 238 с.; Тощенко Ж. Т. Идеология и экономика: (Идеологическая работа и социально-экономическое развитие) / Жан Терентьевич Тощенко ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Мысль, 1981. – 79 с.; Тощенко Ж. Т. Идеологическое отношение: (Опыт социологического анализа) / Жан Терентьевич Тощенко. – М. : Мысль, 1988. – 288 с.; Троценко И. Д. Воспитание и управление: координация идеологической работы / Иван Дмитриевич Троценко. – М. : Политиздат, 1978. – 272 с.; Уледов А. К. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1968. – 324 с.; Уледов А. К. Общественная психология и идеология / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1985. – 268 с.; Ядов В. А. Идеология как форма духовной деятельности общества / Владимир Александрович Ядов. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1961. – 122 с.; Яковлев М. В. Идеология: (Противоположность марксистско-ленинской и буржуазных концепций) / Михаил Васильевич Яковлев. – М. : Мысль, 1979. – 271 с. – (Критика бурж. идеологии и ревизионизма).

153. Див.: Бех В. П. Социальный организм: философско-методологический анализ : [монография] / Владимир Павлович Бех. – Запорожье : Тандем-У, 1998. – 186 с.; Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования : [монография] / Роман Александрович Додонов. – Запорожье : Тандем-У, 1998. – 191 с.; Заздравнова О. И. Идеология в эволюционирующем социуме : [монография] / Ольга Ивановна Заздравнова ; Институт востоковедения и международных отношений «Харьковский колледж». – Харьков : Изд-во ХТУРЭ, 1999. – 207 с.; Майхрович А. С. Идеология: сущность, назначение, возможности / Альфред Степанович Майхрович ; Институт философии НАН Беларуси. – Мн. : Право и экономика, 2001. – 78 с.; Недюха Н. П. Системный анализ немарксистской идеологии [монография] / Николай Петрович Недюха. – К. : Выща шк., 1991. – 178 с.; Недюха М. П. Системний аналіз історичних типів європейських ідеологій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / М. П. Недюха. – К., 1996. – 44 с.; Самчук З. Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору : [моногр.] : у 2 т. / Зореслав Федорович Самчук. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – 2009. – 920 с.; Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в

- пострадянській Україні) : [монографія] / Володимир Олександрович Таран. – Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000. – 316 с.
154. Див.: Про концепцію ідеології державотворення в Україні [Електронний ресурс] : постанова Президії Національної академії наук України № 227 від 10.07.1996 р. // *Законы Украины* : інформаційно-правовий портал. – Режим доступу : http://www.uazakon.com/documents/date_2n/pg_itcvxr.htm; Краснокутський О. Концепція ідеології державотворення в Україні на етапі її трансформації / О. Краснокутський // *Молода наука-2012* : зб. наук. праць студентів, аспірантів і молодих вчених : у 7 т. / ред. кол. : О. Г. Бондар та ін. ; Запорізький національний університет. – Запоріжжя : Сору Art, 2012. – Т. 7. – С. 101-105.
155. Про концепцію ідеології державотворення в Україні [Електронний ресурс] : постанова Президії Національної академії наук України № 227 від 10.07.1996 р. // *Законы Украины* : інформаційно-правовий портал. – Режим доступу : http://www.uazakon.com/documents/date_2n/pg_itcvxr.htm.
156. Там само.
157. Там само.
158. Там само.
159. Про відзначення п'ятої річниці незалежності України [Електронний ресурс] : Розпорядження Президента України від 21 травня 1996 року № 115/96-рп // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/115/96-%D1%80%D0%BF>.
160. Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листопада 1996 р., Київ / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Генеза, 1997. – 429 с. – С. 3.
161. Рекомендації науково-практичної конференції «Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність» // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листопада 1996 р., Київ / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Генеза, 1997. – С. 418-421. – С. 418.
162. Шемшученко Ю. С. Наукові засади ідеології державотворення в Україні / Ю. С. Шемшученко // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листопада 1996 р., Київ / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Генеза, 1997. – С. 4-7.
163. Погорілко В. Ф. Нова Конституція України – втілення національної ідеології державотворення / В. Ф. Погорілко // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листопада 1996 р., Київ / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Генеза, 1997. – С. 8-10.
164. Стретович В. М. Проблеми та завдання ідеологічного забезпечення національної реконструкції України / В. М. Стретович, Д. Кучеренко // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листопада 1996 р., Київ / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Генеза, 1997. – С. 37-40.
165. Волянська Г. М. Ідеологія державотворення і народний суверенітет в Україні / Г. М. Волянська // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листопада 1996 р., Київ / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Генеза, 1997. – С. 43-45.
166. Кривенко Л. Т. Суверенітет народу – фундаментальна основа ідеології державотворення України / Л. Т. Кривенко // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листопада 1996 р., Київ / ред. кол. : Ю. С.

- Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Генеза, 1997. – С. 40-43.
167. Огірко Р. С. Ідеологія державотворення в Україні і проблема єдності держави і суспільства / Р. С. Огірко // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листопада 1996 р., Київ / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Генеза, 1997. – С. 45-47.
168. Сірий М. І. Деякі аспекти сучасної ідеології державотворення в Україні / М. І. Сірий // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листопада 1996 р., Київ / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Генеза, 1997. – С. 68-70.
169. Коваль М. В. Ідеологічні основи державотворення в Україні / М. В. Коваль, Л. М. Добробог // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листопада 1996 р., Київ / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Генеза, 1997. – С. 155-157.
170. Андрійко О. Ф. Сучасний контроль в ідеології державотворення / О. Ф. Андрійко // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листопада 1996 р., Київ / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Генеза, 1997. – С. 207-209.
171. Наумов В. Л. Інформатика як найважливіший елемент ідеології державного будівництва / В. Л. Наумов // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листопада 1996 р., Київ / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Генеза, 1997. – С. 267-268.
172. Ставнійчук М. І. Інститут виборів в сучасному державотворенні: теоретико-ідеологічний аспект / М. І. Ставнійчук // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листопада 1996 р., Київ / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Генеза, 1997. – С. 285-288.
173. Про проведення у м. Запоріжжі Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука», присвяченої 10-й річниці незалежності України [Електронний ресурс] : розпорядження Запорізької обласної державної адміністрації від 17 травня 2001 р. № 186 // ЛІГА:ЗАКОН. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ZP010184.html.
174. Програма Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука» : присвячується 10-річчю незалежності України / Запорізька обласна рада, Запорізька обласна державна адміністрація [та ін.]. – Запоріжжя : [б. в.], 2001. – 16 с.
175. Воловик В. І. Сутність ідеології державотворення / В. І. Воловик // Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука : тези доповідей на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України, 31 травня 2001 р., Запоріжжя / ред. кол. : В. І. Воловик (голова) [та ін.] ; Запорізька обласна державна адміністрація, Запорізька обласна рада [та ін.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – С. 38-40. – С. 40.
176. Воловик В. І. Ідеологія державотворення і основні фактори її розвитку / В. І. Воловик // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – Випуск 7. – С. 62-66. – С. 65.
177. Васильченко В. М. Соціальне прогнозування як фактор ідеології державотворення / В. М. Васильченко // Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука : тези доповідей на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України, 31 травня 2001 р., Запоріжжя / ред. кол. : В. І. Воловик (голова) [та ін.] ; Запорізька обласна державна адміністрація, Запорізька обласна рада [та ін.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – С. 26-29.

178. Воловик В. І. Сутність ідеології державотворення / В. І. Воловик // Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука : тези доповідей на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України, 31 травня 2001 р., Запоріжжя / ред. кол. : В. І. Воловик (голова) [та ін.] ; Запорізька обласна державна адміністрація, Запорізька обласна рада [та ін.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – С. 38-40.
179. Додонов Р. О. Ментальні основи ідеології державотворення / Р. О. Додонов // Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука : тези доповідей на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України, 31 травня 2001 р., Запоріжжя / ред. кол. : В. І. Воловик (голова) [та ін.] ; Запорізька обласна державна адміністрація, Запорізька обласна рада [та ін.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – С. 62-64.
180. Мофа С. О. Національна самосвідомість як чинник формування ідеології державотворення / С. О. Мофа // Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука : тези доповідей на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України, 31 травня 2001 р., Запоріжжя / ред. кол. : В. І. Воловик (голова) [та ін.] ; Запорізька обласна державна адміністрація, Запорізька обласна рада [та ін.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – С. 102-104.
181. Супрун С. В. Прозахідна ідеологія державотворення та її можливі наслідки для України / С. В. Супрун // Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука : тези доповідей на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України, 31 травня 2001 р., Запоріжжя / ред. кол. : В. І. Воловик (голова) [та ін.] ; Запорізька обласна державна адміністрація, Запорізька обласна рада [та ін.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – С. 129-131.
182. Лісіцин В. В. Про вплив ідеології на державотворчі процеси в Україні: чому вчить історія? / В. В. Лісіцин // Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука : тези доповідей на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України, 31 травня 2001 р., Запоріжжя / ред. кол. : В. І. Воловик (голова) [та ін.] ; Запорізька обласна державна адміністрація, Запорізька обласна рада [та ін.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – С. 164-167.
183. Рубаник В. Є. Власність і право власності у контексті ідеології державотворення: спроба історико-правового дослідження і порівняльного аналізу деяких теоретичних підходів / В. Є. Рубаник // Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука : тези доповідей на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України, 31 травня 2001 р., Запоріжжя / ред. кол. : В. І. Воловик (голова) [та ін.] ; Запорізька обласна державна адміністрація, Запорізька обласна рада [та ін.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – С. 175-178.
184. Бровко В. Г. До питання про взаємозв'язок економіки, політики та ідеології у практиці державотворення / В. Г. Бровко, Ю. М. Нерянов, І. В. Ремізнікова // Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука : тези доповідей на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України, 31 травня 2001 р., Запоріжжя / ред. кол. : В. І. Воловик (голова) [та ін.] ; Запорізька обласна державна адміністрація, Запорізька обласна рада [та ін.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – С. 216-218.
185. Див.: Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 311-320; Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість : Методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко ; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка ; Інститут соціології НАН України ; Інститут вищої освіти АПН України. – 2-е вид. – К. : Знання України, 2005. – 580 с. – С. 327-388.
186. Див.: Миклашук І. М. Політична ідеологія як чинник національної безпеки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 21.01.01 «Основи національної безпеки держави» / І. М. Миклашук. – К., 2010. – 19 с.; Плешко М. В. Витоки й еволюція ідеології українського державотворення в середньовічну і ранньомодерну добу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.12 «Українознавство» / М. В. Плешко. – К., 2011. – 16 с.

187. Див.: Єнін М. Н. Ідеологія державотворення елітних груп в Україні / М. Н. Єнін // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2012. – № 23 (258). – С. 156-170; Хорошилов О. Ідеологія державотворення як чинник формування політичної нації / О. Хорошилов // Нова політика. – 2000. – № 4. – С. 23-26; Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31; Миклащук І. Державотворча ідеологія як чинник демократичного розвитку України / Ігор Миклащук // Політичний менеджмент. – 2009. – № 5. – С. 63-71.
188. Див.: Воловик В. І. Ідеологія державотворення як фактор поступального розвитку України / В. І. Воловик // Політико-правове забезпечення державної служби та служби в органах місцевого самоврядування : зб. доповідей щорічних Всеукраїнських громадських слухань, 24-25 вересня 2009 р., Одеса / ред. кол. : Т. В. Мотренко (голов. ред.) [та ін.] ; Головне управління державної служби України ; Одеська обласна державна адміністрація [та ін.]. – Одеса : Юридична література, 2009. – С. 75-79; Краснокутський О. В. Ідеологія державотворення як фактор оптимізації розвитку державного управління / О. В. Краснокутський // Модернізація державного управління, державної служби і кадрової політики : зб. доповідей щорічних Рішельєвських академічних читань, 15-17 вересня 2010 р., Одеса / ред. кол. : Т. В. Мотренко (голов. ред.) [та ін.] ; Головне управління державної служби України ; Національна академія наук України [та ін.]. – Одеса : Юридична література, 2010. – С. 82-85.
189. Основи соціальної філософії : навчальний посібник [для студ., викладач., аспірант. і докторант. гуманітар. факультетів ВНЗ] / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.] ; за заг. ред. В. І. Воловика. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 320 с. – С. 288-298.
190. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість : Методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко ; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка ; Інститут соціології НАН України ; Інститут вищої освіти АПН України. – 2-е вид. – К. : Знання України, 2005. – 580 с. – С. 370.

1.2. Сутність ідеології державотворення як соціального феномена та зміст поняття, що його позначає

1. Грицанов А. А. Сущность / А. А. Грицанов // Всемирная энциклопедия : философия / [главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 1039.
2. Алексеев П. В. Философия : учебник [для студ. высш. учебн. завед.] / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 3-е изд., перераб. и дополн. – М. : ПБОЮЛ Грачев С. М., 2000. – 608 с. – С. 476.
3. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том третий. Книга III: Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Часть вторая (раздѣлы XXIX-LII) / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1965. – Т. 25. – Ч. 2. – С. 3-420. – С. 352.
4. Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Лекції з історії філософії» / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – Т. 29 : Філософські зошити. – С. 203-259. – С. 211.
5. Там само.
6. Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Критичні замітки про одну реакційну філософію / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1971. – Т. 18 : Матеріалізм і емпіріокритицизм. – С. 7-354. – С. 319.
7. Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки» / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал

- інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – Т. 29 : Філософські зошити. – С. 73-202. – С. 127.
8. Сущность // Философский словарь / [ред. И. Т. Фролов]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – С. 469.
 9. Сущность // Философский энциклопедический словарь / [ред.-составители Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблёва, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА-М, 2007. – С. 444.
 10. Сорокин А. А. Сущность и явление / А. А. Сорокин // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 638.
 11. Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки» / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – Т. 29 : Філософські зошити. – С. 73-202. – С. 139.
 12. Понятие // Краткий философский словарь / [ред.-составители В. И. Воловик, Г. В. Воловик]. – Запорожье : Просвіта, 2004. – С. 93.
 13. Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1964. – Т. 21. – С. 257-302. – С. 289.
 14. Див.: Baldwin D. A. Paradoxes of Power / D. A. Baldwin. – New York : Basil Blackwell, 1989. – 240 p. – P. 7; Oppenheim F. The Language of Political Inquiry: Problems of Clarification / F. Oppenheim // Political Science: Scope and Theory / ed. by F. Greenstein and N. W. Polsby. – Vol. 1. – Reading (Mass.) and London : Addison-Wesley Publishing Company, 1975. – P. 283-335. – P. 285-289.
 15. Там само. – С. 290.
 16. Светлов В. А. Практическая логика / Виктор Александрович Светлов. – С.-Петербург : Изд-во РХГИ, 1995. – 472 с. – С. 23.
 17. Эйнштейн А. Собрание научных трудов : в 4 т. / Альберт Эйнштейн ; [перевод ; под ред. И. Е. Тамма и др.]. – М. : Наука, 1967. – Т. 4. – 1967. – 599 с. – С. 167.
 18. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1965. – Т. 20. – С. 3-318. – С. 15-16.
 19. Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки» / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – Т. 29 : Філософські зошити. – С. 73-202. – С. 191.
 20. Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Лекції з історії філософії» / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – Т. 29 : Філософські зошити. – С. 203-259. – С. 210.
 21. Ледяев В. Г. Власть: концептуальный анализ / Валерий Георгиевич Ледяев. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 384 с. – С. 71.
 22. Соотношение категорий материалистической диалектики и общенаучных понятий / Д. А. Гуцин, В. П. Огородников, А. М. Поджарова [и др.] // Философские науки. – 1981. – № 1. – С. 161-165. – С. 164.
 23. Parsons T. Power and the Social System / T. Parsons // Power / ed. by Steven Lukes. – Oxford : Blackwell, 1986. – P. 96-143. – P. 139.
 24. Див.: Sartori G. Guidelines for Concept Analysis / G. Sartori // Social Science Concepts: A Systematic Analysis / ed. by G. Sartori. – Beverly Hills : Sage Publications, 1984. – P. 15-85. – P. 35-40; Morriss P. Power: A Philosophical Analysis / P. Morriss. – Manchester : Manchester University Press, 1987. – 460 p. – P. 36.

25. Sartori G. Guidelines for Concept Analysis / G. Sartori // Social Science Concepts: A Systematic Analysis / ed. by G. Sartori. – Beverly Hills : Sage Publications, 1984. – P. 15-85. – P. 35-40.
26. Див.: Morriss P. Power: A Philosophical Analysis / P. Morriss. – Manchester : Manchester University Press, 1987. – 460 p. – P. 204; Oppenheim F. The Language of Political Inquiry: Problems of Clarification / F. Oppenheim // Political Science: Scope and Theory / ed. by F. Greenstein and N. W. Polsby. – Vol. 1. – Reading (Mass.) and London : Addison-Wesley Publishing Company, 1975. – P. 283-335. – P. 283.
27. Lane J. E. Power / J. E. Lane, H. Stenlund // Social Science Concepts: A Systematical Analysis / ed. by G. Sartory. – Beverly Hills : Sage Publications, 1984. – P. 315-402. – P. 325.
28. Ледяев В. Г. Власть: концептуальный анализ / Валерий Георгиевич Ледяев. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 384 с. – С. 68.
29. Kuhn T. S. The Essential Tension Selected Studies in Scientific Tradition and Change / T. S. Kuhn. – Chicago, London : University of Chicago Press, 1977. – 445 p. – P. 322.
30. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 23.
31. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій [для студентів вузів] / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – 2-ге вид., виправл. і доповн. – К. : Генеза, 1996. – 368 с. – С. 95.
32. Див.: Всемирная энциклопедия : философия / [главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.; Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – 400 с.; УСЕ : універсальний словник-енциклопедія / [гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович]. – К. : Ірина, 1999. – 1551 с.; Философский словарь / [ред. И. Т. Фролов]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.; Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.; Философский энциклопедический словарь / [ред.-составители Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблёва, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 576 с.
33. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Александрович Сорокин ; [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; пер. с англ.]. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с. – С. 32.
34. Социология. Основы общей теории : учебник для вузов / [отв. ред. академик РАН Г. В. Осипов, действит. член РАЕН Л. Н. Москвичёв]. – М. : Норма, 2003. – 912 с. – С. 82.
35. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 10.
36. Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник [для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – 3-є вид., випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с. – С. 648.
37. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій [для студентів вузів] / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – 2-ге вид., виправл. і доповн. – К. : Генеза, 1996. – 368 с. – С. 95.
38. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 11.
39. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії при ЦК компартії України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1980. – Т. 42. – С. 39-159. – С. 86.
40. Булатов М. Буття / М. Булатов // Філософський енциклопедичний словник / [гол. ред. В. І. Шинкарук] ; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – С. 68-69.
41. Воловик В. І. Філософія релігійного свідання : монографія / Віталій Іванович Воловик. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – 216 с. – С. 62-63.

42. Див.: Майборода Д. В. Бытие / Д. В. Майборода // Всемирная энциклопедия : философия / [главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 147; Бытие // Философский словарь / [авт.-сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба]. – К. : А.С.К., 2006. – С. 119-123. – С. 119.
43. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 87.
44. Маркс К. Тези про Фейербаха / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – Т. 3. – С. 1-4. – С. 1.
45. Див.: Огурцов А. П. Деятельность / А. П. Огурцов, Э. Г. Юдин // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 160; Москаленко В. В. Діяльність / В. В. Москаленко // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 131-132; Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник [для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – 3-є вид., випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с. – С. 32.
46. Див.: Философский энциклопедический словарь / [ред.-составители Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблёва, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 576 с.; Словарь философских терминов / [науч. ред. профессора В. Г. Кузнецова]. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 731 с.; Бачинин В. А. Философия. Энциклопедический словарь / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2005. – 288 с.
47. Огурцов А. П. Деятельность / А. П. Огурцов, Э. Г. Юдин // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 160.
48. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с. – С. 82.
49. Там само. – С. 102.
50. Каган М. С. Человеческая деятельность (Опыт системного анализа) / Моисей Самойлович Каган. – М. : Политиздат, 1974. – 328 с. – С. 50-90.
51. Маркс К. Святе сімейство, або критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. – Т. 2. – С. 3-220. – С. 20-81.
52. Див.: Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник [для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – 3-є вид., випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с. – С. 32; Спиркин А. Г. Практика / А. Г. Спиркин // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 503-504. – С. 503.
53. Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник [для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – 3-є вид., випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с. – С. 33.
54. Практика // Философский словарь / [авт.-сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба]. – К. : А.С.К., 2006. – С. 685.
55. Маркс К. Тези про Фейербаха. Маркс про Фейербаха / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії при ЦК компартії України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1980. – Т. 42. – С. 246-248. – С. 248.
56. Див.: Бойченко І. В. Суспільство / І. В. Бойченко // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 351-352. – С. 351; Общество // Краткий философский

- словарь / [ред.-составители В. И. Воловик, Г. В. Воловик]. – Запорожье : Просвіта, 2004. – С. 79.
57. Див.: Антипов Г. А. Проблемы методологии исследования общества как целостной системы / Г. А. Антипов, А. Н. Кочергин ; [отв. ред. Ю. Г. Марков] ; АН СССР. СО. Ин-т истории, филологии и философии. – Новосибирск : Наука. СО., 1988. – 258 с.; Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.; Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [перевод с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалёва ; под ред. М. С. Ковалёвой]. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.; Устич С. І. Системне дослідження суспільства / С. І. Устич. – Львів : Світ, 1992. – 136 с.; Цикин В. А. Философия самоорганизации сложных систем. – Сумы : СГПУ, 2001. – 196 с.
 58. Крапивенский С. Э. Социальная философия : учебник для гуманит.-соц. специальностей высших учебных заведений / Соломон Элиазарович Крапивенский. – 3-е изд., исправ. и доп. – Волгоград : Комитет по печати, 1996. – 352 с. – С. 67.
 59. Там само. – С. 73.
 60. Див.: Маркс К. Критика політичної економії (чорновий начерк 1857-1858 років) / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. з 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії при ЦК компартії України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1982. – Т. 46. – Ч. 1. – С. 45-466. – С. 94-99; Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Александрович Сорокин ; [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; пер. с англ.]. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с. – С. 190.
 61. Див.: Общественные отношения (социально-философский анализ) / [В. И. Куценко, И. В. Бойченко, Ю. Д. Прилюк и др.] ; отв. ред. В. И. Куценко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1991. – 288 с.; Социальные отношения : проблемы и перспективы развития / [отв. ред. Н. Н. Мокляк] ; АН Украины. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1993. – 204 с.; Общественные отношения // Краткий философский словарь / [ред.-составители В. И. Воловик, Г. В. Воловик]. – Запорожье : Просвіта, 2004. – С. 79; Келле В. Ж. Общественные отношения / В. Ж. Келле, М. Я. Ковальзон // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 435.
 62. Див.: Маневич Е. Л. Труд / Е. Л. Маневич // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 667-668. – С. 667; Горак Г. І. Праця / Г. І. Горак // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 288; Труд // Краткий философский словарь / [ред.-составители В. И. Воловик, Г. В. Воловик]. – Запорожье : Просвіта, 2004. – С. 118; Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник [для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – 3-є вид., випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с. – С. 33.
 63. Див.: Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 115-136; Краснокутський О. В. Основні види владних відносин та їх класифікація / О. В. Краснокутський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2011. – Випуск 49 (№ 7). – С. 357-362.
 64. Маркс К. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейербаха, Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – Т. 3. – С. 7-521. – С. 24.
 65. Маркс К. Післяслово до другого видання «Капіталу» / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – Т. 23. – С. 14-24. – С. 23.

66. Крапивенский С. Э. Социальная философия : учебник для гуманит.-соц. специальностей высших учебных заведений / Соломон Элиазарович Крапивенский. – 3-е изд., исправ. и доп. – Волгоград : Комитет по печати, 1996. – 352 с. – С. 193.
67. Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки» / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – Т. 29 : Філософські зошити. – С. 73-202. – С. 179-180.
68. Див.: Уледов А. К. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1968. – 324 с. – С. 180-182; Уледов А. К. Общественная психология и идеология / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1985. – 268 с. – С. 85-96; Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 182; Самчук З. Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору : [моногр.] : у 2 т. / Зореслав Федорович Самчук. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – 2009. – 920 с. – С. 214.
69. Введение в философию : учебник для вузов : в 2 ч. / [И. Т. Фролов, Э. А. Араб-Оглы, Г. С. Арефьева и др.]. – М. : Политиздат, 1990. – Ч. 2. – 1989. – 639 с. – С. 447.
70. Уледов А. К. Общественная психология и идеология / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1985. – 268 с. – С. 96.
71. Див.: Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) : [монографія] / Володимир Олександрович Таран. – Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000. – 316 с. – С. 95; Иванов В. Идеология: характер и закономерности развития / Васил Иванов ; [пер. с болг. А. В. Федотова]. – М. : Политиздат, 1977. – 303 с. – С. 25; Уледов А. К. Общественная психология и идеология / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1985. – 268 с. – С. 110; Ядов В. А. Идеология как форма духовной деятельности общества / Владимир Александрович Ядов. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1961. – 122 с. – С. 13; Михальченко Н. И. Марксистская политическая идеология (in natura) / Николай Иванович Михальченко ; [отв. ред. Л. В. Сохань] ; АН УССР. Ин-т социологии. – К. : Наукова думка, 1991. – 280 с. – С. 4; Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник [для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – 3-є вид., випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с. – С. 55; Самчук З. Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору : [моногр.] : у 2 т. / Зореслав Федорович Самчук. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – 2009. – 920 с. – С. 215; Голованов Б. Д. Идеология и метод : монография / Борис Дмитриевич Голованов. – Харьков : Підручник НТУ «ХП», 2011. – 288 с. – С. 272.
72. Див.: Михальченко М. І. Ідеологія / М. І. Михальченко // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 167-168. – С. 167; Михальченко Н. И. Марксистская политическая идеология (in natura) / Николай Иванович Михальченко ; [отв. ред. Л. В. Сохань] ; АН УССР. Ин-т социологии. – К. : Наукова думка, 1991. – 280 с. – С. 4.
73. Самчук З. Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору : [моногр.] : у 2 т. / Зореслав Федорович Самчук. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – 2009. – 920 с. – С. 215-216.
74. Див.: Воловик В. И. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монография] / Виталий Иванович Воловик ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с. – С. 31-32; Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 24; Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 183.

75. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 24.
76. Там само. – С. 23-24.
77. Разум // Бачинин В. А. Философия. Энциклопедический словарь / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2005. – С. 189.
78. Див.: Копнин П. В. Идея / П. В. Копнин // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 207; Идея // Краткий философский словарь / [ред.-составители В. И. Воловик, Г. В. Воловик]. – Запорожье : Просвіта, 2004. – С. 42.
79. Разум // Бачинин В. А. Философия. Энциклопедический словарь / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2005. – С. 189.
80. Здравый смысл // Философский энциклопедический словарь / [ред.-составители Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблёва, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА-М, 2007. – С. 164.
81. Енгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрингом / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКР. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1965. – Т. 20. – С. 3-318. – С. 21-22.
82. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 183.
83. Див.: Уледов А. К. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1968. – 324 с. – С. 189-190; Уледов А. К. Общественная психология и идеология / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1985. – 268 с. – С. 107-109; Иванов В. Идеология: характер и закономерности развития / Васил Иванов ; [пер. с болг. А. В. Федотова]. – М. : Политиздат, 1977. – 303 с. – С. 101; Самчук З. Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору : [моногр.] : у 2 т. / Зореслав Федорович Самчук. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 2. – 2009. – 904 с. – С. 840; Таран В. О. Идеология переходного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) : [монографія] / Володимир Олександрович Таран. – Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000. – 316 с. – С. 302.
84. Самчук З. Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору : [моногр.] : у 2 т. / Зореслав Федорович Самчук. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 2. – 2009. – 904 с. – С. 840.
85. Див.: Ядов В. А. Идеология как форма духовной деятельности общества / Владимир Александрович Ядов. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1961. – 122 с. – С. 21; Иванов В. Идеология: характер и закономерности развития / Васил Иванов ; [пер. с болг. А. В. Федотова]. – М. : Политиздат, 1977. – 303 с. – С. 25; Уледов А. К. Общественная психология и идеология / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1985. – 268 с. – С. 110; Михальченко Н. И. Марксистская политическая идеология (in natura) / Николай Иванович Михальченко ; [отв. ред. Л. В. Сохань] ; АН УССР. Ин-т социологии. – К. : Наукова думка, 1991. – 280 с. – С. 4.
86. Шахназаров Г. Х. Обновление идеологии и идеология обновления / Г. Х. Шахназаров // Коммунист. – 1990. – № 4. – С. 46-59. – С. 47.
87. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 25.
88. Михальченко М. І. Идеология / М. І. Михальченко // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 167-168. – С. 168.
89. Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник [для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – 3-є вид., випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с. – С. 55-56.
90. Там само. – С. 491.
91. Див.: Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник [для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – 3-є

- вид., випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с. – С. 48; Касьян В. І. Держава / В. І. Касьян // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 124-125. – С. 124.
92. Див.: Краснокутський О. В. Особливості розвитку державної влади на різних етапах історії: авторитарна та демократична моделі державного управління / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Випуск 21. – С. 139-145; Краснокутський О. В. Взаємозв'язок між суб'єктом і об'єктом влади як закономірність розвитку державного управління / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – Випуск 22. – С. 142-150.
93. Механізм держави // Сучасна правова енциклопедія / [Зайчук О. В., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. та ін.] ; за заг. ред. О. В. Зайчука ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 173-174. – С. 173.
94. Див.: Право // Сучасна правова енциклопедія / [Зайчук О. В., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. та ін.] ; за заг. ред. О. В. Зайчука ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 241; Право // Словарь философских терминов / [науч. ред. профессора В. Г. Кузнецова]. – М. : ИНФРА-М, 2005. – С. 436; Туманов В. А. Право / В. А. Туманов // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 501-502. – С. 501.
95. Алексеев С. С. Теория права : [монография] / Сергей Сергеевич Алексеев. – М. : Издательство БЕК, 1994. – 224 с. – С. 79-80.
96. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана / Фрідріх Енгельс. – К. : Політвидав України, 1981. – 186 с.
97. Див.: Бурлацкий Ф. М. Государство / Ф. М. Бурлацкий // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 131-133. – С. 131; Государство // Словарь философских терминов / [науч. ред. профессора В. Г. Кузнецова]. – М. : ИНФРА-М, 2005. – С. 119-120. – С. 120; Касьян В. І. Держава / В. І. Касьян // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 124-125. – С. 124; Государство // Философский словарь / [авт.-сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба]. – К. : А.С.К., 2006. – С. 197-204. – С. 197-198; Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник [для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – 3-є вид., випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с. – С. 491.
98. Див.: Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник [для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – 3-є вид., випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с. – С. 49; Бурлацкий Ф. М. Государство / Ф. М. Бурлацкий // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 131-133. – С. 131-132.
99. Макаренко Е. М. Державницька ідеологія в процесі українського державотворення / Е. М. Макаренко // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 3 : Історія державного управління / [наук.-ред. колегія : А. М. Михненко (співголова), М. М. Білинська (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 204-207. – С. 204.
100. Мофа С. О. Національна самосвідомість як чинник державотворення : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Мофа Сергій Олегович. – Запоріжжя, 2004. – 185 с. – С. 57.
101. Свєрстюк Є. Євген Свєрстюк: «УРСР була підміною держави» [Електронний ресурс] : [інтерв'ю з доктором філософії, колишнім радянським політв'язнем Євгеном

- Сверстюком] / спілкувався Богдан Цюпин // BBC Мій Світ. – Режим доступу : http://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine/2010/06/100611_sverstyuk_ie_is.shtml.
102. Гусев Ю. А. Творчество / Ю. А. Гусев // Всемирная энциклопедия : философия / [главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 1053.
 103. Див.: Гайденок П. П. Творчество / Гайденок П. П., Спиркин А. Г., Ярошевский М. Г. // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 642-643. – С. 642; Творчество // Краткий философский словарь / [ред.-составители В. И. Воловик, Г. В. Воловик]. – Запорожье : Просвіта, 2004. – С. 114; Творчество // Философский словарь / [ред. И. Т. Фролов]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – С. 474; Творчество // Современный словарь по культурологии / [авт.-составитель В. В. Юрчук]. – Мн. : Современное слово, 1999. – С. 664-665. – С. 664; Гусев Ю. А. Творчество / Ю. А. Гусев // Всемирная энциклопедия : философия / [главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 1053; Алексеев П. В. Философия : учебник [для студ. высш. учебн. завед.] / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 3-е изд., перераб. и дополн. – М. : ПБОЮЛ Грачёв С. М., 2000. – 608 с. – С. 337.
 104. Гайденок П. П. Творчество / Гайденок П. П., Спиркин А. Г., Ярошевский М. Г. // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 642-643. – С. 643.
 105. Алексеев П. В. Философия : учебник [для студ. высш. учебн. завед.] / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 3-е изд., перераб. и дополн. – М. : ПБОЮЛ Грачёв С. М., 2000. – 608 с. – С. 341.
 106. Творчество // Ошо. Словарь просветления / Ошо ; [пер. Мистюковой Е. В., Таратиной Л. В. и др. ; под. ред. И. А. Потаповой]. – СПб. : Весь, 2007. – С. 454-455.
 107. Мофа С. О. Національна самосвідомість як чинник державотворення : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Мофа Сергій Олегович. – Запоріжжя, 2004. – 185 с. – С. 57.
 108. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Феміна, 1996. – 64 с. – С. 4.
 109. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 25-26.
 110. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 184.
 111. Алексеев П. В. Философия : учебник [для студ. высш. учебн. завед.] / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 3-е изд., перераб. и дополн. – М. : ПБОЮЛ Грачёв С. М., 2000. – 608 с. – С. 341-342.
 112. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с. – С. 394.
 113. Державотворення [Електронний ресурс] : [матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Державотворення>.
 114. Никитин Е. П. Сущность и явление. (Категории «сущность» и «явление» и методология научного исследования) / Евгений Петрович Никитин. – М. : Знание, 1961. – 48 с. – С. 11-12.

Розділ 2

Процес формування ідеології державотворення та його основні складові

2.1. Ідеологія державотворення як процес

1. Див.: Журавлєв Г. Т. Социальная информация и управление идеологическим процессом / Геннадий Терентьевич Журавлєв. – М. : Мысль, 1973. – 159 с. – С. 13; Афанасьев В. Об управлении идеологической сферой в социалистическом обществе / В. Афанасьев // Коммунист. – 1975. – № 12. – С. 58-76. – С. 61; Троценко И. Д. Воспитание и управление: координация идеологической работы / Иван Дмитриевич Троценко. – М. : Политиздат, 1978. – 272 с. – С. 13; Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства: (соціально-

- філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) : [монографія] / Володимир Олександрович Таран. – Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000. – 316 с. – С. 32.
2. Див.: Ядов В. А. Идеология как форма духовной деятельности общества / Владимир Александрович Ядов. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1961. – 122 с. – С. 28-48; Заздравнова О. И. Идеология в эволюционирующем социуме : [монография] / Ольга Ивановна Заздравнова ; Институт востоковедения и международных отношений «Харьковский колледж». – Харьков : Изд-во ХТУРЭ, 1999. – 207 с. – С. 146-167; Кузнецов В. Н. Идеология: социологический аспект : учебник [для студ. и аспирантов гуманитар. спец. высш. учеб. завед.] / Вячеслав Николаевич Кузнецов ; Ин-т соц.-полит. исследований РАН. Социологич. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова. – М. : Книга и бизнес, 2005. – 816 с. – С. 58-61.
 3. Див.: Майхрович А. С. Идеология: сущность, назначение, возможности / Альфред Степанович Майхрович ; Институт философии НАН Беларуси. – Мн. : Право и экономика, 2001. – 78 с.; Волобуев В. В. Внутрифирменная идеология. (Социально-философский анализ идеологии формальной организации) : [монография] / Владислав Владиславович Волобуев. – Запорожье : Павел, 2001. – 239 с.; Самчук З. Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору : [моногр.] : у 2 т. / Зореслав Федорович Самчук. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – 2009. – 920 с.; Голованов Б. Д. Идеология и метод : монография / Борис Дмитриевич Голованов. – Харьков : Підручник НТУ «ХП», 2011. – 288 с.
 4. Журавлёв Г. Т. Социальная информация и управление идеологическим процессом / Геннадий Терентьевич Журавлёв. – М. : Мысль, 1973. – 159 с. – С. 13.
 5. Троценко И. Д. Воспитание и управление: координация идеологической работы / Иван Дмитриевич Троценко. – М. : Политиздат, 1978. – 272 с. – С. 13.
 6. Таран В. О. Идеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) : [монографія] / Володимир Олександрович Таран. – Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000. – 316 с. – С. 32.
 7. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии / Ф. Энгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Энгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Институт історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКР. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1964. – Т. 21. – С. 257-302. – С. 289.
 8. Процес // Філософський словник / [за ред. члена-кореспондента АН СРСР, академіка АН СРСР В. І. Шинкарука]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – С. 552.
 9. Див.: Процес // Халипов В. Ф. Власть : кратологический словарь / В. Ф. Халипов. – М. : Республика, 1997. – С. 321; Тимоха Д. А. Процес / Д. А. Тимоха // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / [наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 482.
 10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с. – С. 997.
 11. Див.: Воловик В. И. Философия истории : курс лекций [для студ. вузов] / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Запоріжжя, 1995. – 152 с. – С. 61; Воловик В. И. Философия педагогики : [монография] / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2003. – 152 с. – С. 66; Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 89; Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 146.
 12. Процес // Філософський словник / [за ред. члена-кореспондента АН СРСР, академіка АН СРСР В. І. Шинкарука]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – С. 552.
 13. Див.: Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 147; Процес //

- Філософський словник / [за ред. члена-кореспондента АН СРСР, академіка АН СРСР В. І. Шинкарука]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – С. 552.
14. Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) : [монографія] / Володимир Олександрович Таран. – Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000. – 316 с. – С. 77-82.
 15. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 149.
 16. Маркс К. Святе сімейство, або критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. – Т. 2. – С. 3-220. – С. 98.
 17. Маркс К. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – Т. 3. – С. 7-521. – С. 25.
 18. Там само. – С. 27.
 19. Там само. – С. 23-24.
 20. Воловик В. І. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монографія] / Виталий Иванович Воловик ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с. – С. 11.
 21. Маркс К. Економічні рукописи 1857-1861 років / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. з 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії при ЦК компартії України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1982. – Т. 46. – Ч. 1. – С. 3-44. – С. 32.
 22. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 149.
 23. Воловик В. І. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монографія] / Виталий Иванович Воловик ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с. – С. 11.
 24. Там само.
 25. Москвичёв Л. Н. Теория «деидеологизации»: иллюзии и действительность. (Критические очерки об одной модной буржуазной концепции) : [монографія] / Лев Николаевич Москвичёв. – М. : Мысль, 1971. – 238 с. – С. 75.
 26. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961. – Т. 8. – С. 109-205. – С. 113.
 27. Див.: Мангайм К. Ідеологія та утопія / Карл Мангайм ; [пер. з нім. Володимир Швед]. – К. : Дух і літера, 2008. – 370 с.; Pareto V. Trasformazione della Democrazia / V. Pareto. – Milan : Corbaccio, 1921. – 144 p.; Scheler M. Die Stellung des Menschen im Kosmos / M. Scheler. – Darmstadt : Reichl, 1928. – 114 p.; Рікер П. Герменевтика. Етика. Політика : московские лекции и интервью / Поль Рікер ; РАН ; Інститут філософії. – М. : АО «КАМИ», Академія, 1995. – 160 с.; Рікер П. Ідеологія та утопія : курс лекцій / Поль Рікер ; [пер. із англ. Володимир Верлока]. – К. : Дух і літера, 2005. – 382 с.
 28. Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) : [монографія] / Володимир Олександрович Таран. – Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000. – 316 с. – С. 82.
 29. Див.: Воловик В. І. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монографія] / Виталий Иванович Воловик ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с.; Биккенин Н. Б. Социалистическая идеология / Наиль Бариевич Биккенин. – 2-е изд., доп. – М. :

- Политиздат, 1983. – 414 с.; Тощенко Ж. Т. Идеология и экономика: (Идеологическая работа и социально-экономическое развитие) / Жан Терентьевич Тощенко ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Мысль, 1981. – 79 с.; Тощенко Ж. Т. Идеологическое отношение: (Опыт социологического анализа) / Жан Терентьевич Тощенко. – М. : Мысль, 1988. – 288 с.; Лола В. В. Идеологічна робота держави та механізми її реалізації / В. В. Лола // Держава та регіони. Серія: Державне управління. – 2006. – № 3. – С. 97-102.
30. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с. – С. 228, 1037.
 31. Воловик В. И. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монография] / Виталий Иванович Воловик ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с. – С. 36.
 32. Там само.
 33. Энгельс Ф. 3 підготовчих праць до «Анти-Дюрінга» / Ф. Энгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Энгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1965. – Т. 20. – С. 581-605. – С. 581.
 34. Воловик В. И. Философия истории : курс лекций [для студ. вузов] / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Запоріжжя, 1995. – 152 с. – С. 89.
 35. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с. – С. 103.
 36. Воловик В. И. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монография] / Виталий Иванович Воловик ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с. – С. 33.
 37. Таран В. О. Идеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) : [монографія] / Володимир Олександрович Таран. – Запоріжжя : ЗНОІ МВС України, 2000. – 316 с. – С. 130.
 38. Див.: Воловик В. И. Философия истории : курс лекций [для студ. вузов] / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Запоріжжя, 1995. – 152 с. – С. 86-87; Идеологи // Краткий философский словарь / [ред.-составители В. И. Воловик, Г. В. Воловик]. – Запорожье : Просвіта, 2004. – С. 42.
 39. Воловик В. И. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монография] / Виталий Иванович Воловик ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с. – С. 32.
 40. Таран В. О. Идеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) : [монографія] / Володимир Олександрович Таран. – Запоріжжя : ЗНОІ МВС України, 2000. – 316 с. – С. 132-133.
 41. Там само. – С. 134.
 42. Воловик В. И. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монография] / Виталий Иванович Воловик ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с. – С. 33.
 43. Форма // Бачинин В. А. Философия. Энциклопедический словарь / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2005. – С. 249-250. – С. 249.
 44. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 151.
 45. Гегель Г. В. Ф. Наука логики : в 3 т. / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [отв. ред. и авт. вступит. статьи М. М. Розенталь] ; АН СССР. Ин-т философии. – М. : Мысль, 1970-1972. – Т. 2 : Учение о сущности. – 1971. – 248 с. – С. 101.
 46. Див.: Содержание и форма // Философский словарь / [ред. И. Т. Фролов]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – С. 434-435. – С. 434; Кураев В. И. Содержание и форма / В. И. Кураев // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 595-596. – С. 595; Содержание и форма // Краткий философский словарь / [ред.-составители В. И. Воловик, Г. В. Воловик]. – Запорожье : Просвіта, 2004. – С. 107; Содержание и форма //

- Философский словарь / [авт.-сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба]. – К. : А.С.К., 2006. – С. 761-762. – С. 761.
47. Маркс К. Доход і його джерела. Вульгарна політична економія (додаток до «Теорії додаткової вартості» IV тому «Капіталу») / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1968. – Т. 26. – Ч. 3. – С. 445-534. – С. 495.
48. Див.: Грицанов А. А. Содержание и форма / А. А. Грицанов // Всемирная энциклопедия : философия / [главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 963-964. – С. 963; Форма // Бачинин В. А. Философия. Энциклопедический словарь / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2005. – С. 249-250. – С. 249; Форма // Философский энциклопедический словарь / [ред.-составители Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблёва, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА-М, 2007. – С. 489.
49. Ленін В. І. Прикриття соціал-шовіністської політики інтернаціоналістськими фразами / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – Т. 27. – С. 79-86. – С. 79.
50. Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1974. – Т. 41. – С. 1-97. – С. 83.
51. Воловик В. И. Философия истории : курс лекций [для студ. вузов] / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Запоріжжя, 1995. – 152 с. – С. 67.
52. Гегель Г. В. Ф. Наука логики : в 3 т. / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [отв. ред. и авт. вступит. статьи М. М. Розенталь] ; АН СССР. Ин-т философии. – М. : Мысль, 1970-1972. – Т. 2 : Учение о сущности. – 1971. – 248 с. – С. 77.
53. Див.: Булатов М. Причинність / М. Булатов // Філософський енциклопедичний словник / [гол. ред. В. І. Шинкарук]. – К. : Абрис, 2002. – С. 523; Материалистическая диалектика : в 5 т. / [под общ. ред. Ф. В. Константинова, В. Г. Марахова]. – М. : Мысль, 1981. – Т. 1 : Объективная диалектика / [Ф. В. Константинов и др. ; отв. ред. Ф. Ф. Вьяккерев]. – 1981. – 374 с. – С. 210-215; Свечников Г. А. Диалектика причинной связи / Геннадий Александрович Свечников. – М. : Знание, 1967. – 30 с. – С. 3; Кузнецов И. В. Причинность / И. В. Кузнецов, Ю. В. Сачков // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 511-512; Причинность // Бачинин В. А. Философия. Энциклопедический словарь / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2005. – С. 179-180; Причинность // Словарь философских терминов / [науч. ред. профессора В. Г. Кузнецова]. – М. : ИНФРА-М, 2005. – С. 449-450; Каузальность // Философский энциклопедический словарь / [ред.-составители Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблёва, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА-М, 2007. – С. 205-206.
54. Див.: Материалистическая диалектика : в 5 т. / [под общ. ред. Ф. В. Константинова, В. Г. Марахова]. – М. : Мысль, 1981. – Т. 1 : Объективная диалектика / [Ф. В. Константинов и др. ; отв. ред. Ф. Ф. Вьяккерев]. – 1981. – 374 с. – С. 211; Парнюк М. А. Концепция детерминизма в диалектическом материализме / М. А. Парнюк // Современный детерминизм и наука : в 2 т. : [сб. статей / ред. кол. Г. А. Свечников (отв. ред.) и др.] ; АН СССР. Сиб. отд-ние. Ин-т истории, филологии и философии. МВССО РСФСР. Новосибир. ГУ. – Новосибирск : Наука, Сиб. отд-ние, 1975. – Т. 1 : Общие проблемы детерминизма. – 1975. – С. 5-34. – С. 13; Яхот О. О. Причина и следствие / Овсий Овшивич Яхот. – М. : Знание, 1957. – 48 с. – С. 13.
55. Див.: Алексеев П. В. Философия : учебник [для студ. высш. учебн. завед.] / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 3-е изд., перераб. и дополн. – М. : ПБОЮЛ Грачёв С. М., 2000. – 608 с. – С. 510; Возможность и действительность / [Парнюк М. А., Кирилюк А. С., Кизима В. В. и др.] ; редкол. : М. А. Парнюк (отв. ред.) ; АН УССР. Кафедра философии.

- К. : Наукова думка, 1989. – 288 с. – С. 82; *Материалистическая диалектика* : в 5 т. / [под общ. ред. Ф. В. Константинова, В. Г. Марахова]. – М. : Мысль, 1981. – Т. 1 : *Объективная диалектика* / [Ф. В. Константинов и др. ; отв. ред. Ф. Ф. Вьяккерев]. – 1981. – 374 с. – С. 198.
56. Див.: *Возможность и действительность* / [Парнюк М. А., Кирилук А. С., Кизима В. В. и др.] ; редкол. : М. А. Парнюк (отв. ред.) ; АН УССР. Кафедра философии. – К. : Наукова думка, 1989. – 288 с. – С. 85; *Материалистическая диалектика* : в 5 т. / [под общ. ред. Ф. В. Константинова, В. Г. Марахова]. – М. : Мысль, 1981. – Т. 1 : *Объективная диалектика* / [Ф. В. Константинов и др. ; отв. ред. Ф. Ф. Вьяккерев]. – 1981. – 374 с. – С. 198; *Возможность и действительность* // *Краткий философский словарь* / [ред.-составители В. И. Воловик, Г. В. Воловик]. – Запорожье : Просвіта, 2004. – С. 17; *Возможность и действительность* // *Философский словарь* / [ред. И. Т. Фролов]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – С. 69-70. – С. 70; Старостин Б. А. *Возможность и действительность* / Б. А. Старостин // *Философский энциклопедический словарь* / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 94-95. – С. 94; *Действительность* // *Философский словарь* / [авт.-сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба]. – К. : А.С.К., 2006. – С. 227-228. – С. 227.
57. Див.: Мостепаненко М. В. *Что такое возможность и как она превращается в действительность* / Михаил Васильевич Мостепаненко. – М. : Госполитиздат, 1957. – 52 с. – С. 5; *Можливість і дійсність* // *Філософський енциклопедичний словник* / [гол. ред. В. І. Шинкарук] ; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – С. 393.
58. Краснокутський О. В. *Основні види владних відносин та їх класифікація* / О. В. Краснокутський // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. – К. : ВІР УАН, 2011. – Випуск 49 (№ 7). – С. 357-362. – С. 361.
59. Див.: Воловик В. И. *Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства* : [монография] / Виталий Иванович Воловик ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с. – С. 31; Фрэзер Дж. Дж. *Золотая ветвь: Исследование магии и религии* / Джеймс Джордж Фрэзер ; [ред. послесл. и коммент. С. А. Токарева]. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 703 с.; Фрэзер Дж. Дж. *Золотая ветвь: Исследование магии и религии. Дополнительный том* / Джеймс Джордж Фрэзер ; [пер. с англ. А. П. Хомик ; ред. С. Л. Удовик]. – М. : Рефл-бук, 1998. – 458 с.
60. *Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии* / Ф. Энгельс // *Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс* ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКР. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1964. – Т. 21. – С. 257-302. – С. 294.
61. Андрущенко В. П. *Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія* : підручник [для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – 3-є вид., випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с. – С. 59.
62. Надольний М. І. *Інтереси людські* / М. І. Надольний // *Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник* / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 175-177. – С. 175.
63. Див.: Кикнадзе Д. А. *Потребности. Поведение. Воспитание* / Дмитрий Александрович Кикнадзе ; [под ред. и при участии проф. В. Г. Афанасьева] ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. Кафедра научного коммунизма. – М. : Мысль, 1968. – 148 с.; Глезерман Г. Е. *Исторический материализм и развитие социалистического общества* / Григорий Ефимович Глезерман. – 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1973. – 352 с.; Здравомыслов А. Г. *Потребности. Интересы. Ценности* / Андрей Григорьевич Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.
64. Див.: Юхименко Н. Ф. *Гуманістичні параметри самореалізації особистості: потреби, інтереси, цінності* : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Юхименко Наталія Федорівна. – К., 2003. – 173 с.; Бутченко Т. І. *Еволюція договірної концепції походження держави:*

- соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Бутченко Тарас Іванович. – Запоріжжя, 2004. – 173 с.; Сиренко В. Ф. Интересы и власть : [монографія] / Василий Фёдорович Сиренко. – К. : Оріяни, 2006. – 536 с.; Коноваленко Н. В. Потреби та інтереси громадянина України як складова державотворчих процесів сучасного суспільства : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Коноваленко Наталія Василівна. – К., 2007. – 218 с.; Субочев В. В. Законные интересы : [монографія] / Виталий Викторович Субочев ; [ред. А. В. Малько] ; РАН. Саратовский филиал Института государства и права. – М. : Норма, 2008. – 495 с.; Бутченко Т. І. Соціально-політичне проектування: проблема взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів : монографія / Тарас Іванович Бутченко. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2011. – 280 с.
65. Див.: Здравомыслов А. Г. Интерес / А. Г. Здравомыслов // Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. : Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев и др.]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1983. – С. 213-214. – С. 213; Советский энциклопедический словарь / [глав. ред. А. М. Прохоров]. – 4-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – 1632 с. – С. 501; Интерес // Философский словарь / [ред. И. Т. Фролов]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – С. 168; Здравомыслов А. Г. Интерес / А. Г. Здравомыслов // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 219; Михальченко М. І. Інтереси соціальні / М. І. Михальченко // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 177; Михненко А. М. Інтереси соціальні / А. М. Михненко, Н. О. Щур // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / [наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 274-276. – С. 274.
66. Воловик В. И. Философия истории : курс лекций [для студ. вузов] / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Запоріжжя, 1995. – 152 с. – С. 77.
67. Див.: Глезерман Г. Е. Исторический материализм и развитие социалистического общества / Григорий Ефимович Глезерман. – 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1973. – 352 с. – С. 87; Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 141; Надольний М. І. Інтереси людські / М. І. Надольний // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 175-177. – С. 175-176; Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник [для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – 3-є вид., випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с. – С. 59; Ядов В. А. Потребности / В. А. Ядов // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 499-500. – С. 499; Михненко А. М. Інтереси особистості / А. М. Михненко, О. В. Шкуропат // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / [наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 271-273. – С. 271; Ковбасюк Ю. В. Інтереси державні / Ю. В. Ковбасюк, Р. Л. Ткачук // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / [наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 269-270. – С. 269.
68. Горак Г. І. Потреба / Г. І. Горак // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 286.
69. Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП

- України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1964. – Т. 21. – С. 257-302. – С. 294.
70. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с. – С. 401.
71. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 141-142.
72. Маркс К. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – Т. 3. – С. 7-521. – С. 26.
73. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1964. – Т. 21. – С. 257-302. – С. 292.

2.2. Політична свідомість як утворююча складова процесу формування ідеології державотворення

1. Див.: Михальченко Н. И. Марксистская политическая идеология (in natura) / Николай Иванович Михальченко ; [отв. ред. Л. В. Сохань] ; АН УССР. Ин-т социологии. – К. : Наукова думка, 1991. – 280 с.; Сергиенко П. А. Массовое политическое сознание: проблемы формирования и развития / Пётр Афанасьевич Сергиенко. – К. : Либідь, 1991. – 176 с.; Уледов А. К. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1968. – 324 с.; Политическое сознание и самосознание личности : [сб. науч. тр. / редкол. : Ф. Б. Садыко (отв. ред.) и др.] ; Башкир. гос. ун-т им. 40-летия Октября. – Уфа : Башкир. гос. ун-т, 1985. – 158 с.; Политическое сознание трудящихся в условиях перестройки: поиск, опыт, пути формирования : по материалам науч.-практ. конф. / редкол. : М. И. Иванеско (рук.) и др. – Черновцы, 1988. – 232 с.; Политическое сознание и трудовая активность молодёжи / [сост. Ю. П. Ожегов, Ж. Т. Тощенко ; под общ. ред. Р. Г. Яновского]. – М. : Молодая гвардия, 1985. – 159 с.
2. Див.: Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с.; Жулинський М. Г. Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості української людини / Микола Григорович Жулинський. – Луцьк : Медіа, 1999. – 103 с. – (Бібліотека «Волинського земляцтва»; т. 1); Люзняк М. М. Роль та місце «Руської традиції» в історії української філософії та формуванні національно-політичної свідомості / Марія Михайлівна Люзняк. – 2-ге вид., доп. – Л. : Атлас, 2003. – 104 с.; Кремень В. Г. Україна: проблеми самоорганізації : [в 2 т.] / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – Т. 2 : Десятиріччя суспільної трансформації. – 2003. – 464 с. – С. 54-92.
3. Див.: Додонова В. И. Политическое сознание: сущность, структура, современные тенденции развития (Социально-философский анализ) : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03 / Додонова Вера Ивановна. – Запорожье, 1996. – 181 с.; Данилюк Л. М. Національно-політична свідомість суспільства і формування особистості : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03 / Данилюк Лариса Миколаївна. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – 170 с.
4. Див.: Матвієнків С. М. Політична свідомість: суть та умови її формування в процесі державотворення в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Матвієнків Світлана Миколаївна. – Львів, 2000. – 194 с.; Левченко Л. О. Тенденції розвитку масової політичної свідомості в сучасній Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Левченко Леся Олександрівна. – Одеса, 2002. – 247 с.; Руденко Ю. Ю. Політична свідомість українського суспільства в трансформаційний період: чинники формування (політологічний аналіз) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Руденко Юлія Юріївна. –

- К., 2003. – 181 с.; Дем'яненко В. М. Політична свідомість українського суспільства в умовах демократичної трансформації : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Дем'яненко Віра Миколаївна. – К., 2003. – 201 с.; Арабаджиев Д. Ю. Політичний міф як фактор розвитку сучасної політичної свідомості : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Арабаджиев Дмитро Юрійович. – Запоріжжя, 2006. – 181 с.; Заславська О. О. Засоби масової інформації як інструмент моделювання політичної свідомості у виборчій кампанії (на матеріалах президентських і парламентських виборів 2004-2006 рр.) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Заславська Ольга Олександрівна. – К., 2008. – 243 с.; Жданов І. О. Активістська орієнтованість масової політичної свідомості в сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / І. О. Жданов. – К., 2009. – 18 с.
5. Див.: Дідух М. Л. Становлення політичної свідомості молоді в умовах суспільної нестабільності : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Дідух Микола Леонтійович. – К., 2004. – 201 с.; Карковська Р. І. Потреба влади як психологічний чинник політичної свідомості студентів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Карковська Руслана Ігорівна. – К., 2007. – 169 с.
 6. Див.: Поливаева Н. П. Тип общества и политическое сознание / Н. П. Поливаева // Вестник Московского университета. Серия 18 : Социология и политология. – 2002. – № 2. – С. 3-27; Благовещенский Н. Ю. Структура общественного политического сознания / Н. Ю. Благовещенский, О. В. Михайлова, Г. А. Сатаров // Общественные науки и современность. – 2005. – № 2. – С. 40-58; Кравченко И. И. Политика и сознание / И. И. Кравченко // Вопросы философии. – 2006. – № 11. – С. 14-26; Додонова В. І. Структура сучасної політичної свідомості в Україні / В. І. Додонова // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – 1999. – Вип. 5. – С. 156-166; Васютинський В. Масова політична свідомість як простір для популістських маніпуляцій / В. Васютинський // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї : [зб. наук. праць / редкол. : М. І. Михальченко (гол.) та ін.]. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. – Спецвипуск : Політичні технології. – С. 55-63; Заздравнова О. И. Политика, идеология и политическое сознание / О. И. Заздравнова // Новая парадигма. – 2001. – Вип. 21. – С. 98-104; Карпа М. Сфера дії системи впливу на масову політичну свідомість: державно-управлінський аспект / М. Карпа // Ефективність державного управління : [зб. наук. праць]. – 2010. – Вип. 22. – С. 49-57; Вонсович С. Г. Розвиток трансформаційних процесів українського суспільства крізь призму політичної свідомості / С. Г. Вонсович // Проблеми сучасної психології : [зб. наук. праць]. – 2011. – Вип. 13. – С. 30-38.
 7. Див.: Руденко Ю. Ю. Політична свідомість українського суспільства в трансформаційний період: чинники формування (політологічний аналіз) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Руденко Юлія Юрійівна. – К., 2003. – 181 с.; Карковська Р. І. Потреба влади як психологічний чинник політичної свідомості студентів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Карковська Руслана Ігорівна. – К., 2007. – 169 с.; Заславська О. О. Засоби масової інформації як інструмент моделювання політичної свідомості у виборчій кампанії (на матеріалах президентських і парламентських виборів 2004-2006 рр.) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Заславська Ольга Олександрівна. – К., 2008. – 243 с.; Жданов І. О. Активістська орієнтованість масової політичної свідомості в сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / І. О. Жданов. – К., 2009. – 18 с.; Карпа М. Сфера дії системи впливу на масову політичну свідомість: державно-управлінський аспект / М. Карпа // Ефективність державного управління : [зб. наук. праць]. – 2010. – Вип. 22. – С. 49-57; Вонсович С. Г. Розвиток трансформаційних процесів українського суспільства крізь призму політичної свідомості / С. Г. Вонсович // Проблеми сучасної психології : [зб. наук. праць]. – 2011. – Вип. 13. – С. 30-38.
 8. Див.: Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 52; Соціальна філософія :

- монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 196.
9. Див.: Политическое сознание // Халипов В. Ф. Власть : кратологический словарь / В. Ф. Халипов. – М. : Республика, 1997. – С. 282; Кавка Д. П. Політична свідомість / Д. П. Кавка // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 510-511.
 10. Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 53.
 11. Див.: Бебик В. М. Політичний маркетинг і менеджмент / Валерій Михайлович Бебик ; Міжрегіональна академія управління персоналом. – К. : Міжрегіональна академія управління персоналом, 1996. – 144 с. – С. 4-8; Горлач Н. И. Избранное : в 3 т. / Николай Иванович Горлач ; [предисл. В. Волович, Л. Губерский]. – Х. : Факт, 2003. – Т. 2 : Мир повседневности. – 2003. – 639 с. – С. 282-307; Барулин В. С. Социальная философия : учеб. для студ. вузов / Владимир Семёнович Барулин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Фаир-пресс, 1999. – 560 с. – С. 140-175; Соціальна філософія : підруч. для вищ. шк. / [В. С. Афанасенко, М. І. Горлач, О. Г. Данильян та ін.]. – Х. : Прапор, 2007. – 688 с. – С. 290-319; Таран В. О. Соціальна філософія : навч. посіб. [для вищ. навч. закл.] / В. О. Таран, В. М. Зотов, Н. О. Резанова. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 272 с. – С. 90; Добродум О. В. Православие в политической жизни России / О. В. Добродум // Грані. – 2011. – № 4 (78). – С. 154-158.
 12. Див.: Политическая жизнь // Халипов В. Ф. Власть : кратологический словарь / В. Ф. Халипов. – М. : Республика, 1997. – С. 278; Политическая сфера // Халипов В. Ф. Власть : кратологический словарь / В. Ф. Халипов. – М. : Республика, 1997. – С. 280; Лузан О. А. Політичне життя / О. А. Лузан // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 513-514. – С. 513.
 13. Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 54.
 14. Там само. – С. 55.
 15. Политика // Философский энциклопедический словарь / [ред.-составители Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблёва, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА-М, 2007. – С. 352.
 16. Див.: Тарасов В. С. Политика / В. С. Тарасов // Всемирная энциклопедия : философия / [главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 797-798. – С. 797; Порохнявий Ю. Б. Політика / Ю. Б. Порохнявий, В. Ф. Смолянюк // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 497-499. – С. 497-498; Политика // Философский словарь / [авт.-сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба]. – К. : А.С.К., 2006. – С. 668-670. – С. 668.
 17. Краснокутський О. В. Основні види владних відносин та їх класифікація / О. В. Краснокутський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2011. – Випуск 49 (№ 7). – С. 357-362. – С. 358-360.
 18. Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник [для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – 3-є вид., випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с. – С. 47.
 19. Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 5.
 20. Поздняков Э. А. Философия политики : монография [Электронный ресурс] / Эльгиз Абдулович Поздняков. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 2011. – 396 с. – С. 56. – Режим доступа : <http://www.elgizpozdneyakov.ru/upload/iblock/0a4/0a4e79bf7025df52662446c4f594873b.pdf>.
 21. Див.: Политика // Философский словарь / [ред. И. Т. Фролов]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – С. 370; Бовин А. Е. Политика / А. Е. Бовин // Философский

- энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 490-491. – С. 490;
- Надольний М. І. Політика / М. І. Надольний // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 281-282. – С. 281; Політика // Халипов В. Ф. Власть : кратологический словарь / В. Ф. Халипов. – М. : Республика, 1997. – С. 265.
22. Див.: Політика // Краткий философский словарь / [ред.-составители В. И. Воловик, Г. В. Воловик]. – Запорожье : Просвіта, 2004. – С. 92-93. – С. 92; Політика // Халипов В. Ф. Власть : кратологический словарь / В. Ф. Халипов. – М. : Республика, 1997. – С. 265.
23. Аристотель. Політика / Аристотель // Антология мировой философии : Античность : [антология]. – Мн. : Харвест ; М. : Издательство АСТ, 2001. – С. 416-468. – С. 416.
24. Ленін В. І. Матеріали до ненаписаної статті «До питання про роль держави» / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 33 : Держава і революція. – С. 316-326. – С. 326.
25. Бовин А. Е. Політика / А. Е. Бовин // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 490-491. – С. 490.
26. Поздняков Э. А. Философия политики : монографія [Електронний ресурс] / Эльгиз Абдулович Поздняков. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 2011. – 396 с. – С. 56. – Режим доступу : <http://www.elgizpozdneyakov.ru/upload/iblock/0a4/0a4e79bf7025df52662446c4f594873b.pdf>.
27. Воловик В. И. Философия политического сознания : монографія / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 6.
28. Поздняков Э. А. Философия политики : монографія [Електронний ресурс] / Эльгиз Абдулович Поздняков. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 2011. – 396 с. – С. 55. – Режим доступу : <http://www.elgizpozdneyakov.ru/upload/iblock/0a4/0a4e79bf7025df52662446c4f594873b.pdf>.
29. Воловик В. И. Философия политического сознания : монографія / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 6.
30. Там само. – С. 7.
31. Див.: там само. – С. 57; Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 195.
32. Дубенко С. Д. Державний устрій / С. Д. Дубенко, В. М. Купрійчук // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / [наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 160-161. – С. 160.
33. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с. – С. 1306.
34. Ленін В. І. Про ліберальне і марксистське поняття класової боротьби. Замітка / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – Т. 23. – С. 225-230. – С. 228.
35. Див.: Надольний М. І. Політика / М. І. Надольний // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 281-282. – С. 281; Тарасов В. С. Політика / В. С. Тарасов // Всемирная энциклопедия : философия / [главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 797-798. – С. 797; Порохнявий Ю. Б. Політика / Ю. Б. Порохнявий, В. Ф. Смолянюк // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 497-499.

- С. 497-498; *Политика // Словарь философских терминов* / [науч. ред. профессора В. Г. Кузнецова]. – М. : ИНФРА-М, 2005. – С. 422.
36. Див.: *Политика // Философский словарь* / [ред. И. Т. Фролов]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – С. 370; Бовин А. Е. *Политика* / А. Е. Бовин // *Философский энциклопедический словарь* / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 490-491. – С. 490; *Политика // Халипов В. Ф. Власть : кратологический словарь* / В. Ф. Халипов. – М. : Республика, 1997. – С. 265; *Политика // Краткий философский словарь* / [ред.-составители В. И. Воловик, Г. В. Воловик]. – Запорожье : Просвіта, 2004. – С. 92-93. – С. 92; *Политика // Философский словарь* / [авт.-сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба]. – К. : А.С.К., 2006. – С. 668-670. – С. 668.
37. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с. – С. 849.
38. Воловик В. И. *Философия политического сознания : монография* / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 59.
39. Ленін В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна / В. І. Ленін // *Повне зібрання творів* / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1974. – Т. 42. – С. 255-294. – С. 269.
40. *Соціальна філософія : монографія* / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 196.
41. Див.: Уледов А. К. *Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование* / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1968. – 324 с. – С. 92; Воловик В. И. *Философия политического сознания : монография* / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 60; *Соціальна філософія : монографія* / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 196.
42. Уледов А. К. *Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование* / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1968. – 324 с. – С. 92.
43. Матвієнків С. М. *Політична свідомість: суть та умови її формування в процесі державотворення в Україні* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» [Електронний ресурс] / С. М. Матвієнків. – Львів, 2001. – 19 с. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2001/01msmpdu.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1.
44. Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки» / В. І. Ленін // *Повне зібрання творів* / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – Т. 29 : Філософські зошити. – С. 73-202. – С. 180.
45. Див.: Кавка Д. П. *Політична свідомість* / Д. П. Кавка // *Політологічний енциклопедичний словник* / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 510-511. – С. 511; Матвієнків С. М. *Політична свідомість: суть та умови її формування в процесі державотворення в Україні* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» [Електронний ресурс] / С. М. Матвієнків. – Львів, 2001. – 19 с. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2001/01msmpdu.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1.
46. Там само.
47. Воловик В. И. *Философия политического сознания : монография* / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 62.
48. Матвієнків С. М. *Політична свідомість: суть та умови її формування в процесі державотворення в Україні* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук :

- спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» [Електронний ресурс] / С. М. Матвієнків. – Львів, 2001. – 19 с. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2001/01msmpdu.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1.
49. Воронкова В. Г. Масова політична свідомість / В. Г. Воронкова // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 326-327. – С. 326.
 50. Див.: Сергиєнко П. А. Массовое политическое сознание: проблемы формирования и развития / Пётр Афанасьевич Сергиєнко. – К. : Либідь, 1991. – 176 с.; Левченко Л. О. Тенденції розвитку масової політичної свідомості в сучасній Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Левченко Леся Олександрівна. – Одеса, 2002. – 247 с.; Жданов І. О. Активістська орієнтованість масової політичної свідомості в сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / І. О. Жданов. – К., 2009. – 18 с.; Васютинський В. Масова політична свідомість як простір для популістських маніпуляцій / В. Васютинський // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї : [зб. наук. праць / редкол. : М. І. Михальченко (гол.) та ін.]. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. – Спецвипуск : Політичні технології. – С. 55-63; Карпа М. Сфера дії системи впливу на масову політичну свідомість: державно-управлінський аспект / М. Карпа // Ефективність державного управління : [зб. наук. праць]. – 2010. – Вип. 22. – С. 49-57.
 51. Воронкова В. Г. Масова політична свідомість / В. Г. Воронкова // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 326-327. – С. 327.
 52. Див.: Швырёв В. С. Теория / В. С. Швырёв // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 649-650. – С. 649; Абушенко В. Л. Теория / В. Л. Абушенко // Всемирная энциклопедия : философия / [главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 1068-1069. – С. 1068; Теория // Словарь философских терминов / [науч. ред. профессора В. Г. Кузнецова]. – М. : ИНФРА-М, 2005. – С. 583-584. – С. 583; Теория // Философский словарь / [авт.-сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба]. – К. : А.С.К., 2006. – С. 809-810. – С. 809; Сурмін Ю. П. Теорія / Ю. П. Сурмін // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 2 : Методологія державного управління / [наук.-ред. колегія : Ю. П. Сурмін (співголова), П. І. Надолішній (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 609-611. – С. 609.
 53. Бурлацкий Ф. М. Политическая наука / Ф. М. Бурлацкий // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 491-492. – С. 491.
 54. Див.: Храмов В. О. Теорія політична / В. О. Храмов // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 653-654. – С. 653; Гаджиев К. С. Политическая философия / Камалудин Серажудинович Гаджиев. – М. : Экономика, 1999. – 606 с. – (Системные проблемы России). – С. 194.
 55. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 197.
 56. Воловик В. І. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 63.
 57. Додонова В. І. Структура сучасної політичної свідомості в Україні / В. І. Додонова // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – 1999. – Вип. 5. – С. 156-166. – С. 159.

58. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 198.
59. Ірхін Ю. В. Політична психологія / Ю. В. Ірхін, А. Г. Саприкін // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 509-510. – С. 510.
60. Додонова В. І. Структура сучасної політичної свідомості в Україні / В. І. Додонова // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – 1999. – Вип. 5. – С. 156-166. – С. 160.
61. Губерський Л. В. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світоглядний аналіз / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка ; Інститут соціології НАН України ; Інститут вищої освіти АПН України. – К. : Знання України, 2002. – 577 с. – С. 145-146.
62. Див.: Чередниченко А. П. Ідеологія політична / А. П. Чередниченко // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 226-227. – С. 226; Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології : навчальний посібник / Федір Михайлович Кирилюк. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 520 с. – С. 42.
63. Freund J. L'essence du Politique / J. Freund. – Paris, 2003. – 317 p. – P. 42.
64. Лісовий В. С. Ідеологія. Політичні ідеології / В. С. Лісовий // Культура- ідеологія-політика / В. С. Лісовий. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – С. 54-79. – С. 56.
65. Матвієнків С. М. Політична свідомість: суть та умови її формування в процесі державотворення в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» [Електронний ресурс] / С. М. Матвієнків. – Львів, 2001. – 19 с. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2001/01msmpdu.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1.
66. Лага В. А. Ідеологічний фактор сучасного політичного та партійного розвитку України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. А. Лага. – Одеса, 2006. – 17 с. – С. 12.
67. Воловик В. І. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 65.
68. Див.: Чередниченко А. П. Ідеологія політична / А. П. Чередниченко // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 226-227. – С. 226; Матвієнків С. М. Політична свідомість: суть та умови її формування в процесі державотворення в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» [Електронний ресурс] / С. М. Матвієнків. – Львів, 2001. – 19 с. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2001/01msmpdu.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 ; Лага В. А. Ідеологічний фактор сучасного політичного та партійного розвитку України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. А. Лага. – Одеса, 2006. – 17 с. – С. 12.
69. Самосознание // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 566.
70. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 198-199.
71. Воловик В. І. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 65.

2.3. Правова свідомість як перетворююча наслідкова складова процесу формування ідеології державотворення

1. Див.: Бельский К. Т. Социалистическое правосознание: диалектика формирования и развития : [монография] / К. Т. Бельский ; Ивановский текстильный институт им. М. В. Фрунзе. – Ярославль : Верхне-Волжское книжное издательство, 1979. – 384 с.; Бура Н. А. Функции общественного правосознания / Никифор Андреевич Бура ; АН УССР. Ин-т государства и права. – К. : Наукова думка, 1986. – 87 с.; Желтова В. П. Философия и буржуазное правосознание. Историко-философский очерк / Виолетта Петровна Желтова ; АН СССР. Ин-т философии. – М. : Наука, 1977. – 104 с.; Желтова В. П. Философия и правосознание / В. П. Желтова, О. Г. Дробницкий // Философия и ценностные формы сознания (Критический анализ буржуазных концепций природы философии) / [Григорьян Б. Т., Дробницкий О. Г., Желтова В. П. и др.] ; отв. ред. и авт. введ. Б. Т. Григорьян ; АН СССР. Ин-т философии. – М. : Наука, 1978. – С. 157-190; Ильин И. А. О сущности правосознания / Иван Александрович Ильин ; [сост. и авт. предисл. И. Н. Смирнов]. – М. : Парогъ, 1993. – 235 с.; Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Елена Андреевна Лукашева ; Ин-т государства и права АН СССР. – М. : Юрид. лит., 1973. – 344 с.; Остроумов Г. С. Правовое осознание действительности / Г. С. Остроумов ; АН СССР. Ин-т государства и права. – М. : Наука, 1969. – 174 с.; Рябко И. Ф. Правосознание и правовое воспитание масс в советском обществе / Иван Фёдорович Рябко ; Ростовский университет. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1969. – 191 с.; Уледов А. К. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1968. – 324 с.; Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / Исаак Ефимович Фарбер. – М. : Юрид. лит., 1963. – 206 с.; Чефранов В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения. (Философско-методологический очерк) / Вадим Александрович Чефранов. – К. : Вища школа, 1976. – 210 с.; Щегорцов В. А. Социология правосознания / Валерий Александрович Щегорцов. – М. : Мысль, 1981. – 174 с.; Организация и эффективность правового воспитания / [редкол. : Д. А. Керимов и др.] ; Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. Каф. сов. гос. стр-ва и права. – М. : Мысль, 1983. – 285 с.; Правосознание и правовое воспитание трудящихся в развитом социалистическом обществе / [редкол. : А. В. Мицкевич (отв. ред.) и др.] ; Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. Каф. теории государства и права. – М. : Мысль, 1975. – 183 с.; Общественное сознание и его формы / [Толстых В. И., Биккенин Н. Б., Мамут Л. С. и др.] ; под общ. ред. В. И. Толстых. – М. : Политиздат, 1986. – 367 с.
2. Див.: Атоян О. Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917-1919 годов : [монография] / Ольга Николаевна Атоян ; Луганская академия внутренних дел им. 10-летия независимости Украины. – Луганск : РИО ЛАВД, 2003. – 512 с. – (Серия «История права»); Атоян О. Н. Утопия безвластия. Крестьянское правосознание в историко-правовой реальности 1917-1921 годов (на примере анархо-махновщины) : монография / Ольга Николаевна Атоян ; Луган. гос. ун-т внутренних дел им. Э. А. Дидоренко. – Луганск : РИО ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2010. – 599 с.; Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : [монографія] / Юрій Юрійович Калиновський ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2008. – 288 с.; Малахов В. П. Правосознание: природа, содержание, логика : [монография] / Валерий Петрович Малахов. – М. : Б. и., 2001. – 386 с.; Мельникова Т. В. Основные типы общества и правосознания : монография / Татьяна Витальевна Мельникова ; Сибирская аэрокосмическая академия им. М. Ф. Решетнева. – Красноярск : САА, 2001. – 103 с.; Мельничук О. С. Право та держава в концепції правосвідомості І. О. Ільїна : монографія / Ольга Степанівна Мельничук ; МОН України, Одеська національна юридична академія. – О. : Фенікс, 2008. – 178 с.; Темченко В. І. Формування професійної правосвідомості співробітників міліції (проблеми теорії і практики) : [монографія] / Володимир Іванович Темченко ; Національна академія внутрішніх справ України. – К. : НАВСУ : ДС «Авангард», 2001. – 188 с.; Ткачова Н. О. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах

- професійно-технічної освіти : [монографія] / Наталія Оксентіївна Ткачова ; АПН України, Інститут педагогіки і психології професійної освіти. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 350 с.; Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : монографія / Лариса Григорівна Удовика. – Х. : Право, 2011. – 552 с.; Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність : монографія / Михайло Михайлович Цимбалюк. – К. : Атіка, 2008. – 288 с.; Бегинин В. И. Общественное правосознание и государственность / В. И. Бегинин ; под ред. В. А. Шабалина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1993. – 132 с.
3. Див.: Соціально-психологічні та кримінологічні аспекти впливу заходів виховного характеру на формування правової свідомості неповнолітніх : монографія / [Ковальова І. І., Смоктей А. О., Вітвіцька В. В. та ін.] ; заг. ред. Г. В. Гребеньков ; Донецький юридичний ін-т Луганського держ. ун-ту внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. – 188 с.; Правосвідомість і права культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / [Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.] ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2009. – 351 с.; Адаманова З. О. Пріоритети соціально-економічного розвитку в посттранзитних економіках: світові та вітчизняні аспекти (економічні підходи до формування некризового циклу соціальної активності української правової свідомості) : монографія / З. О. Адаманова, Ю. М. Дмитрієнко, А. Р. Ванієва ; РВНЗ «Крим. інж.-пед. ун-т». – Сімф. : Кримнавчпеддержвидав, 2011. – 218 с.
 4. Див.: Войтов В. В. Соціально-філософський зміст правосвідомості : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Войтов Володимир Вікторович. – Запоріжжя, 2007. – 200 с.; Доломанов М. С. Философско-социологический анализ формирования правосознания молодёжи в условиях демократизации советского общества : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. филос. наук : спец. 09.00.01 «Диалектический и исторический материализм» / М. С. Доломанов. – М., 1990. – 22 с.; Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : дис. ... доктора філос. наук : 12.00.12 / Калиновський Юрій Юрійович. – Х., 2010. – 434 с.; Манойло Н. Г. Світоглядно-мотиваційна визначеність правосвідомості: соціально-філософський дискурс : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Манойло Наталія Григорівна. – Запоріжжя, 2008. – 183 с.; Николов П. О. Проблема свободы и эволюция западного правосознания (христианский контекст) : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03 / Николов Павел Олегович. – Х., 1999. – 153 с.; Чикин Л. А. Социально-философский анализ концепции правосознания И. А. Ильина : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Л. А. Чикин. – Иваново, 2008. – 21 с.
 5. Див.: Андреев Д. В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорізької Січі XVII- XVIII століть) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Андреев Дмитро Володимирович. – К., 2003. – 182 с.; Волковицька Н. О. Роль правової свідомості у розвитку правової демократичної держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Н. О. Волковицька. – К., 2011. – 19 с.; Деменко О. І. Правосвідомість студентської молоді в Україні: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. І. Деменко. – Х., 2012. – 18 с.; Демічева В. В. Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Демічева Вікторія Володимирівна. – К., 2007. – 192 с.; Коваленко Н. Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Коваленко Наталія Юрійівна. – К., 2009. – 207 с.; Мельничук О. С. Право і держава в концепції правосвідомості І. О. Ільїна : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. С. Мельничук. – Одеса, 2005. – 18 с.; Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції : дис. ... канд. юрид. наук :

- 12.00.01 / Мухін Віталій Володимирович. – Х., 2007. – 200 с.; Сафронов В. В. Правосознание гражданина : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Сафронов Вячеслав Владимирович. – Красноярск, 2004. – 242 с.; Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Цимбалюк Михайло Михайлович. – К., 2004. – 187 с.; Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Цимбалюк. – К., 2009. – 34 с.; Черкас М. Є. Функції правосвідомості в механізмі правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Черкас Марина Євгенівна. – Х., 2010. – 207 с.; Атоян О. М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917-1921 років (на прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. М. Атоян. – К., 2008. – 40 с.; Баринов Э. Э. Конституционное правосознание в Российской Федерации : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / Э. Э. Баринов. – Ростов-на-Дону, 2001. – 23 с.
6. Див.: Кічук Я. В. Соціально-педагогічні умови формування правосвідомості майбутніх учителів у педагогічних коледжах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Кічук Ярослав Валерійович. – Ізмаїл, 2002. – 205 с.; Косаревська О. В. Формування професійної правової свідомості курсантів на початковому етапі навчання у вищих навчальних закладах МВС України : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Косаревська Ольга Віталіївна. – Одеса, 2002. – 253 с.; Макар Л. М. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Макар Людмила Михайлівна. – Запоріжжя, 2009. – 263 с.; Романова І. А. Формування правової свідомості майбутніх учителів у процесі навчальної діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Романова Інна Анатоліївна. – Х., 2001. – 174 с.; Ткачова Н. А. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04 / Ткачова Наталія Авксентіївна. – К., 2002. – 565 с.
7. Див.: Воробйова І. В. Імідж працівника міліції як чинник розвитку правосвідомості громадян : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Воробйова Інна Вікторівна. – Х., 2007. – 205 с.; Кобець О. В. Особливості категоріальної структури правосвідомості юриста : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Кобець Олександр Володимирович. – Х., 2007. – 200 с.; Землянська О. В. Особистість як суб'єкт правосвідомості та об'єкт судово-психологічної експертизи : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.06 / Землянська Олена Володимирівна. – Х., 2010. – 514 с.
8. Див.: Бова А. А. Зміст і структура правосвідомості населення України : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.03 / Бова Андрій Андрійович. – К., 2001. – 220 с.; Зеленков П. Г. Процесс формирования правосознания личности как объект социологического исследования (историко-социологическое исследование) : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. социол. наук : спец. 22.00.01 «Теория, методология и история социологии» / Зеленков Павел Геннадиевич. – Санкт-Петербург, 2008. – 21 с.
9. Див.: Толстенко В. Правова ідеологія в процесі формування правової культури: проблеми теорії і практики / Володимир Толстенко // Юридична Україна. – 2009. – № 4. – С. 18-24; Жадько В. А. Правосвідомість у визначеннях міфології / В. А. Жадько // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2002. – № 1. – С. 22-35; Жадько В. А. Правосвідомість як духовний феномен / В. А. Жадько // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – Випуск 7. – С. 75-84; Байниязов Р. С. Правосознание и российский правовой менталитет / Р. С. Байниязов // Известия ВУЗов. Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 31-40; Певцова Е. А. Соотношение правовой информированности и правосознания в современном обществе / Е. А. Певцова // Основы государства и права. – 2002. – № 5. – С. 76-78; Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24-25; Цимбалюк М. М.

- Структура та форми правосвідомості у світлі класифікаційної логіки / М. М. Цимбалюк // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 5. – С. 13-19; Тимошенко В. І. Типологія правосвідомості / В. І. Тимошенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 5. – С. 46-56; Байниязов Р. С. Философия правосознания: постановка проблемы / Р. С. Байниязов // Известия ВУЗов. Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 12-23; Невважай И. Д. Типы правовой культуры и формы правосознания / И. Д. Невважай // Известия ВУЗов. Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 23-31; Цимбалюк М. Функції правосвідомості та їх онтологічна інтерпретація / М. Цимбалюк // Право України. – 2006. – № 11. – С. 31-34; Абрамов А. И. Функции правосознания и их роль в реализации функций права / А. И. Абрамов // Известия ВУЗов. Правоведение. – 2006. – № 5. – С. 23-34; Стовба О. Праворозуміння vs. правосвідомість: проблеми і перспективи / О. Стовба // Право України. – 2010. – № 4. – С. 64-69; Тімуш І. Правова реальність і правосвідомість: інтегральне розуміння змісту та взаємозв'язку / І. Тімуш // Право України. – 2010. – № 7. – С. 94-100; Черкас М. Поняття та структура правової свідомості / Марина Черкас // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 8. – С. 12-16.
10. Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Цимбалюк. – К., 2009. – 34 с. – С. 1.
 11. Там само. – С. 13.
 12. Байниязов Р. С. Философия правосознания: постановка проблемы / Р. С. Байниязов // Известия ВУЗов. Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 12-23. – С. 13.
 13. Там само. – С. 16.
 14. Див.: Романова І. А. Формування правової свідомості майбутніх учителів у процесі навчальної діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Романова Інна Анатоліївна. – Х., 2001. – 174 с.; Манойло Н. Г. Світоглядно-мотиваційна визначеність правосвідомості: соціально-філософський дискурс : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Манойло Наталія Григорівна. – Запоріжжя, 2008. – 183 с.; Макар Л. М. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Макар Людмила Михайлівна. – Запоріжжя, 2009. – 263 с.; Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Цимбалюк. – К., 2009. – 34 с.; Стовба О. Праворозуміння vs. правосвідомість: проблеми і перспективи / О. Стовба // Право України. – 2010. – № 4. – С. 64-69; Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : дис. ... доктора філос. наук : 12.00.12 / Калиновський Юрій Юрійович. – Х., 2010. – 434 с.; Волковицька Н. О. Роль правової свідомості у розвитку правової демократичної держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Н. О. Волковицька. – К., 2011. – 19 с.
 15. Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Цимбалюк. – К., 2009. – 34 с. – С. 4.
 16. Там само. – С. 11-12.
 17. Див.: Туманов В. А. Правосознание / В. А. Туманов // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 502; Скуратівський А. В. Правова свідомість / А. В. Скуратівський, В. А. Скуратівський // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / [наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 468-471; Окладна М. Г. Правосвідомість / М. Г. Окладна, Л. В. Перевалова // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза,

2004. – С. 535; Правосвідомість // Сучасна правова енциклопедія / [Зайчук О. В., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. та ін.]; за заг. ред. О. В. Зайчука; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – С. 268; Осипова Н. П. Правосвідомість / Н. П. Осипова, О. Д. Тихомиров // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 5: П-С. – 2003. – С. 49; Оніщенко Н. М. Правосвідомість / Н. П. Оніщенко // Великий енциклопедичний юридичний словник / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), В. П. Горбатенко, Ю. Я. Касяненко та ін.]. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 696-697.
18. Див.: Волковицька Н. О. Роль правової свідомості у розвитку правової демократичної держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Н. О. Волковицька. – К., 2011. – 19 с.; Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24-25; Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: [монографія] / Юрій Юрійович Калиновський; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х.: Право, 2008. – 288 с.; Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія: дис. ... доктора філос. наук: 12.00.12 / Калиновський Юрій Юрійович. – Х., 2010. – 434 с.; Калиновський Ю. Ю. Роль та місце правосвідомості в процесі розбудови української держави / Ю. Ю. Калиновський // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХУПС, 2006. – Вип. 2 (26). – С. 105–110; Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / [Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.]; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х.: Право, 2009. – 351 с.
19. Див.: Туманов В. А. Право / В. А. Туманов // Большая Советская Энциклопедия: в 30 т. / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – 3-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1969. – Т. 20: ПЛАТА-ПРОБ. – 1975. – С. 475-478. – С. 475; Шемшученко Ю. С. Право / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 5: П-С. – 2003. – С. 5; Шемшученко Ю. С. Право / Ю. С. Шемшученко // Великий енциклопедичний юридичний словник / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), В. П. Горбатенко, Ю. Я. Касяненко та ін.]. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 671; Право // Сучасна правова енциклопедія / [Зайчук О. В., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. та ін.]; за заг. ред. О. В. Зайчука; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – С. 241.
20. Туманов В. А. Право / В. А. Туманов // Философский энциклопедический словарь / [редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 501-502. – С. 501.
21. Див.: Шемшученко Ю. С. Право / Ю. С. Шемшученко // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 531-532. – С. 531; Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: підручник [для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – 3-є вид., випр. та доп. – К.: Генеза, 2006. – 656 с. – С. 57.
22. Правовідносини // Сучасна правова енциклопедія / [Зайчук О. В., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. та ін.]; за заг. ред. О. В. Зайчука; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – С. 253.
23. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с. – С. 917.
24. Маркс К. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс; [пер. із 2-го рос.

- видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – Т. 3. – С. 7-521. – С. 307.
25. Маркс К. Маніфест Комуністичної партії / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – Т. 4. – С. 405-441. – С. 424.
 26. Енгельс Ф. Конраду Шмідту в Берлін : [лист 27 жовтня 1890 р.] / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1967. – Т. 37. – С. 391-399. – С. 395.
 27. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України : Конституційний договір від 8 червня 1995 р. № 1к/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133. – С. 397-413.
 28. Про внесення змін до Конституції України : Закон України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 44. – С. 65-73.
 29. Маркс К. Критика Готської програми / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1964. – Т. 19. – С. 11-32. – С. 21.
 30. Ленін В. І. Держава і революція. Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 33 : Держава і революція. – С. 1-115. – С. 94.
 31. Енгельс Ф. До житлового питання / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1964. – Т. 18. – С. 199-274. – С. 263-264.
 32. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Том третій. Книга III: Процес капіталістичного виробництва, взятий в цілому. Частина друга (розділи XXIX-LII) / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1965. – Т. 25. – Ч. 2. – С. 3-420. – С. 328.
 33. Див.: Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе / Николай Григорьевич Александров. – М. : Юридиздат, 1955. – 176 с.; Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М. : Госюриздат, 1961. – 381 с. – С. 182; Шемшученко Ю. С. Правові відносини / Ю. С. Шемшученко, П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.] ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 5 : П-С. – 2003. – С. 44-45. – С. 44; Шемшученко Ю. С. Правові відносини / Ю. С. Шемшученко, П. М. Рабінович // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 534; Правовідносини // Сучасна правова енциклопедія / [Зайчук О. В., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. та ін.] ; за заг. ред. О. В. Зайчука ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 253.
 34. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М. : Госюриздат, 1961. – 381 с. – С. 182.
 35. Уледов А. К. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1968. – 324 с. – С. 103.
 36. Там само.

37. Пашуканис Е. Б. Избранные произведения по общей теории права и государства / Евгений Брониславович Пашуканис ; АН СССР. Ин-т государства и права. – М. : Наука, 1980. – 271 с. – С. 78.
38. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 200.
39. Соловьев В. С. Сочинения : в 2 т. / Владимир Сергеевич Соловьев ; [сост., общ. ред. и вступ. статья А. В. Гулыги, А. Ф. Лосева] ; АН СССР. Ин-т философии. – М. : Мысль, 1988. – Т. 1. – 1988. – 892 с. – С. 525.
40. Маркс К. До критики політичної економії / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – Т. 13. – С. 1-152. – С. 6.
41. Маркс К. Маркс – Фрідріху Больте в Нью-Йорк : [лист 23 листопада 1871 р.] / К. Маркс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1967. – Т. 33. – С. 263-268. – С. 268.
42. Уледов А. К. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1968. – 324 с. – С. 101.
43. Див.: Правосознание // Юридический справочник для населения / [научн. ред. И. А. Азовкин и др.]. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 344; Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. В. Мухін. – Х., 2007. – 20 с. – С. 5-6; Стовба О. Праворозуміння vs. правосвідомість: проблеми і перспективи / О. Стовба // Право України. – 2010. – № 4. – С. 64-69. – С. 65-66; Правосвідомість // Сучасна правова енциклопедія / [Зайчук О. В., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. та ін.] ; за заг. ред. О. В. Зайчука ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 268.
44. Див.: Осипова Н. П. Правосвідомість / Н. П. Осипова, О. Д. Тихомиров // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.] ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 5 : П-С. – 2003. – С. 49; Оніщенко Н. М. Правосвідомість / Н. П. Оніщенко // Великий енциклопедичний юридичний словник / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), В. П. Горбатенко, Ю. Я. Касяненко та ін.]. – К. : Юридична думка, 2007. – С. 696-697. – С. 696; Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24-25. – С. 24; Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість і правова культура як об'єкти філософсько-правового дискурсу (концептуальний вимір) / Ю. Ю. Калиновський // Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / [Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.] ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2009. – С. 10-29. – С. 12; Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / Ю. Ю. Калиновський. – Х., 2010. – 36 с. – С. 5.
45. Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник [для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – 3-є вид., випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с. – С. 57.
46. Див.: Окладна М. Г. Правосвідомість / М. Г. Окладна, Л. В. Перевалова // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 535; Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Цимбалюк. – К., 2004. – 15 с. – С. 4; Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Цимбалюк. – К., 2009. – 34 с. – С. 6, 13-14; Макар Л. М. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. М. Макар. – Запоріжжя, 2009. – 20 с. – С. 6; Тімуш І. Правова реальність і правосвідомість: інтегральне розуміння змісту та взаємозв'язку / І. Тімуш // Право України. – 2010. – № 7. – С. 94-100. – С. 100.
47. Скуратівський А. В. Правова свідомість / А. В. Скуратівський, В. А. Скуратівський // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / [наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 468-471. – С. 468-469.
48. Див.: Туманов В. А. Правосознание / В. А. Туманов // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 502; Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 200.
49. Уледов А. К. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1968. – 324 с. – С. 105.
50. Там само. – С. 107.
51. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 201.
52. Див.: Справедливость // Философский словарь / [ред. И. Т. Фролов]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – С. 454-455. – С. 454; Справедливость // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 622-623. – С. 622.
53. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / Ю. Ю. Калиновський. – Х., 2010. – 36 с. – С. 1.
54. Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки» / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКР. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – Т. 29 : Філософські зошити. – С. 73-202. – С. 179.
55. Там само. – С. 180.
56. Див.: Осипова Н. П. Правосвідомість / Н. П. Осипова, О. Д. Тихомиров // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.] ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 5 : П-С. – 2003. – С. 49; Байниязов Р. С. Правосознание и российский правовой менталитет / Р. С. Байниязов // Известия ВУЗов. Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 31-40. – С. 34-35; Абрамов А. И. Функции правосознания и их роль в реализации функций права / А. И. Абрамов // Известия ВУЗов. Правоведение. – 2006. – № 5. – С. 23-34. – С. 24-32; Цимбалюк М. Функції правосвідомості та їх онтологічна інтерпретація / М. Цимбалюк // Право України. – 2006. – № 11. – С. 31-34. – С. 31-32; Тимошенко В. І. Типологія правосвідомості / В. І. Тимошенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 5. – С. 46-56. – С. 55; Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. В. Мухін. – Х., 2007. – 20 с. – С. 8-9; Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Цимбалюк. – К., 2009. – 34 с. – С. 15; Волковицька Н. О. Роль правової свідомості у розвитку правової демократичної держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01

- «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Н. О. Волковицька. – К., 2011. – 19 с.
57. Калиновський Ю. Ю. Типології правосвідомості та правової культури: сутнісний і компаративний аналіз / Ю. Ю. Калиновський // Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / [Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.] ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2009. – С. 30-47. – С. 30.
 58. Окладна М. Г. Правосвідомість / М. Г. Окладна, Л. В. Перевалова // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 535.
 59. Див.: Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. В. Мухін. – Х., 2007. – 20 с. – С. 6; Атоян О. М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917-1921 років (на прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. М. Атоян. – К., 2008. – 40 с. – С. 10; Макар Л. М. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. М. Макар. – Запоріжжя, 2009. – 20 с. – С. 6.
 60. Див.: Осипова Н. П. Правосвідомість / Н. П. Осипова, О. Д. Тихомиров // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.] ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 5 : П-С. – 2003. – С. 49; Окладна М. Г. Правосвідомість / М. Г. Окладна, Л. В. Перевалова // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 535; Цимбалюк М. М. Структура та форми правосвідомості у світлі класифікаційної логіки / М. М. Цимбалюк // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 5. – С. 13-19. – С. 18; Тимошенко В. І. Типологія правосвідомості / В. І. Тимошенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 5. – С. 46-56. – С. 49-52; Калиновський Ю. Ю. Типології правосвідомості та правової культури: сутнісний і компаративний аналіз / Ю. Ю. Калиновський // Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / [Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.] ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2009. – С. 30-47. – С. 30-36; Стовба О. Праворозуміння vs. правосвідомість: проблеми і перспективи / О. Стовба // Право України. – 2010. – № 4. – С. 64-69. – С. 65; Черкас М. Поняття та структура правової свідомості / Марина Черкас // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 8. – С. 12-16. – С. 13; Макар Л. М. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. М. Макар. – Запоріжжя, 2009. – 20 с. – С. 6; Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Цимбалюк. – К., 2009. – 34 с. – С. 14.
 61. Див.: Невважай И. Д. Типы правовой культуры и формы правосознания / И. Д. Невважай // Известия ВУЗов. Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 23-31. – С. 29; Байниязов Р. С. Философия правосознания: постановка проблемы / Р. С. Байниязов // Известия ВУЗов. Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 12-23. – С. 17; Ершов Ю. Г. Право / Ю. Г. Ершов // Социальная философия : словарь / [сост. и общ. ред. В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов]. – М. : Академический Проект, 2003. – С. 324-334. – С. 329-330; Цимбалюк М. М. Структура та форми правосвідомості у світлі класифікаційної логіки / М. М. Цимбалюк // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 5. – С. 13-

19. – С. 17; Тимошенко В. І. Типологія правосвідомості / В. І. Тимошенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 5. – С. 46-56. – С. 47; Калиновський Ю. Ю. Типології правосвідомості та правової культури: сутнісний і компаративний аналіз / Ю. Ю. Калиновський // Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / [Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.] ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2009. – С. 30-47. – С. 37; Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Цимбалюк. – К., 2009. – 34 с. – С. 14; Стовба О. Праворозуміння vs. правосвідомість: проблеми і перспективи / О. Стовба // Право України. – 2010. – № 4. – С. 64-69. – С. 65; Черкас М. Поняття та структура правової свідомості / Марина Черкас // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 8. – С. 12-16. – С. 13-15; Скуратівський А. В. Правова свідомість / А. В. Скуратівський, В. А. Скуратівський // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / [наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 468-471. – С. 469-470; Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 201.
62. Ершов Ю. Г. Право / Ю. Г. Ершов // Социальная философия : словарь / [сост. и общ. ред. В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов]. – М. : Академический Проект, 2003. – С. 324-334. – С. 329.
63. Русские народные пословицы и поговорки : сборник / [сост. и авт. предисл. В. Г. Бойко]. – К. : Дніпро, 1979. – 264 с. – С. 51-53.
64. Ершов Ю. Г. Право / Ю. Г. Ершов // Социальная философия : словарь / [сост. и общ. ред. В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов]. – М. : Академический Проект, 2003. – С. 324-334. – С. 330.
65. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / О. Ф. Скакун // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.] ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 6 : Т-Я. – 2004. – С. 36-39. – С. 36.
66. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 201-202.
67. Алексеев С. С. Теория права : [монография] / Сергей Сергеевич Алексеев. – М. : Издательство БЕК, 1994. – 224 с. – С. 7.
68. Ершов Ю. Г. Право / Ю. Г. Ершов // Социальная философия : словарь / [сост. и общ. ред. В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов]. – М. : Академический Проект, 2003. – С. 324-334. – С. 330.
69. Байниязов Р. С. Философия правосознания: постановка проблемы / Р. С. Байниязов // Известия ВУЗов. Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 12-23. – С. 18.
70. Скуратівський А. В. Правова свідомість / А. В. Скуратівський, В. А. Скуратівський // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / [наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 468-471. – С. 470.
71. Тимошенко В. І. Типологія правосвідомості / В. І. Тимошенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 5. – С. 46-56. – С. 47.
72. Скуратівський А. В. Правова свідомість / А. В. Скуратівський, В. А. Скуратівський // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / [наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 468-471. – С. 470-471.
73. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

- доктора філос. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / Ю. Ю. Калиновський. – Х., 2010. – 36 с. – С. 13-14.
74. Там само. – С. 14.
75. Туманов В. А. Правосознание / В. А. Туманов // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 502.
76. Див.: Головченко В. В. Ідеологія права / В. В. Головченко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.] ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 2 : Д-Й. – 1999. – С. 659; Правова ідеологія // Сучасна правова енциклопедія / [Зайчук О. В., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. та ін.] ; за заг. ред. О. В. Зайчука ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 242-243.
77. Див.: Недюха М. П. Теоретико-правовий та державотворчий потенціал правової (конституційної) ідеології / М. П. Недюха // Новітні державотворчі процеси в Україні: виклики і перспективи (до 15-річчя Конституції України) : [збірник / Зайчук В. О. та ін. ; авт. передм. В. М. Литвин] ; Верховна Рада України, Ін-т законодавства, Нац. акад. наук України, Секція суспіл. і гуманіт. наук. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2011. – С. 52-56. – С. 54; Недюха М. Правова ідеологія: основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття / Микола Недюха // Публічне право. – 2012. – № 3 (7). – С. 299-306. – С. 303-304.
78. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : монографія / Лариса Григорівна Удовика. – Х.: Право, 2011. – 552 с. – С. 281-282.
79. Недюха М. Правова ідеологія: основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття / Микола Недюха // Публічне право. – 2012. – № 3 (7). – С. 299-306. – С. 303.
80. Там само.
81. Див.: Сиротин А. С. Юридическая практика как фактор утверждения правовой идеологии. Вопросы теории и практики : монографія / А. С. Сиротин. – М. : МГИУ, 2009. – 169 с. – С. 18, 26-36; Толстенко В. Правова ідеологія в процесі формування правової культури: проблеми теорії і практики / Володимир Толстенко // Юридична Україна. – 2009. – № 4. – С. 18-24. – С. 18-22.
82. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 202.
83. Недюха М. Світоглядно-теоретичні засади правової ідеології / Микола Недюха // Віче. – 2009. – № 21 (258). – С. 27-30. – С. 29.
84. Див.: Головченко В. В. Ідеологія права / В. В. Головченко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.] ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 2 : Д-Й. – 1999. – С. 659; Толстенко В. Правова ідеологія в процесі формування правової культури: проблеми теорії і практики / Володимир Толстенко // Юридична Україна. – 2009. – № 4. – С. 18-24. – С. 20.
85. Див.: Недюха М. Світоглядно-теоретичні засади правової ідеології / Микола Недюха // Віче. – 2009. – № 21 (258). – С. 27-30. – С. 29; Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : монографія / Лариса Григорівна Удовика. – Х. : Право, 2011. – 552 с. – С. 282.
86. Недюха М. Правова ідеологія: основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття / Микола Недюха // Публічне право. – 2012. – № 3 (7). – С. 299-306. – С. 303.

Розділ 3

Закономірний характер розвитку ідеології державотворення

3.1. Взаємозв'язок політичної та правової свідомості як закономірність становлення і розвитку ідеології державотворення

1. Ядов В. А. Идеология как форма духовной деятельности общества / Владимир Александрович Ядов. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1961. – 122 с. – С. 78.
2. Там само. – С. 78-79.
3. Там само. – С. 81-119.
4. Иванов В. Идеология: характер и закономерности развития / Васил Иванов ; [пер. с болг. А. В. Федотова]. – М. : Политиздат, 1977. – 303 с. – С. 65.
5. Там само. – С. 68.
6. Ядов В. А. Идеология как форма духовной деятельности общества / Владимир Александрович Ядов. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1961. – 122 с. – С. 27.
7. Иванов В. Идеология: характер и закономерности развития / Васил Иванов ; [пер. с болг. А. В. Федотова]. – М. : Политиздат, 1977. – 303 с. – С. 37.
8. Уледов А. К. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1968. – 324 с. – С. 299.
9. Иванов В. Идеология: характер и закономерности развития / Васил Иванов ; [пер. с болг. А. В. Федотова]. – М. : Политиздат, 1977. – 303 с. – С. 53.
10. Уледов А. К. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1968. – 324 с. – С. 286.
11. Там само. – С. 296.
12. Там само. – С. 321.
13. Там само. – С. 299-300.
14. Там само. – С. 304.
15. Там само. – С. 305-306.
16. Иванов В. Идеология: характер и закономерности развития / Васил Иванов ; [пер. с болг. А. В. Федотова]. – М. : Политиздат, 1977. – 303 с. – С. 53.
17. Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1964. – Т. 21. – С. 257-302. – С. 298.
18. Иванов В. Идеология: характер и закономерности развития / Васил Иванов ; [пер. с болг. А. В. Федотова]. – М. : Политиздат, 1977. – 303 с. – С. 60.
19. Уледов А. К. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1968. – 324 с. – С. 99.
20. Иванов В. Идеология: характер и закономерности развития / Васил Иванов ; [пер. с болг. А. В. Федотова]. – М. : Политиздат, 1977. – 303 с. – С. 63.
21. Goldman A. I. Toward a Theory of Social Power / A. I. Goldman // Philosophical Studies. – 1972. – Vol. 23, № 4. – P. 221-268. – P. 227.
22. Ледяев В. Г. Власть: концептуальный анализ / Валерий Георгиевич Ледяев. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 384 с. – С. 108.
23. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1965. – Т. 20. – С. 3-318. – С. 22.
24. Алексеев П. В. Философия : учебник [для студ. высш. учебн. завед.] / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 3-е изд., перераб. и дополн. – М. : ПБОЮЛ Грачёв С. М., 2000. – 608 с. – С. 483.
25. Материалистическая диалектика : в 5 т. / [под общ. ред. Ф. В. Константинова, В. Г. Марахова]. – М. : Мысль, 1981. – Т. 1 : Объективная диалектика / [Ф. В. Константинов и др. ; отв. ред. Ф. Ф. Вяккерев]. – 1981. – 374 с. – С. 211.

26. Ледяев В. Г. Власть: концептуальный анализ / Валерий Георгиевич Ледяев. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 384 с. – С. 111.
27. Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Критичні замітки про одну реакційну філософію / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1971. – Т. 18 : Матеріалізм і емпіріокритицизм. – С. 7-354. – С. 146.
28. Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки» / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – Т. 29 : Філософські зошити. – С. 73-202. – С. 135.
29. Яхот О. О. Причина и следствие / Овсий Овшиевич Яхот. – М. : Знание, 1957. – 48 с. – С. 11.
30. Див.: Свечников Г. А. Диалектика причинной связи / Геннадий Александрович Свечников. – М. : Знание, 1967. – 30 с. – С. 7-11; Алексеев П. В. Философия : учебник [для студ. высш. учебн. завед.] / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 3-е изд., перераб. и дополн. – М. : ПБОЮЛ Грачёв С. М., 2000. – 608 с. – С. 484.
31. Введение в философию : учебник для вузов : в 2 ч. / [И. Т. Фролов, Э. А. Араб-Оглы, Г. С. Арефьева и др.]. – М. : Политиздат, 1990. – Ч. 2. – 1989. – 639 с. – С. 131-132.
32. Краснокутський О. В. Взаємозв'язок між суб'єктом і об'єктом влади як закономірність розвитку державного управління / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – Випуск 22. – С. 142-150. – С. 146-150.
33. Иванов В. Идеология: характер и закономерности развития / Васил Иванов ; [пер. с болг. А. В. Федотова]. – М. : Политиздат, 1977. – 303 с. – С. 62-63.
34. Краснокутський О. В. Взаємозв'язок між суб'єктом і об'єктом влади як закономірність розвитку державного управління / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – Випуск 22. – С. 142-150. – С. 144.
35. Иванов В. Идеология: характер и закономерности развития / Васил Иванов ; [пер. с болг. А. В. Федотова]. – М. : Политиздат, 1977. – 303 с. – С. 72.
36. Там само. – С. 73-74.
37. Див.: Материалистическая диалектика : в 5 т. / [под общ. ред. Ф. В. Константинова, В. Г. Марахова]. – М. : Мысль, 1981. – Т. 1 : Объективная диалектика / [Ф. В. Константинов и др. ; отв. ред. Ф. Ф. Вяккерев]. – 1981. – 374 с. – С. 211-212; Яхот О. О. Причина и следствие / Овсий Овшиевич Яхот. – М. : Знание, 1957. – 48 с. – С. 5-14; Алексеев П. В. Философия : учебник [для студ. высш. учебн. завед.] / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 3-е изд., перераб. и дополн. – М. : ПБОЮЛ Грачёв С. М., 2000. – 608 с. – С. 484-486; Краснокутський О. В. Взаємозв'язок між суб'єктом і об'єктом влади як закономірність розвитку державного управління / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – Випуск 22. – С. 142-150. – С. 146-148.
38. Алексеев П. В. Философия : учебник [для студ. высш. учебн. завед.] / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 3-е изд., перераб. и дополн. – М. : ПБОЮЛ Грачёв С. М., 2000. – 608 с. – С. 484.
39. Там само. – С. 484-485.
40. Материалистическая диалектика : в 5 т. / [под общ. ред. Ф. В. Константинова, В. Г. Марахова]. – М. : Мысль, 1981. – Т. 1 : Объективная диалектика / [Ф. В. Константинов и др. ; отв. ред. Ф. Ф. Вяккерев]. – 1981. – 374 с. – С. 211-212.
41. Див.: Яхот О. О. Причина и следствие / Овсий Овшиевич Яхот. – М. : Знание, 1957. – 48 с. – С. 14; Краснокутський О. В. Взаємозв'язок між суб'єктом і об'єктом влади як закономірність розвитку державного управління / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – Випуск 22. – С. 142-150. – С. 147.

42. Алексеев П. В. Философия : учебник [для студ. высш. учебн. завед.] / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 3-е изд., перераб. и дополн. – М. : ПБОЮЛ Грачёв С. М., 2000. – 608 с. – С. 485.
43. Там само. – С. 486.
44. Краснокутський О. В. Особливості розвитку державної влади на різних етапах історії: авторитарна та демократична моделі державного управління / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Випуск 21. – С. 139-145. – С. 144-145.

3.2. Особливості прояву взаємозв'язку політичної та правової свідомості на різних етапах історії людства

1. Краснокутський О. В. Особливості розвитку державної влади на різних етапах історії: авторитарна та демократична моделі державного управління / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Випуск 21. – С. 139-145. – С. 139.
2. Див.: Скворець В. О. Життєустрій народу як соціальний феномен : монографія / Володимир Олексійович Скворець. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2012. – 376 с. – С. 124-125; История государства и права зарубежных стран : учебник для вузов : в 2 ч. / [Жидков О. А., Крашенинникова Н. А., Савельев В. А. и др.] ; под общ. ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. – 2-е изд., стер. – М. : Норма, 2003. – Ч. 1. – 624 с. – С. 13-14.
3. История государства и права зарубежных стран : учебник для вузов : в 2 ч. / [Жидков О. А., Крашенинникова Н. А., Савельев В. А. и др.] ; под общ. ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. – 2-е изд., стер. – М. : Норма, 2003. – Ч. 1. – 624 с. – С. 19.
4. История политических и правовых учений : учебник [для студ., аспирант. и преподав. юрид. вузов и факульт.] / [Воротилин Е. А., Лейст О. Э., Мачин И. Ф. и др.] ; под ред. О. Э. Лейста. – М. : Зерцало-М, 2002. – 688 с. – С. 24.
5. История государства и права зарубежных стран : учебник для вузов : в 2 ч. / [Жидков О. А., Крашенинникова Н. А., Савельев В. А. и др.] ; под общ. ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. – 2-е изд., стер. – М. : Норма, 2003. – Ч. 1. – 624 с. – С. 20.
6. История политических и правовых учений : учебник [для студ., аспирант. и преподав. юрид. вузов и факульт.] / [Воротилин Е. А., Лейст О. Э., Мачин И. Ф. и др.] ; под ред. О. Э. Лейста. – М. : Зерцало-М, 2002. – 688 с. – С. 25.
7. Там само. – С. 26.
8. Там само.
9. История государства и права зарубежных стран : учебник для вузов : в 2 ч. / [Жидков О. А., Крашенинникова Н. А., Савельев В. А. и др.] ; под общ. ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. – 2-е изд., стер. – М. : Норма, 2003. – Ч. 1. – 624 с. – С. 21.
10. История политических и правовых учений : учебник [для студ., аспирант. и преподав. юрид. вузов и факульт.] / [Воротилин Е. А., Лейст О. Э., Мачин И. Ф. и др.] ; под ред. О. Э. Лейста. – М. : Зерцало-М, 2002. – 688 с. – С. 25.
11. Краснокутський О. В. Особливості розвитку державної влади на різних етапах історії: авторитарна та демократична моделі державного управління / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Випуск 21. – С. 139-145. – С. 140-141.
12. Архашастра, или Наука политики / [пер. с санскрита ; изд. подгот. В. И. Кальянов ; ред. комис. : В. В. Струве (отв. ред.) и др.]. – М.- Л. : Изд-во АН СССР, 1959. – 793 с. – С. 161.
13. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с. – С. 84.
14. История государства и права зарубежных стран : учебник для вузов : в 2 ч. / [Жидков О. А., Крашенинникова Н. А., Савельев В. А. и др.] ; под общ. ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. – 2-е изд., стер. – М. : Норма, 2003. – Ч. 1. – 624 с. – С. 131-132.
15. Там само. – С. 132.
16. Там само. – С. 135.

17. Платон. Законы / Платон // Государство. Законы. Политик / Платон ; [предисл. Е. И. Темнова]. – М. : Мысль, 1998. – С. 383-716. – С. 474.
18. Цицерон М. Т. О государстве / М. Т. Цицерон // Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / [авт.-уклад. Г. Г. Демиденко ; за заг. ред. О. В. Петришина]. – 4-те вид., доп. і змін. – Х. : Право, 2009. – С. 78-81. – С. 78.
19. История государства и права зарубежных стран : учебник для вузов : в 2 ч. / [Жидков О. А., Крашенинникова Н. А., Савельев В. А. и др.] ; под общ. ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. – 2-е изд., стер. – М. : Норма, 2003. – Ч. 1. – 624 с. – С. 136-137.
20. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с. – С. 85-86.
21. Там само. – С. 86-87.
22. История политических и правовых учений : учебник [для студ., аспирант. и преподав. юрид. вузов и факульт.] / [Воротилин Е. А., Лейст О. Э., Мачин И. Ф. и др.] ; под ред. О. Э. Лейста. – М. : Зерцало-М, 2002. – 688 с. – С. 43.
23. Там само. – С. 64.
24. Там само. – С. 42.
25. Там само. – С. 65.
26. Краснокутський О. В. Особливості розвитку державної влади на різних етапах історії: авторитарна та демократична моделі державного управління / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Випуск 21. – С. 139-145. – С. 141-142.
27. История государства и права зарубежных стран : учебник для вузов : в 2 ч. / [Жидков О. А., Крашенинникова Н. А., Савельев В. А. и др.] ; под общ. ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. – 2-е изд., стер. – М. : Норма, 2003. – Ч. 1. – 624 с. – С. 134.
28. Там само. – С. 245-246.
29. Ленін В. І. Про брошуру Юніуса / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – Т. 30. – С. 1-15. – С. 6.
30. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с. – С. 103.
31. Див.: Енгельс Ф. З підготовчих праць до «Анти-Дюрінга» / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1965. – Т. 20. – С. 581-605. – С. 597-598; Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с. – С. 104-105.
32. Неусыхин А. И. Проблемы европейского феодализма : избр. труды / Александр Иосифович Неусыхин. – М. : Наука, 1974. – 538 с. – С. 229-230.
33. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с. – С. 106.
34. Енгельс Ф. Карл Маркс / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1964. – Т. 19. – С. 104-113. – С. 110.
35. Ленін В. І. Про державу : [лекція в Свердловському університеті 11 липня 1919 р.] / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 39. – С. 60-78. – С. 67-73.

36. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с. – С. 109-110.
37. История политических и правовых учений : учебник [для студ., аспирант. и преподав. юрид. вузов и факульт.] / [Воротилин Е. А., Лейст О. Э., Мачин И. Ф. и др.] ; под ред. О. Э. Лейста. – М. : Зерцало-М, 2002. – 688 с. – С. 78.
38. История государства и права зарубежных стран : учебник для вузов : в 2 ч. / [Жидков О. А., Крашенинникова Н. А., Савельев В. А. и др.] ; под общ. ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. – 2-е изд., стер. – М. : Норма, 2003. – Ч. 1. – 624 с. – С. 252.
39. Там само. – С. 253.
40. Там само. – С. 256.
41. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с. – С. 109-111.
42. Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Енгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961. – Т. 7. – С. 327-415. – С. 343.
43. История политических и правовых учений : учебник [для студ., аспирант. и преподав. юрид. вузов и факульт.] / [Воротилин Е. А., Лейст О. Э., Мачин И. Ф. и др.] ; под ред. О. Э. Лейста. – М. : Зерцало-М, 2002. – 688 с. – С. 80.
44. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с. – С. 108.
45. История политических и правовых учений : учебник [для студ., аспирант. и преподав. юрид. вузов и факульт.] / [Воротилин Е. А., Лейст О. Э., Мачин И. Ф. и др.] ; под ред. О. Э. Лейста. – М. : Зерцало-М, 2002. – 688 с. – С. 80.
46. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с. – С. 114-116.
47. Краснокутський О. В. Особливості розвитку державної влади на різних етапах історії: авторитарна та демократична моделі державного управління / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Випуск 21. – С. 139-145. – С. 142.
48. Див.: Матвеев В. А. Страсть власти и власть страсти : историческое повествование о нравах королевского двора Англии XVI – XX вв. / В. А. Матвеев. – М. : Республика, 1997. – 368 с.; Монархи Европы : судьбы династий / [Александрова Т. А., Балебанов А. М., Вознесенский В. Д. и др.] ; ред.-сост. Н. В. Попов. – М. : Республика, 1996. – 623 с.
49. Краснокутський О. В. Особливості розвитку державної влади на різних етапах історії: авторитарна та демократична моделі державного управління / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Випуск 21. – С. 139-145. – С. 143.
50. Предисловие // История государства и права зарубежных стран : учебник для вузов : в 2 ч. / [Гудошников Л. М., Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. и др.] ; под общ. ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. – 2-е изд., стер. – М. : Норма, 2003. – Ч. 2. – С. IX-XII. – С. IX.
51. Там само.
52. Краснокутський О. В. Особливості розвитку державної влади на різних етапах історії: авторитарна та демократична моделі державного управління / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Випуск 21. – С. 139-145. – С. 143-144.
53. Див.: Дайси А. В. Основы государственного права Англии : Введение в изучение английской Конституции : перевод, дополненный по 6-му англ. изданию О. В. Полторацкой / А. В. Дайси ; [пер. с англ. О. В. Полторацкая] ; под ред. А. Г.

- Виноградова]. – 2-е изд. – М. : Типография т-ва И. Д. Сытина, 1907. – 671 с.; Еллинек Г. Конституции, их изменения и преобразования / Г. Еллинек ; [пер. с нем. ; под ред. и вступ. ст. Б. А. Кистяковского]. – СПб. : Право, 1907. – 93 с.; Лафитский В. И. Основы конституционного строя США / Владимир Ильич Лафитский. – М. : Норма, 1998. – 272 с.; Тіндалл Дж. Б. Історія Америки / Дж. Б. Тіндалл, Д. Е. Шай ; [пер. з англ. : Л. Притула, Г. Сташків, О. Щур]. – 6-те вид. – Львів : Літопис, 2010. – 904 с.
54. Предисловие // История государства и права зарубежных стран : учебник для вузов : в 2 ч. / [Гудошников Л. М., Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. и др.] ; под общ. ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. – 2-е изд., стер. – М. : Норма, 2003. – Ч. 2. – С. IX-XII. – С. X.
 55. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с. – С. 121.
 56. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом / Ф. Энгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Энгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1965. – Т. 20. – С. 3-318. – С. 98-102.
 57. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с. – С. 128.
 58. Маркс К. Манифест Комуністичної партії / К. Маркс, Ф. Энгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Энгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – Т. 4. – С. 405-441. – С. 414.
 59. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с. – С. 128.
 60. Энгельс Ф. Принципи комунізму / Ф. Энгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Энгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – Т. 4. – С. 311-327. – С. 315-316.
 61. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с. – С. 128-129.
 62. Там само. – С. 124-125.
 63. Энгельс Ф. Успіхи руху за соціальне перетворення на континенті / Ф. Энгельс // Твори / К. Маркс і Ф. Энгельс ; [пер. із 2-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. – Т. 1. – С. 489-504. – С. 490-492.
 64. Ленін В. І. Про державу : [лекція в Свердловському університеті 11 липня 1919 р.] / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 39. – С. 60-78. – С. 76.
 65. Кант И. Метафизика нравов в двух частях / И. Кант // Основы метафизики нравственности / И. Кант ; [ред. В. Ф. Асмус и др.]. – М. : Мысль, 1999. – С. 563-894. – С. 689.
 66. Там само. – С. 695.
 67. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с. – С. 129-130.
 68. Політичні режими сучасності та перехід до демократії / [С. А. Давимука, А. Ф. Колодій, Ю. А. Кужелюк, В. І. Харченко]. – Львів : [б. в.], 1999. – 166 с.
 69. Краснокутський О. В. Особливості розвитку державної влади на різних етапах історії: авторитарна та демократична моделі державного управління / О. В. Краснокутський //

- Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Випуск 21. – С. 139-145. – С. 144.
70. Конституции государств Европейского Союза / [ред. Л. А. Окуньков и др.] ; Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ. – М. : Инфра-М - Норма, 1999. – 816 с.
 71. Тоффлер Е. Нова парадигма влади : знання, багатство й сила / Елвін Тоффлер ; [пер. з англ. Н. Бордукова]. – Х. : Акта, 2003. – 688 с.
 72. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Николай Иванович Михальченко ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с. – С. 138-139.
 73. Там само. – С. 180-181.
 74. Краснокутський О. В. Особливості розвитку державної влади на різних етапах історії: авторитарна та демократична моделі державного управління / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Випуск 21. – С. 139-145. – С. 144.

Розділ 4

Стан і основні детермінанти оптимізації розвитку ідеології державотворення в українському суспільстві на етапі його трансформації

4.1. Сучасний стан ідеології державотворення в Україні на етапі її трансформації

1. Список крупнейших государств в истории [Электронный ресурс] : [материал из Википедии – свободной энциклопедии] // Википедия : свободная энциклопедия. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Список_крупнейших_государств_в_истории.
2. Див.: Послание Федеральному Собранию Российской Федерации [Электронный ресурс] : [25 апреля 2005 года, Москва, Кремль] // Президент России : официальный сайт. – Режим доступа : <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2005/04/87049.shtml>; Беларусь выступает за формирование многополярного мира, и эта позиция находит поддержку у многих государств [Электронный ресурс] : [по информации пресс-службы Президента Республики Беларусь] // Информационно-аналитический портал Союзного государства. – Режим доступа : <http://www.soyuz.by/ru/?guid=10598>.
3. Див.: Воловик В. И. Философия истории : курс лекций [для студ. вузов] / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Запоріжжя, 1995. – 152 с.; Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с.; Скворець В. О. Життєустрій народу як соціальний феномен : монографія / Володимир Олексійович Скворець. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2012. – 376 с.
4. Воловик В. И. Философия истории : курс лекций [для студ. вузов] / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Запоріжжя, 1995. – 152 с. – С. 120.
5. Ленін В. І. Про брошуру Юніуса / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – Т. 30. – С. 1-15. – С. 6.
6. Смолій В. А. Передне слово / В. А. Смолій // Державотворчий процес в Україні, 1991-2006 / [Барановська Н. П., Біла С. О., Бондаренко В. Д. та ін. ; ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2007. – С. 3-4.
7. Гузар Л. Про свободу [Електронний ресурс] / Любомир Гузар // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 15 лютого – 22 лютого. – № 6. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/pro-svobodu.html>.
8. Остапенко П. В. Перебудова / П. В. Остапенко // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 3 : Історія державного управління / [наук.-ред. колегія : А. М. Михненко (співголова), М. М. Білинська (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 536-537. – С. 537.

9. Перебудова [Електронний ресурс] : [матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Перебудова>.
10. Остапенко П. В. Перебудова / П. В. Остапенко // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 3 : Історія державного управління / [наук.-ред. колегія : А. М. Михненко (співголова), М. М. Білінська (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 536-537. – С. 537.
11. Литвин В. М. Проголошення незалежності України / В. М. Литвин // Державотворчий процес в Україні, 1991-2006 / [Барановська Н. П., Біла С. О., Бондаренко В. Д. та ін. ; ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2007. – С. 139-159. – С. 151.
12. Акт проголошення незалежності України [Електронний ресурс] : [від 24 серпня 1991 р.] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>.
13. Литвин В. М. Проголошення незалежності України / В. М. Литвин // Державотворчий процес в Україні, 1991-2006 / [Барановська Н. П., Біла С. О., Бондаренко В. Д. та ін. ; ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2007. – С. 139-159. – С. 144-146.
14. Чушенко В. І. Конституційне право України : підруч. [для студ., аспір., виклад. юрид. заклад.] / В. І. Чушенко, І. Я. Заяць. – К. : Ін Юре, 2007. – 488 с. – С. 37-38.
15. Декларація про державний суверенітет України [Електронний ресурс] : [прийнята Верховною Радою Української РСР за № 55-ХІІ від 16 липня 1990 р.] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
16. Литвин В. М. Проголошення незалежності України / В. М. Литвин // Державотворчий процес в Україні, 1991-2006 / [Барановська Н. П., Біла С. О., Бондаренко В. Д. та ін. ; ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2007. – С. 139-159. – С. 153.
17. Акт проголошення незалежності України [Електронний ресурс] : [від 24 серпня 1991 р.] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>.
18. Про проголошення незалежності України [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серпня 1991 р. № 1427-ХІІ // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>.
19. Литвин В. М. Проголошення незалежності України / В. М. Литвин // Державотворчий процес в Україні, 1991-2006 / [Барановська Н. П., Біла С. О., Бондаренко В. Д. та ін. ; ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2007. – С. 139-159. – С. 156.
20. Яблонський В. Це була справді чарівна ніч! Як Україна отримала Конституцію [Електронний ресурс] / Валентин Яблонський // Історична правда. – 2011. – 28 червня. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/06/28/44060/>.
21. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Феміна, 1996. – 64 с. – С. 4.
22. Там само. – С. 5.
23. Там само. – С. 7.
24. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 23.
25. Голованов Б. Д. Идеология и метод : монографія / Борис Дмитриевич Голованов. – Харьков : Підручник НТУ «ХП», 2011. – 288 с. – С. 24.
26. Куди йдемо? : матеріали наук.-практ. конф. [«Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні»], (Київ, 24-25 грудня 1992 р.) / за ред. М. І. Михальченка, Б. І. Корольова ; Укр.-фін. ін-т менеджменту і бізнесу. – К. : [б. в.], 1993. – 159 с.

27. Див.: Амосов Н. М. Идеология для Украины / Николай Михайлович Амосов. – К. : DEMID, 1997. – 36 с.; Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть : досвід соціально-філософського аналізу / Віктор Петрович Андрущенко ; [наук. ред. М. І. Михальченко]. – К. : Атлант ЮЕмСі, 2006. – 502 с.; Губерський Л. Культура. Идеология. Особистість : Методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко ; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка ; Інститут соціології НАН України ; Інститут вищої освіти АПН України. – 2-е вид. – К. : Знання України, 2005. – 580 с.; Кремень В. Г. Україна: проблеми самоорганізації : [у 2 т.] / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – Т. 2 : Десятиріччя суспільної трансформації. – 2003. – 464 с.; Кремень В. Г. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду : [монографія] / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.; Кремень В. Г. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації : навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / В. Г. Кремень, В. М. Ткаченко. – К. : ДрУк, 1999. – 446 с.; Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / Василь Григорович Кремень. – К. : Грамота, 2007. – 575 с.; Кремень В. Г. Україна: ідентичність у добу глобалізації : (начерки метадисциплінар. дослідж.) / В. Г. Кремень, В. М. Ткаченко. – К. : Т-во «Знання» України, 2013. – 415 с.; Кудін В. О. Якою бути нашій Україні? / В'ячеслав Олександрович Кудін ; [відп. ред. В. Ромашенко]. – К. : [б. в.], 1994. – 160 с.; Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / Володимир Михайлович Литвин ; [відп. ред. В. А. Смолій] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2001. – 560 с.; Медведчук В. В. Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування / Віктор Володимирович Медведчук. – К. : Україна, 1996. – 148 с.; Медведчук В. В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення / Віктор Володимирович Медведчук ; [ред. В. В. Копейчиков]. – К. : Україна, 1997. – 170 с.; Медведчук В. Україна: актуальні питання розвитку суспільства, держави і права / Віктор Медведчук. – К. : Інтерпрес ЛТД, 1999. – 240 с.; Медведчук В. В. Дух і принципи соціал-демократії: українська перспектива / Віктор Володимирович Медведчук. – К. : Основні цінності, 2000. – 197 с. – (Серія «Сучасна думка» ; кн. 1); Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави : у 2 т. / [Скрипнюк О. В., Медведчук В. В., Петришин О. В. та ін.] ; за ред. акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка ; Нац. акад. прав. наук України. – К. : Логос, 2010. – Т. 2 : Правова, демократична держава в політичній системі: стан, тенденції та перспективи розвитку. – 2010. – 691 с.; Медведчук В. В. Громадянське суспільство: Український вибір : монографія / Віктор Володимирович Медведчук. – К. : Логос, 2012. – 567 с.; Михальченко Н. И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991-1995 / Н. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. – К. : Укр. центр духовной культуры, 1996. – 512 с.; Михальченко М. І. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. І. Михальченко, В. С. Журавський, В. В. Танчер. – К. : Логос, 1997. – 178 с.; Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Николай Иванович Михальченко ; НАН Украины, Ин-т социологии, АПН Украины, Ин-т высшей школы. – К. : [б. и.], 2001. – 440 с.; Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи : [монографія] / Микола Іванович Михальченко ; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – Дрогобич ; К. : Відродження, 2004. – 487 с.; Михальченко М. І. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії / М. І. Михальченко, В. П. Андрущенко ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2009. – Т. 1. – 2009. – 490 с.; Михальченко М. І. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії / М. І. Михальченко, В. П. Андрущенко ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2009. – Т. 2. – 2009. – 458 с.; Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики : [монографія] / [М. І. Михальченко (кер. авт. кол.), М. С. Кармазіна, В. О. Ковалевський та ін.] ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.

- Ф. Кураса. – К. : ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 358 с.; Скрипнюк О. В. Розбудова української держави на сучасному етапі (політико-правове дослідження) : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01, 23.00.02 / Скрипнюк Олександр Васильович. – Одеса, 1996. – 532 с.; Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / Олександр Васильович Скрипнюк ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – К. : [б. в.], 2000. – 599 с.; Скрипнюк О. В. Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації : до десятої річниці прийняття Конституції України / Олександр Васильович Скрипнюк ; [відп. ред. В. М. Литвин] ; Академія правових наук України. – К. : Академія правових наук України, 2005. – 167 с.; Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) : [монографія] / Олександр Васильович Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 368 с.; Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання / Олександр Васильович Скрипнюк ; Акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2009. – 466 с.; Шляхи інноваційного розвитку України / [Д. В. Табачник, В. Г. Кремень, А. М. Гуржій та ін.]. – К. : Людопринт Україна, 2004. – 543 с.; Толстоухов А. В. Філософія демократії : есе / Анатолій Володимирович Толстоухов. – К. : Ін-т стратег. політики : Новий друк, 2005. – 160 с. – (Серія «Політпросвіта»); Толстоухов А. В. Багатолика демократія : монографія / А. В. Толстоухов, І. Г. Парапан, Ю. О. Мелков. – К. : Парапан, 2011. – 204 с.; Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / [Шемшученко Ю. С., Скрипнюк О. В., Кресіна І. О. та ін.] ; ред. : Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 632 с.; Правове забезпечення державного суверенітету України : монографія / [Шемшученко Ю. С., Шаповал В. М., Кресіна І. О. та ін.] ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Юрид. думка, 2011. – 298 с.
28. Див.: Кравчук Л. М. Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні / Леонід Макарович Кравчук. – К. : Інтелект, 2001. – 190 с.; Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо : спогади і роздуми / Леонід Макарович Кравчук. – К. : Століття, 2002. – 392 с.; Кравчук Л. М. Одна Україна, єдиний народ : політичні роздуми над записами в щоденнику / Леонід Макарович Кравчук. – Х. : Фоліо, 2010. – 538 с.
29. Див.: Кучма Л. Д. Про найголовніше / Леонід Данилович Кучма. – К. : [б. в.], 1999. – 351 с.; Кучма Л. Д. Вірю в український народ : вибр. ст., виступи, 1994-2000 / Леонід Данилович Кучма ; [упоряд. : В. М. Литвин, В. А. Смолій]. – К. : Альтернативи, 2000. – 503 с.; Кучма Л. Д. Україна – не Росія / Леонід Данилович Кучма ; [фото Ю. Буслинский, В. Соловьев]. – М. : Время, 2004. – 560 с.; Кучма Л. Д. После майдана : записки президента: 2005-2006, Киев – Конча-Заспа / Леонід Данилович Кучма. – К. : Довира ; М. : Время, 2008. – 688 с. – (Серія «Диалог»); Кучма Л. Д. Зламана десятиліття / Леонід Данилович Кучма. – К. : Інформаційні системи, 2010. – 559 с.
30. Янукович В. Ф. Як Україні далі жити : статті, виступи, роздуми / Віктор Федорович Янукович. – К. : Дизайн Принт, 2008. – 305 с.
31. Мостова Ю. SOS, або Лісапетна моя Україна [Електронний ресурс] / Юлія Мостова // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 26 червня – 5 липня. – № 24. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/sos-abo-lisapetna-moya-ukrayina-.html>.
32. Касьянов Г. В. Державне будівництво: проблема еліт і лідерства / Г. В. Касьянов // Державотворчий процес в Україні, 1991-2006 / [Барановська Н. П., Біла С. О., Бондаренко В. Д. та ін. ; ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2007. – С. 160-164. – С. 162.
33. Див.: Конституція незалежної України : у 3 кн. / [уклад. С. П. Головатий, Л. П. Юзьков ; ред. С. П. Головатий] ; Українська правнича фундація. – К. : Право, 1995. – Кн. 1 : Документи, коментарі, статті. – 1995. – 379 с.; Конституція незалежної України : у 3 кн. / [уклад. С. П. Головатий, Л. П. Юзьков ; ред. С. П. Головатий] ; Українська правнича фундація. – К. : Право, 1995. – Кн. 2, ч. 1 : Документи. Статті. – 1997. – 267 с.; Конституція незалежної України : у 3 кн. / [уклад. С. П. Головатий, Л. П. Юзьков ; ред. С. П. Головатий] ; Українська правнича фундація. – К. : Право, 1995. – Кн. 2, ч. 2 :

- Документи. – 1997. – 302 с.; Конституція незалежної України : у 3 кн. / [уклад. С. П. Головатий, Л. П. Юзьков ; ред. С. П. Головатий] ; Українська правнича фундація. – К. : Право, 1995. – Кн. 2, ч. 3 : Документи. – 1997. – 298 с.; Конституція незалежної України : у 3 кн. / [уклад. С. П. Головатий, Л. П. Юзьков ; ред. С. П. Головатий] ; Українська правнича фундація. – К. : Право, 1995. – Кн. 3, ч. 1 : Документи. Стенограми. – 1998. – 317 с.
34. Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листопада 1996 р., Київ / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Генеза, 1997. – 429 с.
 35. Державотворчий процес в Україні, 1991-2006 / [Барановська Н. П., Біла С. О., Бондаренко В. Д. та ін. ; ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2007. – 910 с.
 36. Скворець В. О. Життєустрій народу як соціальний феномен : монографія / Володимир Олексійович Скворець. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2012. – 376 с. – С. 193-194.
 37. Ревенко А. Як ми живемо: самооцінка населення [Електронний ресурс] / Андрій Ревенко // Дзеркало тижня. Україна. – 2005. – 2 вересня – 9 вересня. – № 34. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/yak_mi_zhivemo_samoootsinka_naseleण्या.html.
 38. Мостова Ю. SOS, або Лісапетна моя Україна [Електронний ресурс] / Юлія Мостова // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 26 червня – 5 липня. – № 24. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/sos-abo-lisapetna-moya-ukrayina-_.html.
 39. Про Конституційну Асамблею [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 17 травня 2012 р. № 328/2012 // Президент України Віктор Янукович : офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/14752.html>.
 40. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Феміна, 1996. – 64 с. – С. 4.
 41. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 315.
 42. Державна служба в цифрах, 2010 : інформаційне видання : додаток до «Звіту про підсумки діяльності у 2009 році», виданий Головним управлінням державної служби в 2010 році / [упоряд. та від. ред. А. Вишневський ; під заг. ред. Т. Мотренка]. – К. : Головне управління державної служби України, 2010. – 26 с. – С. 5.
 43. Касьянов Г. В. Доба Леоніда Кучми: політична криза як норма життя / Г. В. Касьянов // Державотворчий процес в Україні, 1991-2006 / [Барановська Н. П., Біла С. О., Бондаренко В. Д. та ін. ; ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2007. – С. 174-222. – С. 188-206.
 44. Воловик В. І. Філософія політичного свідомості : монографія / Віталій Іванович Воловик. – Запорожжя : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 179-180.
 45. Воля змінити країну [Електронний ресурс] / Є. Соколов, В. Сьюмар, В. В'ятрович [та ін.] // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 12 липня – 19 липня. – № 26. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/volya-zminiti-krayinu-_.html.
 46. Ревенко А. Україна у світових координатах людського розвитку: тупцювання на місці [Електронний ресурс] / Андрій Ревенко // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 22 березня – 29 березня. – № 11. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/macrolevel/ukrayina-u-svitovih-koordinatah-lyudskogo-rozvitku-tupcyuvannya-na-misci-_.html.
 47. Мостова Ю. SOS, або Лісапетна моя Україна [Електронний ресурс] / Юлія Мостова // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 26 червня – 5 липня. – № 24. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/sos-abo-lisapetna-moya-ukrayina-_.html.
 48. Там само.
 49. Вовканич С. Всеукраїнська ідеологія державотворення: де вона? [Електронний ресурс] / Степан Вовканич // Кримська світлиця. – 2013. – 19 квітня. – № 16. – Режим доступу : <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=11687>.
 50. Про концепцію ідеології державотворення в Україні [Електронний ресурс] : постанова Президії Національної академії наук України від 10.07.1996 р. № 227 // Закони України

- : інформаційно-правовий портал. – Режим доступу : http://www.uazakon.com/documents/date_2n/pg_itcvxr.htm.
51. Див.: Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 26-28; Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 315-317.
 52. Зареєстроване безробіття у 2013 році [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
 53. Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? : (динаміка 2004-2013) [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66.
 54. Нестерова А. Кучма – 75: успіхи, скандали і цитати второго президента України [Електронний ресурс] / Анна Нестерова // Аргументы и факты – Украина. – 2013. – 9 августа. – Режим доступа : <http://www.aif.ua/politic/article/44568>.
 55. Кучма Л. Д. Україна – не Росія / Леонід Данилович Кучма ; [фото Ю. Буслинский, В. Соловьев]. – М. : Время, 2004. – 560 с.
 56. Кучма Л. Д. Зламане десятиліття / Леонід Данилович Кучма. – К. : Інформаційні системи, 2010. – 559 с.
 57. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 27.
 58. Рахманін С. 20 років самотності [Електронний ресурс] / Сергій Рахманін // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – 19 серпня – 26 серпня. – № 29. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/POLITICS/20_rokiv_samotnosti.html.
 59. Там само.
 60. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 27.
 61. Чи вважаєте Ви Україну дійсно незалежною державою зараз, через 21 рік (20, 19 тощо) після проголошення незалежності? : (динаміка, 2001-2012) [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=323.
 62. Оцініть за п'ятибальною шкалою рівень демократії в українському суспільстві : (динаміка 2010) [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=562.
 63. Як Ви оцінюєте в цілому дотримання цих прав в Україні? : (динаміка, 2006-2009) [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=447.
 64. Чи порушувались Ваші права протягом минулого року? : (динаміка, 2007-2009) [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=208.
 65. Шангіна Л. Незалежність країни на тлі й напередодні [Електронний ресурс] / Людмила Шангіна // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 22 серпня – 31 серпня. – № 29. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/POLITICS/nezalezhnist_krayini__na_tli_y_naperedodni.html.
 66. Радкевич Н. В. Когнитивний диссонанс / Н. В. Радкевич // Всемирная энциклопедия : философия / [главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 485-486. – С. 485.
 67. Див.: Бачинин В. А. Философия права : конспект лекций [для студ. дневн., вечерн. и заочн. форм обучения] / Владислав Аркадьевич Бачинин. – Харьков : Консум, 2002. – 368 с. – С. 306-307; Бачинин В. А. Філософія права : підручник [для юрид. спец-тей вищ. навч. закладів] / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Ін Юре, 2003. – 472 с. – С. 306-309.
 68. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Леон Фестингер ; [пер. с англ. А. Анистратенко, И. Знаешева]. – СПб : Ювента, 1999. – 317 с. – (Мастерская психологии и психотерапии).

69. Когнитивний диссонанс // Философский энциклопедический словарь / [ред.-составители Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблёва, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА-М, 2007. – С. 214.
70. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 27.
71. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 317.
72. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 28.
73. Шангіна Л. Незалежність країни на тлі й напередодні [Електронний ресурс] / Людмила Шангіна // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 22 серпня – 31 серпня. – № 29. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/POLITICS/nezalezhnist_krayini_na_tli_y_naperedodni.html.
74. Чи задоволені Ви своїм становищем у суспільстві? [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=771.
75. Яким чином протягом минулого року змінилася впевненість громадян у завтрашньому дні? : (динаміка, 2006-2008) [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=196.
76. Коли почне покращуватися економічна та політична ситуація в Україні? [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=448.
77. Чи довіряєте Ви політичним партіям? : (динаміка, 2001-2013) [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=82.
78. Якою мірою Ви впливаєте на владу? [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=441.
79. Якою мірою нинішня влада втілює в життя, реалізує ті гасла, які були проголошені її представниками під час Помаранчевої революції? [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=211.
80. Чи виправдали дії нової влади ваші сподівання? : (динаміка, 2010-2011) [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=576.
81. Див.: Якого українського політичного діяча Ви б назвали Розчаруванням 2011 року? [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=600; Якого українського політичного діяча Ви назвали б розчаруванням 2012 року? [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=854.
82. Скворець В. О. Життєустрій народу як соціальний феномен : монографія / Володимир Олексійович Скворець. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2012. – 376 с. – С. 329.
83. Воловик В. І. Об истоках патриотизма народа независимой Украины / В. И. Воловик // Соціальне програмування патріотичного виховання молоді : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції з питань патріотичного виховання молоді, 23-24 листопада 2011 р., Запоріжжя / редкол. : Н. Ф. Власова [та ін.] ; Запорізька обласна рада ; Запорізька обласна державна адміністрація [та ін.]. – Запоріжжя : ФОП Купріяненко Л. А., 2011. – С. 399-404. – С. 401.
84. Там само. – С. 402-403.
85. Луценко Ю. Юрій Луценко: «Змінити портрет на стіні – замало. Потрібно змінювати обличчя країни» [Електронний ресурс] : [розмова з громадським діячем, колишнім високопосадовцем Юрієм Луценком] / спілкувався Сергій Рахманін // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 12 квітня – 19 квітня. – № 14. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/yuriy-lucenko-zminiti-portret-na-stini-zamalo-potribno-zminyuvati-oblichchya-krayini_.html.

86. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 317.
87. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 28.
88. Луценко Ю. Юрій Луценко: «Змінити портрет на стіні – замало. Потрібно змінювати обличчя країни» [Електронний ресурс] : [розмова з громадським діячем, колишнім високопосадовцем Юрієм Луценком] / спілкувався Сергій Рахманін // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 12 квітня – 19 квітня. – № 14. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/yuriy-lucenko-zminiti-portret-na-stini-zamalo-potribno-zminyuvati-oblichchya-krayini-.html>.
89. Шангіна Л. Незалежність країни на тлі й напередодні [Електронний ресурс] / Людмила Шангіна // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 22 серпня – 31 серпня. – № 29. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/POLITICS/nezalezhnist_krayini__na_tli_y_naperedodni.html.
90. Луценко Ю. Юрій Луценко: «Змінити портрет на стіні – замало. Потрібно змінювати обличчя країни» [Електронний ресурс] : [розмова з громадським діячем, колишнім високопосадовцем Юрієм Луценком] / спілкувався Сергій Рахманін // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 12 квітня – 19 квітня. – № 14. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/yuriy-lucenko-zminiti-portret-na-stini-zamalo-potribno-zminyuvati-oblichchya-krayini-.html>.
91. Там само.
92. Там само.
93. Якби вибори Президента України відбувалися наступної неділі, то за кого Ви проголосували б? : (динаміка, 2011-2013) [Електронний ресурс] : соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=589.
94. Луценко Ю. Юрій Луценко: «Змінити портрет на стіні – замало. Потрібно змінювати обличчя країни» [Електронний ресурс] : [розмова з громадським діячем, колишнім високопосадовцем Юрієм Луценком] / спілкувався Сергій Рахманін // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 12 квітня – 19 квітня. – № 14. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/yuriy-lucenko-zminiti-portret-na-stini-zamalo-potribno-zminyuvati-oblichchya-krayini-.html>.
95. Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо : спогади і роздуми / Леонід Макарович Кравчук. – К. : Століття, 2002. – 392 с.
96. Губарев В. Королевство кривых зеркал / Виталий Губарев ; [художн. Д. Дубинский ; титул и шмуцтитулы С. Пожарского]. – М. : Молодая гвардия, 1951. – 84 с.
97. Губарев В. Королевство кривых зеркал [Електронний ресурс] / Виталий Губарев // Электронная библиотека – RoyalLib.ru. – Режим доступа : http://royallib.ru/read/gubarev_v/korolevstvo_krivih_zerkal.html#122880.
98. Притчи // Ошо. Словарь просветления / Ошо ; [пер. Мистюковой Е. В., Таратиной Л. В. и др. ; под. ред. И. А. Потаповой]. – СПб. : Весь, 2007. – С. 325-326.

4.2. Основні детермінанти оптимізації розвитку ідеології державотворення в українському суспільстві на етапі його трансформації

1. Губерський Л. В. Ідеологія як соціально-культурний феномен / Л. В. Губерський // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2011. – № 20. – С. 6-10. – С. 10.
2. Миклашук І. М. Політична ідеологія як чинник національної безпеки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 21.01.01 «Основи національної безпеки держави» / І. М. Миклашук. – К., 2010. – 19 с.
3. Вовканич С. Всеукраїнська ідеологія державотворення: де вона? [Електронний ресурс] / Степан Вовканич // Кримська світлиця. – 2013. – 19 квітня. – № 16. – Режим доступу : <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=11687>.
4. Там само.
5. Див.: Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31; Воловик В. И. Философия педагогики : [монографія] / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2003. – 152 с. – С.

- 132-139; Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 311-320.
6. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 28.
 7. Там само. – С. 28-30.
 8. Там само. – С. 28.
 9. Воловик В. І. Ідеологія державотворення і основні фактори її розвитку / В. І. Воловик // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – Випуск 7. – С. 62-66. – С. 65.
 10. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 320.
 11. Див.: Амосов Н. М. Ідеологія для України / Николай Михайлович Амосов. – К. : DEMID, 1997. – 36 с.; Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть : досвід соціально-філософського аналізу / Віктор Петрович Андрущенко ; [наук. ред. М. І. Михальченко]. – К. : Атлант ЮЕмСі, 2006. – 502 с.; Бех В. П. Соціальний організм: філософсько-методологічний аналіз : [монографія] / Владимир Павлович Бех. – Запорожье : Тандем-У, 1998. – 186 с.; Саморегуляція соціального організму країни : монографія / [Андрущенко Т. І., Бех В. П., Бех Ю. В. та ін.] ; за науковою ред. В. П. Бежа ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 652 с. – (Серія «До 175-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова»); Бех В. П. Морфологія соціального світу : монографія / Володимир Павлович Бех. – Київ-Мюнхен : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 759 с.; Воронкова В. Г. Філософія розвитку сучасного суспільства: теоретико-методологічний контекст : монографія / Валентина Григорівна Воронкова ; Запорізька державна інженерна академія. – Запоріжжя : ЗДІА, 2012. – 262 с.; Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість : Методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко ; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка ; Інститут соціології НАН України ; Інститут вищої освіти АПН України. – 2-е вид. – К. : Знання України, 2005. – 580 с.; Кремень В. Г. Україна: проблеми самоорганізації : [у 2 т.] / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – Т. 2 : Десятиріччя суспільної трансформації. – 2003. – 464 с.; Кремень В. Г. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду : [монографія] / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.; Кремень В. Г. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації : навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / В. Г. Кремень, В. М. Ткаченко. – К. : ДрУк, 1999. – 446 с.; Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / Василь Григорович Кремень. – К. : Грамота, 2007. – 575 с.; Кремень В. Г. Україна: ідентичність у добу глобалізації : (начерки метадисциплінар. дослідж.) / В. Г. Кремень, В. М. Ткаченко. – К. : Т-во «Знання» України, 2013. – 415 с.; Кудін В. О. Якою бути нашій Україні? / В'ячеслав Олександрович Кудін ; [відп. ред. В. Ромашенко]. – К. : [б. в.], 1994. – 160 с.; Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / Володимир Михайлович Литвин ; [відп. ред. В. А. Смолій] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2001. – 560 с.; Медведчук В. В. Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування / Віктор Володимирович Медведчук. – К. : Україна, 1996. – 148 с.; Медведчук В. В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення / Віктор Володимирович Медведчук ; [ред. В. В. Копейчиков]. – К. : Україна, 1997. – 170 с.; Медведчук В. Україна: актуальні питання розвитку суспільства, держави і права / Віктор Медведчук. – К. : Інтерпрес ЛТД, 1999. – 240 с.; Медведчук В. В. Дух і принципи соціал-демократії: українська перспектива / Віктор Володимирович Медведчук. – К. : Основні цінності, 2000. – 197 с. – (Серія «Сучасна думка» ; кн. 1); Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави : у 2 т. / [Скрипнюк О. В., Медведчук В. В., Петришин О. В. та ін.] ; за ред. акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка ; Нац. акад. прав. наук України. – К. : Логос, 2010. – Т. 2 : Правова,

демократична держава в політичній системі: стан, тенденції та перспективи розвитку. – 2010. – 691 с.; Медведчук В. В. Громадянське суспільство: Український вибір : монографія / Віктор Володимирович Медведчук. – К. : Логос, 2012. – 567 с.; Михальченко Н. И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991-1995 / Н. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. – К. : Укр. центр духовной культуры, 1996. – 512 с.; Михальченко М. І. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. І. Михальченко, В. С. Журавський, В. В. Танчер. – К. : Логос, 1997. – 178 с.; Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Николай Иванович Михальченко ; НАН Украины, Ин-т социологии, АПН Украины, Ин-т высшей школы. – К. : [б. и.], 2001. – 440 с.; Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи : [монографія] / Микола Іванович Михальченко ; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – Дрогобич ; К. : Відродження, 2004. – 487 с.; Михальченко М. І. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії / М. І. Михальченко, В. П. Андрущенко ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2009. – Т. 1. – 2009. – 490 с.; Михальченко М. І. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії / М. І. Михальченко, В. П. Андрущенко ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2009. – Т. 2. – 2009. – 458 с.; Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики : [монографія] / [М. І. Михальченко (кер. авт. кол.), М. С. Кармазіна, В. О. Ковалевський та ін.] ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 358 с.; Скрипнюк О. В. Розбудова української держави на сучасному етапі (політико-правове дослідження) : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01, 23.00.02 / Скрипнюк Олександр Васильович. – Одеса, 1996. – 532 с.; Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / Олександр Васильович Скрипнюк ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К. : [б. в.], 2000. – 599 с.; Скрипнюк О. В. Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації : до десятої річниці прийняття Конституції України / Олександр Васильович Скрипнюк ; [відп. ред. В. М. Литвин] ; Академія правових наук України. – К. : Академія правових наук України, 2005. – 167 с.; Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) : [монографія] / Олександр Васильович Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 368 с.; Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання / Олександр Васильович Скрипнюк ; Акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2009. – 466 с.; Шляхи інноваційного розвитку України / [Д. В. Табачник, В. Г. Кремень, А. М. Гуржій та ін.]. – К. : Людопринт Україна, 2004. – 543 с.; Толстоухов А. В. Філософія демократії : есе / Анатолій Володимирович Толстоухов. – К. : Ін-т стратег. політики : Новий друк, 2005. – 160 с. – (Серія «Політпросвіта»); Толстоухов А. В. Багатолика демократія : монографія / А. В. Толстоухов, І. Г. Парапан, Ю. О. Мелков. – К. : Парапан, 2011. – 204 с.; Цветков В. В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні : політико-правові детермінанти : [монографія] / В. В. Цветков, І. О. Кресіна, А. А. Коваленко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Ін Юре, 2003. – 495 с.; Цветков В. В. Демократія-Управління-Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.; Цветков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика : монографія / Віктор Васильович Цветков ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Юридична думка, 2007. – 336 с.; Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / [Шемшученко Ю. С., Скрипнюк О. В., Кресіна І. О. та ін.] ; ред. : Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 632 с.; Правове забезпечення державного суверенітету України : монографія / [Шемшученко Ю. С., Шаповал В. М., Кресіна І. О. та ін.] ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Юрид. думка, 2011. – 298 с.; Українське суспільство, 1992-2012. Стан та динаміка змін.

- Соціологічний моніторинг : [дослідження] / [за ред. В. Ворони, М. Шульги] ; Нац. акад. наук України, Ін-т соціології. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2012. – 659 с.; Маковецький А. М. Українське суспільство у соціологічному вимірі: проблеми теорії та практики : [монографія] / Адам Мефодійович Маковецький ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2008. – 208 с.; Бутирська Т. О. Державне будівництво: стан, суперечності, перспективи розвитку в Україні : монографія / Тетяна Олександрівна Бутирська. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 484 с.
12. Див.: Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави : національна доповідь / [Амоша О. І., Андрос Є. І., Бажал Ю. М. та ін.] ; за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.] ; НАН України, Секція суспільних і гуманітарних наук. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.; Новий курс: реформи в Україні, 2010-2015 : національна доповідь / [Авер'янов В. Б., Ажнюк Б. М., Богдан Т. П. та ін.] ; за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.] ; НАН України, Секція суспільних і гуманітарних наук. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
 13. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть : досвід соціально-філософського аналізу / Віктор Петрович Андрущенко ; [наук. ред. М. І. Михальченко]. – К. : Атлант ЮЕМСі, 2006. – 502 с.
 14. Див.: Бех В. П. Социальный организм: философско-методологический анализ : [монография] / Владимир Павлович Бех. – Запорожье : Тандем-У, 1998. – 186 с.; Саморегуляція соціального організму країни : монографія / [Андрущенко Т. І., Бех В. П., Бех Ю. В. та ін.] ; за науковою ред. В. П. Беха ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 652 с. – (Серія «До 175-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова»); Бех В. П. Морфологія соціального світу : монографія / Володимир Павлович Бех. – Київ-Мюнхен : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 759 с.
 15. Воронкова В. Г. Філософія розвитку сучасного суспільства: теоретико-методологічний контекст : монографія / Валентина Григорівна Воронкова ; Запорізька державна інженерна академія. – Запоріжжя : ЗДІА, 2012. – 262 с.
 16. Див.: Діак І. В. Українська національна ідея : шлях до Великої України / Іван Васильович Діак. – К. : [б. в.], 2005. – 335 с.; Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / Василь Григорович Кремень. – К. : Грамота, 2007. – 575 с.; Кубаєвський М. К. Національна ідея: історичні й методологічні засади осмислення : монографія / Микола Кузьмич Кубаєвський ; Тернопільський національний економічний ун-т. – Тернопіль : Економічна думка, 2007. – 192 с.; Лук'яненко Л. Г. Національна ідея і національна воля / Левко Григорович Лук'яненко. – К. : [б. в.], 2008. – 192 с.; Медведчук В. В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення / Віктор Володимирович Медведчук ; [ред. В. В. Копейчиков]. – К. : Україна, 1997. – 170 с.; Павличко Д. В. Українська національна ідея : статті, виступи, інтерв'ю. Документи : [у 2 т.] / Дмитро Васильович Павличко. – К. : Основи, 2012. – Т. 1. – 2012. – 856 с.; Павличко Д. В. Українська національна ідея : статті, виступи, інтерв'ю. Документи : [у 2 т.] / Дмитро Васильович Павличко. – К. : Основи, 2012. – Т. 2. – 2012. – 846 с.; Національна ідея і соціальні трансформації в Україні : монографія / [М. В. Попович, А. М. Єрмоленко, В. Б. Фадєєв та ін.]. – К. : Український центр духовної культури, 2005. – 328 с.; Сушинський Б. І. Шлях України: нація і національна ідея / Богдан Іванович Сушинський. – Львів : Добра справа, 2004. – 189 с.; Фартушний А. А. Українська національна ідея як підстава державотворення / Анатолій Андрійович Фартушний ; Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів : Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2000. – 307 с.; Черненко А. М. Українська національна ідея / Анатолій Михайлович Черненко. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1994. – 138 с.; Тимошенко О. М. Національна ідея як головний фактор національного відродження України : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Тимошенко Оксана Миколаївна. – К., 2000. – 175 с.; Пашкова О. Б. Національна ідея як чинник консолідації українського суспільства : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.05 / Пашкова Оксана Брониславівна. – К., 2008. – 198 с.; Євсєєва Г. П. Державна мовна політика та українська національна ідея : монографія / Галина Петрівна

- Євсєєва ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2010. – 335 с.
17. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави : національна доповідь / [Амоша О. І., Андрос Є. І., Бажал Ю. М. та ін.] ; за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.] ; НАН України, Секція суспільних і гуманітарних наук. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с. – С. 437.
 18. Там само. – С. 439.
 19. Там само. – С. 441.
 20. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 317-318.
 21. Висоцький О. Ю. Політична влада в Україні: проблеми легітимації та модернізації : [монографія] / Олександр Юрійович Висоцький. – Дніпропетровськ : Інновація, 2012. – 130 с.
 22. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 318.
 23. Воловик В. І. Ідеологія державотворення як фактор поступального розвитку України / В. І. Воловик // Політико-правове забезпечення державної служби та служби в органах місцевого самоврядування : зб. доповідей щорічних Всеукраїнських громадських слухань, 24-25 вересня 2009 р., Одеса / ред. кол. : Т. В. Мотренко (голов. ред.) [та ін.] ; Головне управління державної служби України ; Одеська обласна державна адміністрація [та ін.]. – Одеса : Юридична література, 2009. – С. 75-79. – С. 77-78.
 24. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 318.
 25. Там само.
 26. Рахманін С. Про роль зухвалості в історії [Електронний ресурс] / Сергій Рахманін // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 22 серпня – 30 серпня. – № 30. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/pro-rol-zuhvalosti-v-istoriyi_.html.
 27. Там само.
 28. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави : національна доповідь / [Амоша О. І., Андрос Є. І., Бажал Ю. М. та ін.] ; за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.] ; НАН України, Секція суспільних і гуманітарних наук. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с. – С. 458.
 29. Див.: Чередниченко А. П. Політична культура / А. П. Чередниченко // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 507-508. – С. 507; Вировий С. І. Культура політична / С. І. Вировий, В. В. Крейденко // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 8 : Публічне врядування / [наук.-ред. колегія : В. С. Загорський (голова), С. О. Телешун (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 326-327. – С. 326; Воловик В. І. Філософія політичного свідомості : монографія / Віталій Іванович Воловик. – Запоріжжя : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 134-135.
 30. Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1974. – Т. 41. – С. 379-388. – С. 384.
 31. Воловик В. І. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монографія] / Віталій Іванович Воловик ; Академія суспільних наук при ЦК КПРС. – М. : Академія суспільних наук при ЦК КПРС, 1990. – 211 с. – С. 195.
 32. Воловик В. І. Філософія політичного свідомості : монографія / Віталій Іванович Воловик. – Запоріжжя : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 135-136.
 33. Див.: Кейзеров Н. М. Политическая культура социалистического общества / Николай Миронович Кейзеров ; Академія суспільних наук при ЦК КПРС. – М. : Мысль, 1982.

- 79 с. – (Актуальные проблемы марксистско-ленинской теории); Кейзеров Н. М. Политическая и правовая культура: методологические проблемы / Николай Миронович Кейзеров. – М. : Юрид. лит., 1983. – 231 с.; Савельев В. Л. Несостоятельность буржуазных концепций политической культуры социализма / В. Л. Савельев, М. Х. Фарукшин. – К. : Политиздат Украины, 1986. – 157 с. – (Критика идеологии и политики антикоммунизма); Соловьев А. И. Политическое сознание и политическая культура / Александр Иванович Соловьев. – М. : О-во «Знание» РСФСР, 1991. – 62 с. – (Основы политической науки / О-во «Знание» РСФСР, Секция пропаганды социал.-полит. знаний); Воловик В. И. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монография] / Виталий Иванович Воловик ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с.
34. Див.: Бебик В. М. Політична культура сучасної молоді / В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребкало ; Український НДІ проблем молоді. – К. : А.Л.Д., 1996. – 112 с. – (Бібліотечка «Молодь і суспільство»); Бурдяк В. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів / В. Бурдяк, Н. Ротар ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2004. – 328 с.; Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с.; Демчук П. О. Російська політична культура : філософсько-політологічний трактат / П. О. Демчук, В. А. Мандрагеля. – К. : Молодь, 2009. – 312 с.; Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Лариса Панасівна Нагорна ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К. : Стило, 1998. – 278 с.; Назаров М. М. Политическая культура Российского общества 1991-1995 гг.: опыт социологического исследования / М. М. Назаров ; РАН, Институт социально-политических исследований. – М. : Эдиториал УРСС, 1998. – 175 с.; Орлов Б. Политическая культура и становление демократии в России / Борис Орлов ; РАН, Институт научной информации по общественным наукам. – М. : [б. и.], 1994. – 52 с.; Орлов Б. Политическая культура России и Германии: попытка сравнительного анализа : научно-аналитический обзор / Борис Орлов ; [отв. ред. Т. Г. Пархалина] ; РАН, Институт научной информации по общественным наукам. – М. : [б. и.], 1995. – 80 с. – (Политическая культура стран мира); Проскуріна О. О. Політична культура інформаційного суспільства : монографія / Олена Олександрівна Проскуріна ; Державний заклад «Луганський національний ун-т ім. Тараса Шевченка». – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. – 352 с.; Рудакевич О. М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід : монографія / Олег Михайлович Рудакевич ; Тернопільський національний економічний університет. – Тернопіль : ТНЕУ, 2010. – 451 с.; Рудакевич О. М. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження : монографія / Олег Михайлович Рудакевич ; Тернопільський національний економічний університет. – Тернопіль : ТНЕУ, 2013. – 350 с.; Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні : аналітичний звіт / [Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С.] ; відп. ред. С. Рябов ; Інститут громадянської освіти НаУКМА. – К. : Тандем, 2004. – 79 с.; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / Петро Михайлович Сас ; Міжнародний фонд «Відродження». – К. : Либідь, 1998. – 296 с. – (Програма «Трансформація гуманітарної освіти в Україні»); Сашук Г. М. Політична культура інформаційного суспільства : монографія / Ганна Миколаївна Сашук. – К. : Вадекс, 2011. – 327 с.; Политическая культура населения Украины : результаты социологических исследований / [Головаха Е. И., Панина Н. В., Пахомов Ю. Н. и др.] ; отв. ред. : Ю. Н. Пахомов, Е. И. Головаха ; АН Украины. Ин-т социологии. – К. : Наук. думка, 1993. – 133 с.; Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., 26-27 лютого 1998 р. / ред. кол. : М. М. Слюсаревський [та ін.] ; Інститут соціальної та політичної психології АПН України. – К. : Гнозис, 1998. – 224 с.; Политическая психология, культура и коммуникация / [отв. ред. Е. Б. Шестопа] ; Российская ассоциация

политической науки. – М. : РОССПЭН, 2008. – 320 с. – (Современная российская политическая наука).

35. Див.: Ребкало В. А. Политическая культура личности: теоретико-методологические основания исследования и формирования : автореф. дис. на соискание учёной степени доктора филос. наук : спец. 09.00.02 «Теория научного коммунизма» / В. А. Ребкало. – М., 1991. – 47 с.; Сас П. М. Політична культура запорізького козацтва (кінець XVI – початок XVII ст.) : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 / Сас Петро Михайлович. – К., 1998. – 391 с.; Деркач Ж. В. Політична культура як інтегральна характеристика процесу формування і розбудови держави : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Деркач Жанна Владиславівна. – Харків, 1998. – 187 с.; Непіпенко Л. П. Політична культура Радянської України періоду непу : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Непіпенко Людмила Павлівна. – Харків, 2000. – 292 с.; Остапенко М. А. Політична культура сучасної студентської молоді в Україні (на прикладі вузів м. Києва) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Остапенко Марина Анатоліївна. – К., 2000. – 207 с.; Конончук М. В. Політична культура українського суспільства як чинник його демократизації : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Конончук Мар'яна В'ячеславівна. – К., 2008. – 211 с.; Мельник В. О. Політична культура як чинник формування громадянського суспільства в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Мельник Володимир Олександрович. – К., 2008. – 180 с.; Корж С. А. Фрагментарна політична культура як вияв перехідного періоду розвитку українського суспільства : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Корж Світлана Анатоліївна. – К., 2009. – 211 с.; Проскуріна О. О. Сучасна політична культура України в умовах глобалізації інформаційного суспільства : дис. ... доктора політ. наук : 23.00.03 / Проскуріна Олена Олександрівна. – К., 2009. – 393 с.; Кваша О. П. Політична культура регіону та її вплив на формування та реалізацію регіональної політики в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Кваша Олександр Павлович. – К., 2010. – 201 с.; Штука І. А. Політична культура в контексті модернізації політичної системи України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / І. А. Штука. – К., 2013. – 20 с.; Алиева В. Р. Политическая культура молодёжи в условиях демократизации общества в Узбекистане : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / В. Р. Алиева. – Ташкент, 2011. – 28 с.
36. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : [сб. учеб. материалов / под ред. Е. Ю. Мелешкиной]. – М. : ИНФРА-М : Весь мир, 2001. – 302 с. – (Высшее образование). – С. 110.
37. Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 136.
38. Див.: Политическая культура // Словарь философских терминов / [науч. ред. профессора В. Г. Кузнецова]. – М. : ИНФРА-М, 2005. – С. 422-423. – С. 422; Вировий С. І. Культура політична / С. І. Вировий, В. В. Крейденко // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 8 : Публічне врядування / [наук.-ред. колегія : В. С. Загорський (голова), С. О. Телешун (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 326-327. – С. 326; Політична культура // Сучасна правова енциклопедія / [Зайчук О. В., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. та ін.] ; за заг. ред. О. В. Зайчука ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 228-229. – С. 228.
39. Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 136-137.
40. Чередниченко А. П. Політична культура / А. П. Чередниченко // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 507-508. – С. 507.
41. Политическая культура // Халипов В. Ф. Власть : кратологический словарь / В. Ф. Халипов. – М. : Республика, 1997. – С. 278.

42. Див.: Михальченко М. І. Політична культура / М. І. Михальченко // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 283; Политическая культура // Краткий философский словарь / [ред.-составители В. И. Воловик, Г. В. Воловик]. – Запорожье : Просвіта, 2004. – С. 93.
43. Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 137.
44. Культура // Краткий философский словарь / [ред.-составители В. И. Воловик, Г. В. Воловик]. – Запорожье : Просвіта, 2004. – С. 58.
45. Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 137.
46. Там само. – С. 138.
47. Там само.
48. Там само. – С. 139.
49. Там само. – С. 139-140.
50. Культура // Философский словарь / [ред. И. Т. Фролов]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – С. 225-226. – С. 225.
51. Білінська М. М. Культура / М. М. Білінська // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / [наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 327-329. – С. 328.
52. Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 140-142.
53. Там само. – С. 140-141.
54. Там само. – С. 141-142.
55. Ленін В. І. З приводу «Profession de foi» / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1969. – Т. 4. – С. 297-307. – С. 302.
56. Див.: Карпичев В. С. Методология идеологической работы: некоторые аспекты теории и практики / Виктор Сергеевич Карпичев. – К. : Политиздат Украины, 1987. – 229 с.; Воловик В. И. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монография] / Виталий Иванович Воловик ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с.; Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с.
57. Воловик В. И. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монография] / Виталий Иванович Воловик ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с. – С. 190-207.
58. Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 149.
59. Там само. – С. 149-152.
60. Ленін В. І. I Всеросійський з'їзд у справі позашкільної освіти [6-19 травня 1919 р.] / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 38. – С. 317-360. – С. 328.
61. Яковлев А. И. Эффективность идеологической работы / Александр Ильич Яковлев. – М. : Политиздат, 1984. – 304 с. – С. 118.
62. Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 164-168.
63. Корж С. А. Фрагментарна політична культура як вияв перехідного періоду розвитку українського суспільства : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Корж Світлана Анатоліївна. – К., 2009. – 211 с.

64. Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 168.
65. Там само.
66. Ленін В. І. І Всеросійський з'їзд у справі позашкільної освіти [6-19 травня 1919 р.] / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 38. – С. 317-360. – С. 328.
67. Ленін В. І. Інструкція про упорядкування книги для читання робітників і селян / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 37. – С. 385.
68. Воловик В. И. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монография] / Виталий Иванович Воловик ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с. – С. 200.
69. Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 149-150.
70. Там само. – С. 189.
71. Воловик В. И. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монография] / Виталий Иванович Воловик ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с. – С. 202.
72. Кейзеров Н. М. Политическая и правовая культура: методологические проблемы / Николай Миронович Кейзеров. – М. : Юрид. лит., 1983. – 231 с. – С. 24.
73. Воловик В. И. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства : [монография] / Виталий Иванович Воловик ; Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1990. – 211 с. – С. 203.
74. Ленін В. І. Ю. Х. Лутовінову : [лист 30 травня 1921 р.] / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії при ЦК Компартії України – філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1975. – Т. 52. – С. 228-232. – С. 232.
75. Див.: Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / [Битяк Ю. П., Яковюк І. В., Петришин О. В. та ін.] ; за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка ; НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України. – Харків : Право, 2007. – 246 с.; Тодыка Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры : монография / Юрий Николаевич Тодыка. – Харьков : Райдер, 2001. – 160 с.; Семитко А. П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс / Алексей Павлович Семитко. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 172 с.; Бурмистров В. А. Место и роль правовой культуры в становлении правового государства / Виктор Александрович Бурмистров. – Симферополь : Таврида, 1996. – 190 с.; Величко А. М. Государственные идеалы России и Запада. Параллели правовых культур : [монография] / Алексей Михайлович Величко. – СПб. : Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 1999. – 235 с.; Подберезький М. К. Проблеми формування національної правової культури / М. К. Подберезький, М. П. Васильєва, Я. К. Яковенко ; Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків : Едена, 2003. – 168 с.; Злобин С. Конституционные аспекты формирования правовой культуры в Республике Молдова в переходном периоде / Сергей Злобин ; [науч. ред. Г. Костаки] ; АН Молдовы, Институт философии, социологии и права. – Кишинэу : [Тірогг. ASM], 2006. – 260 с.; Бондарев А. С. Юридическая ответственность и безответственность – стороны правовой культуры и антикультуры субъектов права / Александр Семёнович Бондарев ; Ассоциация Юридический центр. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2008. – 185 с. – (Серия «Теория и история государства и права»); Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / [Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.] ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2009. – 351 с.; Оніщенко Н. М. Концептуальні засади забезпечення правової культури населення в Україні : наук. доп. /

- Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, О. Л. Богініч ; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – 69 с.
76. Див.: Осика І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Осика Ірина Віталіївна. – К., 2004. – 194 с.; Сербин Р. А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Сербин Руслан Андрійович. – К., 2003. – 185 с.; Скуратівський А. В. Формування та розвиток правової культури в українському суспільстві (філософсько-правовий аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Скуратівський Андрій Віталійович. – К., 2004. – 213 с.; Сальников В. П. Правовая культура: теоретико-методологический аспект : автореф. дис. на соискание учёной степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / В. П. Сальников. – Ленинград, 1990. – 35 с.; Семитко А. П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс (проблемы теории и методологии) : автореф. дис. на соискание учёной степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / А. П. Семитко. – Екатеринбург, 1996. – 36 с.; Станік С. Р. Динаміка правової культури : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Станік Сюзанна Романівна. – Одеса, 1999. – 181 с.; Ганзенко О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ганзенко Олександр Олександрович. – Запоріжжя, 2002. – 198 с.; Подкуркова І. В. Взаимодействие правовой культуры и правового государства: социологический аспект : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.03 / Подкуркова Ирина Валерьевна. – Харьков, 2004. – 171 с.; Кушнір М. О. Формування та розвиток організаційно-правової культури в діяльності центральних органів виконавчої влади в Україні: методологічний аспект : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Кушнір Марина Олексіївна. – К., 2006. – 271 с.; Попадинець Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури : дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12 / Попадинець Галина Олександрівна. – К., 2007. – 230 с.; Хаварівська Г. С. Теоретичні засади формування правової культури в системі місцевих органів виконавчої влади України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Г. С. Хаварівська. – Львів, 2011. – 20 с.; Даниелян А. Г. Современные проблемы и тенденции формирования правовой культуры : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права, история правовых учений» / А. Г. Даниелян. – Ереван, 2012. – 26 с.
77. Ленін В. І. Ставлення до буржуазних партій / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1971. – Т. 15. – С. 350-369. – С. 350.
78. Шемшученко Ю. С. Правова культура / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.] ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 5 : П-С. – 2003. – С. 37.
79. Скуратівський А. В. Правова культура / А. В. Скуратівський, В. А. Скуратівський // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / [наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін.]. – 2011. – С. 464-467. – С. 464.
80. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / [Битяк Ю. П., Яковюк І. В., Петришин О. В. та ін.] ; за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка ; НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України. – Харків : Право, 2007. – 246 с. – С. 5-6.
81. Тодька Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры : монография / Юрий Николаевич Тодька. – Харьков : Райдер, 2001. – 160 с. – С. 8.

82. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість і права культура як об'єкти філософсько-правового дискурсу (концептуальний вимір) / Ю. Ю. Калиновський // Правосвідомість і права культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / [Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.] ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2009. – С. 10-29. – С. 11-12.
83. Воловик В. И. Философия политического сознания : монографія / Виталий Иванович Воловик. – Запорожжє : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 136-137.
84. Герасіна Л. М. Деформації правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, М. П. Требін // Правосвідомість і права культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / [Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.] ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2009. – С. 212-243. – С. 212-213.
85. Права культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / [Битяк Ю. П., Яковюк І. В., Петришин О. В. та ін.] ; за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка ; НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України. – Харків : Право, 2007. – 246 с. – С. 4.
86. Клімова Г. П. Основні шляхи формування правосвідомості і правової культури українських громадян в умовах розбудови правової держави / Г. П. Клімова // Правосвідомість і права культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / [Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.] ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2009. – С. 307-325. – С. 307.
87. Там само. – С. 325.
88. Герасіна Л. М. Деформації правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, М. П. Требін // Правосвідомість і права культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / [Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.] ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2009. – С. 212-243. – С. 217.
89. Див.: Краснокутський О. Механізм соціальної відповідальності державної влади як чинник розвитку демократії в Україні / О. Краснокутський // ХХІ століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія : матеріали п'ятої міжнародної науково-теоретичної конференції, 26-27 травня 2006 р., Київ. Книга II : Політичні аспекти альтернативних моделей розвитку суспільства / ред. кол. : С. Д. Максименко [та ін.] ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка ; Академія педагогічних наук України [та ін.]. – К. : Фенікс, 2006. – С. 138-141; Краснокутський О. В. Механізм соціальної відповідальності державної влади в сучасній Україні: проблема ефективності державної служби як публічно-правового інституту / О. В. Краснокутський // Політико-правове забезпечення державної служби та служби в органах місцевого самоврядування : зб. доповідей щорічних Всеукраїнських громадських слухань, 24-25 вересня 2009 р., Одеса / ред. кол. : Т. В. Мотренко (голов. ред.) [та ін.] ; Головне управління державної служби України ; Одеська обласна державна адміністрація [та ін.]. – Одеса : Юридична література, 2009. – С. 348-352; Краснокутський О. В. Механізм соціальної відповідальності державної влади / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2010. – Випуск 24. – С. 116-121; Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 320-344.
90. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 127, 332.
91. Там само. – С. 331-332.
92. Краснокутський О. В. Механізм соціальної відповідальності державної влади / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2010. – Випуск 24. – С. 116-121. – С. 117-118.

93. Черныш А. М. Политическая ответственность в системе социалистического народовластия : монография / Алексей Михайлович Черныш. – Харьков : Вища школа. Изд-во при Харьковском гос. ун-те, 1987. – 193 с. – С. 60.
94. Серебрянников В. Ответственность как принцип власти / Владимир Серебрянников // Свободная мысль. – 1998. – № 3. – С. 16-26. – С. 19.
95. Черныш А. М. Политическая ответственность в системе социалистического народовластия : монография / Алексей Михайлович Черныш. – Харьков : Вища школа. Изд-во при Харьковском гос. ун-те, 1987. – 193 с. – С. 61.
96. Серебрянников В. Ответственность как принцип власти / Владимир Серебрянников // Свободная мысль. – 1998. – № 3. – С. 16-26. – С. 17-18.
97. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Феміна, 1996. – 64 с. – С. 40-41.
98. Україна на 64-му місці в світовому рейтингу процвітання [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25151522.html>.
99. Модернізація Конституції України на кануні Вільнюського самміта: реалії і перспективи : [інтерв'ю з членом Конституційної Асамблеї, професором Валентином Коваленко] / провів Сергей Бурлаченко // 2000. – 2013. – 11 октября – 17 октября. – № 41 (672). – С. 1, 4-5.
100. Соціальний «кокон» [Електронний ресурс] : [розмова із завідувачем відділу соціальних експертиз Інституту соціології НАНУ, доктором економіки й соціології Юрієм Саенком] / спілкувалася Ірина Кириченко // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 22 листопада – 29 листопада. – № 43. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/socium/socialniy-kokon_.html.
101. Серебрянников В. Ответственность как принцип власти / Владимир Серебрянников // Свободная мысль. – 1998. – № 3. – С. 16-26. – С. 25.
102. Там само. – С. 24.
103. Там само.
104. Краснокутський О. В. Взаємозв'язок між суб'єктом і об'єктом влади як закономірність розвитку державного управління / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – Випуск 22. – С. 142-150. – С. 145.
105. Черныш А. М. Социально-политический механизм обеспечения ответственности институтов власти в социалистическом обществе : автореф. дис. на соискание учёной степени доктора филос. наук : спец. 09.00.02 «Теория научного социализма и коммунизма» / А. М. Черныш. – М., 1990. – 32 с. – С. 15.
106. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 29-30.
107. Попович М. Мирослав Попович: «У нас, на відміну від росіян, немає казок про доброго царя» [Електронний ресурс] : [інтерв'ю з сучасним українським філософом Мирославом Поповичем] / спілкувалася Наталія Лебідь // Обозреватель. – 2013. – 14 грудня. – Режим доступу : <http://obozrevatel.com/interview/01649-miroslav-popovich-u-nas-na-vidminu-vid-rosiyan-nemae-kazok-pro-dobrogo-tsarya.htm>.
108. Там само.
109. Пролог [Електронний ресурс] : [новини ; 13 грудня 2013 р.] // Персональний сайт Анатолія Толстоухова. – Режим доступу : <http://www.tolstouhov.com.ua/ua/news/prolog?year=2013>.
110. Гавриш С. Плавильна піч демократії [Електронний ресурс] / Степан Гавриш // Обозреватель. – 2013. – 17 грудня. – Режим доступу : <http://obozrevatel.com/author-column/80451-plavilna-pich-demokratii.htm>.
111. Горбатенко В. П. Пропаганда / В. П. Горбатенко // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 544-545. – С. 545.
112. Правоторов В. Ф. Пропаганда / В. Ф. Правоторов // Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 518.

113. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 319.
114. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 30.
115. Там само.
116. Там само.
117. Воловик В. І. Філософія історії : курс лекцій [для студ. вузів] / Віталій Іванович Воловик. – Запорожжє : Запоріжжя, 1995. – 152 с. – С. 120-142.
118. Бутченко Т. І. Соціально-політичне проектування: проблема взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів : монографія / Тарас Іванович Бутченко. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2011. – 280 с. – С. 242-258.
119. Бутченко Т. І. Блок партій соціального прогресу як суб'єкт соціально-політичного проектування / Т. І. Бутченко // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – Випуск 27. – С. 85-90.
120. Глазунов В. В. Олигархические трансформации : монографія / Владимир Владимирович Глазунов. – Запорожжє : КПУ, 2011. – 364 с. – С. 324-335.
121. Див.: Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 30; Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 319-320.
122. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / Віталій Воловик // Віче. – 2001. – № 12 (117). – С. 22-31. – С. 30.
123. Воловик В. І. Філософія історії : курс лекцій [для студ. вузів] / Віталій Іванович Воловик. – Запорожжє : Запоріжжя, 1995. – 152 с. – С. 136-141.
124. Бутченко Т. І. Соціальне проектування: проблема взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Т. І. Бутченко. – Дніпропетровськ, 2011. – 35 с. – С. 25.
125. Бутченко Т. І. Соціально-політичне проектування: проблема взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів : монографія / Тарас Іванович Бутченко. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2011. – 280 с. – С. 242.
126. Глазунов В. В. Олигархические трансформации : монографія / Владимир Владимирович Глазунов. – Запорожжє : КПУ, 2011. – 364 с. – С. 324.
127. Там само.
128. Там само. – С. 326.
129. Воловик В. І. Філософія політичного свідомості : монографія / Віталій Іванович Воловик. – Запорожжє : Просвіта, 2006. – 204 с. – С. 119-120.
130. Там само. – С. 180.
131. Воловик В. І. Філософія історії : курс лекцій [для студ. вузів] / Віталій Іванович Воловик. – Запорожжє : Запоріжжя, 1995. – 152 с. – С. 142.
132. Соціальна філософія : монографія / [Воловик В. І., Лепський М. А., Бутченко Т. І., Краснокутський О. В.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с. – С. 320.
133. Див.: Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 25 жовтня 2002 р. № 948/2002 // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/948/2002>; Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс] : наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України від 27 жовтня 2009 р. № 3754/981/538/49 // Освіта.ua. – Режим доступу : <http://osvita.ua/legislation/other/5397/>; Про затвердження плану заходів щодо підвищення рівня патріотичного виховання учнівської та студентської молоді шляхом проведення на постійній основі тематичних екскурсій з відвідуванням об'єктів культурної спадщини [Електронний ресурс] : розпорядження

- Кабінету Міністрів України від 8 грудня 2009 р. № 1494-р // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1494-2009-%D1%80>.
134. Гузар Л. Про свободу [Електронний ресурс] / Любомир Гузар // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 15 лютого – 22 лютого. – № 6. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/pro-svobodu.html>.
135. Гриневич Л. Слово до вчителя [Електронний ресурс] / Лілія Гриневич // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 4 жовтня – 11 жовтня. – № 36. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/slovo-do-vchitelya-rozdumi-z-nagodi-dnya-pracivnika-osviti_.html.
136. Там само.
137. Гриневич Л. М. Тенденції децентралізації управління базовою освітою в сучасній Польщі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. М. Гриневич. – К., 2005. – 20 с.
138. Гриневич Л. Слово до вчителя [Електронний ресурс] / Лілія Гриневич // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 4 жовтня – 11 жовтня. – № 36. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/slovo-do-vchitelya-rozdumi-z-nagodi-dnya-pracivnika-osviti_.html.
139. Там само.
140. Гузар Л. Працюйте і моліться [Електронний ресурс] / Любомир Гузар // Українська правда. – 2013. – 11 грудня. – Режим доступу : http://www.pravda.com.ua/columns/2013/12/11/7006408/view_print/.
141. Там само.
142. Там само.
143. Ленін В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін ; [пер. із 5-го рос. видання] ; Інститут історії партії ЦК КП України – філіал інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1974. – Т. 42. – С. 255-294. – С. 269.
144. Кулик В. Приватизація життя по-українськи / Віталій Кулик // Український журнал. – 2008. – № 7-8 (37). – С. 24-27. – С. 24.
145. Звіт про роботу Фонду державного майна України, хід та результати виконання Державної програми приватизації у 2012 році [Електронний ресурс] // Фонд державного майна України : офіційний сайт. – Режим доступу : http://www.spfu.gov.ua/spfu.admin.com.ua/Lists/SPFUREportsMFILInstance/Attachments/65/zvit_19032013_1.pdf.
146. Див.: Глазунов В. В. Олигархические трансформации : монографія / Владимир Владимирович Глазунов. – Запорожье : КПУ, 2011. – 364 с. – С. 298-312; Глазунов В. В. Українська олігархія в контексті сучасних трансформаційних процесів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. В. Глазунов. – Запоріжжя, 2012. – 36 с. – С. 21-22; Скворець В. О. Життеустрій народу як соціальний феномен : монографія / Володимир Олексійович Скворець. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2012. – 376 с. – С. 220-254; Скворець В. О. Життеустрій народу: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. О. Скворець. – Дніпропетровськ, 2013. – 33 с. – С. 20-21.
147. Скворець В. О. Життеустрій народу як соціальний феномен : монографія / Володимир Олексійович Скворець. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2012. – 376 с. – С. 233.
148. Там само. – С. 252-254.
149. Глазунов В. В. Олигархические трансформации : монографія / Владимир Владимирович Глазунов. – Запорожье : КПУ, 2011. – 364 с. – С. 306.
150. Там само. – С. 300.

151. Глазунов В. В. Українська олігархія в контексті сучасних трансформаційних процесів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. В. Глазунов. – Запоріжжя, 2012. – 36 с. – С. 21.
152. Там само. – С. 21-22.
153. Глазунов В. В. Олигархические трансформации : монография / Владимир Владимирович Глазунов. – Запорожье : КПУ, 2011. – 364 с. – С. 330-335.
154. Воловик В. І. Таємниця душевної гармонії / В. І. Воловик // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : ЗДУ, 1994. – Випуск 1. – С. 84-89. – С. 85.
155. Шаян В. Проблема української віри (Історіософічний есеї з циклу «Основи») / В. Шаян // Українська державницька ідея : антологія політичного традиціоналізму / [укладання й передмова : О. Шокало, Я. Орос ; біографічні довідки : О. Шокало]. – К. : МАУП, 2007. – С. 478-487. – С. 478-480.
156. Воловик В. Блажен, хто верує : роман / Віталій Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2004. – 364 с. – С. 360.
157. Рахманін С. Тимошенко і порожнеча [Електронний ресурс] / Сергій Рахманін // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 25 жовтня – 1 листопада. – № 39. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/timoshenko-i-porozhnecha-.html>.
158. Рахманін С. Про роль зухвалості в історії [Електронний ресурс] / Сергій Рахманін // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 22 серпня – 30 серпня. – № 30. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/pro-rol-zuhvalosti-v-istoriyi-.html>.
159. Рахманін С. Чайка на ім'я Євромайдан [Електронний ресурс] / Сергій Рахманін // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 29 листопада – 6 грудня. – № 45. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/chayka-na-im-ya-yevromaydan-.html>.
160. Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє / Т. Шевченко // Кобзар / Т. Шевченко. – 2-ге вид. – К. : Радянська школа, 1986. – С. 265-271. – С. 266.
161. Толстоухов А. Не хто винен, но що робити? [Електронний ресурс] : [новини ; 5 грудня 2013 р.] / Анатолій Толстоухов // Персональний сайт Анатолія Толстоухова. – Режим доступу : http://www.tolstouhov.com.ua/ua/news/ne-kto-vinovat_-no-hto-dela.
162. Воловик В. І. Таємниця душевної гармонії / В. І. Воловик // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : ЗДУ, 1994. – Випуск 1. – С. 84-89. – С. 88.
163. Там само.
164. Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє / Т. Шевченко // Кобзар / Т. Шевченко. – 2-ге вид. – К. : Радянська школа, 1986. – С. 265-271. – С. 271.

Наукове видання
(українською мовою)

Краснокутський Олександр Володимирович

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПОЛІТИЧНОЇ ТА ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ:
ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

Монографія

Видається в авторській редакції

Відповідальний за випуск *Кудінов І.О.*
Підписано до друку 10.01.2014. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 24,87. Обл.-вид. арк. 26,75.
Наклад 300 прим. Зам. №10/01-1.
Віддруковано з оригіналів.

ТОВ «КСК-Альянс»
Свідоцтво серія ДК № 3068 від 24.12.2007 р.

пр. Леніна, 91/77, м. Запоріжжя, 69095
(095) 601 33 99, (067) 755 93 44

skype Gmail
KSK.ALLIANCE

КСК
альянс